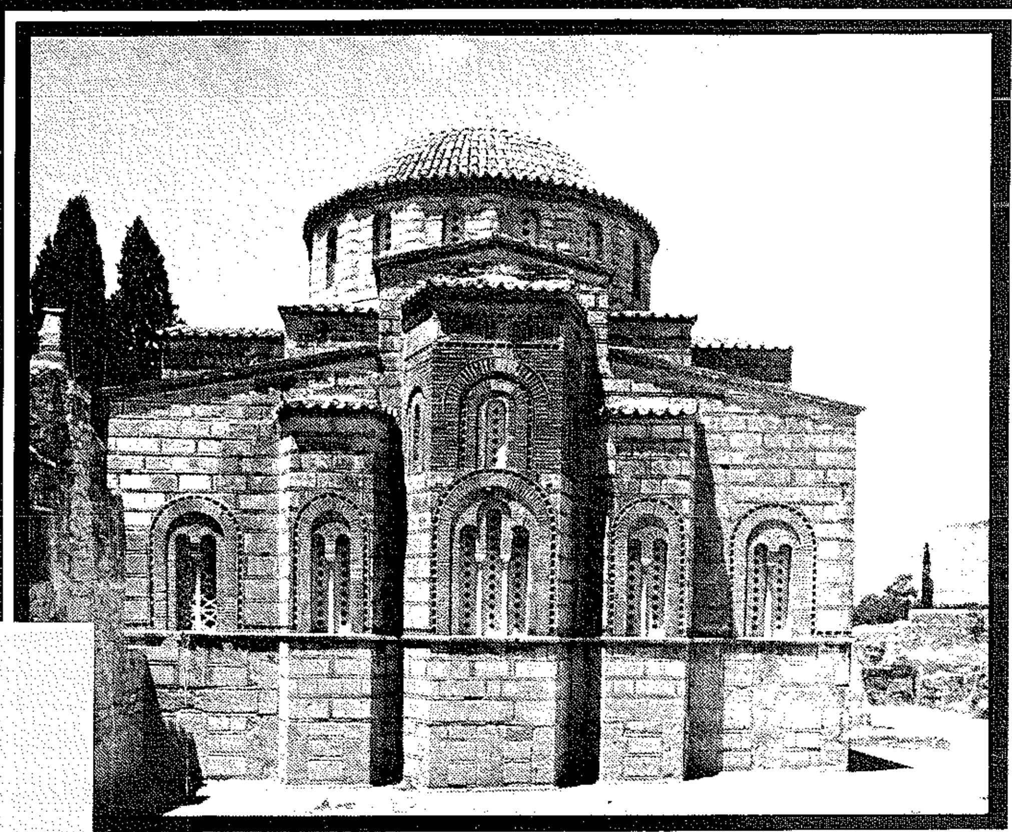
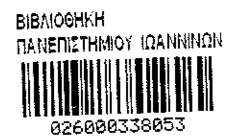
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ

(600-1204)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ

(600-1204)

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ
(600-1204)

ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ ΔΙΟΡΘΩΜΕΝΗ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ – Α. ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ
ΑΘΗΝΑ 2014

Τρίτη έκδοση διορθωμένη, Αθήνα 2014

Ιπποκράτους 8, Αθήνα 106 79
Τηλ.: 210-3615156, Fax: 210-3631100
E-mail: info@kardamitsa.gr
Ιστοσελίδα: www.kardamitsa.gr

ISBN 978-960-354-344-2

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στό βιβλίο αὐτό καταβάλλεται προσπάθεια νά σκιαγραφηθεῖ ἡ ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς ναοδομίας ἀπό τό 600 μέχρι τό 1204. Μιᾶς ἰδιαίτερα δύσκολης περιόδου κατά τήν ὁποία συνεχίζεται ἡ χρήση ἁπλοποιημένων μορφῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλά καί διαμορφώνονται νέοι ἀρχιτεκτονικοί τύποι,πού θά κυριαρχήσουν στό ἑξῆς. Τά μνημεῖα τῆς περιόδου αὐτῆς καί μάλιστα τά πρώϊμα παρουσιάζουν πολλά προβλήματα, τά ὁποῖα προσπαθῶ μέ ὅσο τό δυνατό σύντομο καί κατανοητό τρόπο νά ἐκθέσω μέσα στά πλαίσια πάντα μιᾶς γενικῆς ἐπισκόπησης πού ἀποσκοπεῖ στή σκιαγράφηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς καί ὄχι στή συστηματική ἐξέταση τῶν ἐπί μέρους προβλημάτων.

Τό μεγαλύτερο βάρος τῆς μελέτης πέφτει στά ἑλλαδικά κυρίως μνημεῖα,πού ἐνδιαφέρουν ἄμεσα τόν σύγχρονο"Ελληνα.Τό ὑλικό κατατάσσεται τυπολογικά, δηλαδή σύμφωνα μέ τόν ἀρχιτεκτονικό τύπο πού ἀκολουθεῖ τό μνημεῖο. Τοῦτο τηρήθηκε μέχρι ἕνα σημεῖο πού ἦταν ἐφικτό. Γίνεται σύντομη ἀναφορά στήν ἱστορία τοῦ τύπου καί ἐξετάζονται στή συνέχεια ἀντιπροσωπευτικά παραδείγματα κάθε τύπου, κατά προτίμηση ἑλλαδικά. 'Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στή χρονολόγηση τῶν μνημείων μέ βάση τήν τοιχοποιία καί τά γενικά μορφολογικά στοιχεῖα τους.

Γιά καλύτερη κατανόηση τοῦ περιγραφικοῦ στό μεγαλύτερο μέρος του κειμένου γίνονται παραπομπές μέσα στό κείμενο σέ εἰκόνες, πού μπορεῖ κανείς νά βρεῖ σέ καλή ἐκτύπωση εὔκολα σέ γενικά ἔργα βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Παρατίθενται ἐπίσης πολλές κατόψεις καί τομές ὡς καί εἰκόνες τῶν μνημείων πού ἐξετάζονται. Το κείμενο συμπληρώνεται μέ τίς βασικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

Ν. Γ.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟ (π. 600-μέσα 9ου αἱ.)

Οἱ «Σκοτεινοί χρόνοι» καί ἡ Εἰκονομαχική περίοδος

Ἡ ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ δέν σημαίνει, ὅπως αὐτός ἤθελε, τήν ἀρχή μιᾶς νέας ἐποχῆς, ἀλλά τό τέλος μιᾶς ἐποχῆς πού ἀργοπεθαίνει. Τό ρωμαϊκό κράτος πού ἀποκατέστησε ὁ Ἰουστινιανός διατηρήθηκε πολύ λίγο, ἄρχισε νά διαλύεται ἀμέσως μετά τόν θάνατό του. Ἡ Ἰταλία τό 568 ἐκτός ἀπό τή Ραβέννα καί τό νοτιότερο τμῆμά της ἔπεσε στούς Λογγοβάρδους. Ἡ Βαλκανική λεηλατεῖται ἀπό τούς Ἀβάρους καί Σλάβους, πού γύρω στά 580 διαβαίνουν τόν Δούναβη, ξεχύνονται πρός τά νότια καί φθάνουν μέχρι καί αὐτή τήν Πελοπόννησο, ἀλλά ἐνῶ οἱ Ἄβαροι μετά τή λεηλασία ἐπιστρέφουν στήν ἐκεῖθεν τοῦ Δουνάβεως περιοχή οἱ Σλάβοι ἐγκαθίστανται στίς βυζαντινές ἐπαρχίες τῆς Βαλκανικῆς. Ἕνα αἰώνα ἀργότερα, τό 680, οἱ Βούλγαροι διαβαίνουν τόν Δούναβη καί ἱδρύουν ἰσχυρό βασίλειο στή βόρεια Βαλκανική.

Στήν Ἀνατολή τό Βυζάντιο ἀπειλεῖται ἀπό τούς Πέρσες. Τό 614 οἱ Πέρσες κατέλαβαν τούς Ἁγίους Τόπους, τή Συρία, τή βόρεια Μεσοποταμία καί τή Μ. Ἀσία. Οἱ περιοχές αὐτές θά ἀνακτηθοῦν γιά λίγο μέ τούς νικηφόρους πολέμους τοῦ Ἡρακλείου μεταξύ τῶν ἐτῶν 622-630, πολύ ὅμως γρήγορα ἐκτός ἀπό τή Μ. Ἀσία θά περιέλθουν γιά πάντα στή νέα μεγάλη δύναμη τῆς Ἀνατολῆς τό Ἰσλάμ, τό ὁποῖο θά καταλάβει τό 641-642 τήν Αἴγυπτο καί σέ λίγο ὁλόκληρη τή βόρεια Ἀφρική μέχρι τό Γιβραλτάρ. Τό 674-678 καί τό 717-718 οἱ Ἄραβες πολιορκοῦν καί τήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη. Ἔτσι ἡ ἀπέραντη βυζαντινή αὐτοκρατορία ἤδη στό β΄ μισό τοῦ 7ου αἰώνα περιορίζεται στίς ἑλληνόφωνες περιοχές πού περιλαμβάνουν τήν Κωνσταντινούπολη, τό Αἰγαῖο, τή Μ. Ἀσία, τή νότια Βαλκανική, τήν Ἑλλάδα, τοὐλάχιστον στίς κατά μῆκος τῆς θάλασσας περιοχές, γιατί τό ἐσωτερικό στό μεγαλύτερό του μέρος εἶχε περιέλθει στίς σλαβικές φυλές καί μόνον τόν 9ο αἰώνα θά ἀποκατασταθεῖ ἡ βυζαντινή κυριαρχία. Γιά 250 χρόνια περίπου τό Βυζάντιο εἶναι ἀναγκασμένο νά διεξάγει ἀμυντικό πόλεμο ἐναντίον ὅλων αὐτῶν τῶν ἐχθρῶν πού

τό ἀπειλοῦν ἀπό παντοῦ. Ἄμεση συνέπεια τῆς κατάστασης αὐτῆς εἶναι τά ἐσωτερικά οἰκονομικά προβλήματα, διότι εἶχαν χαθεῖ μεγάλες καί προσοδοφόρες περιοχές, οἱ δέ λοιμοί καί σεισμοί εἶχαν ἀποδεκατίσει τόν πληθυσμό, ἰδίως στόν ἑλλαδικό χῶρο[1]. Ἡ οἰκονομική κατασταση ἐπιδεινώνεται, γιατί μεγάλο μέρος τῆς γῆς εἶχε περιέλθει στούς μεγάλους γαιοκτήμονες καί στά μοναστήρια. Τό ἀποκορύφωμα τῆς κρίσης εἶναι οἱ θρησκευτικές ἔριδες, πού θά ὁδηγήσουν στήν Εἰκονομαχία, ἡ ὁποία θά ταλαιπωρήσει τό Βυζάντιο, μέ μικρή ἀνάπαυλα μεταξύ τῶν ἐτῶν 786-813, περίπου 100 χρόνια.

Οἱ δύο αἰῶνες μετά τόν Ἰουστινιανό, ὁ 7ος καί 8ος, ὀνομάζονται συνήθως «σκοτεινοί χρόνοι»[2]. Οἱ μαρτυρίες γι' αὐτή τήν περίοδο εἶναι σχετικά περιορισμένες, τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα καί τά μνημεῖα πού σώζονται ἀπό τήν ἐποχή αὐτή εἶναι πολύ λίγα σέ σχέση μέ τήν προηγούμενη καί τή μετέπειτα ἐποχή. Στήν Ἑλλάδα ὑπάρχουν ἀρκετές ἀρχαιολογικές ἐνδείξεις ὅτι ἡ ζωή στίς πόλεις ἔχει ἀτονήσει καί αἰτία εἶναι ἐκτός ἀπό τούς λοιμούς καί τούς σεισμούς, πού ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἄρχισαν νά ἀποδεκατίζουν τόν πληθυσμό, κυρίως οἱ σλαβικές ἐπιδρομές. Τοῦτο παρατηρεῖται ἤδη ἀπό τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 6ου αἰ. Μόνον μερικές μεγάλες πόλεις φαίνεται ὅτι παραμένουν στήν ἀπόλυτη ἐξουσία τῶν Βυζαντινῶν στά παράλια, ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Ἀθήνα, ἡ Κόρινθος, ἡ Μονεμβάσια, ἐνῶ ἡ ἐνδοχώρα ὑποφέρει ἀπό τούς Σλάβους πού τήν λεηλατοῦν καί ἔχουν καταλάβει μεγάλο τμῆμά της. Στήν Ἀθήνα ἐγκαταλείπεται ἡ κάτω πόλη, τοῦτο φαίνεται ἀπό τίς ἀνασκαφές τῆς Ἀγορᾶς, ὅπου παρατηρεῖται τήν ἐποχή αὐτή μέχρι περίπου τό 10ο αἰ. ἀπουσία ἀξιόλογων εὑρημάτων[3]. Τό ἴδιο παρατηρεῖται καί στήν Κόρινθο[4]. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τά νομίσματα τῶν «θησαυρῶν» πού ἀνακαλύφτηκαν στήν Ἑλλάδα σταματοῦν στό 620. Τοῦτο ἔρχεται νά δικαιώσει τό κείμενο τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, πού μιλάει γιά ἐρήμωση τῆς χώρας ἀπό τίς ἐπιδρομές τῶν Σλάβων[5].

---

1) Ν. Σβορῶνος, ΙΕΕ, Η΄ (1979) σ. 182 κἑ.

2) A. Zakythinos, La grande brèche dans la tradition historique d' l' hellénisme du septième au neuvième siècle, Χαριστήριον εἰς Ἀν. Κ. Ὀρλάνδον Γ΄, Ἀθῆναι 1966, σ. 300-327.

3) H.A. Thompson, Athenian Twilight: A.D. 267-600, JRS 49(1959) σ. 70.

4) R.L. Scranton, Mediaeval Architecture (Corinth XVI), Princeton 1957, σ. 27 κἑ. J. Wisemen, Excavations of Corinth. The Gymnasium Area, 1965, Hesperia 36 (1967) σ. 31 κἑ. καί τοῦ ἴδιου Hesperia 38 (1969) σ. 79 κἑ.

5) Ἀ. Ἀβραμέα, Νομισματικοί «θησαυροί» καί μεμονωμένα νομίσματα ἀπό τήν Πελοπόννησο, Σύμμεικτα 5(1983) σ. 49-90. Στήν Πελοπόννησο μάλιστα ἀπό τό β΄ μισό τοῦ 7ου αἰ. μέχρι τόν 9ο αἰ. δέν βρέθηκε ἐκτός Κορίνθου κανένα νόμισμα. Τοῦτο εἶναι ἐνδεικτικό τῆς στροφῆς τῶν κατοίκων στήν ἀγροτική ζωή καί τῆς παρακμῆς τοῦ ἀστικοῦ βίου πού ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν μεγάλων καταστροφῶν πού ὑπέστησαν οἱ πόλεις ἀπό τίς σλαβικές ἐπιδρομές.

Στή Μ. Ἀσία δέν ὑπάρχουν βέβαια ξένα φύλα μόνιμα ἐγκαταστημένα στήν περιοχή, ἀλλά ἡ χώρα ὑποφέρει γιά δυό αἰῶνες περίπου ἀπό τίς συνεχεῖς ἐπιδρομές καί λεηλασίες τῶν Ἀράβων. Πολλές πόλεις ἐξαφανίστηκαν καί ἄλλες περιορίστηκαν στίς ἀκροπόλεις, ἀπό ὅπου μποροῦσαν νά ἀντιμετωπίζουν καλύτερα τούς ἐπιδρομεῖς.

Παρ' ὅλη αὐτή τή δύσκολη κατάσταση οἱ βυζαντινοί σάν ἕνας ζωντανός χριστιανικός ὀργανισμός δέν ἔπαψαν νά κτίζουν ἐκκλησίες. Ὁ ἀριθμός τους ὅμως γιά μιά πολύ μακρόχρονη περίοδο ἀπό τό 600 περίπου μέχρι τό 850, εἶναι πολύ μικρός σέ σχέση μέ τήν προηγούμενη καί τή μετέπειτα περίοδο. Ὁ περιορισμένος αὐτός ἀριθμός τῶν μνημείων, καθώς καί οἱ ἀμφισβητήσεις γιά τήν ἀκριβή χρονολόγηση τοῦ κάθε μνημείου καθιστοῦν δύσκολη τήν παρακολούθηση τῶν σταδίων τῆς διαμόρφωσης τῶν διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν τύπων. Ἡ ἐποχή πρίν τήν Εἰκονομαχία μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ σάν τό τέλος τῆς ρωμαϊκῆς παράδοσης ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ βυζαντινή ἀρχιτεκτονική δέν θά ξαναγυρίσει ποτέ πιά στά μεγάλα καί ἐπιβλητικά κτήρια τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου, οὔτε θά ξαναγνωρίσει τή μεγάλη ποικιλία τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων τῶν ἐκκλησιῶν καί τῶν τολμηρῶν τεχνικῶν λύσεων πού ἔδωσε ἡ ἰουστινιάνεια περίοδος. Ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος πού θά προτιμηθεῖ τώρα εἶναι ἡ τρουλλαία βασιλική, πού δημιουργήθηκε τήν ἐποχή τοῦ Ἰουστιανιανοῦ ἀπό τό συνδυασμό τῆς βασιλικῆς καί τρουλλαίου κτίσματος. Τόν ἀρχιτεκτονικό αὐτό τύπο θά ἐπεξεργαστοῦν οἱ Βυζαντινοί στούς αἰῶνες πού θά ἀκολουθήσουν μέχρις ὅτου καταλήξουν στό καθαρά βυζαντινό ἀρχιτεκτονικό δημιούργημα, τόν «σταυροειδή ἐγγεγραμμένο μέ τροῦλλο» ναό μέ τέσσερα λεπτά καί ἐλεύθερα στηρίγματα τοῦ τρούλλου πού ἐμφανίζεται πρός τό τέλος τοῦ 8ου αἰώνα καί θά ἐπικρατήσει στή βυζαντινή ναοδομία ἀπό τόν 10ο αἰώνα.

Οἱ οἰκονομικές δυσχέρειες δέν εὐνοοῦν τώρα τούς μεγάλους ναούς. Ἡ μεταστροφή παράλληλα τῶν Βυζαντινῶν ἀπό τή λατρεία τῶν ἱερῶν λειψάνων πού χαρακτηρίζει τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή καί εἶχε δημιουργήσει στά μεγάλα προσκυνήματα τεράστια κτηριακά συγκροτήματα, πρός τή λατρεία τῶν εἰκόνων, καθώς καί ἡ ἐξέλιξη τῆς εὐχαριστηριακῆς λατρείας ἐπιβάλλουν νέες ἀρχιτεκτονικές λύσεις.

Ἡ λειτουργική ἀλλαγή πού ἐπέδρασε στή νέα διαμόρφωση τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ εἶναι ἡ ἀλλαγή τῆς πορείας τῶν δύο Εἰσόδων τῆς Θείας Λειτουργίας, δηλ. τῆς μέ πομπή μεταφορᾶς στό ἱερό Βῆμα τοῦ Ἁγίου Εὐαγγελίου (Μικρή Εἴσοδος) καί τῶν Τιμίων Δώρων γιά νά τελεστεῖ τό μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας (Μεγάλη Εἴσοδος). Μέχρι τό α΄ μισό τοῦ 6ου αἰώνα τά ἱερά σκεύη καί τό Ἅγιο Εὐαγγέλιο φυλάγονταν στό διακονικό, χῶρο στή νότια πλευρά τοῦ νάρθηκα ἤ τοῦ αἰθρίου. Ἐδῶ ἐναποτίθονταν καί οἱ προσφορές τῶν πιστῶν, μέρος ἀπό τίς ὁποῖες μεταφέρονταν μέ πομπή διά μέσου τοῦ μεσαίου κλίτους στήν Ἁγία Τράπεζα. Τήν ἐποχή αὐτή διαχωρίζεται ἡ πρόθεση

ἀπό τό διακονικό μέ τήν προσθήκη χώρου στή βόρεια πλευρά τοῦ νάρθηκα. Περί τά μέσα τοῦ 6ου αἰώνα οἱ χῶροι αὐτοί μεταφέρθηκαν στό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ ναοῦ ἑκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ Βήματος. Ἀπό τούς χώρους αὐτούς πού μέσα στό β΄ μισό τοῦ 6ου αἰ. θά ἀποκτήσουν καί ἀψίδα[6] στήν ἀνατολική πλευρά γίνονται πλέον οἱ δύο Εἴσοδοι, ἀπό τό νότιο ἡ Μικρή καί ἀπό τό βόρειο ἡ Μεγάλη. Ἡ τελευταία ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη μεγαλοπρέπεια μέ τήν προσθήκη στό λειτουργικό κείμενο τό 573-574 τοῦ Χερουβικοῦ Ὕμνου[7], τόν ὁποῖο συνέθεσε ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστῖνος Β΄. Ἡ πορεία πλέον τῶν δύο Εἰσόδων δέν γίνεται κατά μῆκος τοῦ μακροῦ ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἀλλά ἀκολουθεῖ κυκλική κίνηση, ἀπό τά παραβήματα προχωροῦν οἱ ἱερεῖς μέχρι τή μέση περίπου τῶν πλαγίων κλιτῶν στρέφονται πρός τό μεσαῖο καί μέσου αὐτοῦ ἔρχονται στήν Ἁγία Τράπεζα[8]. Τοῦτο ἐπέβαλε τήν περίκεντρη ὀργάνωση τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ γιά νά μποροῦν καλύτερα ὅλοι οἱ πιστοί νά παρακολουθοῦν τήν τελετουργία τῶν Εἰσόδων. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά ἐπέλθει σταδιακά περιορισμός στό μῆκος καί αὔξηση στό πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ μέ ἔντονη τήν τάση γιά τετραγωνισμό.

Ὁ τετραγωνισμός αὐτός εἶχε σάν ἄμεσο ἀποτέλεσμα τήν ἀλλαγή τῆς διάταξης τῶν καμαρῶν τῆς ὀροφῆς καί τῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου τῆς τρουλλαίας βασιλικῆς. Ἐνῶ στήν ἰουστινιάνεια τρουλλαία βασιλική ὁ τροῦλλος στηριζόταν σέ τέσσερες καμάρες μέ ἄνισο βάθος —ἡ ἀνατολική καί ἡ δυτική ἦταν βαθιές, ἐνῶ οἱ πλάγιες ἦταν ἤ φαίνονταν ἀβαθεῖς, σάν λεπτά τόξα—, τωρα καί οἱ τέσσερες καμάρες προοδευτικά ἀποκτοῦν ἴδιο βάθος. Σχηματίζουν τελικά ἰσοσκελή

6) Τά πρῶτα παραδείγματα τριάψιδου ἱεροῦ Βήματος ἀπαντοῦν στή Συρία (Kal'at Seman, 476-490) ἀπό τό τέλος τοῦ 5ου αἰ., ἀκολουθοῦν παραδείγματα στή Μικρά Ἀσία, στήν Κύπρο, στήν Ἑλλάδα καί σέ περιοχές τῆς βόρειας Βαλκανικῆς τόν 6ο αἰ. (Ch. Delvoye, Études d'architecture paléochrétienne et byzantine, Byzantion 32 (1962), σ. 503 κἑ. καί ὁ ἴδιος RbK I(1966), σ. 252. Πρόκειται πιθανότατα γιά ἄμεση ἐπίδραση ἀπό τά συριακοῦ τύπου παστοφόρια. Στήν Παλαιστίνη, ἀπό τό δεύτερο δέ τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. καί στήν Ἑλλάδα, ἀπαντᾶ στά πλάγια κλίτη, δεξιά καί ἀριστερά τοῦ κυρίου χώρου τοῦ ἱεροῦ Βήματος, διαχωρισμός μερῶν μέ κιγκλίδες διευθετημένες ἐγκάρσια πρός τόν ἄξονα τοῦ οἰκοδομήματος, μιά διάταξη πού ὀφείλεται σέ ἔμμεση ἐπίδραση τῶν συριακῶν μέ παστοφόρια ἐκκλησιῶν (D.I. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce découvert de 1959 à 1973, Città del Vaticano 1977, ἀρ. 96, 102, 230, 244 κἑ., 258 κἑ. καί 277 καί ὁ ἴδιος, Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς, Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν 6(1977) σ. 17 καί σημ. 65).

7) F.E. Brightman, Liturgies Eastern and Western, Oxford 1886, σ. 379.

8) D.J. Stričević, Djakonikon i protezis u ranokhristianiskim crkana, Starinar 9-10 (1958-59) σ. 59-66. R. Krautheimer, Architecture, σ. 210-213. H. J. Schulz, Die byzantinische Liturgie, Trier 1980, σ. 69 κἑ. καί 48* κἑ. Ἀ Ὀρλάνδος, Ἡ ἀπό τοῦ νάρθηκος πρός τό ἱερόν μετακίνησις τοῦ διακονικοῦ εἰς τάς ἑλληνιστικάς βασιλικάς, ΔΧΑΕ 4/4 (1964-1965) σ. 353 κἑ. Γιά τήν ἐποχή καί γιά τούς λόγους πού ὤθησαν στή δημιουργία τοῦ χώρου τούτου βλ. Δ. Ἰ. Πάλλας. Ἡ θάλασσα τῶν ἐκκλησιῶν. Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τοῦ χριστιανικοῦ βωμοῦ καί εἰς τήν μορφολογίαν τῆς λειτουργίας, Ἀθῆναι 1952, σ. 117 κἑ.

σταυρό καί μοιράζονται ἐξ ἴσου τό βάρος τοῦ τρούλλου. Στήν Ἁγία Σοφία τῆς Κωνσταντινούπολης οἱ πεσσοί πού στηρίζουν τίς καμάρες εἶναι στενόμακροι. Τώρα αὐτοί ἀρχίζουν νά αὐξάνονται σταδιακά σέ πλάτος καί τετραγωνίζονται. Στόν τετραγωνισμό αὐτό τῶν πεσσῶν ὀφείλεται καί ἡ ἐξίσωση τοῦ βάθους τῶν καμαρῶν. Ἔτσι τό κέντρο τοῦ ναοῦ στεγάζεται πλέον ἀπό σταυρικά διαταγμένες καμάρες καί τροῦλλο στή μέση. Τά πλάγια κλίτη μαζί μέ τό νάρθηκα σχηματίζουν μιά ἑνιαία περιμετρική στοά πού ἔχει συχνά καί γυναικωνίτη. Διαμορφώνεται μ' αὐτό τόν τρόπο ὁ τύπος τοῦ τρουλλαίου σταυροειδοῦς ναοῦ μέ περίστωο, τοῦ ὁποίου ἀργότερα ἀπαντοῦν διάφορες παραλλαγές.

Ἡ πρόθεση καί τό διακονικό πού στήν ἀρχή δέν συνδέονται ἁρμονικά μέ τό ἱερό Βῆμα σταδιακά ἐναρμονίζονται μέ τήν ὅλη ἀρχιτεκτονική μορφή τοῦ ναοῦ, ἐπικοινωνοῦν ἄνετα μέ τόν κυρίως ναό καί τό ἱερό Βῆμα καί διαμορφώνουν μέ τό τελευταῖο ἕνα αὐτοτελή χῶρο προορισμένο γιά τό ἱερατεῖο, τό τριμερές ἱερό Βῆμα πού ἔχει στήν ἀνατολική πλευρά τρεῖς ἐξέχουσες ἀψίδες. Προοδευτικά αὐξάνεται καί τό ὕψος τοῦ τέμπλου μέ τόν αὐξανόμενο μυστικισμό τῆς ἐποχῆς καί τήν συμβολική ἑρμηνεία τῶν μερῶν τοῦ ναοῦ πού βλέπει σ' αὐτό τό νοητό χώρισμα μεταξύ ἐπουρανίων καί ἐπιγείων. Ἐξωτερικά οἱ ναοί αὐτοί ἔχουν βαρειές ἀναλογίες μέ τύμπανο τρούλλου χαμηλό.

Οἱ μεταβολές αὐτές στήν τρουλλαία βασιλική ἔγιναν γιά πρώτη φορά στήν Κωνσταντινούπολη. Τά μνημεῖά της ὅμως ἔχουν ἀλλοιωθεῖ ἀπό μεταγενέστερες ἐπισκευές ἤ ἔχουν ἐξαφανιστεῖ καί ἔτσι σαφή εἰκόνα τῶν νέων ἀρχιτεκτονικῶν τάσεων θά μᾶς δώσουν μνημεῖα τῆς ἐπαρχίας πού, ὅπως ἡ Νίκαια καί ἡ Θεσσαλονίκη, ἀντανακλοῦν ἄμεσα τήν τέχνη τῆς Βασιλεύουσας.

Ἐκτός ἀπό τήν τρουλλαία βασιλική ἀπαντοῦν τήν ἐποχή αὐτή καί λίγα ἀκόμα παραδείγματα, ἀρκετά ἁπλοποιημένα, καί τῶν παλιότερων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, ὅπως περίκεντρα καί βασιλικές. Οἱ ναοί ὅμως τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀπό ἀπόψεως ὑλικῶν καί τρόπων δομῆς διακρίνονται γιά τή βαριά τους κατασκευή, τήν εὐτέλεια τῆς ἐξωτερικῆς τοιχοποιΐας, τήν περιορισμένη χρήση στήν τοιχοποιία ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ σέ δεύτερη χρήση μέσα στήν ἀργολιθοδομή. Οἱ τοῖχοι τῶν ἑλλαδικῶν ναῶν εἶναι συνήθως πολύ παχεῖς, πλάθονται μέ ἐλευθερία καί ἀμέλεια. Σπάνια βρίσκει κανείς μιά ὀρθή γωνία καί μιά καμπύλη μέ γεωμετρική χάραξη. Ἡ τομή τοῦ τρούλλου ποτέ δέν εἶναι κανονικός κύκλος καί τά ἀνοίγματα εἶναι λίγα καί ἀκανόνιστα. Οἱ μεγάλες ἐπίπεδες ἐπιφάνειες τῶν τοίχων πού στεροῦνται κεραμοπλαστικοῦ καί γλυπτοῦ διακόσμου, συχνά δέν εἶναι κατακόρυφες, κλίνουν συνήθως πρός τά μέσα μέ τή σταδιακή μείωση πρός τά πάνω τοῦ πάχους (σκάρπα). Πολλές φορές, ἰδίως στά τρουλλαῖα κτήρια, ἐνισχύονται ἐξωτερικά οἱ τοῖχοι μέ ἀντηρίδες. Ὅλα αὐτά προδίδουν τήν ἀνασφάλεια καί τίς περιορισμένες τεχνικές γνώσεις τῶν ἐμπειρικῶν

μαστόρων καί τήν φτώχεια στά ὑλικά μέσα πού τούς ἀναγκάζει νά περιορίζονται στά ντόπια ὑλικά δομῆς καί στήν αὐτόχθονη τεχνική παράδοση. Τοῦτο ὀφείλεται στήν ἰδιαίτερα δύσκολη περίοδο πού περνᾶ ἡ 'Ελλάδα τήν ἐποχή αὐτή τῶν σλαβικῶν καί ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν. 'Αντίθετα στή Μικρά 'Ασία ἐπιβιώνει ἡ χρήση τῆς λαξευμένης πέτρας καί τά κτήρια ἔχουν συνήθως φροντισμένη κατασκευή. Στήν περιοχή τῆς Πρωτεύουσας καί στίς ἄμεσα ἀπ' αὐτήν ἐπηρεαζόμενες περιοχές συνεχίζεται ἡ παλιά ρωμαϊκή τοιχοδομία μέ τήν ἐναλλαγή ζωνῶν τούβλων καί λιθοδομῆς.

1.ΔΡΟΜΙΚΟΙ ΝΑΟΙ

Ι. Βασιλικές

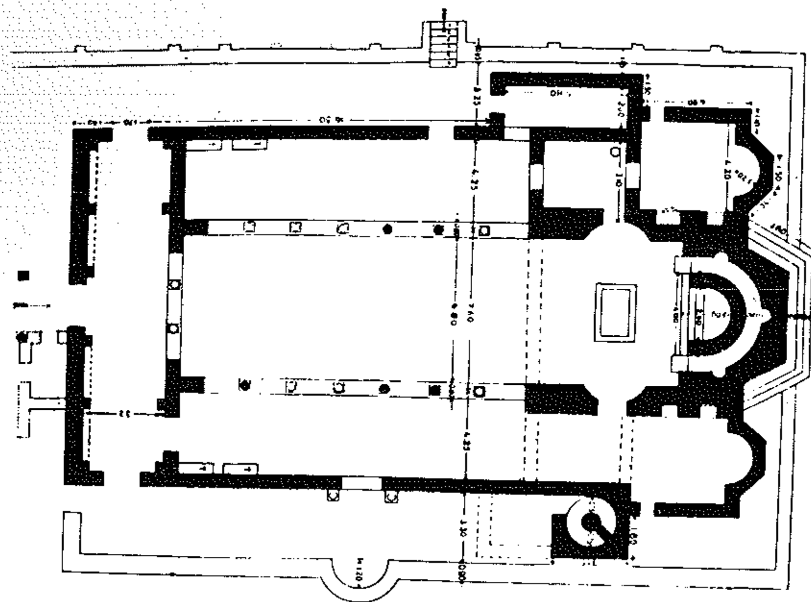
'Η ἐπισήμανση τά τελευταῖα χρόνια ξυλόστεγων τρίκλιτων βασιλικῶν πού χρονολογοῦνται ἀπό τά μέσα τοῦ 7ου μέχρι τά μέσα τοῦ 9ου αἰ. καί συνδέουν τίς παλαιοχριστιανικές μέ τίς μεσοβυζαντινές βασιλικές ἀνατρέπει καί ἀποδεικνύει ἀβάσιμη τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἀνέγερση βασιλικῶν καί μάλιστα ξυλόστεγων διακόπηκε μετά τά παλαιοχριστιανικά χρόνια καί ἐπανῆλθε ἀπό τό τέλος τοῦ 9ου αἰ. Τήν «ἐπανεμφάνιση» αὐτή ἑρμήνευσαν εἴτε ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς «ἀναγέννησης» τῆς τέχνης τήν ἐποχή αὐτή, εἴτε ἀπό τήν ἐπιθυμία τῶν Βουλγάρων τσάρων νά μιμηθοῦν γιά πολιτικούς λόγους ἰουστινιάνεια πρότυπα, εἴτε ἀπό ἑλληνιστική ἐπίδραση, πού ἐκδηλώθηκε μετά τίς νίκες τοῦ Βασιλείου Β', εἴτε τέλος, γιά τήν περίπτωση τῆς Βουλγαρίας καί τῆς μακεδονικῆς ἐνδοχώρας ἀπό ἀνατολική ἐπίδραση πού εἰσέδυσε στήν περιοχή ἀπό Σύρους καί 'Αρμένιους αἰχμαλώτους καί ἀποίκους, ἤ ἀπό αὐτή τή δύναμη τῆς ντόπιας παράδοσης. Τό σωστότερο εἶναι νά μιλᾶμε γιά ἁπλή ἐπιβίωση παρά γιά ἀναγέννηση, μιά καί ἡ βασιλική δέν ἔπαψε ποτέ νά χρησιμοποιεῖται[1].

Οἱ ναοί αὐτοί χωρίζονται ἄλλοτε μέ κιονοστοιχίες καί ἄλλοτε μέ πεσσοστοιχίες. Ὅπου δέν ὑπῆρχαν κίονες ἀπό παλιότερα μνημεῖα χρησιμοποιοῦσαν κτιστούς πεσσούς τετράγωνους ἤ στενόμακρους ἤ πιό σπάνια συνεχεῖς τοίχους μέ λίγα ἀνοίγματα. Τέτοιου εἴδους στηρίγματα δέν ἦταν ἄγνωστα στή Νότια 'Ελλάδα τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή, ἀλλά ἡ χρήση τους γενικεύεται ὅσο προχωρᾶμε στό Μεσαίωνα. Δέν ἔχουν τώρα κατά κανόνα οἱ βασιλικές ὑπερῶα. Οἱ ἀψίδες εἶναι ἄλλοτε στρογγυλές, πράγμα πού ἐπικρατεῖ τήν α' χιλιετία, ἀλλά δέν λείπουν καί οἱ τρίπλευρες ἤ πολύπλευρες ἀψίδες, ὅταν τά μνημεῖα κτίζονται μέ πελεκημένες πέτρες. 'Ο τελευταῖος τύπος ἀψίδων θά ἐπικρατήσει ἀπό τό τέλος τοῦ 10ου αἰώνα μαζί μέ τήν πλινθοπερίβλητη τοιχοποιία, ἐνῶ οἱ μέ ἀργολιθοδομή κτισμένες ἀψίδες θά ἐξακολουθήσουν νά εἶναι ἡμικυκλικές.

α. 'Η λεγόμενη βασιλική τοῦ *'Οσίου Νίκωνος*[2] στή Σπάρτη. 'Ο ναός βρίσκεται κοντά στό ἀρχαῖο θέατρο καί ταυτίστηκε παλιότερα μέ τό ναό τοῦ Σωτήρα πού ἔκτισε μεταξύ τῶν ἐτῶν 970-998 ὁ ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε (+998). Εἶναι τρίκλιτη βασιλική μέ κιονοστοιχίες. Στήν ἀνατ. πλευρά ἔχει τρεῖς τρίπλευρες ἀψίδες καί στή δυτ. νάρθηκα. Τό ἱερό Βῆμα παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, εἶναι τρι- *Εἰκόνα 1*

1) Π. Βοκοτόπουλος, 'Αρχιτεκτονική, σ. 98 κέ.

2) Γ. Σωτηρίου, 'Ανασκαφαί ἐν τῇ παλαιᾷ Σπάρτῃ, ΠΑΕ 1939, σ. 107-118. Π. Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις στήν λεγόμενη βασιλική τοῦ 'Αγίου Νίκωνος, Πρακτικά Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τόμ. Β', 'Αθῆναι 1976, σ. 273-285.

Εικ. 1. Σπάρτη, Βασιλική «οσίου Νίκωνος», 7ος αἰ. (κάτοψη).

μερές καί ἐξέχει ἐλαφρά στά πλάγια. Στή μεσαία ἀψίδα ὑπάρχει ἡμικυκλικό σύνθρονο, μεταξύ τοῦ ὁποίου καί τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας ὑπάρχει διάδρομος (κύκλιο). Οἱ τοῖχοι πού χωρίζουν τό κυρίως ἱερό Βῆμα ἀπό τά παραβήματα σχηματίζουν ἀπό μιά ἡμικυκλική κόγχη στή μέση τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἡ δίοδος πρός τά παραβήματα, τά ὁποῖα εἶναι διμερή.

῾Η διμερής αὐτή διάταξη τῆς πρόθεσης καί τοῦ διακονικοῦ ὑπενθυμίζει παλαιοχριστιανικά παστοφόρια, ὅπου γινόταν ἡ ἀπόθεση τῶν προσφορῶν τῶν πιστῶν. Στό δυτ. μάλιστα χῶρο τῆς πρόθεσης βρέθηκε βάση τράπεζας προσφορῶν. Τήν ἴδια διάταξη στά παραβήματα βρίσκουμε στή βασιλική τοῦ ῾Αγ. Τίτου στή Γόρτυνα τῆς Κρήτης καί στή βασιλική τῆς Aboba Pliska στήν Βουλγαρία[3], πού μποροῦν κατά τίς ἐπικρατέστερες ἀπόψεις νά χρονολογηθοῦν στόν 7ο αἰ. ῾Η διμερής διάκριση τῶν παραβημάτων τῶν μνημείων αὐτῶν δέν ἐξυπηρετεῖ καμία λειτουργική ἀνάγκη τοῦ 10ου αἰ., ὅπου χρονολογήθηκε ἀρχικά ἡ βασιλική τῆς Σπάρτης, καί σέ κανένα ἀπό τά πολυάριθμα μνημεῖα τοῦ 8ου, 9ου καί 10ου αἰώνα πού ξέρουμε δέν ἀπαντᾶ.

Οἱ κόγχες στούς πλάγιους τοίχους τοῦ ἱεροῦ Βήματος εἶναι μέν συνηθισμένες ἀπό τή μεσοβυζαντινή περίοδο, ἐμφανίζονται ὅμως καί παλιότερα, ὅπως στή βασιλική στό Τηγάνι τῆς Μάνης καί στόν ῞Αγ.

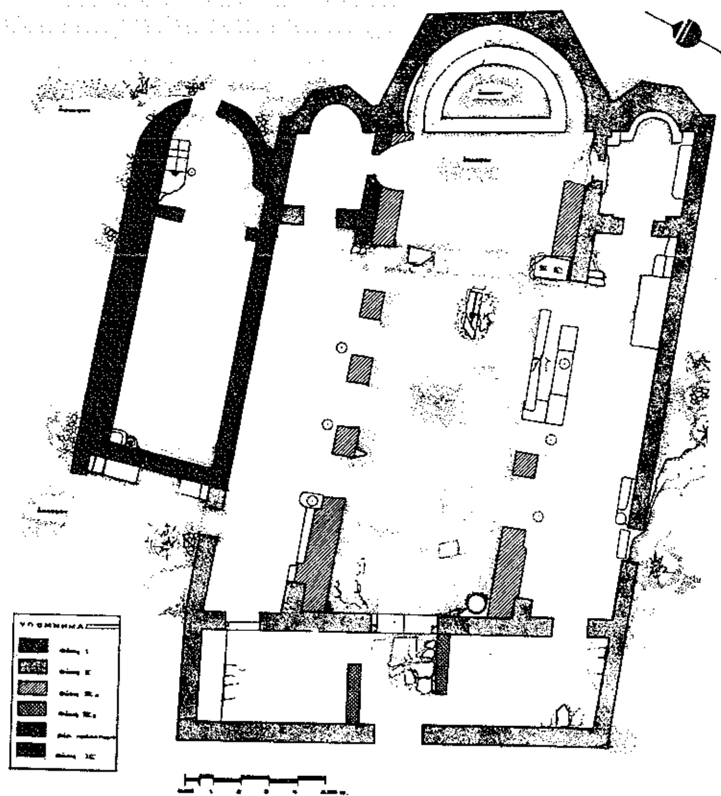
3) Βλ. παρακάτω σ. 20-21.

Τίτο στή Γόρτυνα τῆς Κρήτης. Μέ τή βασιλική στό Τηγάνι ὑπάρχει καί ἄλλο κοινό στοιχεῖο, τό σύνθρονο μέ κύκλιο. Τό τελευταῖο μνημεῖο σύμφωνα καί μέ ἄλλα ἀρχαιολογικά δεδομένα χρονολογεῖται στόν 7ο αἰ., μετά τή βασιλική τῆς Σπάρτης, τῆς ὁποίας εἶναι μιά ἀρκετά ἁπλοποιημένη μορφή. ῾Η τελευταία παρατήρηση ἐνισχύει τήν ἄποψη τοῦ Π. Βοκοτόπουλου, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε τή χρονολόγηση τῆς βασιλικῆς τοῦ ὁσίου Νίκωνος στόν 7ο αἰ.

῾Η βασιλική αὐτή δέν πρέπει πλέον νά ταυτίζεται μέ τό ναό τοῦ Σωτήρα πού σύμφωνα μέ τό βίο τοῦ ὁσίου Νίκωνος ἔκτισε σάν καθολικό μονῆς ὁ ῞Οσιος στό τέλος τοῦ 10ου αἰ., ἀλλά μέ τόν παλιό μητροπολιτικό ναό τῆς Σπάρτης. ῾Η δέ ἐκκλησία πού ἔκτισε ὁ ῞Οσιος, μέσα στήν ὁποία σύμφωνα πάντα μέ τό κείμενο τοῦ Βίου του, πέθανε τό 998, μέ ἄλλο μνημεῖο πού θά ὑπῆρχε ἐκεῖ. Τήν ἄποψη αὐτή ἐνισχύει καί τό γεγονός, ὅτι σύμφωνα μέ τό Βίο καί τή Διαθήκη τοῦ ῾Αγίου, μέρος τοῦ ναοῦ πού ἔκτισε εἶχε θεμελιωθεῖ πάνω στό «τζυκανιστήριο» τῆς Λακεδαιμονίας, δηλ. τήν παλαίστρα καί στηριζόταν σέ καμάρες, ἐνῶ ἡ παροῦσα βασιλική πατάει σέ στερεό ἔδαφος. ῾Ο ἄγγλος ἀρχαιολόγος Dickins ἀφ᾽ ἑτέρου, ἀναφέρει σέ μελέτη του γιά τήν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας Σπάρτης, πού δημοσιεύθηκε τό 1906, ὅτι ἐκτός ἀπό τή μεγάλη βυζαντινή ἐκκλησία μέ τρεῖς ἀψίδες, αὐτή πού ἐξετάζομε, ὑπῆρχαν στό χῶρο τῆς ἀρχαίας Σπάρτης τά λείψανα τριῶν ἀκόμη βυζαντινῶν ναῶν. ῾Ο ἕνας ἀπ᾽ αὐτούς, γράφει, «γνωστός ὡς ῞Αγιος Νίκων ἤ ῞Αγιος Σωτήρας», ὑψωνόταν ἄλλοτε σέ χαμηλό ἔξαρμα μεταξύ τῆς ρωμαϊκῆς στοᾶς καί τοῦ ἡμικυκλικοῦ ἀναλήμματος, πού εἶχαν ἤδη ἀνασκάψει μερικῶς οἱ ᾽Αμερικάνοι. Τά ἐρείπια αὐτά ἐξαφανίστηκαν καθώς φαίνεται, στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας καί ἡ ἐπιβλητική γειτονική βασιλική θεωρήθηκε ἀπό τούς ἀνασκαφεῖς τῆς ἑπομένης γενιᾶς σάν τό καθολικό τῆς μονῆς τοῦ ῾Οσίου Νίκωνος. (Σ. εἰκ. 106).

β. *Βασιλική* στό *Τηγάνι* τῆς Μάνης[4]. Εἶναι ἁπλοποιημένη μορφή τῆς βασιλικῆς τῆς Σπάρτης, ὅπως εἴπαμε. Τά τρία κλίτη χωρίζονται μέ κίονες, ἔχει τρίπλευρες ἐξωτερικά τίς τρεῖς ἀψίδες, σύνθρονο μέ διάδρομο καί κόγχες στούς πλάγιους τοίχους τοῦ κυρίως ἱεροῦ Βήματος, ὅπου ἀνοίγονται οἱ δίοδοι στά παραβήματα, τά ὁποῖα ὅμως ἐδῶ δέν εἶναι διμερή. Μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ πρός τό τέλος τοῦ 7ου αἰ. καί νά σχετιστεῖ μέ τήν ἐπανεγκατάσταση τῆς φρουρᾶς στό κάστρο τοῦ Τηγανιοῦ, τό ὁποῖο μπορεῖ νά ταυτιστεῖ μέ τό ἀπό τίς πηγές γνωστό κάστρο τῆς Μαΐνης, μετά τήν ἵδρυση τοῦ θέματος ῾Ελλάδος μέ ἕδρα τήν Κόρινθο μεταξύ τῶν ἐτῶν 687-695. *Εικόνα 2*

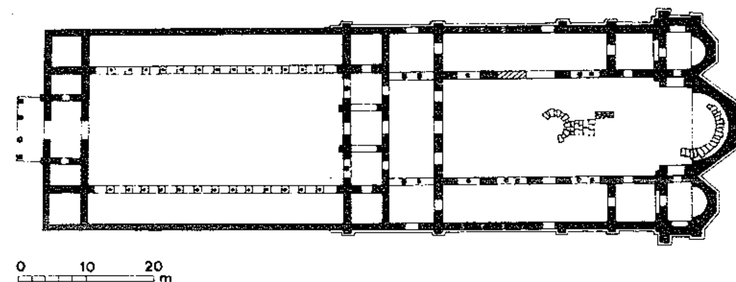
4) Ν. Δρανδάκης-Ν. Γκιολές, ᾽Ανασκαφή στό Τηγάνι τῆς Μάνης. ΠΑΕ 1980, σ. 248-258.

Εἰκ. 2. Μάνη, Βασιλική Τηγανιοῦ, τέλος 7ου αἰ. (κάτοψη).

γ. *Βασιλική* τῆς *Aboba-Pliska* στή Βουλγαρία. Παρουσιάζει μεγάλη συγγένεια μέ τή βασιλική τῆς Σπάρτης καί μάλιστα στή διαμόρφωση τοῦ ἁγίου Βήματος καί τῶν παραβημάτων. Τά τρία κλίτη χωρίζονται μέ κτιστούς πεσσούς πού ἐναλλάσσονται μέ ζεύγη κιόνων, πράγμα πού θυμίζει τήν ἀνάλογη διάταξη στή βασιλική τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Στό ἱερό Βῆμα δέν ὑπάρχουν οἱ κόγχες στούς πλάγιους τοίχους πού γνωρίσαμε στίς δύο προηγούμενες βασιλικές. Τά παραβήματα ὅμως εἶναι διμερή, ὅπως στή βασιλική τῆς Σπάρτης. Στή δυτική πλευρά ὑπάρχει μακρόστενο αἴθριο μέ κιονοστοιχίες κατά μῆκος τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν. (Σ. εἰκ. 199. Μ. εἰκ. 325. Κ. πίν. 91). *Εἰκόνα 3*

Οἱ Βούλγαροι ἀρχαιολόγοι χρονολόγησαν τό μνημεῖο στό β´ μισό τοῦ 9ου αἰ. μέ βάση ἐπιτύμβιες κυρίως ἐπιγραφές πού βρέθηκαν καί ἀνάγονται στή δεύτερη καί τρίτη δεκαετία τοῦ 9ου αἰώνα, ἐποχή πού οἱ Βούλγαροι ἦταν ἀκόμη εἰδωλολάτρες. Κατά συνέπεια οἱ ἐπιγρα-

Εἰκ. 3. Πλίσκα, Βασιλική, πρώιμος 7ος αἰ. (κάτοψη).

φές αὐτές δέν μποροῦν νά συσχετιστοῦν μέ τήν ἵδρυση τῆς βασιλικῆς.[5] Τοῦτο βέβαια δέν σημαίνει ὅτι δέν ὑπῆρχαν τήν ἐποχή αὐτή Βούλγαροι στήν περιοχή, ἀλλά δέν ὑπάρχει κανένας βάσιμος λόγος νά προσγράψουμε σ᾽ αὐτούς τέτοιο μεγάλο κτήριο, πού εἶναι εὐκολότερο ἀπό τήν τοιχοδομία, τά τοῦβλα μέ ρωμαϊκές σφραγίδες καί τά γλυπτά νά ἀναχθεῖ στήν παλαιοχριστιανική ἐποχή, κοντά σέ ἄλλα παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἡ βασιλική τῆς Μεσημβρίας[6] καί τῆς Ἁγ. Σοφίας στή Σόφια[7] πού ἐπιβίωσαν τῆς βουλγαρικῆς εἰσβολῆς καί ἀνακαινίστηκαν. Στήν ἐποχή αὐτή ὁδηγεῖ καί ἡ ὅλη διάταξη τῆς βασιλικῆς, συμμετρική ἐναλλαγή πεσσῶν καί κιόνων, σύνθρονο, ἄμβωνας στό κέντρο τοῦ μεσαίου κλίτους, ἡ διαίρεση μέ τρίβηλο τοῦ ἐσωνάρθηκα, ἡ ὕπαρξη τοῦ μεγάλου αἰθρίου, ἡ διμερής διάκριση τῶν παραβημάτων. Ἐπειδή ὅμως ἔχει πρόθεση καί διακονικό θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ κατά τόν Γ. Σωτηρίου στό τέλος τοῦ 6ου ἤ στόν πρώιμο 7ο αἰ. Τή χρονολόγηση στόν 7ο αἰ. ὑποστηρίζει καί ὁ Π. Βοκοτόπουλος.

δ. *Βασιλική Μάστρου* Αἰτωλίας[8]. Ἡ ἀρχική τρίκλιτη μέ τρεῖς ἡμικυκλικές ἀψίδες καί νάρθηκα βασιλική σήμερα ἔχει περιοριστεῖ στό μεσαῖο κλίτος. Τά κλίτη χωρίζονται με συνεχεῖς τοίχους πού εἶχαν κατά διαστήματα τοξωτά ἀνοίγματα. Ὁ νάρθηκας ἐπικοινωνοῦσε μέ τό μεσαῖο κλίτος μέ τρίβηλο. *Εἰκόνα 4 Πίνακες 1, 2α, β*

Ἡ βασιλική παρουσιάζει πολλά ἀρχαϊκά στοιχεῖα, τά ὁποῖα ὅμως ἀπαντοῦν καί σέ μεταγενέστερους χρόνους. Ἡ πεταλόσχημη ἐν τούτοις μεσαία ἀψίδα ἀπαντᾶ στή Νότια Ἑλλάδα μόνον κατά τήν α´ χιλιετία. Οἱ χαμηλές ἀντηρίδες στήν κεντρική ἀψίδα καί ὁ πλίνθινος

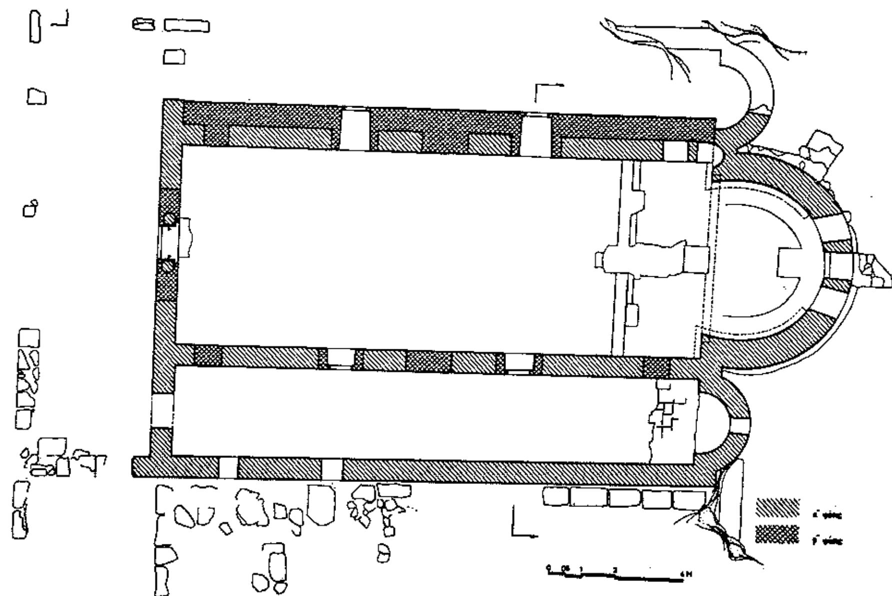
---

5) K. Mijatev, Arhitektura v srednovekovna Bulgarija, Sofia 1965, σ. 30 κἑ. Γ. Σωτηρίου, Ἀρχαιολογία, σ. 320, 508. Π. Βοκοτόπουλος, Ἅγ. Νίκων, σ. 278 κἑ. καί σημ. 6. RbK 1, σι. 803-5.

6) L. Ognenova, Les fouilles de Mésembria, BCH 84 (1960) 224. S. Bojadžiev, L' ancienne église métro,ole de Nesebăr, Byzantino-bulgarica 1 (1962), σ. 321 κἑ.

7) S. Bojadžiev, Sofijskata čurkva Sv. Sofia, Sofia 1967.

8) Π. Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονική, σ. 11-20, 179-181.

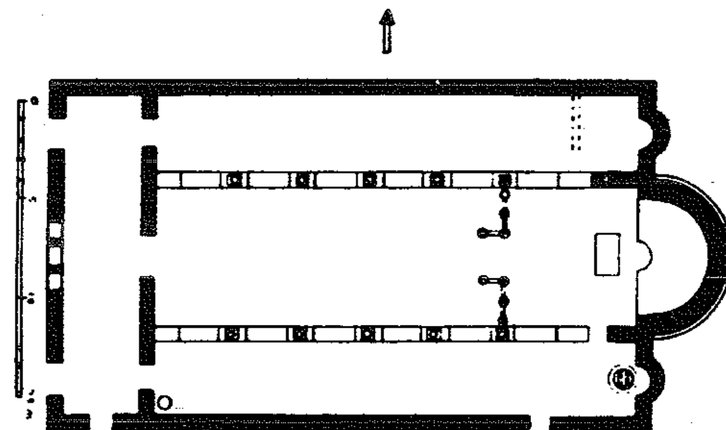

Εἰκ. 4. Μάστρο Αἰτωλίας. Βασιλική, π. 700 (κάτοψη).

κοσμήτης μέ γεισήποδες προδίδουν ἐξάρτηση ἀπό παλαιοχριστιανικά πρότυπα. Οἱ βαριές ἀναλογίες τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς μεσαίας ἀψίδας, ἡ μορφή τῶν πλίνθινων τόξων τῶν ἀνοιγμάτων, ἡ ἔλλειψη ὀδοντωτῶν ταινιῶν, τῶν ὁποίων, τό ἀρχαιότερο χρονολογημένο παράδειγμα εἶναι τῆς Σκριποῦς (873-874) στή Βοιωτία, συνηγοροῦν κι αὐτά γιά πρώιμη χρονολόγηση. Τά ψηφιδωτά δάπεδα ἀπαντοῦν τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή, ἐνῶ ἐκλείπουν σχεδόν τελείως στή μεσοβυζαντινή περίοδο. Ὁ ξηρός γραμμικός διάκοσμος τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Μάστρου συνηγορεῖ γιά ὄψιμη χρονολόγηση, γύρω στά τέλη τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Αὐτά καί ἄλλα στοιχεῖα μποροῦν νά χρονολογήσουν τό μνημεῖο στά τέλη τοῦ 7ου ἤ στόν 8ο αἰώνα.

ε. Βασιλική Βυζαρίου Κρήτης[9]. Βρίσκεται στό 8ο χλμ. ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ θρόνος Ἀμαρίου 2 χλμ. δυτικά τοῦ χωριοῦ Βυζάρι. Εἶναι τρίκλιτη μέ κιονοστοιχίες,νάρθηκα καί τρεῖς ἡμικυκλικές ἀψίδες, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ μεσαία εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλη. Τό μνημεῖο μπορεῖ νά Εἰκόνα 5

9) Κ. Καλοκύρης, Ἡ βασιλική τῆς βυζαντινῆς Συβρίτου, Κρητικά Χρονικά 13 (1959), σ. 7-38. Στήν ἴδια ἐποχή φαίνεται ὅτι ἀνήκει καί μικρή τρίκλιτη μέ πεσσοστοιχίες θολωτή βασιλική τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου κοντά στήν Ἀπείρανθο τῆς Νάξου πού καλύπτεται ἀπό ἑνιαία δίρρυτη στέγη. Ν. Δρανδάκης, ΑΔ20 (1965) Χρονικά Β΄ 3, σ. 541-544

Εἰκ. 5. Κρήτη, Βασιλική Βυζαρίου, π. 700 (κάτοψη).

ταυτιστεῖ μέ τήν ἕδρα τῆς ἐπισκοπῆς Συβρίτου, ἡ ὁποία μετακινήθηκε ἀπό τό Ἀμάρι λόγω τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν πού ἐντείνονται ἀπό τό 674 στό ἀσφαλέστερο αὐτό σημεῖο. Ἔτσι ἡ Βασιλική μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ μεταξύ τοῦ 674 καί τοῦ 824/5 πού καταλήφθηκε ἡ Κρήτη ἀπό τούς Ἄραβες καί καταστράφηκε τό μνημεῖο, μέ ἐπικρατέστερη τή χρονολόγηση γύρω στό 700.

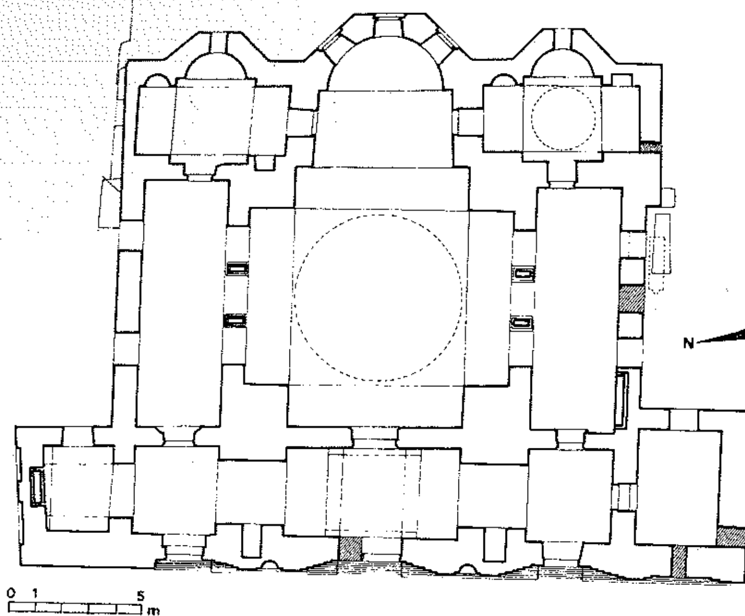
2. ΤΡΟΥΛΛΑΙΟΙ ΝΑΟΙ

I. *Τρουλλαῖες βασιλικές*

α. Τό πρωιμότερο ἴσως μνημεῖο τοῦ εἴδους ἀπό τήν ἐποχή αὐτή θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ἡ *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου* στή *Νίκαια* τῆς Βιθυνίας[1] ὁ ναός κάηκε καί στή συνέχεια κατεδαφίστηκε ἀπό τούς Τούρκους τό 1922 μέ τή Μικρασιατική Καταστροφή. Χάρη ὅμως σέ παλιότερες μελέτες καί φωτογραφίες, καθώς καί στά λίγα ἐρείπια πού ἀνασκάφηκαν μποροῦμε νά τόν ἀποκαταστήσουμε. Κτίστηκε σάν καθολικό μονῆς ἀπό τόν ἡγούμενο Ὑάκινθο, ἐπίκληση τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε γραμμένη σέ θωράκιο καί μονογράμματά του στά ἐπίκρανα τῶν πεσσῶν. (Μ. εἰκ. 178-180. Κ. εἰκ. 82. πίν. 116Α. Σ. εἰκ. 241). Εἰκόνα 6 Πίνακες 3α, β

Τό κεντρικό κλίτος τοῦ ναοῦ πού ὁρίζεται ἀπό τέσσερες ὀγκώδεις,

1) O. Wulff, Die Koimesis Kirche in Nikaia, Strassburg 1903. Th. Schmit, Die Koimesis Kirche von Nikaia, Berlin-Leipzig 1927. H. Grégoire, Encore le monastère d' Hyacinthe à Nicée, Byzantion 5(1930) σ. 287 κἑ. U. Peschlow, New Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesiskirche in Iznik, Istanbuler Mitteilungen 22(1972) σ. 144-186. C. Mango, The Date of the Narthex Mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea, DOP 13(1959) σ. 245 κἑ.

Εἰκ. 6. Νίκαια Βιθυνίας, Ναός Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, πρώιμος 7ος αἰ. (κάτοψη).

σχεδόν τετράγωνους πεσσούς εἶναι σταυρόσχημο. Στούς πεσσούς στηρίζονται τέσσερες ἰσοβαθεῖς καμάρες πού ἀνέχουν τόν μεγάλο τροῦλλο πού καλύπτει τό κέντρο. Τό μεσαῖο κλίτος χωρίζεται ἀπό τά πλάγια μέ τοξωτά ἀνοίγματα πού στηρίζονται σέ δύο ζευγάρια μαρμάρινους πεσσούς, μεταξύ τῶν ὁποίων ὑπῆρχαν ἀρχικά θωράκια. Ὁ ναός δέν εἶχε ὑπερῷα καί τά πλάγια κλίτη καί ὁ νάρθηκας στεγάζονται πολύ χαμηλότερα ἀπό τόν κεντρικό πυρήνα. Ἡ ἐκκλησία ὑπέστη σοβαρές καταστροφές μέ τόν σεισμό τοῦ 1065. Ἀμέσως μετά ξανακτίστηκαν οἱ καμάρες, ἡ βάση τοῦ τρούλλου καί μεγάλο μέρος τοῦ νάρθηκα. Ὁ δωδεκάπλευρος τροῦλλος πού σωζόταν μέχρι τό 1922 ἔγινε τό 1807. Τά πλάγια διαμερίσματα τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ Βήματος ἐνσωματώνονται στό τετράγωνο τοῦ ναοῦ, διατηροῦν ὅμως κάποια αὐτοτέλεια λόγω τῶν στενῶν ἀνοιγμάτων ἐπικοινωνίας μέ τό κυρίως ἱερό Βῆμα καί τά πλάγια κλίτη. Ἡ αὐτοτέλεια αὐτή διαφαίνεται καί ἐξωτερικά, ὅπου εἶναι πολύ χαμηλότερα στεγασμένα μέ τρουλλίσκους ἀπό τίς ὀροφές στό κεντρικό σταυρικό τετράγωνο καί τήν κεντρική ἀψίδα.

Γιά τήν οἰκοδόμηση τοῦ μνημείου, ὅπως καί γιά τά ἄλλα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὑπάρχει ἀκόμα μεγάλο χρονολογικό πρόβλημα terminus ante quem ἀποτελεῖ ἡ ἀρχή τῆς Εἰκονομαχίας (726), γιατί ἡ μωσαϊκή παράσταση τῆς Παναγίας στήν ἀψίδα ἀντικαταστάθηκε μέ σταυρό

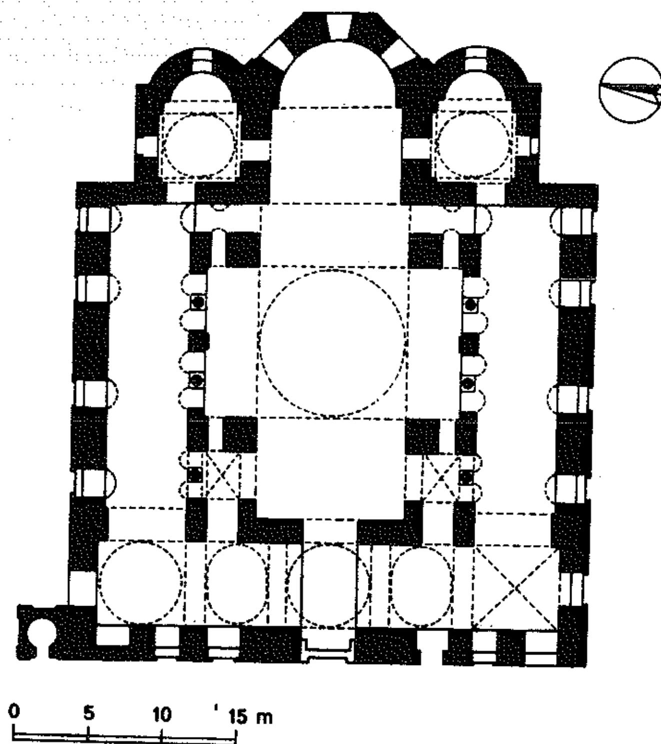
κατά τήν εἰκονομαχική περίοδο καί μετεικονομαχικά, μετά τό 843, ἀποκαταστάθηκε ἡ γνωστή σήμερα ὄρθια Βρεφοκρατοῦσα. Ἔτσι ἐπικράτησε γενικά ἡ χρονολόγηση τοῦ μνημείου στό τέλος τοῦ 7ου ἤ στίς ἀρχές τοῦ 8ου αἰώνα. Ὁ C. Mango ὅμως μέ βάση τήν τοιχοποιία καί τά γλυπτά ὑποστηρίζει ὅτι μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό τέλος τοῦ 6ου αἰώνα. Ἡ τελευταία χρονολόγηση φαίνεται πιθανότερη, καί μπορεῖ νά ἐνισχυθεῖ καί ἀπό μορφολογικούς λόγους. Τό κτήριο παραβαλλόμενο μέ τήν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης εἶναι δυνατόν νά θεωρηθεῖ ὅτι βρίσκεται σ' ἕνα προγενέστερο ἀπό τό τελευταῖο μνημεῖο στάδιο διάρθρωσης τοῦ χώρου τῆς τρουλλαίας βασιλικῆς. Στή Νίκαια ἔχει μέν ἐπιτευχθεῖ τετραγωνισμός τοῦ χώρου μέ τίς ἰσοβαθεῖς καμάρες πού στηρίζουν τόν τροῦλλο, ἀλλά δέν ἔχει ἀρχίσει ἡ διαδικασία ἑνωποιήσεως τοῦ χώρου μέ τή διάλυση τῶν ὀγκωδῶν πεσσῶν. Στή Θεσσαλονίκη αὐτή ἡ διαδικασία ἔχει ἀρχίσει μέ τίς δυό ἐπάλληλες σειρές τοξωτά ἀνοίγματα καί τή δημιουργία στόν πυρήνα τῶν πεσσῶν ὀρθογώνιων χώρων πού θά μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν πρόαγγελοι τῶν μετέπειτα γωνιακῶν διαμερισμάτων τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν, πού προῆλθαν μέ τή σταδιακή διάλυση τῶν συμπαγῶν πεσσῶν τῶν τρουλλαίων βασιλικῶν.

β. *Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης*[2]. Τό μνημεῖο κτίστηκε πάνω σέ πεντάκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική πού μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό α' μέσο τοῦ 5ου αἰ. καί καταστράφηκε πιθανότατα μέ τόν μεγάλο σεισμό τοῦ 618-620. *Εἰκόνα 7, 8 Πίνακας 4*

Ὁ κυρίως ναός ἔχει αὐξηθεῖ σέ πλάτος καί περιορισθεῖ σέ μῆκος. Αὐτή ἡ τάση γιά τετραγωνισμό ἐπέφερε μετατροπή στή διάταξη τῶν καμαρῶν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Οἱ καμάρες ὅμως αὐτές εἶναι ἄνισες. Ἡ δυτική ἔχει πολύ μεγαλύτερο βάθος ἀπό τήν ἀνατολική καί ἡ τελευταία εἶναι λίγο βαθύτερη ἀπό τίς δύο πλάγιες. Ἔτσι τονίζεται ὁ κατά μῆκος ἄξονας τοῦ μνημείου. Δέν ἔχουμε λοιπόν ἐδῶ τήν τέλεια ἐξισορρόπηση τῶν κεραιῶν τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου πού γνωρίσαμε στή Νίκαια. Τοῦτο ὅμως μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν ἐπίδραση τῆς προϋπάρχουσας βασιλικῆς πάνω στήν ὁποία κτίστηκε ἡ Ἁγ. Σοφία. Οἱ ὀγκώδεις πεσσοί ὅμως πού στή Νίκαια εἶναι συμπαγεῖς, διαλύονται ἐδῶ σέ ἐπάλληλα τοξωτά ἀνοίγματα. Ἔχει ἀρχίσει δηλ. ἡ διαδικασία μείωσης τοῦ ὄγκου τῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου πού ἀργότερα στούς μεσοβυζαντινούς σταυροειδεῖς θά καταντήσουν λεπτοί κίονες ἤ μικροί πεσσοί καί στή θέση τῶν ὀγκωδῶν πεσσῶν θά δημιουργηθοῦν τά μικρά γωνιακά διαμερίσματα πού ἐμφανίζονται ἐδῶ ὑποτυπωδῶς στούς δυτικούς πεσσούς καί στεγάζονται μέ σταυροθόλια. Αὐτή ἡ διαφορά στά στηρίγματα τοῦ τρούλλου μεταξύ τῆς ἐκ-

---

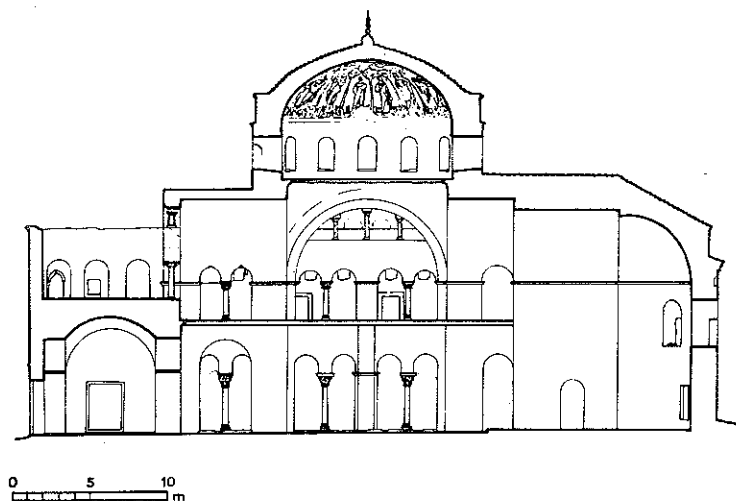
2) M. Kalligas, Die Hagia Sophia von Thessaloniki, Würzburg 1935, K. Theoharidou, The Architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki, from its Erection up to the Turkish Conquest, G. Britain 1988.

Εἰκ. 7. Θεσσαλονίκη, Ἁγία Σοφία, πρώιμος 7ος αἰ. (κάτοψη).

κλησίας τῆς Θεσσαλονίκης καί αὐτῆς τῆς Νίκαιας, καί τό γεγονός ὅτι στά παλιότερα μνημεῖα δέν παρατηρεῖται αὐτή ἡ τάση γιά μετριασμό τοῦ ὄγκου τῶν πεσσῶν, νομίζω ὅτι συνηγορεῖ ὑπέρ τῆς ἄποψης ὅτι ἐξελικτικά ἡ Ἁγία Σοφία μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ μετά τήν Κοίμηση τῆς Νίκαιας, παρ᾽ ὅλον πού σέ ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως οἱ ἰσοβαθεῖς καμάρες καί ἡ συγχώνευση τῶν παραβημάτων στό τετράγωνο τοῦ ναοῦ στή Νίκαια δίνουν τήν ἐντύπωση γιά περισσότερη τελειοποίηση τοῦ τύπου ἐκεῖ. (Μ.εἰκ. 175-177. Κ. εἰκ. 83, πίν. 114, 116Β).

Στή Νίκαια οἱ ἀναλογίες εἶναι γενικά βαρύτερες, ἐνῶ στό ναό τῆς Θεσσαλονίκης ἔχει ἀρχίσει ἡ διαδικασία γιά ἐλάφρυνση τοῦ χώρου, γιά ἄνοιγμα καί μεγαλύτερη ἐπικοινωνία μέ τά πλάγια κλίτη καί τό νάρθηκα, πού περιβάλλουν σάν ἕνα εἶδος περιστώου τόν κεντρικό πυρήνα. Τήν ἐλάφρυνση, τήν τάση γιά ἐξαΰλωση τοῦ ὄγκου τονίζει καί ἡ ρυθμική ἐναλλαγή πεσσῶν καί κιόνων πού χωρίζουν τά τρία κλίτη. Τό περίστωο εἶναι διώροφο καί ἀρχικά στεγάζοταν χαμηλότερα ἀπό ὅτι σήμερα. Τό περίστωο καταλήγει στά δύο παραβήματα,πού δέν βρίσκονται στόν ἄξονα τῶν πλαγίων κλιτῶν. Τό τριμερές λοιπόν

Εἰκ. 8. Θεσσαλονίκη, Ἁγία Σοφία, πρώιμος 7ος αἰ. (τομή Α-Δ).

ἱερό Βῆμα δέν ἐνσωματώνεται ἁρμονικά στόν κυρίως ναό, ἀλλά καθώς εἶναι στενότερο φαίνεται σάν αὐθαίρετη προσθήκη. Τά παραβήματα στεγάζονται πολύ χαμηλότερα ἀπό τό κυρίως ἱερό Βῆμα. Τό ἴδιο παρατηρεῖται καί στή Νίκαια. Ἐκεῖ ὅμως τά παραβήματα ἔχουν μεγάλες διαστάσεις, σχεδόν ὅσες καί τό ἱερό Βῆμα καί θυμίζουν παλαιοχριστιανικά παστοφόρια. Στή Θεσσαλονίκη οἱ διαστάσεις τους ἔχουν περιοριστεῖ ἀρκετά. Βρίσκονται δηλ. στό πρῶτο στάδιο διαμόρφωσης τῶν δύο βοηθητικῶν αὐτῶν χώρων πού θά ὁδηγήσει στά πολύ μικρά σέ σχέση μέ τό κεντρικό τμῆμα τοῦ Ἱεροῦ παραβήματα τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων.

Τό ἡμισφαίριο τοῦ τρούλλου δέν στηρίζεται ἀπ᾽ εὐθείας στά σφαιρικά τρίγωνα, ὅπως στήν Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλά μέ τή μεσολάβηση χαμηλοῦ τυμπάνου. Ἐξωτερικά τό τύμπανο ἀναδύεται ἀπό βαρύ τετράγωνο πύργο πού διατρυπᾶται ἀπό 12 παράθυρα. Στήν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης σ᾽ ἀντίθεση μέ τίς τρουλλαῖες βασιλικές τῆς Ἁγίας Σοφίας καί τῆς Ἁγίας Εἰρήνης στήν Κωνσταντινούπολη καί τοῦ Ἁγίου Τίτου στή Γόρτυνα τῆς Κρήτης δέν μεταφέρονται οἱ ὠθήσεις τοῦ τρούλλου στά πλάγια κλίτη, ἀλλά μόνον στούς πεσσούς. Τά πλάγια κλίτη περιβάλλουν ἁπλά τόν κεντρικό πυρήνα, χωρίς νά συμμετέχουν στό σύστημα ἀντιστήριξης τοῦ τρούλλου.

Ἡ ἀνύψωση τῶν πλαγίων στεγῶν τοῦ ναοῦ κατά τήν Τουρκοκρατία δέν ἐπιτρέπει τήν ἀνάδειξη τοῦ σταυρικοῦ κέντρου καί δίνει στό μνημεῖο ἐξωτερικά πολύ βαρύτερη καί συμπαγή ὄψη ἀπ᾽ ὅτι ἀρχικά εἶχε.

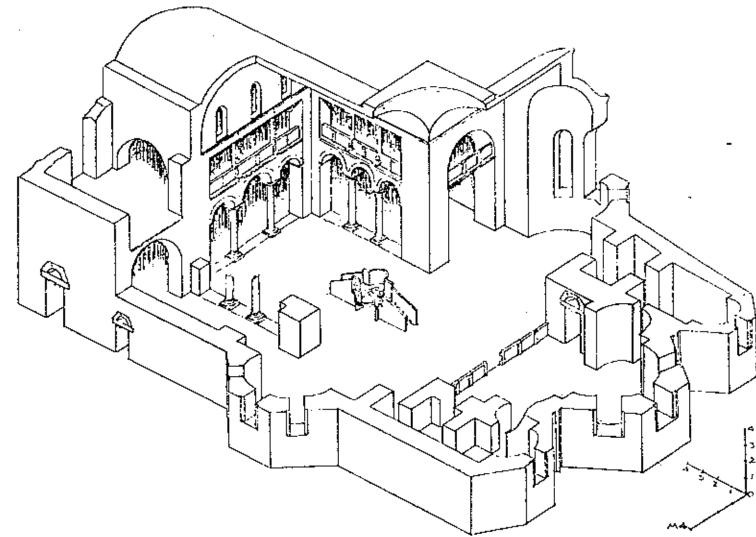
῾Η ἐκκλησία τῆς ῾Αγίας Σοφίας στή Θεσσαλονίκη μέ τόν ὄγκο τῶν μαζῶν της καί γενικά μέ τό αὐστηρό καί βαρύ ὕφος τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς της, ἀντιπροσωπεύει τήν παράδοση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅπως ἐκφράζεται μέ τήν ῾Αγία Σοφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως· μιά δυναμική ἀρχιτεκτονική τοῦ συγκεντρωτικοῦ κράτους. ῾Η ἐπιλογή δέ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῆς μορφῆς στήν παροῦσα περίπτωση ἴσως ἀπέβλεπε στό νά προβάλει τήν ἰσχύ τῆς αὐτοκρατορίας στούς βαρβάρους πού ἀπειλοῦν τήν πόλη καί νά τονώσει τό ἠθικό τῶν καταταλαιπωρημένων κατοίκων της μετά τούς καταστρεπτικούς σεισμούς καί τίς συνεχεῖς ἐπιθέσεις τῶν ᾿Αβάρων καί Σλάβων.

Τό μνημεῖο πού χρονολογεῖτο ἀπό τά μέσα τοῦ 8ου μέχρι τά μέσα τοῦ 9ου αἰ. μετά τήν συστηματική μελέτη του ἀπό τήν Κ. Θεοχαρίδη, ἡ ὁποία διερεύνησε τίς διάφορες οἰκοδομικές φάσεις, τοποθετήθηκε ἡ πρώτη φάση του στόν 7ο αἰ. ῾Η οἰκοδόμησή του ἄρχισε ἀμέσως μετά τήν καταστροφή τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς πού ἴσως καταστράφηκε μέ τό μεγάλο σεισμό τοῦ 618, καί ὁπωσδήποτε πρίν τούς μεγάλους σεισμούς μεταξύ τῶν ἐτῶν 620-630 πού κατέστρεψαν τμῆμα τῆς ἀνοδομῆς τοῦ νεόδμητου ναοῦ.

γ. *῞Αγιος Τίτος στή Γόρτυνα* τῆς Κρήτης[3]. ᾿Ιδιόρρυθμο καί προβληματικό στή χρονολόγηση κτίριο ἔχει στήν κάτοψη τή μορφή σταυρόσχημης ἐγγεγραμμένης σέ στενόμακρο ὀρθογώνιο τρίκλιτης βασιλικῆς μέ τροῦλλο καί ὑπερῷα μόνο στή δυτική πλευρά. ῾Η βόρεια καί νότια κεραία τοῦ σταυροῦ ἀπολήγουν σέ κόγχες. Τά παραβήματα εἶναι διμερή καί τό κυρίως ἱερό Βῆμα διαμορφώνει στούς πλάγιους τοίχους κόγχες, στή μέση τῶν ὁποίων ἀνοίγεται ἡ δίοδος στό ἀνατολικό τμῆμα τῶν παραβημάτων. ῾Ο ναός εἶναι κτισμένος μέ ὀρθογώνιους δόμους, καλύπτεται μέ καμάρες καί στό κέντρο μέ τροῦλλο. Στή μέση τοῦ ναοῦ ὑψώνεται ὁ ἄμβωνας, τά δέ κλίτη χωρίζονταν μέ θωράκια. (Κ. εἰκ. 72. Μ. εἰκ. 171, 172). *Εἰκόνα 9*

Τό μνημεῖο χρονολογεῖται συνήθως ἀπό τόν 6ο μέχρι τόν 8ο αἰ. ῾Υποστηρίχτηκε καί χρονολόγηση στό τέλος τοῦ 10ου αἰ., μετά τήν ἀνάκτηση τῆς Κρήτης ἀπό τό Νικηφόρο Φωκᾶ (961). Τό κυριότερο ἐπιχείρημα ἦταν, ὅτι ὅλα τά ἄλλα γνωστά παραδείγματα κογχῶν στά πλάγια τοῦ ἱεροῦ Βήματος χρονολογοῦνται μετά τόν 9ο αἰ. καί ὅτι ὁ ῞Αγιος Τίτος θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ σάν τό ἀρχαιότερο παράδειγμα αὐτῆς τῆς διάταξης.

3) Th. Fyfe, The Church of St. Titus at Gortyna in Creta, The Architectural Review 22(1907) σ. 60 κἑ. J. Christern, Die Datierung von H. Titos in Gortys (Kreta), Πεπραγμένα τοῦ Γ´ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τόμ. Β´, ἐν ᾿Αθήναις 1974, σ. 37-43. Π. Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις στήν λεγόμενη βασιλική τοῦ ῾Αγίου Νίκωνος, ὅ.π., σ. 281-282. ᾿Α ᾿Ορλάνδος, Νεώτεραι ἔρευναι ἐν ῾Αγίῳ Τίτῳ τῆς Γορτύνης, ΕΕΒΣ 3(1926), σ. 301 κἑ.

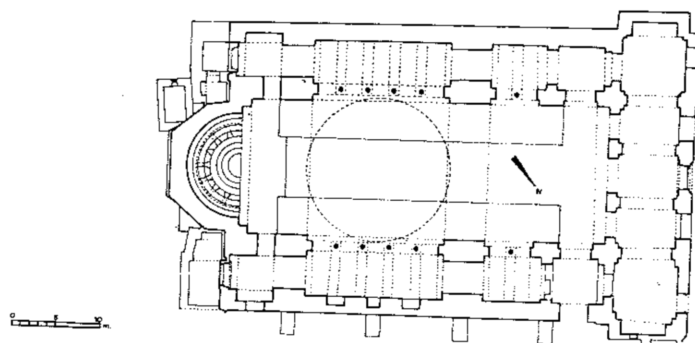

Εἰκ. 9: Κρήτη, Γόρτυνα, ῞Αγιος Τίτος, 7ος αἰ. (ἰσομετρική ἀποκατάσταση).

Οἱ κόγχες ὅμως αὐτές στά πλάγια τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἀπαντοῦν, ὅπως εἴδαμε, τόν 7ο αἰ. στόν λεγόμενο ναό τοῦ ῾Οσίου Νίκωνα στή Σπάρτη καί στή βασιλική τοῦ Τηγανιοῦ στή Μάνη. Μέ τό ναό τῆς Σπάρτης παρουσιάζει καί τήν ἴδια διμερή διάταξη στά παραβήματα πού βρήκαμε καί στή βασιλική τῆς Aboba Pliska (7ος αἰ.). ῾Ο χωρισμός τῶν παραβημάτων σέ δύο χώρους πού εἶναι συνηθισμένος στά παλαιοχριστιανικά χρόνια, εἶναι ἀπίθανο νά ἐφαρμόζοταν κατά τή μεσοβυζαντινή περίοδο πού ἔχουν ἀλλάξει οἱ λειτουργικές ἀνάγκες. ῾Η τρίπλευρη μεσαία ἀψίδα, μέ μεγάλα ἰσοϋψῆ μονόλοβα παράθυρα καί παραστάδα στό βόρειο ἄκρο της, διαφέρει ἀπό τίς ἀψίδες τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν καί θυμίζει ἀνάλογη διάταξη στήν ἀψίδα τῆς ῾Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (Κ. πίν. 114). ῾Ο χωρισμός τῶν κλιτῶν μέ θωράκια εἶναι συνηθισμένος τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή καί δέν μαρτυρεῖται μετά τόν 8ο αἰ. Μέ αὐτές τίς σκέψεις ὁ Π. Βοκοτόπουλος ὑποστηρίζει τή χρονολόγηση τοῦ μνημείου στόν 7ο αἰ. καί ὅτι ἐπισκευάστηκε μετά τήν ἀνάκτηση τῆς Κρήτης (961).

δ. *῾Αγία Εἰρήνη Κωνσταντινουπόλεως*[4]. ᾿Αντιπροσωπεύει τήν ἀρχιτεκτονική τῆς Πρωτεύουσας τήν ἐποχή τῆς Εἰκονομαχίας. ῾Η ξυλόστεγη βασιλική πού ἔκτισε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος κάηκε κατά τή Στάση τοῦ Νίκα (532). Ξανακτίστηκε ἀπό τόν ᾿Ιουστινιανό. Α´. Κάηκε πάλι καί ξανακτίστηκε τό 564 στόν τύπο τῆς βασιλικῆς μέ *Εἰκόνα 10, 11 Πίνακες 5α, β*

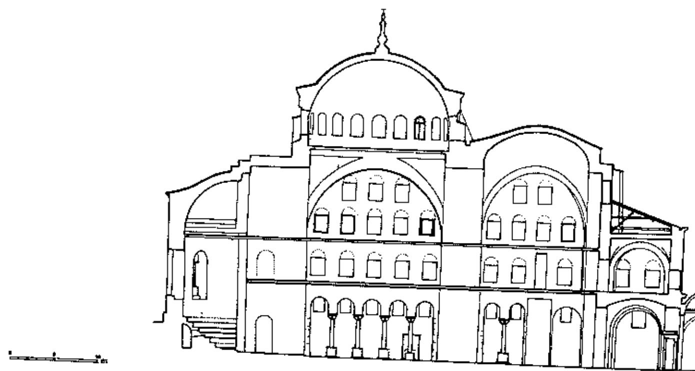
4) U. Peschlow, Die Irenenkirche in Istanbul, Untersuchungen zur Architektur, Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 18, Tübingen 1977.

Εἰκ. 10. Κωνσταντινούπολη, 'Αγία Εἰρήνη, 564 (κάτοψη).

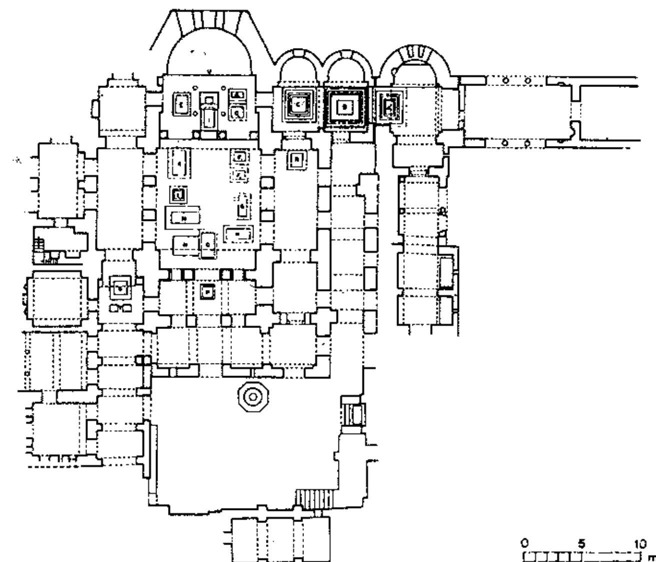
τροῦλλο. Ἦταν τρίκλιτη βασιλική, μέ ὑπερῶα καί τροῦλλο στή μέση. Ὁ τροῦλλος στηρίζοταν ἀπ' ἀνατολάς καί δυσμάς σέ δύο ἄνισου βάθους καμάρες, ἐνῶ ἀπό βορρᾶ καί νότο σέ δύο ἀβαθῆ τόξα. Τό 740 ὁ ναός καταστράφηκε ἀπό σεισμό καί ξανακτίστηκε πάνω στά παλιά κατάλοιπά του ἀπό τόν Κωνσταντῖνο τόν Κοπρώνυμο. Ἄλλαξε ὅμως τώρα ἡ διάταξη τῶν καμαρῶν δίνοντας στό ναό τή μορφή τοῦ σταυροειδοῦς μέ τροῦλλο. Τά πλάγια στενά τόξα τῆς τρουλλαίας βασιλικῆς μεταβλήθηκαν σέ ἐγκάρσιες καμάρες πού ἔφθασαν μέχρι τούς ἐξωτερικούς πλάγιους τοίχους μέ τήν μετάθεση τῶν τυμπάνων, πού τίς ἔφραζαν ἀπό τό πρός τό κέντρο τοῦ ναοῦ χεῖλος τῶν καμαρῶν στό ἐξωτερικό. (Μ. εἰκ. 164-167, 174).

Ἔτσι τά ὑπερῶα τῶν πλαγίων κλιτῶν στεγάστηκαν μέ ἐγκάρσιες καμάρες, πού μαζί μέ τίς δύο ἑκατέρωθεν τοῦ τρούλλου, ἀνατολικά καί δυτικά, καμάρες ἔδωσαν σταυρόσχημη μορφή στή στέγη. Ὁ κεντρικός τροῦλλος ὑψώθηκε σέ χαμηλό τύμπανο. Ἐνῶ ἕνας χαμηλότερος ἐλλειπτικῆς μορφῆς τροῦλλος ἀντικατέστησε τήν πρώτη ἀπό δυτικά καμάρα τοῦ μεσαίου κλίτους.

Εἰκ. 11. Κωνσταντινούπολη, 'Αγία Εἰρήνη, 740 (τομή Α-Δ).

ε'. *Ἅγιος Νικόλαος* στά *Μύρα* τῆς Λυκίας[5]. Ἦταν μεγάλο προσκύνημα ὅσο φυλάγοταν ἐκεῖ τό σκήνωμα τοῦ Ἁγίου, μέχρι τό 1087 πού τό ἱερό λείψανο μεταφέρθηκε στό Μπάρι τῆς Ἰταλίας. Τό κτήριο πού σώζεται ἔχει πολύ ἀλλοιωθεῖ ἀπό τίς ἐπισκευές πού ἔκαναν τό 1862 οἱ Εἰκόνα 12

Εἰκ. 12. Μύρα Λυκίας, Ἅγιος Νικόλαος, 9ος αἰ. (κάτοψη).

Ρῶσοι. Τότε ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἀνωδομῆς του ξανακτίστηκε καί ὁ παλιός τροῦλλος ἀντικαταστάθηκε ἀπό μιά σταυρόσχημη καμάρα.

Μπορεῖ ὅμως νά ἀποκατασταθεῖ στήν παλιά του μορφή μέ βάση παλιότερες ἀποτυπώσεις. Στό τέλος τοῦ 6ου αἰ. μαρτυρεῖται ἡ ὕπαρξη στό χῶρο αὐτό ἑνός μαρτυρίου τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Τόν 9ο αἰ. πού ἡ λατρεία τοῦ Ἁγίου ἀρχίζει νά ξαπλώνεται, ἀνανεώνεται καί διευρύνεται τό ὑπάρχον μαρτύριο καί παίρνει τή μορφή βασιλικῆς μέ τροῦλλο. Ἐπισκευές καί συμπληρώσεις ἔγιναν στό ναό το 1043 καί τό 12ο αἰ. κι ἔτσι τό κτήριο πῆρε μιά πολύπλοκη μορφή. (Κ. εἰκ. 80, πίν. 113. Μ. εἰκ. 181-182).

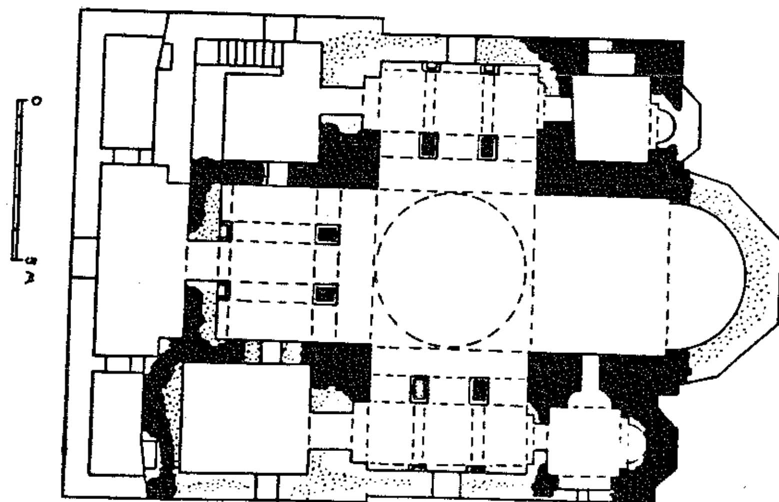
Τό κεντρικό τμῆμα τοῦ ναοῦ εἶναι σχεδόν τετράγωνο καί καλύπτε-

5) F. Darsy, Il seporlcro di S. Nicola a Mira, Mélanges E. Tisserant, II, Studi e Testi 232, Citta di Vaticano 1964, σ. 29 κἑ. Y. Demiriz, Demredeki Aziz Nikolaoskilisesi, Türk arkeologi dergisi 15/(1968), σ. 13 κἑ. U. Peschlow, Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra, στο J. Borchhardt (ἐκδ.), Myra. Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit, Berlin 1975, σ. 303 κἑ.

ται μέ τροῦλλο πού στηρίζεται πρός Β καί Ν σέ στενά τόξα, ἐνῶ Α καί Δ σέ βαθιές καμάρες, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ ἀνατολική εἶναι πολύ βαθιά καί τονίζεται ἔτσι ὁ μακρός ἄξονας τοῦ ναοῦ. Τά πλάγια κλίτη ἔχουν ὑπερῷα πού στηρίζονται σέ κτιστούς πεσσούς. Στήν ἀψίδα ὑπάρχει σύνθρονο καί κάτω ἀπό τόν τροῦλλο ὑπῆρχε μέχρι τίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μεγάλος ἄμβωνας.

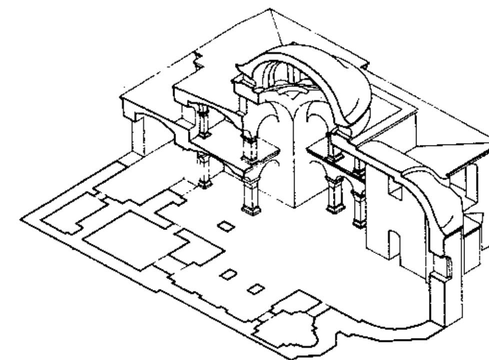
στ. *῞Αγιος Κλήμης* στήν *῎Αγκυρα*[6]. Τό μνημεῖο καταστράφηκε τό 1927. Μᾶς εἶναι ὅμως σήμερα γνωστό χάρη στήν παλιότερη ἀποτύπωση καί φωτογράφησή του ἀπό τόν G. de Jerphanion. Πρόκειται γιά μιά μικρή σχετικά ἐκκλησία πού θυμίζει τήν Κοίμηση τῆς Νίκαιας. ῾Ο σταυρόσχημος πυρήνας του περιβάλλεται ἀπό τά πλάγια καί τόν νάρθηκα μέ ὑπερῷα πού στηρίζονται σέ κάθε πλευρά ἀπό ζευγάρι μαρμάρινων πεσσῶν. Οἱ ἴδιοι πεσσοί ἐπαναλαμβάνονται καί στόν ὄροφο. Τό κέντρο τοῦ ναοῦ καλύπτεται μέ τροῦλλο χωρίς τύμπανο. ῾Ο τροῦλλος εἶναι πτυχωτός ἐσωτερικά καί στηρίζεται σέ τέσσερα τόξα μέ τή βοήθεια σφαιρικῶν τριγώνων, πού σχηματίζονται στό σημεῖο συνάρτησης τῶν τόξων πού πατοῦν στούς κτιστούς πεσσούς πού ὁρίζουν τό σταυρικό κέντρο. Τό μνημεῖο μέ βάση τό γλυπτό διάκοσμο μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στόν 6ο ἤ στόν 7ο αἰ., ἄν καί ὑποστηρίζεται καί χρονολόγηση μέ βάση τήν τοιχοδομία στόν 9ο αἰ. (Κ. εἰκ. 81. Μ. εἰκ. 183).

Εἰκόνα 13, 1[4]

Εἰκ. 13. ῎Αγκυρα, ῞Αγιος Κλήμης, 6ος-7ος αἰ. (κάτοψη).

6) G. de Jerphanion, L' église de Saint-Clement a Angara, Mélanges d' archéologie anatolienne, (Mélages de l' Université Saint-Joseph, Beirut 13(1928) σ. 113 κέ. RbK I, στ. 172-175.

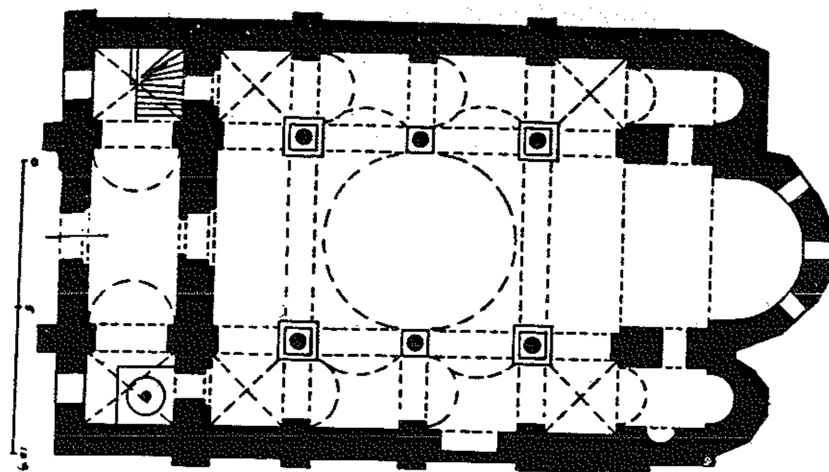
Εἰκ. 14. ῎Αγκυρα, ῞Αγιος Κλήμης, 6ος-7ος αἰ. (ἰσομετρική ἀποκατάσταση).

Εἰκόνα 15, 16
Πίνακας 6

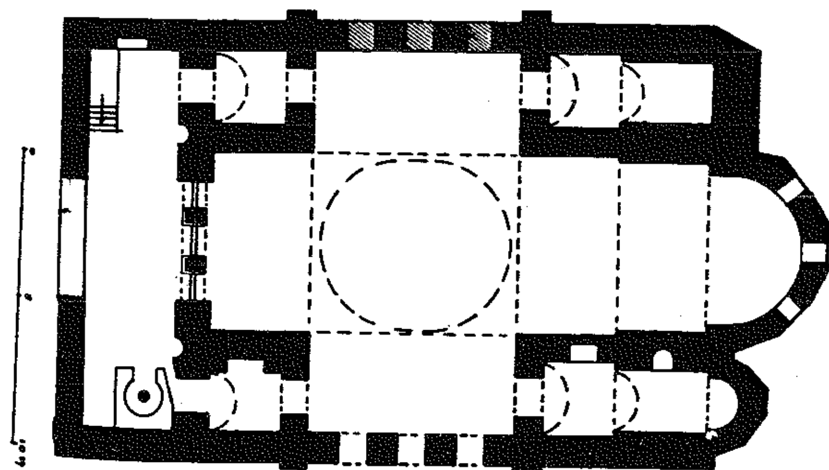
ζ. *῾Αγία Σοφία* στή *Βιζύη* τῆς Θράκης[7]. Τό μνημεῖο πού εἶναι σήμερα τζαμί μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό τέλος τοῦ 8ου ἤ στόν 9ο αἰ. Στό ναό αὐτό οἱ καμάρες πάνω ἀπό τά ὑπερῷα σχηματίζουν σταυρό, ἐνῶ τό ἰσόγειο θυμίζει τρίκλιτη βασιλική. ῾Ο τροῦλλος στηρίζεται σέ τέσσερες ἐνισχυμένους μεταγενέστερα πεσσούς, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται Β καί Ν ἀπό ἕνας κίονας. (Μ. εἰκ. 184-185).

Οἱ τρουλλαῖες βασιλικές πού ἐξετάστηκαν παραπάνω μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν γέφυρα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ ᾽Ιουστινιανοῦ καί αὐτῆς πού θά διαμορφωθεῖ τόν 9ο καί 10ο αἰ. Τά κτήρια αὐτά συνεχίζουν μέχρι ἕνα βαθμό τή μεγάλης κλίμακας ἀρχιτεκτονική τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς καί προορίζονταν γιά πολυπληθές ἐκκλησίασμα καί γιά αὐτό ὅλα σχεδόν ἤ εἶναι μητροπολιτικοί ναοί ἤ μεγάλα προσκυνήματα. ᾽Από τόν 9ο αἰώνα σέ ἀνάλογες περιπτώσεις θά προτιμηθεῖ ἡ ἁπλή τρίκλιτη βασιλική καί τά τρουλλαῖα κτίσματα θά ἔχουν συνήθως μικρές διαστάσεις καί τά περισσότερα ἀπ' αὐτά εἶναι καθολικά μονῶν. ῾Η χρήση τους αὐτή πιθανόν ἐπέφερε καί τή σμίκρυνση τῶν διαστάσεων μιά καί οἱ βυζαντινές μονές εἶχαν περιορισμένο ἀριθμό ἀτόμων. Τοῦτο παρατηρεῖται ἤδη ἀπ' αὐτή τή μεταβατική ἐποχή. ῾Η τρουλλαία βασιλική σέ διάφορες παραλλαγές θά χρησιμοποιηθεῖ σποραδικά καί μετά τόν 9ο αἰ., τά παραδείγματα ὅμως αὐτά θεωροῦνται ἀρχαϊσμοί καί πολλές φορές ἔχουν κτιστεῖ πάνω σέ παλιότερο κτήριο πού ἐπηρέασε τήν ἀρχιτεκτονική μορφή τοῦ νεώτερου. ῾Ο κυρίαρχος ἀρχιτεκτονικός τύπος ἀπό ἐδῶ καί πέρα θά

7) C. Mango, The Byzantine Church at Vize (Bizye), Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta 11 (1968), σ. 9 κέ. S. Eyce, Les monuments byzantine de la Thrace Turque, Corci di cultura sull'arte ravennate e bizantina, 1971, σ. 293 κέ. Γιά τόν ἀρχιτεκτονικό τύπο τοῦ συνδυασμοῦ τρίκλιτης βασιλικῆς στό ἰσόγειο μέ σταυροειδή ἐγγεγραμμένο στόν ὄροφο βλ. παρακάτω, σ. 108.

Εἰκ. 15. Βιζύη, Ἁγία Σοφία, 8ος-9ος αἰ. (κάτοψη ἰσογείου).

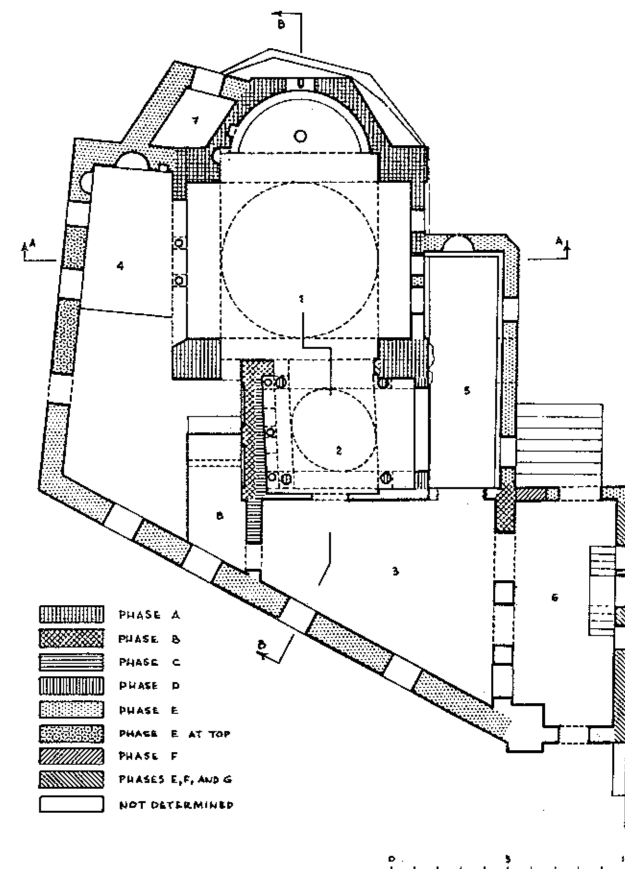

Εἰκ. 16. Βιζύη, Ἁγία Σοφία, 8ος-9ος αἰ. (κάτοψη ὀρόφου).

εἶναι ὁ «σταυροειδής ἐγγεγραμμένος μέ τροῦλλο» ναός πού προῆλθε μέ ἐξελικτική διαδικασία ἀπό τήν τρουλλαία βασιλική.

II. Μονόχωροι ναοί μέ τροῦλλο

Παράλληλα μέ τούς μεγάλους αὐτούς ναούς παρατηρεῖται τήν ἐποχή τῆς Εἰκονομαχίας καί μιά τάση γιά ἁπλούστερους τρουλλαίους ναούς. Πρόκειται γιά κτίσματα μικρῶν συνήθως διαστάσεων, στά ὁποῖα ὁ τροῦλλος καλύπτει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ναοῦ καί στηρί-

Εἰκ. 17. Συκή Βιθυνίας, Ναός Ἀρχαγγέλων, 780 (κάτοψη).

ζεται σέ τέσσερα τόξα πού ἤ εἶναι ἰσοβαθῆ καί ἡ κάτοψη μένει τετράγωνη ἤ τό ἀνατολικό καί δυτικό τόξο ἐπιμηκύνονται, γίνονται καμάρες καί ἡ κάτοψη παίρνει στενόμακρη μορφή. Στήν πρώτη κατηγορία ἀνήκει ὁ ναός τῶν *Ἀρχαγγέλων* στή *Συκή* κοντά στά Μουδανιά στή νότια ἀκτή τῆς θάλασσας τοῦ Μαρμαρᾶ πού χρονολογεῖται ἀπό μεταγενέστερη ἐπιγραφή στό 780[1]. Στή δεύτερη περίπτωση ἀνήκουν ναοί τῆς Νάξου, ὅπως ὁ *Ἅγιος Ἀρτέμιος*, κοντά στό Χαλκί, ἡ Ἁγία Κυριακή στήν Ἀπείρανθο καί ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στ' Ἀ-

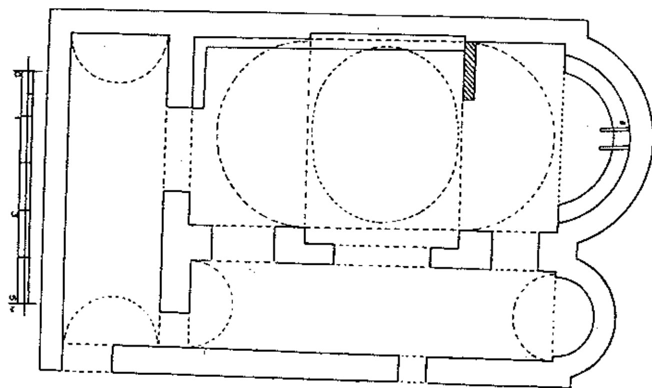
Εἰκόνα 17
Πίνακας 7α

Εἰκόνα 18
Πίνακας 7β, 8α

1) H. Buchwald, The Church of the Archangels in Sige near Mudania, Wien-Köln-Graz 1969.

2) Ἀ. Βασιλάκη, Εἰκονομαχικές ἐκκλησίες στήν Νάξο, ΔΧΑΕ 4/3 (1262-63), σ. 49 κέ. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, Νέος ἀνεικονικός διάκοσμος ἐκκλησίας στή Νάξο, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στ' Ἀδησαροῦ, ΔΧΑΕ 4/12 (1984) [1986], σ. 330-335 καί σημ. 6. ὅπου καί ἄλλα παραδείγματα.

δησαροῦ καί ὁ ναός τοῦ *Ἁγίου Νικολάου* στήν ὁμώνυμη πόλη τῆς Κρήτης (ΙΕΕ Η΄, σ. 278)[3]. Τά μνημεῖα τῆς Νάξου χρονολογοῦνται ἀπό τόν ἀνεικονικό διάκοσμο τους στά χρόνια τῆς Εἰκονομαχίας. Εἶναι κτισμένα μέ ἀργούς λίθους, ἔχουν χαμηλούς κυλινδρικούς τρούλους καί στεροῦνται γλυπτοῦ διακόσμου. (Μ. εἰκ. 189-190).

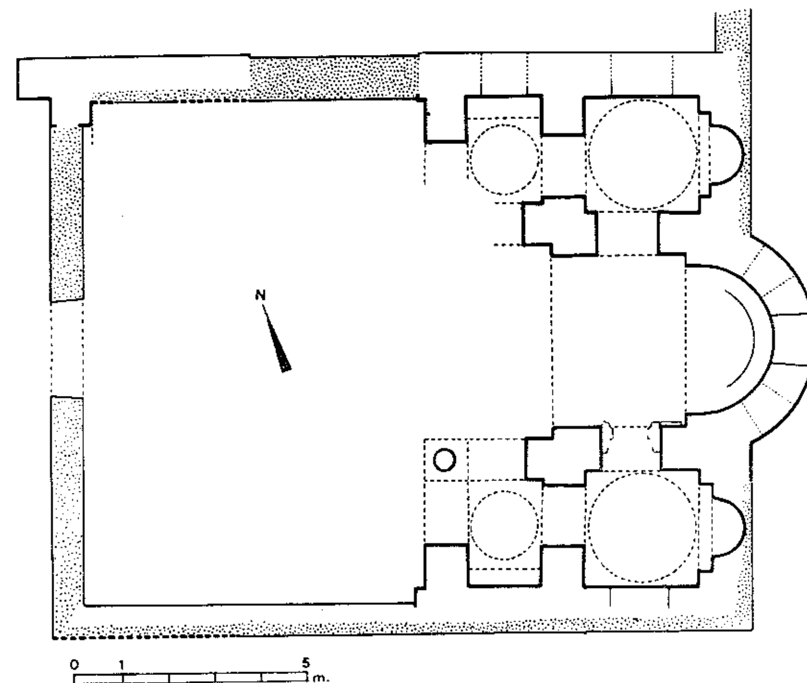
Εἰκ. 18. Νάξος, Ἁγία Κυριακή στήν Ἀπείρανθο, ἀρχές 9ου αἰ. (κάτοψη).

III. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ «συνθέτου τετρακιονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου»

Τήν ἴδια ἐποχή οἱ βυζαντινοί ἀρχιτέκτονες φαίνεται νά στρέφονται καί πρός μιά ἄλλη λύση, στήν ἐγγραφή ἑνός ἑλληνικοῦ σταυροῦ σέ τετράγωνο καί τήν στήριξη τοῦ τρούλλου σέ τέσσερες κίονες. Πρόκειται γιά τό τελευταῖο στάδιο ἐξέλιξης τῆς τρουλλαίας βασιλικῆς μέ τήν ἀντικατάσταση τῶν ὀγκωδῶν πεσσῶν μέ κίονες. Τοῦτο εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τή σμίκρυνση τοῦ τρούλλου καί τῶν ὅλων διαστάσεων τοῦ ναοῦ. Ἔτσι προέκυψε ὁ ἀρχιτεκτονικός ρυθμός πού ὀνομάστηκε σύνθετος τετρακιόνιος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος πού χρησιμοποιήθηκε στήν κωνσταντινοπολίτικη ἀρχιτεκτονική καί τῶν περιοχῶν πού ἐπηρεάζονται ἀπ᾽ αὐτή. Οἱ ναοί αὐτοί χαρακτηρίζονται καί διακρίνονται ἀπό τούς ἄλλους σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους, ἀπό τό ὅτι στόν πυρῆνα τοῦ κτίσματος, στό ὀρθογώνιο πού ἐγγράφεται ὁ ἰσοσκελής συνήθως σταυρός καί τό ὁποῖο ἀποτελεῖ τόν κυρίως ναό, προστίθεται ξεχωριστός στενόμακρος τριμερής χῶρος, στόν ὁποῖο κολλοῦν οἱ τρεῖς ἁψίδες καί αὐτός ὁ χῶρος ἀποτελεῖ τό τριμερές ἱερό Βῆμα.

3) K. Gallas, K. Wessel, M. Borboudakis, Byzantinisches Kreta, München 1983, σ. 422-424. Ὁ ἀνεικονικός διάκοσμός του μᾶλλον ἀνήκει στήν ἀμέσως μετά τήν Εἰκονομαχία ἐποχή.

Δύο ἀξιόλογα πρώιμα παραδείγματα τοῦ εἴδους σώζονται στήν περιοχή τῆς *Τρίγλειας* στή Βιθυνία, στή νότια ἀκτή τῆς θάλασσας τοῦ Μαρμαρᾶ[1]. Τό ἕνα εἶναι τό καθολικό τῆς μονῆς τοῦ *Ἁγ. Ἰωάννου τῆς Πελεκητῆς* πού καταστράφηκε ἀπό τούς εἰκονομάχους τό 764 καί ξανακτίστηκε πολύ γρήγορα, πρίν τό τέλος τοῦ 8ου αἰώνα. Τό μνημεῖο εἶναι σήμερα ἐρειπωμένο, τό ἀνατολικό του ὅμως τμῆμα πού σώζεται καλύτερα δείχνει καθαρά ὅτι ἀνήκει στό σύνθετο τετρακιόνιο σταυροειδή ἐγγεγραμμένο τύπο. (Μ. εἰκ. 193-194). *Εἰκόνα 19* *Πίνακας 8β*

Εἰκ. 19. Τρίγλεια Βιθυνίας, Ἅγ. Ἰωάννης τῆς Πελεκητῆς, 8ος αἰ. (κάτοψη).

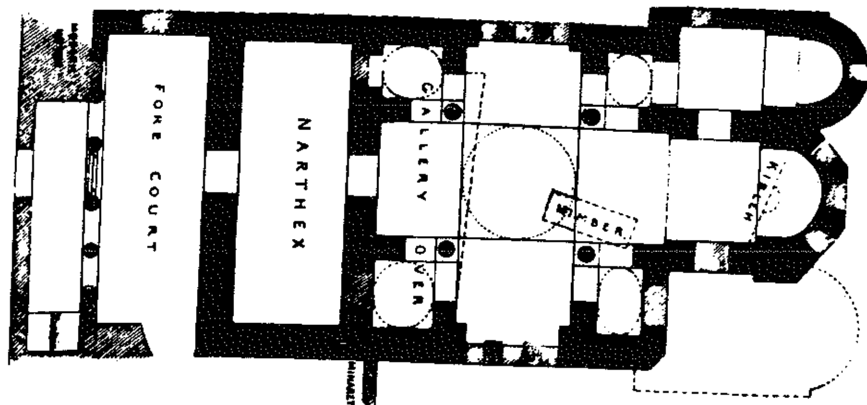
Στήν ἴδια περιοχή ἦταν καί ἡ μονή τοῦ *Μεγάλου Ἀγροῦ* πού ἵδρυσε ὁ Ὁμολογητής Θεοφάνης, ὁ συγγραφέας τῆς περίφημης Χρονογραφίας, τό 785. Τά κατάλοιπα τοῦ μνημείου αὐτοῦ δέν εἶναι σήμερα εὔκολο νά ταυτιστοῦν. Γεγονός πάντως εἶναι ὅτι τά δύο αὐτά μοναστήρια ἔπαιξαν σημαίνοντα ρόλο τήν ἐποχή τῆς Εἰκονομαχίας καί ἕνα ἀπ᾽ αὐτά ἀνήκει στήν νέα ἀρχιτεκτονική μορφή.

Σαφή εἰκόνα τοῦ νέου ἀρχιτεκτονικοῦ ρυθμοῦ δίνει ἡ πολύ καλά σωζόμενη ἐκκλησία πού εἶναι δυστυχῶς ἄγνωστο τό βυζαντινό ὄνομά *Εἰκόνα 20*

1) C. Mango-I.Ševčenko, Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara, DOP 27(1973), σ. 235 κἑ. C. Mango, Architektur, σ. 178 κἑ.

της καί σήμερα είναι γνωστή σάν *Fatih Camii*. Τό μνημεῖο θά μποροῦσε ἴσως νά ταυτιστεῖ μέ τό καθολικό τῆς Μονῆς Τριγλείας, τῆς ὁποίας ὁ ἡγούμενος Ἅγ. Στέφανος ὁ Νέος διώχθηκε σάν εἰκονόφιλος ἀπό τόν Λέοντα Ε´ τόν Ἀρμένιο (813-820). Ἔτσι ἡ μονή θά πρέπει νά κτίστηκε πρίν τίς ἀρχές τοῦ 9ου αἰ. Στήν πρώιμη χρονολόγηση συνηγορεῖ καί ἡ διάταξη τῶν παραθύρων τῆς ἀψίδας σέ δύο ἐπάλληλες σειρές, ὅπως συνηθίζεται στά παλαιοχριστιανικά μνημεῖα. *Εἰκόνα 20*

Τό σημερινό στάδιο τῆς ἔρευνας δέν ἐπιτρέπει βέβαια μέ ἀσφάλεια, ὅπως παρατηρεῖ ὁ C. Mango, νά ὑποστηρίξουμε ὅτι οἱ δύο αὐτές ἐκκλησίες δέν μετασκευάστηκαν ἀργότερα, ἴσως τόν 10 ἤ 11ο αἰ. Μποροῦμε ὅμως νά θεωρήσουμε ὅτι πρός τό τέλος τοῦ 8ου αἰώνα στή Βιθυνία εἶχε ἀρχίσει νά κτίζονται ἐκκλησίες στό ρυθμό τοῦ συνθέτου τετρακιονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου. Ἡ ἄποψη ὅτι τά μνημεῖα αὐτά εἶναι προδρομικά, ὅτι βρίσκονται στό πρῶτο στάδιο διαμόρφωσης τοῦ νέου τύπου, μπορεῖ νά ἐνισχυθεῖ καί ἀπό τό γεγονός ὅτι χρη-

Εἰκ. 20. Τρίγλεια Βιθυνίας, Fatih Camii, ἀρχές 9ου αἰ. (κάτοψη).

σιμοποιοῦνται παλιά μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη, κίονες καί κιονόκρανα. Τοῦτο εἶναι δυνατόν νά ἐξηγηθεῖ, γιατί τήν ἐποχή αὐτή πού εἶχε σταματήσει ἡ παραγωγή τέτοιων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἦταν δύσκολο στόν ἀρχιτέκτονα νά κατασκευάσει τέσσερες ἰσοϋψεῖς κίονες καί τέσσερα ὅμοια προσαρμοσμένα σ' αὐτούς κιονόκρανα καί ἐκτός αὐτοῦ βρίσκονταν αὐτά ἄφθονα στά ἐρείπια τῆς γειτονικῆς Κυζίκου καί ξαναχρησιμοποιοῦνται μιά καί ὁ ἀρχιτεκτονικός αὐτός τύπος βρίσκεται σέ πειραματικό στάδιο.

Ἄν πράγματι τά μνημεῖα εἶναι τοῦ 8ου αἰώνα, εἶναι μοναστικά καί καθώς βρίσκονται σέ μία περιοχή πού ἀκμάζει ὁ μοναχισμός, ἐπιτρέπεται ἡ ἐπανεξέταση κατά τόν C. Mango τοῦ προβλήματος τῆς καταγωγῆς καί τῆς ἐμφάνισης τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ[2].

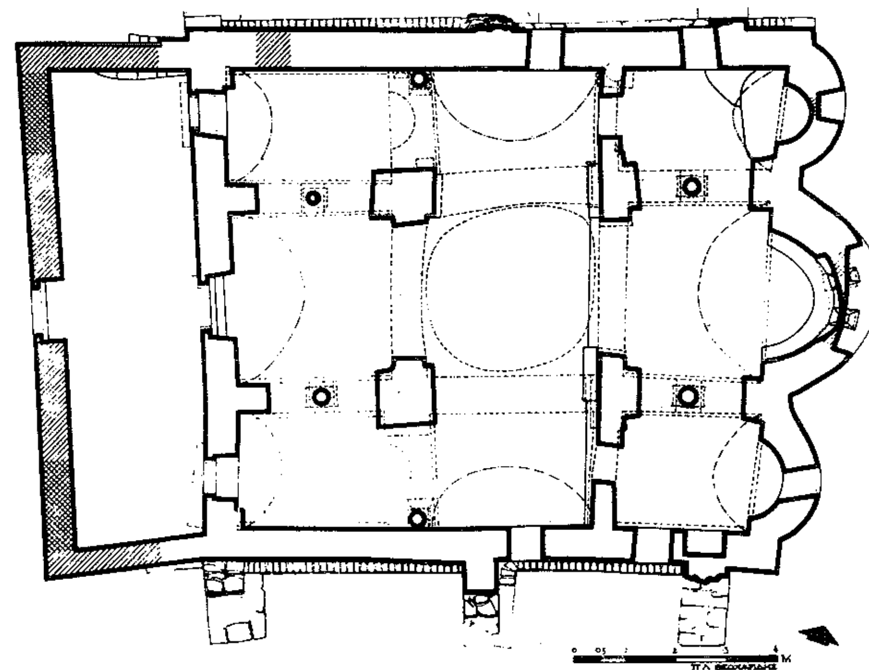
2) βλ. παρακάτω, σ. 80 κε

IV. *Οἱ πρῶτες παραλλαγές τοῦ ἑλλαδικοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ*

Τήν ὕστερη ἐποχή τῆς Εἰκονομαχίας ἐμφανίζονται καί στήν Ἑλλάδα οἱ πρῶτες παραλλαγές τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, ὁ ὁποῖος πλήρως διαμορφωμένος θά ἐπικρατήσει ἀπό τό β´ μισό τοῦ 10ου αἰώνα.

1. *Ὀκτάστυλοι*[1]

Ἡ κατηγορία τῶν ναῶν αὐτῶν χαρακτηρίζεται ἀπό τήν παρεμβολή μεταξύ τῶν τεσσάρων στηριγμάτων τοῦ τρούλλου, πού ὑψώνεται *Εἰκόνα 21 Πίνακες 9α, β*

Εἰκ. 21. Πλησιοί Ἄρτας, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ «Κατσούρη», π. 800. (κάτοψη).

1) Π. Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονική, σ. 112-116. Στήν ἴδια κατηγορία ἀνήκουν ἡ ἀρχική φάση τῆς Ἁγίας Σοφίας στήν Ἀχρίδα, ἡ Χρυσοκέφαλος στήν Τραπεζοῦντα καί πιθανότατα ἡ Πισκοπή στή Σαντορίνη. Βλ. καί Δ. Πάλλας, Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σέ μεσαιωνική βυζαντινή, Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν (1976-1977) σ. 37-39. Προτείνει ἀντί τοῦ ὅρου «ὀκτάστυλος» τόν «δρομικός σταυροειδής» καί ἐντάσσει στήν ἴδια κατηγορία καί τον ναό τῆς Ἐλεούσας στή Σουβάλα τῆς Φθιώτιδας (Χ. Μπάρλα, Ὁ βυζαντινός ναός τῆς Σουβάλας, Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον Δ´, Ἀθήνα 1967-1968, σ. 303-328).

στό μέσο τοῦ μήκους τοῦ ναοῦ, ὅπου διασταυρώνονται οἱ κεραῖες τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, καί τοῦ δυτικοῦ καί ἀνατολικοῦ τοίχου τεσσάρων ἀκόμα στηριγμάτων πού βαστάζουν τόξα καί ἔτσι τά στηρίγματα τῶν ὀροφῶν τοῦ ναοῦ γίνονται ὀκτώ.

῾Ο τύπος κατάγεται πιθανότατα ἀπό τήν τρίκλιτη θολωτή βασιλική, οἱ τοξοστοιχίες τῆς ὁποίας διακόπτονται στό μέσον περίπου τοῦ μακροῦ ἄξονα, ὅπου προστέθηκε ὁ τροῦλλος, μέ ἐγκάρσια καμάρα, ἔτσι ὥστε νά διαγραφεῖ σταυρός. Τά γωνιακά διαμερίσματα στεγάζονται συνήθως μέ ἡμικυλινδρικές καμάρες παράλληλες στόν ἄξονα τοῦ ναοῦ. Οἱ ἀψίδες προσαρτῶνται στό κύριο σῶμα τοῦ ναοῦ χωρίς τή μεσολάβηση ἰδιαίτερου χώρου γιά τό ῾Ιερό, τό ὁποῖο καταλαμβάνει τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου.

Στήν κατηγορία αὐτή πού εἶναι ἡ πρωιμότερη παραλλαγή τοῦ ἑλλαδικοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ἀνήκουν λίγα μνημεῖα, πού χρονολογοῦνται ἀπό τό α΄ μισό τοῦ 9ου αἰ. μέχρι καί τόν 11ο αἰ. Τό πρωιμότερο παράδειγμα εἶναι τοῦ *῾Αγίου Δημητρίου* τοῦ *Κατσούρη* πού βρίσκεται στά νότια τοῦ χωριοῦ Πλησιοί τῆς ῎Αρτας[2]. ῾Ο ναός εἶναι σχεδόν τετράγωνος. ῎Εχει τρεῖς ἡμικυκλικές ἀψίδες ἀνατολικά καί μεταγενέστερο νάρθηκα δυτικά. ῾Ο τροῦλλος στηρίζεται σέ τέσσερες κτιστούς ἀκανόνιστους πεσσούς, μεταξύ τῶν ὁποίων καί τοῦ ἀνατολικοῦ καί δυτικοῦ τοίχου παρεμβάλλονται τέσσερες κίονες. ᾿Εξωτερικά στούς πλάγιους τοίχους ὑπῆρχαν ἀπό τρεῖς ἀντηρίδες γιά ἐνίσχυση τῶν τοίχων.

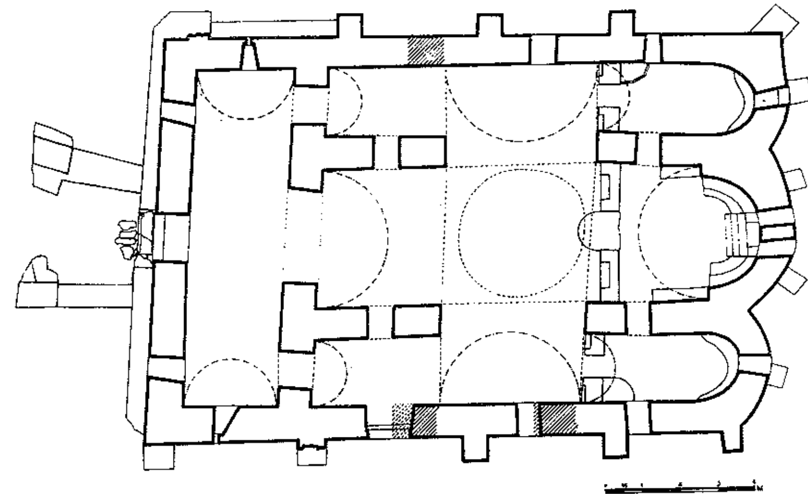
῾Ο ᾿Ορλάνδος χρονολόγησε τό ναό στό 10ο αἰ. ῾Ο Βοκοτόπουλος ὑποστηρίζει χρονολόγηση στό β΄ μισό του 8ου αἰ. ἤ στό α΄ μισό τοῦ 9ου αἰ., γιατί τό μνημεῖο ἔχει βαριές ἀναλογίες, ἀδεξιότητα στήν κατασκευή τῶν θόλων, τοῦ ψηλοῦ κυλινδρικοῦ τρούλλου μέ τό πεπλατυσμένο σχῆμα καί τήν ἀκανόνιστη διάταξη τῶν παραθύρων, πράγμα πού δείχνει ὅτι ὁ τεχνίτης δέν εἶχε καμιά πείρα ἀπό τέτοιου εἴδους κατασκευές καί ἔτσι ὁ τροῦλλος αὐτός μπορεῖ νά καταταχθεῖ στά πρωιμότερα παραδείματα τοῦ εἴδους. ῾Η ἔλλειψη κάθε κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου, ἡ διαμόρφωση τῶν παραθύρων καί τά γλυπτά πού ἀκολουθοῦν παλαιοχριστιανικά πρότυπα, ὅλα αὐτά συνηγοροῦν γιά πρώιμη χρονολόγηση καί βεβαιώνουν τούς πειραματισμούς πού γίνονται τήν τελευταία ἐποχή τῆς Εἰκονομαχίας στόν ἑλλαδικό χῶρο πάνω στή νέα ἀρχιτεκτονική μορφή.

2. *Μεταβατικοί*[3]

῾Η κατηγορία τῶν μεταβατικῶν ἑλλαδικῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν εἶχε ἀρκετή διάδοση ἀπό τό α΄ μισό τοῦ 9ου αἰ. μέχρι τά μέσα τοῦ 11ου αἰ. ῾Ο τύπος αὐτός ναοῦ προῆλθε ἀπό τό συνδυασμό ἐλεύθερου σταυροῦ καί τρίκλιτης θολωτῆς βασιλικῆς. ῾Η κάθετη κεραία τοῦ σταυροῦ χωρίζεται ἀπό τά γωνιακά διαμερίσματα μέ τοίχους, ὅπου ἀνοίγεται ἀπό μία στενή καί χαμηλή δίοδος. Τά γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται μέ καμάρες διαταγμένες κατά τόν ἄξονα τοῦ κτηρίου, οἱ ἀψίδες προσαρτῶνται στόν ἐγγεγραμμένο σταυρό τοῦ ναοῦ χωρίς τή μεσολάβηση ξεχωριστοῦ χώρου γιά τό ῾Ιερό.

Εἰκόνα 22
Πίνακας 10α

2) Π. Βοκοτόπουλος, ὅ. π., σ. 56-69, 112-116, 181-183.
3) Στό ἴδιο, σ. 116-126.

Εἰκ. 22. Εὐρυτανία, ᾿Επισκοπή, π. 800 (κάτοψη).

Τό ἀρχαιότερο παράδειγμα τοῦ εἴδους βρισκόταν στή δεξιά ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Μέγδοβα στήν Εὐρυτανία[4], ὅταν ἡ περιοχή καλύφτηκε ἀπό τά νερά τῆς τεχνητῆς λίμνης τῶν Κρεμαστῶν τό μνημεῖο βυθίστηκε μέσα στή λίμνη. ῾Ο ναός ἔχει στή δυτική πλευρά νάρθηκα καί στήν ἀνατολική τρεῖς καμπύλες, ἐφαπτόμενες ἀψίδες πού καταλαμβάνουν τήν ἀνατολική πλευρά. ᾿Από τίς ἀψίδες προεξέχουν τέσσερες χαμηλές ἀντηρίδες, ἀκτινωτά διαταγμένες. Στούς πλάγιους τοίχους ὑπῆρχαν ἐξωτερικά πέντε σέ κάθε πλευρά παραστάδες γιά ἐνίσχυση τῶν τοίχων, στοιχεῖο συχνό στούς πρώιμους σταυροεδεῖς, πού προδίδει τούς φόβους τῶν «ἀρχιτεκτόνων» γιά τήν στατική ἀντοχή τῆς νέας ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς. Στήν κεντρική ἀψίδα ὑπῆρχε σύνθρονο καί ἐπισκοπικός θρόνος. Τά παράθυρα τοῦ ναοῦ εἶναι λίγα καί μικρά καί κατά συνέπεια ὁ φωτισμός τοῦ κτηρίου εἶναι πολύ περιορισμένος.

῾Ο ναός τῆς *᾿Επισκοπῆς Εὐρυτανίας*, πού εἶναι κτισμένος μέ κροκάλες ἀπό τό ποτάμι, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἄτακτα τοποθετημένες πλίνθοι, διακρίνεται γιά τήν ἀδεξιότηταστή διάπλαση

4) Στό ἴδιο, σ. 69-74, 116-126, 183.

τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς καί τήν κατασκευή τῶν τόξων. Ὁ ναός μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό β΄ μισό τοῦ 8ου ἤ στό α΄ μισό τοῦ 9ου αἰ. Τοῦτο στηρίζεται μεταξύ τῶν ἄλλων στήν παντελή ἔλλειψη κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου καί στήν παρουσία σέ ἐκφυλισμένη μορφή τῶν ἀκτινωτά διαταγμένων ἀντηρίδων στίς ἀψίδες πού εἶναι παλαιοχριστιανική ἐπιβίωση, ὅπως παλαιοχριστιανική ἐπιβίωση εἶναι καί τό σύνθρονο.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ (μέσα 9ου-1204)

Τό τέλος τῆς Εἰκονομαχίας, τό 843, θεωρήθηκε σάν ἧττα τῆς τελευταίας μεγάλης αἵρεσης πού ἀμφισβητοῦσε κατά τούς εἰκονόφιλους τό βασικότερο δόγμα τῆς Πίστεως, τό δόγμα τῆς θείας Ἐνανθρώπησης. Μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ Ὀρθοδοξία, μέ τό δόγμα τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (787) βγαίνει ὁριστικά πλέον θριαμβεύτρια. Αὐτό τό μεγάλο ἐκκλησιαστικό γεγονός πού εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τήν ἀναζωπύρωση καί ἐνίσχυση τῆς πίστης συνοδεύτηκε ἀπό μιά σειρά στρατιωτικές καί πολιτικές ἐπιτυχίες. Ἐπιτυχίες πού δέν εἶναι ἄσχετες μέ τό θρησκευτικό ἐνθουσιασμό πού διακατέχει τήν ἡγεσία καί τό λαό μετά τό τέρμα τῆς μακρόχρονης ἐμφύλιας διαμάχης.

Ἔτσι τό βυζαντινό κράτος μετά τήν Εἰκονομαχία γνωρίζει πάλι μιά περίοδο μεγάλης ἀκμῆς. Σταμάτησε τήν προέλαση τῶν Ἀράβων στή Μ. Ἀσία, ἀνακατέλαβε τήν Κρήτη (961), προέλασε νικηφόρα μέχρι τή Συρία, ὑπέταξε τούς Βουλγάρους, νίκησε τούς Ρώσους, στερέωσε τήν κυριαρχία στή Ν. Ἰταλία. Τό 1025, ὅταν πέθανε ὁ Βασίλειος ὁ Β΄ τά ὅρια τοῦ κράτους ἐκτεινόντουσαν ἀπό τήν Ἀδριατική μέχρι τήν Ἀρμενία καί ἀπό τόν Δούναβη μέχρι τόν Εὐφράτη. Τήν ἐποχή αὐτή ἡ Ἐκκλησία ἀναλαμβάνει τήν ἐκστρατεία γιά ἐκχριστιανισμό τῶν βαρβάρων λαῶν τοῦ Βορρᾶ, τῶν Σλάβων καί τῶν Βουλγάρων. Ὁ ἡγεμόνας τῶν Βουλγάρων Βόρις Α΄ βαπτίστηκε τό 864 στήν Κωνσταντινούπολη καί ὀνομάστηκε Μιχαήλ, ὅπως ὁ ἀνάδοχός του αὐτοκράτορας Μιχαήλ Γ΄, ὁ ὁποῖος τοῦ ἔδωσε καί τόν τίτλο τοῦ καίσαρα (τσάρ). Ὁ ρῶσος πρίγκιπας Βλαδίμηρος γιά νά νυμφευθεῖ τήν ἀδελφή τοῦ Βασιλείου Β΄ Ἄννα, βαπτίστηκε τό 988 ἤ 989 στή Χερσώνα. Οἱ ἡγεμόνες αὐτοί μέ τή βοήθεια ἑλλήνων ἱεραποστόλων εἰσήγαγαν τό Χριστιανισμό στίς χῶρές τους. Ὁ ἐκχριστιανισμός αὐτός τῶν βορείων λαῶν δέν εἶχε μόνον θρησκευτικά κίνητρα, ἀλλά πολύ περισσότερο πολιτικά. Τό Βυζάντιο ἐπεδίωκε μέ τόν τρόπο αὐτό προσηλυτίζοντας τούς βαρβάρους λαούς νά τούς κάνει συμμάχους του καί νά διασφαλίσει ἔτσι τά ἀπό Βορρᾶ σύνορά του.

Ἡ Κωνσταντινούπολη ἀποβαίνει καί πάλι τήν ἐποχή αὐτή ἡ λαμπρότερη πόλη τοῦ Κόσμου πού γοητεύει τούς ξένους ἐπισκέπτες. Ἀπ' αὐτή ξεκινοῦν τά καλλιτεχνικά ρεύματα καί διαδίδονται ὄχι μόνον

στήν ἐπαρχία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἀλλά καί ἔξω ἀπ' αὐτό. Ἡ ἀκτινοβολία τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καί ἡ βυζαντινή τέχνη ξαναπαίρνει τόν ἡγετικό καί διδακτικό ρόλο τοῦ ὑψηλοῦ προτύπου γιά τόν χριστιανικό κόσμο ὄχι μόνον τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλά καί τῆς Δύσης.

Ὅλες οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ δημόσιου βίου χαρακτηρίζονται τήν ἐποχή αὐτή ἀπό τήν τάση γιά «ἀναβίωση», «ἀνανέωση», πράγμα πού ἐπιτυγχάνεται σέ μεγάλο βαθμό. Συγκεκριμένα στήν τέχνη ἡ τάση αὐτή μᾶς ἐπιτρέπει νά μιλᾶμε γιά «μακεδονική ἀναγέννηση», πού εἶναι ἴσως ἡ σημαντικότερη ἀπό τίς πολλές πού γνώρισε ἡ βυζαντινή τέχνη καί χαρακτηρίστηκαν συμβατικά μέ τόν ὅρο αὐτό ἀπό τούς νεώτερους ἱστορικούς τῆς τέχνης. Ἡ τέχνη ἐπιδιώκοντας νά ἐξυπηρετήσει τήν αὐτοκρατορική μεγαλουργία, τήν τάση γιά ἐπίδειξη, δέν αναζητεῖ νέες μορφές, ὅσο ἐπιδιώκει τήν ἐπιστροφή σέ παλιότερες καλλιτεχνικές ἀντιλήψεις πού θεωρεῖ ἰδανικές, καί ἔτσι μέσα ἀπ' αὐτή τήν τάση ἀναβιώνει σταθερά ἡ κλασική παράδοση.

Στήν ἀρχιτεκτονική τά μεγάλα πρότυπα εἶναι τά ἔργα τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ διαφορά ὅμως εἶναι ὅτι τά οἰκονομικά μέσα ἔχουν μειωθεῖ καί κατά συνέπεια καί ἡ κλίμακα τῶν ναῶν εἶναι πολύ μειωμένη, καί γι' αὐτό μεγάλο μέρος τῆς ἀνακαινιστικῆς δραστηριότητας τοῦ Βασιλείου Α΄ περιορίζεται στή ριζική συχνά ἐπισκευή παλαιῶν ἐκκλησιῶν, πού εἶχαν ὑποστεῖ φθορές ἀπό τήν πολυκαιρία ἤ τούς σεισμούς, ὅπως ἡ Ἁγία Σοφία, οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι, ἡ Ζωοδόχος Πηγή κλπ. Ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας κτίζει καί νέες ἐκκλησίες, ἀλλά καμία ἀπ' αὐτές δέν μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τά ἰουστινιάνεια κτήρια. Παράλληλα πρός τήν αὐτοκρατορική οἰκοδομική δραστηριότητα ἐμφανίζεται τήν ἐποχή αὐτή καί ἡ ἰδιωτική πρωτοβουλία τῆς ἀριστοκρατικῆς τάξης πού θά παίξει στό ἑξῆς μεγάλο ρόλο στήν καλλιτεχνική ἐξέλιξη τοῦ Βυζαντίου. Τό μονοπώλειο τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καί τῆς παντοδυναμίας της ἀρχίζει στά μεσοβυζαντινά χρόνια νά ὑποχωρεῖ καί νά ἐμφανίζεται ὅλο καί περισσότερο ἰσχυρή ἡ ἀριστοκρατική τάξη. Οἱ ἄνθρωποι βέβαια αὐτοί ὅσο πλούσιοι καί ἄν ἦταν, δέν εἶχαν τήν οἰκονομική δυνατότητα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου γιά νά μπορέσουν νά φτιάξουν πολύ μεγάλα ἔργα καί ἔτσι οἱ ναοί στό ἑξῆς ἔχουν σέ σχέση μέ τά παλαιοχριστιανικά μνημεῖα μικρές διαστάσεις.

Μεγάλη οἰκοδομική δραστηριότητα θά παρατηρηθεῖ τόν 11ο αἰώνα. Τό πρῶτο μισό του φαίνεται πραγματικά νά εἶναι ἐποχή ἀρχιτεκτονικῶν νεωτερισμῶν. Στή διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου Β΄ (976-1025) ἡ αὐτοκρατορία φτάνει στό κατακόρυφο τῆς δύναμής της καί τῆς οἰκονομικῆς της ἄνθησης. Τά χρήματα αὐτά σπατάλησανοί διάδοχοί του πού ἔζησαν εἰρηνικά καί μέ ἰδιαίτερη ἀγάπη γιά τήν πολυτέλεια πού φαίνεται καί στήν ἀνοικοδόμηση ναῶν. Ἔτσι τό χρονικό διάστημα μεταξύ τοῦ 1025 καί τοῦ 1071 πού εἰσβάλλουν οἱ Σελτσοῦκοι Τοῦρκοι στή Μικρά Ἀσία εἶναι ἀπό τίς πιό σημαντικές ἐποχές τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Τά καλύτερα παραδείγματα τοῦ οἰκοδομικοῦ αὐτοῦ ὀργασμοῦ σώζονται στό σημερινό ἑλλαδικό χῶρο, πού τήν ἐποχή αὐτή ἀρχίζει προοδευτικά νά ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία γιά τήν αὐτοκρατορία. Τοῦτο φαίνεται καί ἀπό τόν ἀριθμό τῶν μνημείων πού αὐξάνεται ἐντυπωσιακά στά μεσοβυζαντινά χρόνια. Ὁ ἀριθμός τῶν λιγοστῶν μνημείων τῆς περιόδου ἀπό τόν 7ο μέχρι καί τόν 9ο αἰώνα ὑπερδιπλασιάζεται τόν 10ο αἰώνα καί αὐξάνει στό ἑξῆς μέ γεωμετρική πρόοδο. Τοῦτο, ἄν καί δέν ὑπάρχει μέχρι στιγμῆς κανένας πλήρης κατάλογος τῶν μνημείων, δείχνει ὅτι παρόλου πού γύρω στό 800 ἀποκαθίσταται ἡ βυζαντινή κυριαρχία στήν Ἑλλάδα, ἡ Ἐκκλησία καί μαζί μ' αὐτή ἡ ἐκκλησιαστική τέχνη προχωροῦν ἀργά καί μόνον στόν 10ο καί κυρίως στόν 11ο αἰώνα σταθεροποιοῦνται καί γνωρίζουν ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη. Σ' αὐτό πολύ συνέβαλε ὁ Μοναχισμός, πού τόν 10ο αἰώνα γνωρίζει μεγάλη ἀκμή. Ἱδρύονται νέα μοναστικά κέντρα καί ἀκτινοβολοῦν μεγάλες μορφές τοῦ μοναστικοῦ κόσμου, ὅπως ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης πού τό 961 μετά ἀπό ἱεραποστολική δραστηριότητα μετακληθείς ἀπό τόν φίλο του αὐτοκράτορα Νικηφόρο Φωκᾶ στήν Κρήτη, ἔρχεται στόν Ἄθω καί ἱδρύει τήν Μεγίστη Λαύρα (963). Ἕνας ἄλλος μικρασιάτης, ὅπως καί ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος, μοναχός μέ μεγάλη ἱεραποστολική δράση στήν μόλις ἀνακτηθεῖσα ἀπό τούς βυζαντινούς Κρήτη (961) καί στή συνέχεια στήν Ἑλλάδα καί κυρίως στήν Πελοπόννησο εἶναι ὁ ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε (+998). Ἡ ἱεραποστολική δραστηριότητα πού συνδυάστηκε μέ τήν ἵδρυση ναῶν παρακινεῖται, ὅπως φαίνεται καθαρά ἀπό τόν βίο τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη, ἀπό τήν κεντρική ἐξουσία καί ἐντάσσεται στήν προσπάθεια γιά ἀναδιοργάνωση τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου μετά τήν ἧττα τῶν Ἀράβων καί τήν ὑποταγή τῶν σλαβικῶν φύλων πού μέχρι τήν ἐποχή αὐτή λημαίνονται τή χώρα. Στούς ἀνατολίτες μεγάλους αὐτούς μοναχούς ἴσως μποροῦν νά ἀποδοθοῦν μερικά ἀνατολίτικα στοιχεῖα πού εἰσάγονται τήν ἐποχή αὐτή στήν ἑλληνική ναοδομία.

Ἡ μεγάλη ἐπιρροή τοῦ Μοναχισμοῦ στήν ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική καί στήν κοινωνική ζωή τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς φαίνεται καί ἀπό τήν ποιότητα καί τόν πλοῦτο τῶν μοναστηριακῶν ναῶν. Τοῦτο ἔρχεται σε ἔντονη ἀντίθεση μέ τίς εὐτελεῖς συχνά ἐνοριακές καί μητροπολιτικές ἐκκλησίες, οἱ ὁποῖες συνήθως εἶναι βασιλικές, πολλές φορές παλαιοχριστιανικές πού ἐπισκευάστηκαν στά μεσοβυζαντινά χρόνια, ἐνῶ ἀντίθετα τά μοναστηριακά καθολικά ἀκολουθοῦν τούς νέους ἀρχιτεκτονικούς ρυθμούς,πού διαμορφώνονται μέσα στόν μοναστικό κόσμο.

Ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος πού θά κυριαρχήσειτήν ἐποχή αὐτή εἶναι ὁ σταυροειδής ἐγγεγραμμένος μέ τροῦλλο ναός, πού ἀπό μόνος του δέν ἐπιτρέπει μεγάλες διαστάσεις. Παράλληλα θά χρησιμοποιηθεῖ καί ὁ παραδοσιακός τύπος τῆς βασιλικῆς μέ πολύ ὅμως καί αὐτός

περιορισμένες διαστάσεις σέ σχέση μέ τίς παλαιοχριστιανικές βασιλικές.

Τό ὑλικό πού χρησιμοποιεῖται γιά κτίσιμο διαφέρει ἀπό περιοχή σέ περιοχή καί ἐξαρτᾶται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τό τί διαθέτει κάθε τόπος. Στήν Κωνσταντινούπολη, τή Θεσσαλονίκη, τή Μακεδονία καί τή δυτική Μ. Ἀσία προτιμᾶται ἡ ἐναλλαγή ζωνῶν ἀπό λαξευμένες πέτρες καί τοῦβλα ἤ ἡ ἀμιγής πλινθοδομή. Ἐνῶ ἀντίθετα στή νότια Ἑλλάδα μέ τό βραχῶδες γεωγραφικό περιβάλλον κυριαρχεῖ ἡ χρήση τῆς πέτρας στή ναοδομία. Στούς βυζαντινούς οἰκοδόμους τοῦ ἑλλαδικοῦ κυρίως χώρου ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητός ἀπό τόν 10ο αἰώνα ἕνας ἐπιτηδευμένος συνδυασμός στήν τοιχοποιία τῆς πέτρας μέ τήν πλίνθο. Αὐτός ὁ συνδυασμός πέτρας πού συνήθως ἦταν ἀνοιχτόχρωμη καί κόκκινης πλίνθου, ἔδινε ζωντάνια στό ἐξωτερικό τῶν ναῶν καί αὐτή τή διακοσμητική διάθεση τήν ἐκμεταλλεύτηκαν πολύ οἱ Βυζαντινοί ἀπό τά μέσα τοῦ 10ου αἰώνα, γιά νά φτάσουμε σέ μιά ἰδιαίτερα ἐπιτηδευμένη χρήση τῶν κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων τήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων.

Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος ἀποσκοπεῖ στήν καταπολέμηση τῆς μονοτονίας τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ κτηρίου καί ἐπιδιώκει νά τό ἐπιβάλλει στό χῶρο μέ τή φροντισμένη τοιχοποιία του, μιά καί τώρα οἱ ναοί ἔχουν περιοριστεῖ πολύ σέ διαστάσεις καί ἔχουν χάσει τά παλαιοχριστιανικά προσκτίσματά τους καί κατά συνέπεια τήν κυριαρχία στό περιβάλλον μέ τόν ὄγκο τους. Πάντως ἡ ἔξαρση τῶν ἐντυπώσεων πού προκαλεῖ ἡ ἐξωτερική ἐπιφάνεια τῶν μνημείων δέν καταστρατηγεῖ τήν βασική χριστιανική ἀρχή τῆς πρός τά μέσα στροφῆς, μιά καί ὁ ἐξωτερικός διάκοσμος εἶναι κατά πολύ κατώτερος τοῦ ἐσωτερικοῦ καί ἁπλῶς προϊδεάζει τόν ἐπισκέπτη γιά τό ἐσωτερικό μεγαλεῖο πού παραμένει πάντα κυρίαρχο στίς ἐντυπώσεις πού ἀποκομίζει κανείς ἀπό τό μεσοβυζαντινό μνημεῖο. Στά νησιά τοῦ Αἰγαίου τά μνημεῖα κτίζονται ἀποκλειστικά μέ πέτρες. Σέ μερικές τοπικές σχολές ὅπως στή Μικρά Ἀσία, Ρόδο, Κρήτη ἐπιβιώνει ὁ ἀρχαῖος τρόπος δομῆς μέ λαξευμένες πέτρες.

1. ΔΡΟΜΙΚΟΙ ΝΑΟΙ

I. Μεσοβυζαντινές βασιλικές[1]

Ἡ τρίκλιτη βασιλική χρησιμοποιεῖται τήν μεσοβυζαντινή ἐποχή, ὅπως καί ἀργότερα, μέ τίς δύο βασικές μορφές της, τῆς ξυλόστεγης καί τῆς καμαροσκέπαστης. Οἱ βασιλικές ὅμως τήν ἐποχή αὐτή εἶναι πολύ λίγες καί ἀποτελοῦν στήν οὐσία ἐπιβιώσεις, ἀρχαϊσμούς καί πολλές φορές ἔχουν κτιστεῖ πάνω σέ ἐρείπια παλαιοχριστιανικῶν, τῶν ὁποίων ἀκολούθησαν λίγο-πολύ τροποποιημένο τό ἀρχικό ἀρχιτεκτονικό σχέδιο. Χρησίμευαν συνήθως ὡς μητροπολιτικοί ναοί. Τοῦτο μπορεῖ νά ἑρμηνευθεῖ ἀφ' ἑνός ἀπό τό συντηρητικό πνεῦμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας καί ἀφ' ἑτέρου ἀπό τίς ἀνάγκες πού εἶχε ἕνας μητροπολιτικός ναός, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νά εἶναι εὐρύχωρος γιά νά συγκεντρώνει ἄνετα τό ἐκκλησίασμα, μιά καί ὁ μητροπολιτικός ναός στό Μεσαίωνα ἦταν ἡ καρδιά τῆς πόλης, ὁ ἄξονας τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Αὐτή τή δυνατότητα χώρου πρόσφερε ἡ βασιλική πού μποροῦσε νά ἀναπτυχθεῖ ὅσο τό ἀπαιτοῦσε ἡ περίσταση σέ πλάτος καί μῆκος, πράγμα πού δέν ἦταν εὔκολο μέ τά συγκεντρωτικά τρουλλαῖα οἰκοδομήματα.

Εἶναι ὅμως γεγονός ὅτι στήν Κωνσταντινούπολη καί τή Θεσσαλονίκη ἡ βασιλική χρησιμοποιήθηκε ἐλάχιστα ἤ σχεδόν καθόλου. Ἀντίθετα παρουσιάζει μεγάλη διάδοση στήν ἐπαρχία καί στίς γειτονικές χῶρες τοῦ Βυζαντίου. Τά τελευταῖα χρόνια ὅμως διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη πολλῶν βασιλικῶν στόν ἑλλαδικό χῶρο ἀπό τή Μακεδονία μέχρι τήν Πελοπόννησο καί τά νησιά τοῦ Αἰγαίου. Αὐτή ἡ διασπορά τῶν βασιλικῶν σ' ὁλόκληρο σχεδόν τόν ἑλλαδικό χῶρο καί μάλιστα σέ περιοχές πού δέν εἶχαν ποτέ ἐγκατασταθεῖ Σλάβοι ἀνατρέπει τή θεωρία πού διατυπώθηκε παλιότερα καί σύμφωνα μέ τήν ὁποία, στά μεσοβυζαντινά χρόνια, πού κυριαρχοῦν οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι καί οἱ μονόχωροι δρομικοί ναοί, ἡ ἵδρυση τρίκλιτων βασιλικῶν στή Μακεδονία καί τή Βουλγαρία πρέπει να θεωρηθεῖ σάν ἐκδήλωση τῆς ἀντίδρασης τοῦ σλαβικοῦ στοιχείου στή βυζαντινή ἐπιρροή τῆς Κωνσταντινούπολης[2]. Εἶναι πιά φανερό ὅτι ὁ ἀρχαῖος τύπος τῆς βα-

---

1) G. Millet, L' école grecque dans l' architecture byzantine, Paris 1916, σ. 15-53. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντιναί βασιλικαί Μακεδονίας καί Παλαιᾶς Ἑλλάδος, BZ 30 (1929-30), σ. 568-576. Ch. Bouras, Zourtsa, Une basilique byzantine au Péloponnèse, Cah. Arch. 21 (1972), σ. 142 κέ. Π. Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονική, σ. 95 κέ. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας, Ἀθῆναι 1979, σ. 143 κέ.

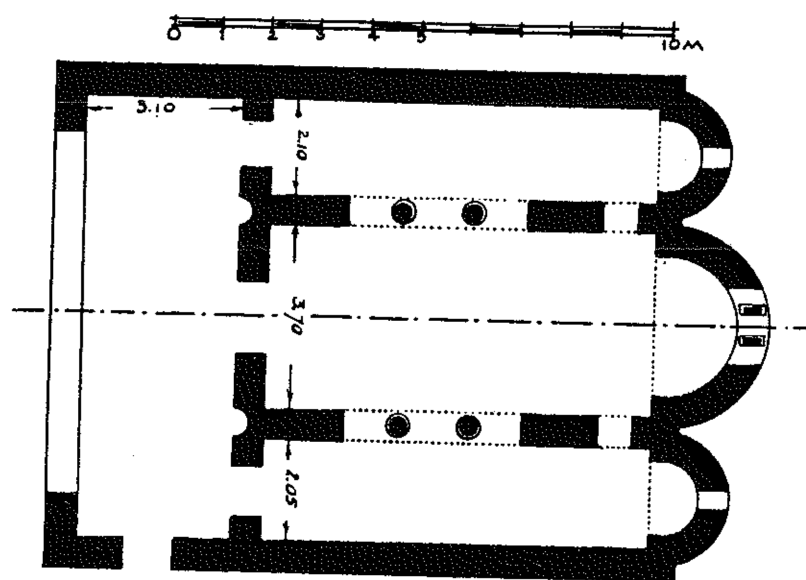
2) Π. Βοκοτόπουλος, ὅ.π., σ. 98 κε. Χ. Μπούρας, Ἡ φραγκοβυζαντινή ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου στό Ἀνήλιο (τ. Γκλάτσα) τῆς Ἠλείας, ΔΧΑΕ 4/12 (1986), σ. 256.

σιλικῆς δέν ἀναβίωσε στίς σλαβικές χῶρες γιά εἰδικούς λόγους, ἀλλά ἐπιβίωσε στήν Ἑλλάδα ὅπως καί ἀλλοῦ.

Οἱ μεσοβυζαντινές βασιλικές συνεχίζουν τήν ἀρχιτεκτονική μορφή πού διαμορφώθηκε τόν 7ο καί 8ο αἰώνα. Εἶναι τρίκλιτες, ἔχουν ψηλότερο τό μεσαῖο κλίτος πού διατρυπᾶται ἀπό παράθυρα. Οἱ στέγες εἶναι δίρρυτες στό μεσαῖο κλίτος, μονόρρυτες στά πλάγια[3]. Τά κλίτη χωρίζονται μέ κίονες ἤ πεσσούς ἤ καί τοίχους μέ ἀνοίγματα. Οἱ περισσότερες εἶναι ξυλόστεγες, ὑπάρχουν ὅμως καί ἀρκετές καμαροσκέπαστες. Οἱ τελευταῖες ὀνομάζονται «ἀνατολίζουσες», γιατί ὁ τρόπος αὐτός στέγασης θεωρεῖται ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς, ὅπου ἐπιχωριάζει.

Ἀπό τίς πολλές βασιλικές τῆς ἐποχῆς θά ἐξετάσομε ἐνδεικτικά μερικές:

α. Παναγία τῆς Μέντζενας[4]. Ἡ βασιλική βρίσκεται στό 18ο χλμ.

Εἰκ. 23. Μέντζενα Ἀχαΐας, Βασιλική, μέσα 10ου αἰ. (κάτοψη καί τομή Α-Δ).

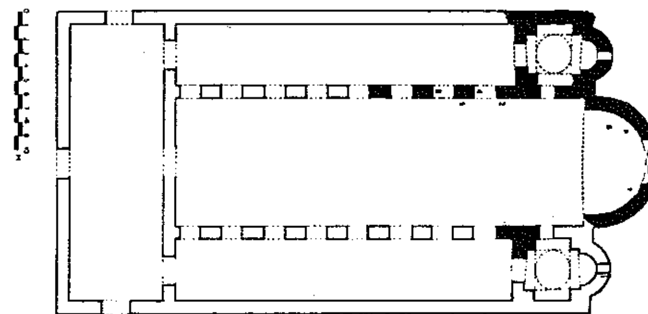
3) Μόνον τρία παραδείγματα τρίκλιτων ξυλόστεγων βασιλικῶν καλύπτονται μέ ἑνιαία δίρρυτη στέγη στά Βαλκάνια καί τά τρία βρίσκονται στό Ἅγιο Ὄρος: Οἱ φάσεις Β-Δ τοῦ Πρωτάτου, ὁ παλιός ναός τῆς μονῆς τοῦ Ραβδούχου, ὁ ναός τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων στό Βατοπέδι (Π. Βοκοτόπουλος, ὅ. π., σ. 97-98).

4) Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ βυζαντινή βασιλική τῆς Μέντζενας, ΑΒΜΕ Ι (1935), σ. 99-103. Π. Βοκοτόπουλος, ὅ.π., σ. 35-41, 191-192, σχ. 13-14, πίν. 24-27. Ἀφ. Μουτζάλη, Νεότερα στοιχεῖα ἀπό τή βυζαντινή βασιλική τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στή Μέντζαινα Ἀχαΐας, ΑΑΑ 17 (1985) σ. 21-42.

τοῦ δρόμου Πατρῶν - Καλαβρύτων. Εἶναι τρίκλιτη, ξυλόστεγη μέ νάρθηκα καί τρεῖς ἡμικυκλικές ἀψίδες. Τά κλίτη χωρίζονται μέ στενόμακρες παραστάδες - τοίχους στίς ἄκρες καί δύο ἀρράβδωτους κίονες μεταξύ τους. Τό ὅτι ἡ στέγη ἦταν ἀπό τήν ἀρχή ξύλινη φαίνεται ἀπό τό μικρό πάχος τοῦ τοίχου, ἀλλά καί ἀπό ὀρθογώνιες τρύπες στήν πάνω ἀπόληξη τῶν τοίχων πού προδίδουν τήν πάκτωση δοκῶν. Τό μνημεῖο εἶναι κτισμένο μέ ἀμελῶς λαξευμένες ἀσβεστόπετρες πού συνδέονται μέ ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα. Τοποθετοῦνται συνήθως σέ ὁριζόντιες στρώσεις πού χωρίζονται ἀπό μιά σειρά πλίνθους. Στούς κατακόρυφους ἁρμούς ἔχουμε βήσσαλα σέ ὁριζόντιες σειρές. Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος περιορίζεται σήμερα σέ δύο ὀδοντωτές ταινίες. *Εἰκόνα 23* *Πίνακας 10β*

Ἡ τοιχοδομία παρουσιάζει μεγάλες ὁμοιότητες μέ μνημεῖα τοῦ 10ου αἰ. Στήν ἴδια ἐποχή ὁδηγοῦν ἡ φειδωλή χρήση ὀδοντωτῶν ταινιῶν, ἡ ἔλλειψη ἄλλου κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου καί τά σύγχρονα μέ τό μνημεῖο γλυπτά ὡς καί ἡ παλαιογραφία τῶν ἐπιγραφῶν. Ἔτσι μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ γύρω στά μέσα τοῦ 10ου αἰ.

β. Ἅγ. Ἀχίλλειος Πρέσπας[5]. Εἶναι ξυλόστεγη, τρίκλιτη βασιλική μέ νάρθηκα καί τρεῖς ἡμικυκλικές ἀψίδες. Βρίσκεται στήν ὁμώνυμη νησίδα τῆς λίμνης Πρέσπας. Ἡ πρόθεση καί τό διακονικό στεγάζονται μέ τρουλλίσκους καί παίρνουν τή μορφή σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, τρουλλαίου ναΐσκου μέ συνεπτυγμένες τίς κεραῖες. Ὁ Ν. Μουτσόπουλος πού ἀνέσκαψε τή βασιλική τήν χρονολογεῖ στούς χρόνους 986-990 στηριζόμενος στήν ὁμοιότητα τῆς τοιχοποιίας τῆς σφενδόνης τοῦ τρουλλίσκου τῆς πρόθεσης μέ αὐτήν τοῦ τρούλλου τοῦ Ἁγίου Γερμανοῦ Πρέσπας πού χρονολογεῖται στό 1006. Ἡ ὁ- *Εἰκόνα 24* *Πίνακας 11α*

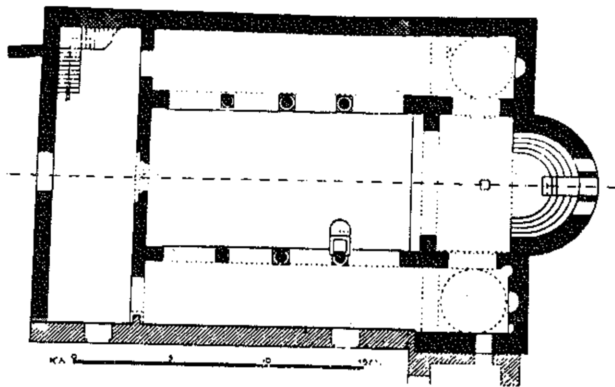
Εἰκ. 24. Πρέσπα, Ἅγιος Ἀχίλλειος, τέλος 10ου αἰ. (κάτοψη).

5) Ν. Μουτσόπουλος, Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου, Θεσσαλονίκη 1972. Τοῦ ἴδιου, ΔΧΑΕ 4/4 (1966), σ. 163 κἑ.

μοιότητα συνίσταται στή δόμηση μέ όριζόντιες στρώσεις όρθογώνιων πωρολίθων, μεταξύ τῶν όποίων μεσολαβοῦν ὅμοια κεραμοπλαστικά κοσμήματα μορφῆς Κ, μέ τή διαφορά ὅτι στόν Ἅγ. Γερμανό οἱ όριζόντιες στρώσεις τῶν πλίνθων εἶναι δύο καί τό κονίαμα ἀφθονότερο.

Στή βασιλική φυλάσσονταν τά λείψανα τοῦ ἐπισκόπου Λαρίσης, Ἁγ. Ἀχιλλείου. Τά λείψανα μαζί μέ τούς παραδοθέντες στόν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Σαμουήλ κατοίκους μεταφέρθηκαν στήν Πρέσπα τό 985.

γ. *Μητρόπολη Σερρῶν*[6]. Εἶναι παλαιοχριστιανική τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 6ου αἰ. μέ μία ἐξέχουσα ἡμικυκλική ἀψίδα[7]. Στά παραβήματα ὑπάρχουν ἁπλές ἐνσωματωμένες στόν τοῖχο κόγχες. Τό ἱερό Βῆμα καλύπτεται μέ καμάρα καί τά παραβήματα μέ τρουλλί- Εἰκόνα 25

Εἰκ. 25. Σέρρες, Μητρόπολη, 11ος αἰ. (κάτοψη).

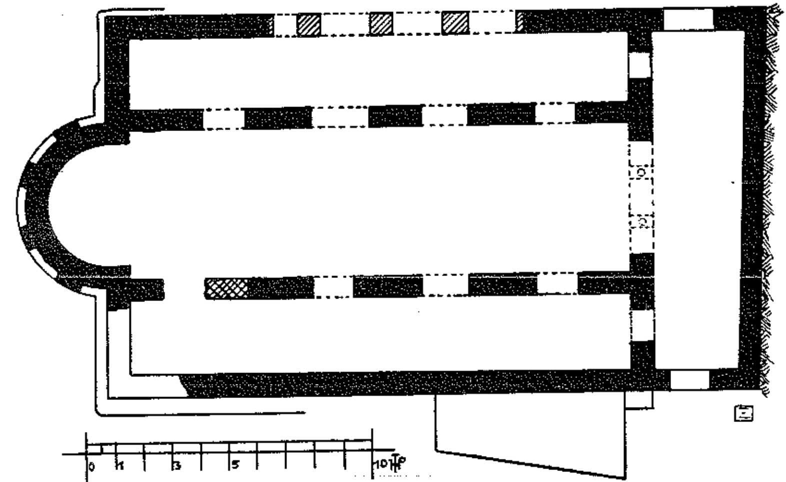
σκους. Τά κλίτη χωρίζονται μέ κιονοστοιχίες. Τό μνημεῖο πῆρε αὐτή τή μορφή, ὅταν μετασκευάστηκε κατά τόν Ἀ. Ὀρλάνδο τόν 11ο αἰ. Πιθανόν ἐπί Βασιλείου Β΄. Ὁ Ν. Μουτσόπουλος ὑποστήριξε χρονολόγηση στό 12ο αἰ.

δ. *Βασιλική Σερβίων*[8]. Ἦταν ξυλόστεγη. Διαιρεῖται σέ τρία κλίτη μέ δύο τοίχους πού διατρυπῶνται ἀπό τοξωτά ἀνοίγματα. Ἔχει τρίβηλο ἄνοιγμα πρός τό νάρθηκα καί μία μόνο ἡμικυκλική ἀψίδα. Χρονολογεῖται σήμερα γύρω στό 1000. Εἰκόνα 26

6) Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ μητρόπολις τῶν Σερρῶν κατά τήν Ἔκφρασιν τοῦ Πεδιασίμου, ΕΕΒΣ 19 (1949), σ. 271. Ν. Μουτσόπουλος, ὅ.π., σ. 267-269, 274.

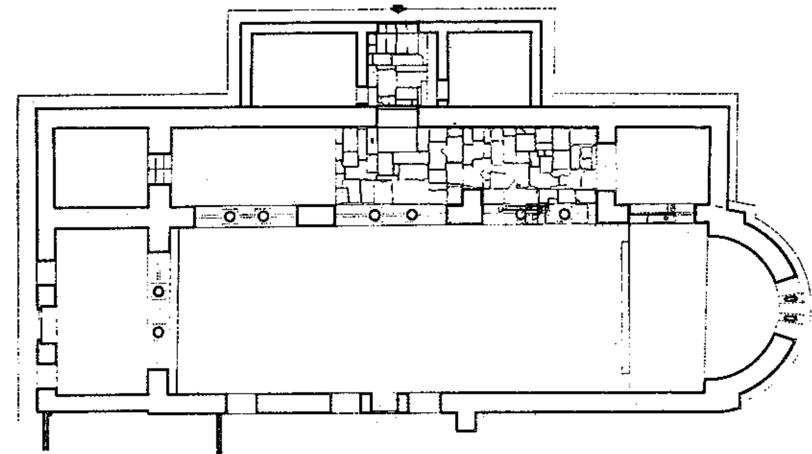
7) Βασιλικές μέ μία ἀψίδα μετά τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή: Γλυκέος, Σερρῶν, Βεροίας, Σερβίων, Ἁγίου Εὐθυμίου Θεσσαλονίκης, Παλαιογαρδικίου, Ἁγ. Ἀναργύρων Βατοπεδίου, βασιλικές Καστοριᾶς, Ἁγ. Σοφίας Νίκαιας. Οἱ περισσότερες εἶναι μικρῶν διαστάσεων ἤ ἀνάγονται στήν παλαιοχριστιανική ἐποχή πού μετασκευάστηκαν στή μεσοβυζαντινή.

8) Ἀ. Ξυγγόπουλος, Τά μνημεῖα τῶν Σερβίων, Ἀθῆναι 1957, σ. 29 κέ.

Εἰκ. 26. Σέρβια, Βασιλική, π. 1000 (κάτοψη).

στ. *Βασιλική Βέροιας*[9]. Εἶναι τρίκλιτη ξυλόστεγη, σήμερα ὅμως δέν σώζεται τό νότιο κλίτο. Τό ὑπόλοιπο τμῆμά της σώζεται σ' ὁλόκληρο τό ὕψος καί οἱ τοῖχοι εἶναι καλυμμένοι μέ θαυμάσιες τοιχογραφίες. Ἔχει κτιστεῖ πάνω σέ ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησίας. Ἔχει μία ἡμικυκλική ἀψίδα καί τά κλίτη χωρίζονται μέ ζεύγη κιόνων πού ἐναλλάσσονται μέ πεσσούς. Τά παραβήματα ἔχουν μορφή Εἰκόνα 27

Εἰκ. 27. Βέροια, Βασιλική (κάτοψη).

9) Φ. Δροσογιάννη, ΑΔ 18 (1963) Χρονικά, σ. 249 κέ. Εὐθ. Τσιγαρίδας, ΑΔ 27 (1972) Χρονικά, σ. 552-553.

τετραγώνων δωματίων χωρίς ἀψίδα καί θυμίζουν παστοφόρια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Τοῦτο καθώς καί ἡ μεγάλη ἀψίδα μαζί μέ τά παλαιοχριστιανικά κομμάτια τῶν τοίχων που ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ προδίδουν ὅτι τό μνημεῖο στήν οὐσία εἶναι παλαιοχριστιανικό μέ διάφορες ἐπισκευές κατά καιρούς. Στό τέλος τοῦ 13ου αἱ. πιθανώτατα ὀφείλονται οἱ τελευταῖες ἐπισκευές, ἄν κρίνουμε ἀπό τά κεραμοπλαστικά κοσμήματα.

ζ. Βασιλική Καλαμπάκας[10]. Εἶναι ὁ μητροπολιτικός ναός τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν, ὅπως ὀνομαζόταν ἡ πόλη τό Μεσαίωνα. Εἶναι κτισμένη πάνω σέ παλαιοχριστιανική βασιλική, κατάλοιπα τῆς ὁποίας εἶναι τό σύνθρονο, ὁ ἐπιβλητικός μαρμάρινος ἄμβωνας πού στέκεται στή μέση τῆς ἐκκλησίας μέ δύο κλίμακες καί εἶναι σήμερα ἀνασυγκροτημένος ἀπό παλαιοχριστιανικό κατά τό μεγαλύτερο μέρος ὑλικό. Παλαιοχριστιανικό εἶναι ἴσως καί τό μαρμάρινο κιβώριο τῆς ῾Αγ. Τράπεζας. ῾Ο ναός χωρίζεται σέ τρία κλίτη μέ τοίχους πού ἐναλλάσσονται μέ κίονες. Ἔχει τρεῖς ἀψίδες καί διπλό νάρθηκα. ᾿Αρχικά ὁ ναός δέν εἶχε ξύλινη στέγη, ἦταν καμαροσκέπαστος μέ ὑπερυψωμένο τό μεσαῖο κλίτος (φωταγωγός), ἀνήκει δηλ. στήν κατηγορία τῶν λεγομένων «μεικτῶν» βασιλικῶν πού ἀναμειγνύουν στοιχεῖα τῆς ἑλληνιστικῆς ξυλόστεγης καί τῆς ἀνατολικῆς καμαροσκέπαστης. Ἔνδειξη γιά αὐτό θεωροῦνται κυρίως τά λίγα καί ἀραιά παράθυρα πού ὑπάρχουν στό μεσαῖο κλίτος γιά νά μήν ἐξασθενοῦν οἱ τοῖχοι πού βάσταζαν τήν καμάρα. (Μ. εἰκ. 132).

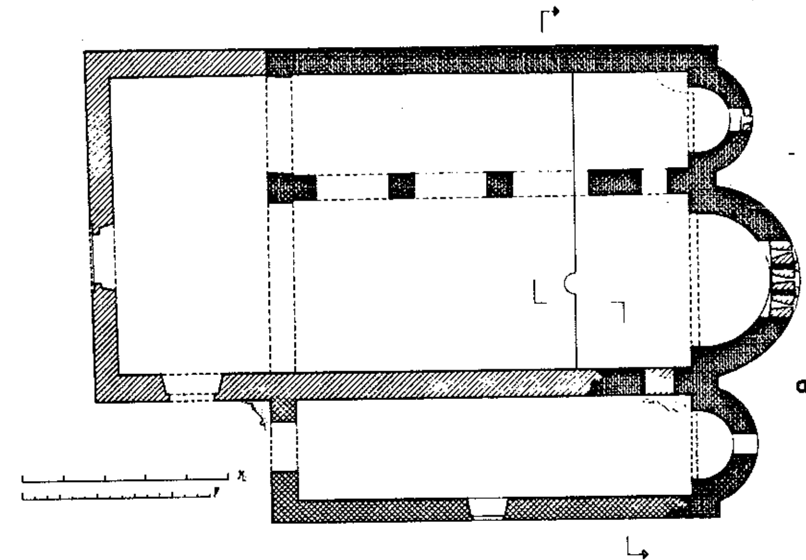
῾Ο ναός ἔχει ὑποστεῖ κατά καιρούς διάφορες ἐπισκευές. ῾Η μεγάλη εἶναι τοῦ 1573, ὅταν καί τοιχογραφήθηκε ὁλόκληρος. ᾿Από τόν ἀρχικό του γραπτό διάκοσμο σώζονται μερικές μορφές στό διακονικό πού ἀνάγονται στό 12ο αἱ. Τό μνημεῖο ἀπαιτεῖ περαιτέρω ἔρευνα γιά νά προσδιοριστοῦν οἱ φάσεις του καί νά καθοριστεῖ μέ μεγαλύτερη προσέγγιση ὁ χρόνος ἀνέγερσης τοῦ μεσοβυζαντινοῦ ναοῦ πού σήμερα κυμαίνεται ἀπό τό 10ο μέχρι καί τό 12ο αἱ.

η. Βασιλική Ζούρτσας Τριφυλλίας[11]. ῾Η ἀρχική τρίκλιτη μέ πεσσοστοιχίες βασιλική ἔχει σήμερα περιοριστεῖ στά δύο κλίτη. ᾿Ενδιαφέρον παρουσιάζει ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῆς μεσαίας ἀπό τίς τρεῖς ἀψίδες, πού καλύπτει ὅλη τήν ἐπιφάνεια ἀπό τή γένεση τῶν λοβῶν τοῦ τριλόβου παραθύρου καί πάνω. ᾿Αποτελεῖται ἀπό σειρές ὀδοντωτῶν ταινιῶν πού ἐναλλάσσονται μέ σειρές ρομβοειδῶν πλακιδίων καί δύο σειρές ἀπό στενόμακρους δόμους. ῾Ο διάκοσμος αὐτός ἀπομακρύνει πολύ τό μνημεῖο ἀπό αὐτά τοῦ 9ου καί τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 10ου αἱ. καί τό φέρνει κοντά στό ἔτος 1000 πού κυριαρχεῖ ἀνάλογος

Εἰκόνα 28
Πίνακας 11β

10) Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας 13 καί 14ου αἰῶνος, ΕΕΒΣ 6 (1929), σ. 291-315. Ν. Νικονάνος, ὅ.π., σ. 15 σημ. 24.

11) Ch. Bouras, ὅ.π.

Εἰκ. 28. Ζούρτσα Τριφυλλίας, Βασιλική, τέλος 10ου αἱ. (κάτοψη).

πλούσιος κεραμοπλαστικός διάκοσμος, ὅπως στήν Παναξιώτισσα Γαβρολίμνης[12].

θ. Πρωτᾶτο[13]. Στό ρυθμό τῆς τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικῆς ἀνήκει καί ἡ ἀρχική φάση τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ στό Ἅγιο Ὅρος, πού ἀπό τό 10ο αἰώνα ἀποβαίνει τό σημαντικότερο θρησκευτικό κέντρο στή Μακεδονία καί γενικότερα στήν ᾿Ορθοδοξία. ῾Ο ναός βρίσκεται στίς Καρυές, στό κέντρο τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω, ὅπου εἶναι ἡ ἕδρα τοῦ Πρώτου, τοῦ πνευματικοῦ ἡγέτη τῆς μοναστικῆς κοινότητας καί γιά αὐτό τό λόγο ἴσως κτίστηκε στό ρυθμό τῆς βασιλικῆς, ὅπως συνηθίζεται γιά τούς μητροπολιτικούς ναούς. (Μ. εἰκ. 238).

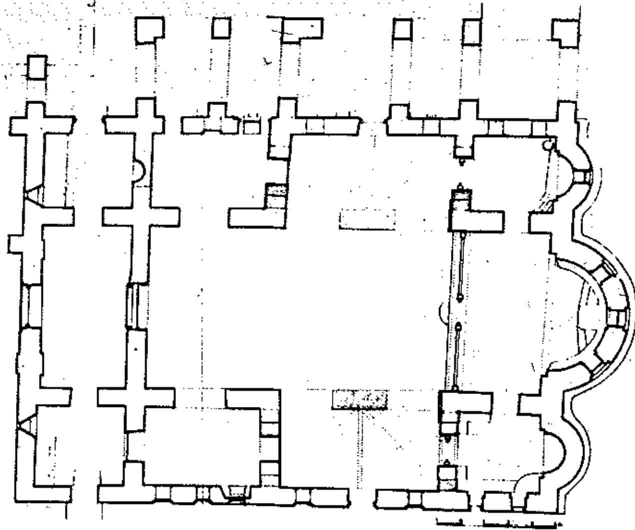
Εἰκόνα 29
Πίνακας 14

῾Ο ναός εἶναι ἀφιερωμένος στήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου καί κτίστηκε τό α΄ μισό τοῦ 10ου αἱ. ῾Ο ὅσιος ᾿Αθανάσιος ὁ ᾿Αθωνίτης, ὅταν ἦλθε λίγο μετά τό 961 στόν Ἄθω, τό 965 μέ χρήματα τοῦ Λέοντος, ἀδελφοῦ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ἄλλαξε τήν ἐσωτερική διάταξη τοῦ ναοῦ διευρύνοντας τό κέντρο του. ῾Η διεύρυνση αὐτή συνίστατο στήν ἀφαίρεση ἀπό τό κέντρο πεσσῶν πού χώριζαν τή βασιλική σέ κλίτη δημιουργώντας ἔτσι ἕνα ἐγκάρσιο κλίτος, ὅπου οἱ δύο πλάγιες ὑποδιαιρέσεις του, ἡ βόρεια καί ἡ νότια χρησίμευαν ὡς χοροί[14]. Ἔτσι τό κτήριο πῆρε ἤδη τό 10ο αἱ. τή μορφή σταυρόσχημου ἐσωτερι-

12) Βλ. παρακάτω, σ. 115-117.

13) P. Mylonas. Les étapes successives de construction du Protaton au Mont Athos, Cah. Arch. 28 (1979 σ. 143-160. Τοῦ ἴδιου, ῾Η ἀρχική μορφή τοῦ καθολικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας, ᾿Αρχαιολογία 1 (1981), σ. 60 κέ.

14) Δηλ. χῶρος πού στέκονται οἱ χοροί τῶν ψαλτῶν. Π. Μυλωνᾶς. ῾Ο ἀρχιτεκτο-

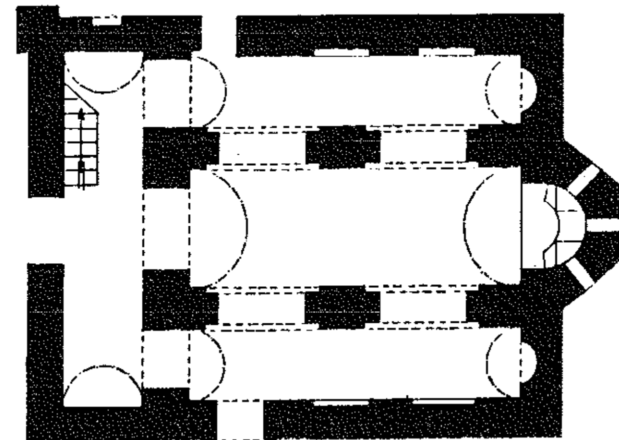
Εἰκ. 29. Ἅγιο Ὄρος, Πρωτᾶτο, Βασιλική, μετασκευή τοῦ 965 (κάτοψη).

κά ἐγγεγραμμένου ναοῦ, τοῦ ὁποίου οἱ κεραῖες χωρίζονται μέ πεσσούς καί μποροῦσε ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη νά συσχετιστεῖ μέ τούς μεταβατικούς σταυροειδεῖς ναούς (Σκριποῦ) χωρίς ὅμως τροῦλλο. Τή σταυρική ἐσωτερική διάταξη τῆς ἐκκλησίας ἐξωτερικά μόλις δηλώνουν τά ἀετώματα πού διαγράφονται στή μέση τῆς στέγης τῶν πλαγίων κλιτῶν καί κάπως τό μεγάλο δίβολο παράθυρο ἀκριβῶς κάτω ἀπό τό ἀέτωμα πού θυμίζει ἀνάλογη διάταξη παραθύρων στούς πλάγιους τοίχους τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν. Τό κτήριο εἶναι κτισμένο μέ ἀργολιθοδομή καί ἔχει ἐλάχιστο κεραμοπλαστικό διάκοσμο.

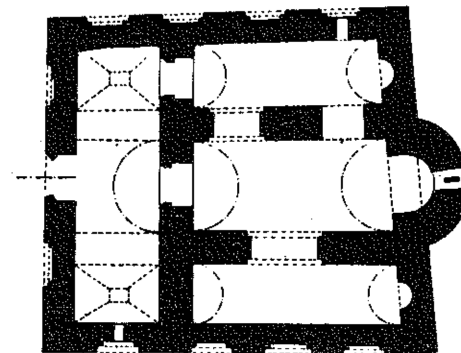
νικός ὅρος «χορός», πρίν καί μετά τόν Ὅσιο Ἀθανάσιο τόν Ἀθωνίτη. Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης, Ἀθήνα 1984, σ. 39-40 καί τοῦ ἴδιου, Παρατηρήσεις στό καθολικό Χελανδαρίου, Ἀρχαιολογία 14 (1985) σ. 72 κέ. Τή χρήση χορῶν παρατηρεῖ ὁ M. Restle (Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokien, Wien 1979, τόμ. I, σ. 64, 66, 87 κέ., τόμ. II, σ. 39, 42) φαίνεται νά εἶχαν οἱ πλάγιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ καππαδοκικῶν μοναστηριακῶν ναῶν σχήματος Τ πού βρίσκονται ἀκριβῶς δίπλα στήν ἀψίδα. Πιθανόν μία ἀνάλογη διάταξη νά εἶχε ὑπ' ὄψη ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης, ὅταν μετασκεύασε τό ναό τοῦ Πρωτάτου, μιά καί τά καππαδοκικά μνημεῖα εἶναι παλιότερα (8-9ος αἰ.) καί ὁ ὅσιος κατάγεται ἀπό τήν Μικρά Ἀσία (πρβλ. Ν. Γκιολέ, Συμβολή στήν ἑρμηνεία τῶν μικρασιατικῶν στοιχείων τῆς τέχνης τοῦ 10ου αἰώνα στή Μάνη, Δελτίον Μικρασιατικῶν Σπουδῶν 5 (1984—1985), σ. 79-80.

ι. *Βασιλικές Καστοριᾶς*[15]. Ἰδιόρρυθμες εἶναι οἱ τρεῖς μικρές τρίκλιτες βασιλικές «ἀνατολικοῦ» τύπου στήν Καστοριά, τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων καί τοῦ Ταξιάρχη Μητροπόλεως. Τά κλίτη χωρίζονται μέ τοίχους πού ἔχουν τοξωτά ἀνοίγματα γιά τήν μεταξύ τους ἐπικοινωνία. Μόνον στόν Ταξιάρχη ὑπάρχουν κίονες. Εἶναι θολοσκέπαστες —ἡ δικλινής ὀροφή τοῦ μεσαίου κλίτους στούς Ἁγ. Ἀναργύρους καί οἱ μονόρριχτες στά πλάγια τοῦ Ταξιάρχη ὀφείλονται σέ μεταγενέστερη ἐπισκευή—. Ἰδιαίτερη ἐντύπωση προκαλεῖ

Εἰκόνα 30, 31, 32
Πίνακες 12α, β, 13α

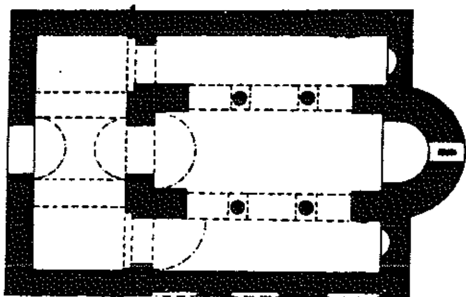

Εἰκ. 30. Καστοριά, Ἅγιος Στέφανος, 10ος αἰ. (κάτοψη).

Εἰκ. 31. Καστοριά, Ἅγιοι Ἀνάργυροι, 10ος αἰ. (κάτοψη).

15) Α. Ὀρλάνδος, Τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Καστοριᾶς, ΑΒΜΕ 4 (1938). Μ. Χατζηδάκης - Στ. Πελεκανίδης, Καστοριά (Βυζαντινή Τέχνη στήν Ἑλλάδα, ἐκδ. Μέλισσα), Ἀθήνα 1984. Ν. Μουτσόπουλος, ὅ.π., σ. 315-318. St. Pelekanides, Kastoria, RbK, στ. 1190 κέ.

Εἰκ. 32. Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως, 10ος αἰ. (κάτοψη).

τό δυσανάλογα ὑπερυψωμένο ἀπό τά πλάγια μεσαῖο κλίτος πού σχηματίζει ἕνα εἶδος φωταγωγοῦ ἤ «τρούλλου» μέ παράθυρα ὀλόγυρα. Ἐδῶ διαφαίνεται ἡ προσπάθεια νά ἐνταχθεῖ τό κτήριο μέ ἁπλή ἀρχιτεκτονική λύση, χωρίς τή χρήση τρούλλου, στή γενικότερη τάση τῆς ἐποχῆς γιά τονισμό τοῦ κατακόρυφου ἄξονα καί τήν περίκεντρη διάταξη τῶν πλαγίων χώρων. Τοῦτο τό πέτυχε ὁ κτίστης μέ τή μεγάλη ὑπερύψωση τοῦ μεσαίου κλίτους, μέ τίς μικρές διαστάσεις πού τείνουν νά δώσουν στό χῶρο τό σχῆμα τετραγώνου, μέ τά παράθυρα πού ὑπάρχουν καί στίς τέσσερες πλευρές καί τέλος μέ τή χαμηλή στάθμη τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, μέ τήν ὁποία ὁ φωταγωγός συνδέεται στόν Ἅγ. Στέφανο καί στούς Ἁγ. Ἀναργύρους μέ μικρό ἀέτωμα ἐξωτερικά, πού ἐσωτερικά σχηματίζει ἀτροφική καμάρα μπροστά ἀπό τό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας. Τοῦτο μπορεῖ νά θεωρηθεῖ κατάλοιπο τῆς μακρᾶς παράδοσης, καί μάλιστα στούς τρουλλαίους ναούς, νά τοποθετεῖται μπροστά στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ καμάρα. Τό στοιχεῖο αὐτό πού εἶναι πολύ καθαρό στόν Ἅγ. Στέφανο, ἐκφυλίζεται στούς Ἁγ. Ἀναργύρους καί ἐκλείπει στόν Ταξιάρχη.

Οἱ βασιλικές ἔχουν μία προεξέχουσα στόν ἀνατολικό τοῖχο ἀψίδα, ἡμικυκλική στόν Ταξιάρχη καί τούς Ἁγ. Ἀναργύρους καί τρίπλευρη στόν Ἅγ. Στέφανο, ἐνῶ οἱ ἀψίδες τῶν παραβημάτων εἶναι ἁπλές κόγχες στόν ἀνατ. τοῖχο. Στή δυτική πλευρά ὑπάρχει στενόμακρος νάρθηκας πού στόν Ἅγ. Στέφανο εἶναι διώροφος. Στόν τελευταῖο ναό ὑπάρχει καί ὁ μοναδικός στήν Καστοριά κτιστός στήν ἀψίδα ἐπισκοπικός θρόνος μέ χαμηλό σύνθρονο γύρω. Τοῦτο ἐπιτρέπει τήν ὑπόθεση ὅτι ὁ ναός ἦταν ἡ ἕδρα τοῦ ἐπισκόπου καί ὁ ἄνω ὄροφος τοῦ νάρθηκα θά χρησίμευε ἴσως γιά γραφεῖο τοῦ ἐπισκόπου. (Κ. πίν. 134, Μ. εἰκ. 269, 271).

Ἐντυπωσιακός εἶναι ὁ πλούσιος κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων, πού εἶναι ἐντελῶς διαφορετικός ἀπ' αὐτόν πού ἐμφανίζεται ἀπό τά μέσα τοῦ 10ου αἰ. στή νότια Ἑλλάδα, ὅπου κυριαρχοῦν κουφικά θέματα. Οἱ ἀδρά πελεκημένες πέτρες

χωρίζονται στούς ὁριζόντιους ἁρμούς μέ δύο συνήθως σειρές τοῦβλα, ἐνῶ στούς κατακόρυφους ὑπάρχουν ἁπλές κάθετες πλίνθοι ἤ πλίνθοι πού σχηματίζουν διάφορα κοσμήματα <|>, > | < καί γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου Κ, Ι, Σ, Χ, Τ, Π. Ὑπάρχουν ἀκόμα ζῶνες ἀπό ὀρθογώνια μέ διαγώνια χάραξη πλακίδια καί ἄλλες πού σχηματίζουν ἀβακωτό (opus reticulatum). Ὀδοντωτές ταινίες περιβάλλουν τούς λοβούς τῶν παραθύρων ἤ καί περιτρέχουν τό ναό. Ἥλιοι καί ψαροκόκκαλο κοσμοῦν τίς προσόψεις. Χαρακτηριστικό ἀκόμη στοιχεῖο τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων τῶν ναῶν πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ κωνσταντινοπολίτικη ἐπίδραση, εἶναι ἡ πλαστική διάρθρωσή τους μέ τυφλά ἀψιδώματα πού ἐλαφρύνουν καί δίνουν κίνηση στούς τοίχους (Ταξιάρχης, Ἅγ. Ἀνάργυροι).

Ἡ ἰδιομορφία τῆς κατασκευῆς καί τῆς τοιχοδομίας τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστοριᾶς δέν ἐπιτρέπει τόν ἀκριβέστερο χρονολογικό προσδιορισμό. Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος πάντως ὁμοιάζει μέ αὐτόν τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου στήν Πρέσπα πού χρονολογεῖται μεταξύ τῶν ἐτῶν 986-990, πράγμα πού ἐνισχύει τή χρονολόγηση τῶν ἀρχαϊκῶν μνημείων τῆς Καστοριᾶς στό 10ο αἰώνα, ἐποχή στήν ὁποία ὑπάρχει τελευταῖα ἡ τάση γιά χρονολόγηση καί τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ α' στρώματος τῶν ναῶν.

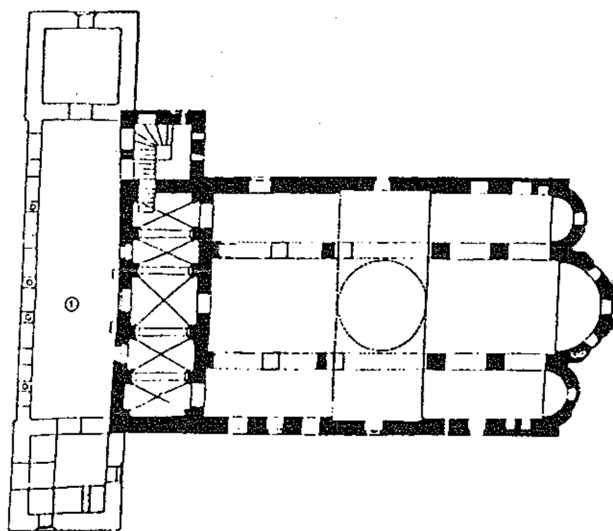
κ. Ἁγία Σοφία στήν Ἀχρίδα[16]. Τό ἀξιολογότερο παράδειγμα κα- *Εἰκόνα 33*
μαροσκέπαστης βασιλικῆς εἶναι ἡ Ἁγ. Σοφία στήν Ἀχρίδα. Ἡ χρονολόγησή της κυμαίνεται ἀπό τό τέλος τοῦ 9ου μέχρι τά μέσα τοῦ 11ου αἰώνα. Τό μνημεῖο ἔχει κτιστεῖ πάνω σέ προϋπάρχουσα παλαιοχριστιανική ἴσως βασιλική. Τήν οἰκοδόμηση τοῦ σημερινοῦ ναοῦ συνδέουν ἄλλοι μέ τόν τσάρο Βόρη τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰ. ἤ μέ τόν τσάρο Σαμουήλ τοῦ τέλους τοῦ 10ου —ἀρχές 11ου αἰώνα πού ἐγκατέστησε ἐκεῖ τό βουλγαρικό πατριαρχεῖο Ἀχρίδας καί ἄλλοι τέλος μέ τήν διάλυση τό 1018 ἀπό τόν Βασίλειο τό Β' τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους καί τοῦ πατριαρχείου του καί τήν ἐγκατάσταση στήν Ἀχρίδα Ἕλληνα ἀρχιεπισκόπου. Ἡ τελευταία ἄποψη ἐνισχύθηκε μετά τήν πρόσφατη συστηματική μελέτη τοῦ μνημείου καί ἀποδείχθηκε ὅτι ὁ ναός κτίστηκε ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδας Λέοντα (1037 - 1056) πού ἔκανε καί τήν ἁγιογράφησή του (Μ. εἰκ. 332, 342. Κ. πίν. 124, 185 Α).

Τά τρία κλίτη χωρίζονται μέ πεσσούς πού ἀφήνουν στή μέση τῆς ἐκκλησίας μεγαλύτερο ἐλεύθερο διάστημα. Τοῦτο ὀφείλεται στό ὅτι στήν ἀρχική φάση του ὁ ναός ἦταν «ὀκτάστυλος»[17] σταυροειδής ἐγγεγραμμένος, ὅπου μεταξύ τῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου καί τοῦ

---

16) Dj. Bošković - K. Tomovski, L' architecture médiévale d' Ohrid, Ohrid 1961, σ. 76-79. V. Korać, Sur les basiliques médievales de Macédoine et de Serbie, Actes des XIIIe Congr. Intern. des Et. Byz. Ochride 1961, III., Beograd 1964, σ. 173 κἑ. B.M. Schellewald, Die Architektur der Sophienkirche in Ohrid, Bonn 1986.

17) Γιά τήν παραλλαγή αὐτή βλ. Π. Βοκοτόπουλος, ὅ. π., σ. 112-116. Στήν ἴδια

Εἰκ. 33. Ἀχρίδα, Ἁγία Σοφία, τέλος 10ου αἰ. (κάτοψη).

ἀνατολικοῦ καί δυτικοῦ τοίχου μεσολαβοῦν ἄλλα τέσσερα στηρίγματα. Τό μεσαῖο κλίτος εἶναι ἐλάχιστα ὑπερυψωμένο καί στερεῖται παραθύρων. Ἔχει τήν μεσαία ἀψίδα πεντάπλευρη καί τῶν παραβημάτων ἡμικυκλικές καί διώροφες[18]. Τό πάνω μέρος τῶν παραβημάτων διαμορφώνεται σέ ὑπερῷα παρεκκλήσια[18β]. Αὐτά κτίστηκαν πιθανόν μαζί μέ τόν ὑπόλοιπο ναό γιατί στούς τοίχους τους ὑπάρχουν τοιχογραφίες τοῦ 11ου αἰ. Ὁ ἐξωνάρθηκας μέ τή στοά καί τούς δύο πύργους στά πλάγια κτίστηκε τό 1313/14.

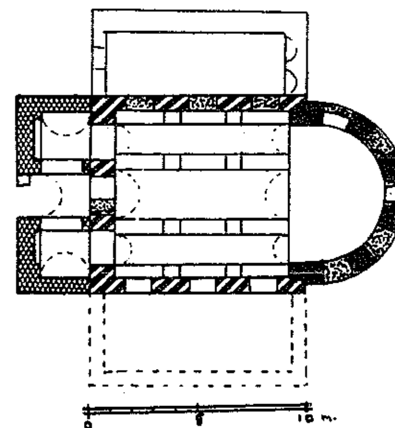
λ. Βασιλική Ζαραφώνας[19]. Στίς ἀντιπροσωπευτικές ἀνατολικές βασιλικές μέ τυφλό τό μεσαῖο κλίτος, πού μόλις εἶναι λίγο ψηλότερο ἀπό τά πλάγια εἶχε ἐνταχθεῖ ἀπό τόν Ἀν. Ὀρλάνδο ὁ τρίκλιτος ναός Εἰκόνα 34

κατηγορία ἀνήκουν ἡ Χρυσοκέφαλος Τραπεζούντας, ὁ Ἁγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη στήν Ἄρτα καί πιθανότητα ἡ Ἐπισκοπή στή Σαντορίνη.

18) Ἐγκαταλείπεται τόν 11ο αἰ. ἡ συνηθισμένη κατά τόν 9ο καί 10ο αἰ. διάταξη μέ τίς τρεῖς ἡμικυκλικές ἀψίδες καί ἡ κεντρική γίνεται πεντάπλευρη, ἐνῶ οἱ πλάγιες διατηροῦν τό ἡμικυκλικό σχῆμα τῆς πρώτης χιλιετίας. Ἄλλα παραδείγματα βλ. Ν. Νικονάνος, ὅ. π., 24 καί σημ. 61. Συγγενή διαμόρφωση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἔχουν καί οἱ ναοί μέ τρίπλευρη κεντρική κόγχη καί ἡμικυκλικές στά πλάγια, ἀλλά τά μνημεῖα αὐτά ἀπαντοῦν ἀπό τόν 8ο αἰώνα μέχρι τά παλαιολόγεια χρόνια (Π. Βοκοτόπουλος, Περί τήν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρᾳ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καί Σωσιπάτρου, ΔΧΑΕ 4/5 (1966-69), σ. 159 καί 315.

18β) N. Teteriatnikov, Upper-Story Chapels near the Sanctuary in Churches of the Christian East, DOP 42 (1988), σ. 64-92.

19) Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀνατολίζουσαι βασιλικαί Λακωνίας, ΕΕΒΣ 4 (1927), σ. 343 κἑ. Π. Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονική, σ. 203 σημ. 2. D. Hayer, La Dormition de la Vierge de Zaraphona (Laconie): des elément nouveaux, BZ 80 (1987), σ. 360-370.

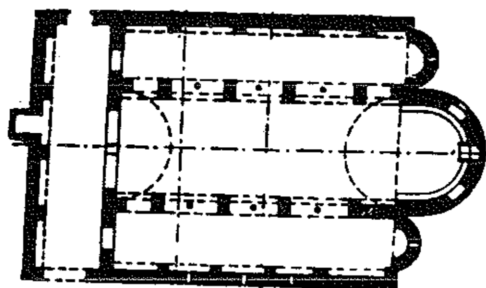
Εἰκ. 34. Ζαραφώνα Λακωνίας. Βασιλική, 10ος αἰ. (κάτοψη).

τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στή Ζαραφώνα τῆς Λακωνίας. Τά καμαροσκέπαστα κλίτη χωρίζονται μέ πεσσούς καί καλύπτονται μέ ἑνιαία δίρρυτη στέγη. Κατά μῆκος τοῦ Β καί Ν τοίχου ὑπάρχουν τυφλά ἀψιδώματα, ὅπου στό πάνω μέρος τοῦ τυμπάνου τους ἀνοίγονται λίγα καί στενά παράθυρα. Ἡ ἡμικυκλική ἀψίδα εἶναι πολύ μεγάλη καί καταλαμβάνει ὅλο τό πλάτος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ὁ νάρθηκας καί τά δύο πλευρικά παρεκκλήσια εἶναι μεταγενέστερες προσθῆκες.

Μετά τήν πρόσφατη ἔρευνα τοῦ μνημείου ἀποδείχθηκε ὅτι τό κτήριο γνώρισε πολλές οἰκοδομικές φάσεις. Στήν παλαιοχριστιανική ἐποχή ἦταν τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, ἡ ὁποία καταστράφηκε μερικῶς πρίν τόν 10ο αἰώνα. Τόν 10ο αἰώνα στό ἀνατολικό τμῆμα τῆς βασιλικῆς κτίστηκε μιά νέα τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, στήν ὁποία ἐνσωματώθηκε ἡ σωζόμενη παλαιοχριστιανική ἀψίδα. Στούς αἰῶνες πού ἀκολούθησαν ἐγκαταλείφθηκαν τά πλάγια κλίτη καί ὁ νάρθηκας. Τό 14ο αἰώνα κτίστηκε ὁ σημερινός νάρθηκας. Τέλος στή μεταβυζαντινή ἐποχή κτίστηκαν οἱ πεσσοί πού χώρισαν τό μεσοβυζαντινό μεσαῖο κλίτος σέ τρία καμαροσκέπαστα κλίτη καί τό μνημεῖο πῆρε τή μορφή πού ἔχει σήμερα.

μ. Βασιλική Ἀπιδιᾶς[20]. Κοντά στό προηγούμενο λακωνικό μνημεῖο βρίσκεται ἡ τρίκλιτη βασιλική τῆς Ἀπιδιᾶς πού ἀνακαινίστηκε Εἰκόνα 35 τό 1923. Ἔχει νάρθηκα καί τρεῖς ἡμικυκλικές ἐφαπτόμενες ἀψίδες, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ μεσαία εἶναι πολύ μεγαλύτερη ἀπό τίς πλαϊνές. Τά κλίτη χωρίζονται μέ κανονική ἐναλλαγή πεσσῶν καί κιόνων. Στούς

20) Ἀ. Ὀρλάνδος, ὅ. π., σ. 346-351. Ὁ ἴδιος, Ἐκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδεῶν, ΑΒΜΕ 1 (1935), σ. 125-130.

Εικ. 35. 'Απιδιά, Λακωνίας, Βασιλική, 10ος αἰ. (κάτοψη).

πλάγιους τοίχους ὑπάρχουν, ὅπως καί στή Ζαραφώνα, τυφλά ἀψιδώματα. Τό μεσαῖο κλίτος εἶναι τυφλό, λίγο ψηλότερο ἀπ' ὅτι στή Ζαραφώνα ἀπό τά πλάγια καί στεγάζεται λόγω τοῦ πλάτους του ἀπό δίρρυτη στέγη, ἀνεξάρτητη ἀπό τίς μονόρρυτες τῶν πλαγίων κλιτῶν. 'Αρχικά ἡ βασιλική πού θά μποροῦσε νά χρονολογηθεῖ στήν ὄψιμη παλαιοχριστιανική ἐποχή ἦταν ξυλόστεγη μέ κίονες, ἀπό τούς ὁποίους ἔμειναν μόνον τρεῖς σέ κάθε κιονοστοιχία, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἐνσωματώθηκαν στούς πεσσούς. Κατά τή μετασκευή προστέθηκαν οἱ πεσσοί, διατηρήθηκαν ὅμως οἱ κίονες, ἴσως γιά λόγους διακοσμητικούς, γιατί καθώς ἦταν λεπτοί δέν θά μποροῦσαν νά βαστάσουν τό βάρος τῶν κτιστῶν στεγῶν.

ΙΙ. *Μονόχωροι δρομικοί ναοί*

Οἱ μονόχωροι δρομικοί ναοί εἶναι στενόμακρες αἴθουσες μικρῶν διαστάσεων. Διακρίνονται σέ ξυλόστεγους καί καμαροσκέπαστους. Οἱ ξυλόστεγοι μποροῦν νά χωριστοῦν σέ δύο ὁμάδες· σ' αὐτούς πού δέν ἔχουν τυφλά ἀψιδώματα στίς μακριές πλευρές καί σ' ἐκείνους πού ἔχουν. Τά ἀψιδώματα αὐτά δέν ἔχουν τεκτονική χρησιμότητα καί εἶναι ἁπλές ἐκβανθύνσεις στόν τοῖχο. Μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν κατάλοιπα τῆς σύμπτυξης σέ μονόκλιτη τρίκλιτης βασιλικῆς, ὅπου στή θέση τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων βρίσκονται τά ἀνοίγματα ἐπικοινωνίας τοῦ μεσαίου μέ τά πλάγια κλίτη. Οἱ ξυλόστεγοι μονόχωροι γνώρισαν μεγάλη διάδοση κυρίως στίς ἠπειρωτικές περιοχές τῆς χερσοννήσου τοῦ Αἵμου, ὅπου ὑπάρχει ἄφθονο ξύλο.

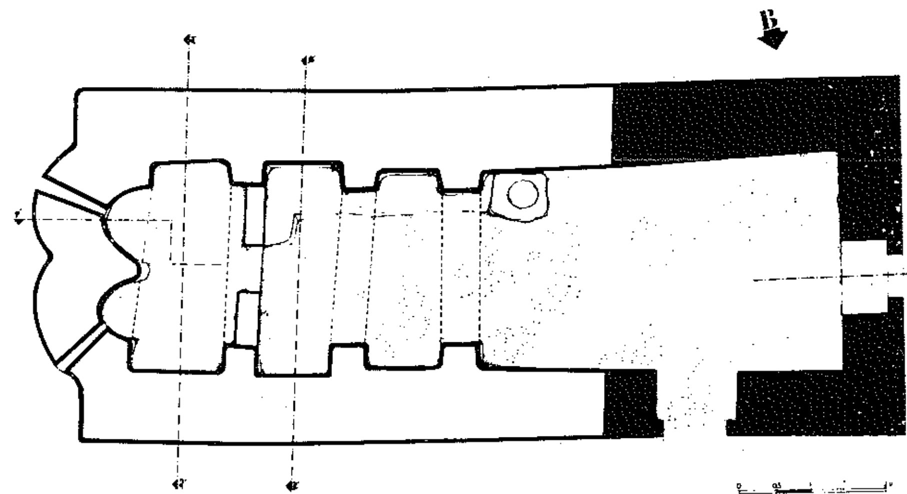
Οἱ καμαροσκέπαστοι μποροῦν νά διακριθοῦν σέ δυό βασικές ὁμάδες· στούς καμαροσκέπαστους μέ ἀντηρίδες κατά μῆκος τῶν μακρῶν

1) 'Α. 'Ορλάνδος, Αἱ καμαροσκέπασται βασιλικαί τῶν 'Αθηνῶν, ΕΕΒΣ 2 (1925), σ. 288 κέ. Τοῦ ἴδιου, 'Ανατολίζουσαι βασιλικαί τῆς Λακωνίας, ΕΕΒΣ 4 (1927), σ. 343 κέ. Στ. Πελεκανίδης,Καλλιέργης ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος, 'Αθήνα 1973, σ. 1-6. Π. Βοκοτόπουλος, 'Αρχιτεκτονική, σ. 105-106.

τοίχων, πάνω στίς ὁποῖες στηρίζονται οἱ ἐνισχυτικές ζῶνες ἤ τά σφενδόνια[2] τῆς καμάρας (ὑπάρχουν ὅμως καί περιπτώσεις πού οἱ ἐνισχυτικές ζῶνες στηρίζονται σέ κιλλίβαντες (φουρούσια) πού τοποθετοῦνται στή γένεση τῆς καμάρας) καί σ' ἐκείνους, ὅπου μεταξύ τῶν ἀντηρίδων διαμορφώνονται τυφλά ἀψιδώματα ἀπό στατική ἀνάγκη, γιά νά ἐνισχύονται οἱ πλάγιοι τοῖχοι καί νά μεταφέρεται τό μεγάλο βάρος τῆς κτιστῆς καμάρας στά σημεῖα τοῦ τοίχου,πού ἐνισχύονται μέ τήν προσθήκη τῶν ἀντηρίδων.

'Ο τύπος αὐτός καί μάλιστα μέ τήν ἰδιομορφία τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων ἤ τόξων κατά μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν κατάγεται ἀπό τή Μεσοποταμία, πέρασε στή Μ. 'Ασία καί ἀπό ἐκεῖ στόν ἑλλαδικό χῶρο.

Πολλοί μονόχωροι δρομικοί ναοί ἔχουν δύο ἀψίδες. Οἱ μέ δίδυμες ἀψίδες μονόχωροι ναοί πού συνήθως εἶναι ἀφιερωμένοι στή λατρεία δύο ἁγίων ξεκινοῦν ἀπό τή Μικρά 'Ασία, ὅπου στήν Καππαδοκία ἀπαντοῦν τά παλιότερα παραδείγματα καί στήν 'Ελλάδα συναντῶνται σέ ἀπομακρυσμένες ἀπό τά μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα περιοχές πού βρίσκονται στήν περίμετρο τοῦ κυρίως ἑλλαδικοῦ κορμοῦ, ὅπως εἶναι

Εικ. 36. Μάνη, "Αγιος Παντελεήμονας στούς Πάνω Μπουλαριούς, 991-992 (κάτοψη).

2) 'Α. 'Ορλάνδος, Σφενδόνιον, ΕΕΒΣ 28 (1958), σ. 403. Γ. Δημητροκάλλης, 'Ο ἐν Πρωτορίῳ Πάρου βυζαντινός ναΐσκος, ΕΕΚΜ 8 (1969-70), σ. 294-297.

3) Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Συμβολή εἰς τήν μελέτην τῶν μονοχώρων ναῶν μετά δύο κογχῶν ἱεροῦ, Χαριστήριον εἰς 'Αναστάσιον Κ. 'Ορλάνδον, Δ', 'Αθῆναι 1967-1968, σ. 66-74. Γ. Δημητροκάλλης, Οἱ δίκογχοι χριστιανικοί ναοί, 'Αθήνα 1976, Ν. Β. Δρανδάκης, "Αγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ΕΕΒΣ 37 (1969-1970) σ. 437 κέ.

ἡ Κύπρος, ἡ Κρήτη, τά Κύθηρα, ἡ Νάξος, ἡ Μάνη, ἡ Κέρκυρα. Τό παλιότερο ἀκριβῶς χρονολογημένο παράδειγμα τοῦ εἴδους εἶναι τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στούς Μπουλαριούς τῆς Μέσα Μάνης (991-992). *Εἰκόνα 36*

2. ΤΡΟΥΛΛΑΙΟΙ ΝΑΟΙ

I. Ναοί σχήματος ἐλεύθερου σταυροῦ[1]

Ὁ ναός τύπου ἐλεύθερου σταυροῦ μέ τροῦλλο κατάγεται ἀπό τά ρωμαϊκά μαυσωλεῖα, χρησιμοποιήθηκε τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή κυρίως στά μαρτύρια. Ἤδη ἀπό τόν 5ο αἰ. μεταδόθηκε στή Χερσώνα καί τήν Ἀρμενία καί στή συνέχεια στήν κεντρική Μ. Ἀσία, ὅπου γνώρισε μεγάλη διάδοση τόν 8ο καί 9ο αἰ. Στόν ἑλλαδικό χῶρο συναντιέται συχνότερα ἀπό τή μεσοβυζαντινή ἐποχή καί ἐφαρμόζεται σέ ναούς τοῦ νησιωτικοῦ κυρίως χώρου (Κύπρος, Κρήτη, Δωδεκάνησα, Κυκλάδες), τῆς Πελοποννήσου καί τῆς δυτικῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος.

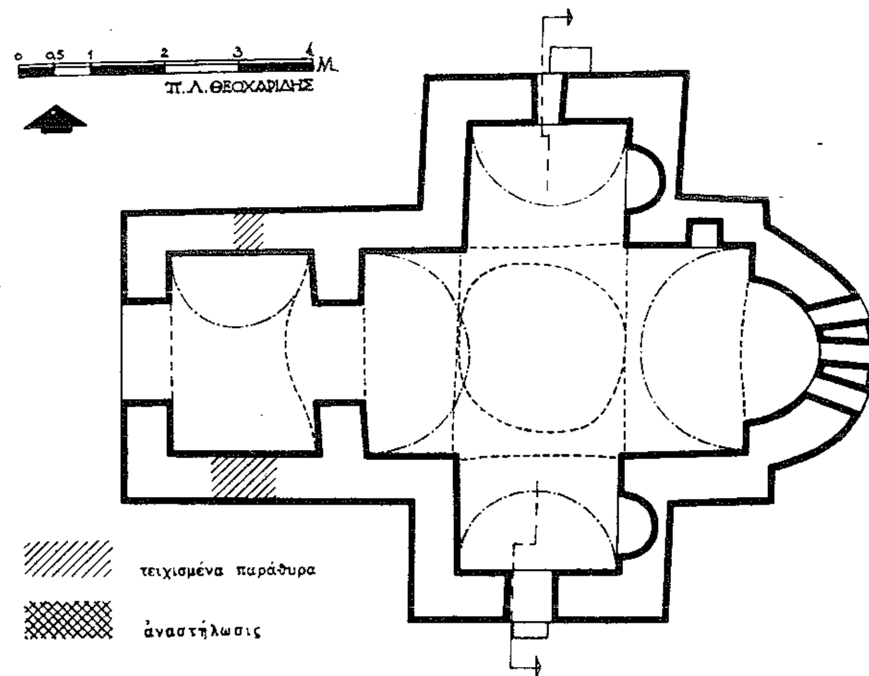
Οἱ ναοί αὐτοί διακρίνονται γιά τίς σχετικά μικρές διαστάσεις καί οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς βρίσκονται μακριά ἀπό τά ἀστικά κέντρα. Ἡ τυπολογική κατάταξή τους σέ τέσσερες κατηγορίες μέ βάση τόν τύπο τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ, πού ἐπιχειρήθηκε, δέν ἀποτελεῖ γενικά κριτήριο γιά χρονολογική κατάταξη τῶν ναῶν, ἀφοῦ οἱ διάφοροι τύποι ἀπαντοῦν σ' ὅλες τίς ἐποχές. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ καλύπτονται μέ καμάρες πού σκεπάζονται μέ δίρρυτη στέγη. Στή διασταύρωση τῶν κεραιῶν ὑψώνεται τροῦλλος καί σπανιότερα τρουλλοκαμάρα[2]. Τά περισσότερα ἀπό τά μνημεῖα δέν ἔχουν στό ἀρχικό τους σχέδιο νάρθηκες ἤ ἄλλα προσκτίσματα. Αὐτά τά ἀποκτοῦν ἀπό μεταγενέστερες προσθῆκες ἤ ἐπέκταση τοῦ σχεδίου στό χῶρο τῆς δυτικῆς κεραίας.

Ἀπό τά μνημεῖα τῆς κατηγορίας αὐτῆς θά γνωρίσουμε ἐκτενέστερα μόνον ἕνα· τόν *Ἅγιο Βασίλειο στό Γεφύρι τῆς Ἄρτας*[3] πού ἔχει στήν κάτοψη μορφή λατινικοῦ σταυροῦ. Στή διασταύρωση τῶν κεραιῶν ὑψώνεται ψηλός κυλινδρικός τροῦλλος καί στήν ἀνατολική κεραία ἐξέχει ἡμικυκλική κόγχη. Ὁ κυρίως ναός εἶναι ἰσοσκελής σταυρός. Ἡ δυτική κεραία ἐπιμηκύνεται μέ τήν προσθήκη τοῦ νάρθηκα. Στή μέση τοῦ βόρειου καί νότιου τοίχου τῆς ἐγκάρσιας κεραίας *Εἰκόνα 37* *Πίνακας 15*

1) Π. Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονική, σ. 107-109. Β. Κατσαρός, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς αἰτωλικῆς Στάμνας καί ὁ «ἀνεικονικός» του διάκοσμος, Ἀφιέρωμα στή μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 117 κέ. ὅπου καί κατάλογος τῶν μνημείων. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, ΑΑΑ XVII (1984) 1-2, σ. 100 σημ. 2 βιβλιογραφία.

2) A. Orlandos, Eine unbeachtete Kuppelform, BZ 30 (1929/30), σ. 579.

3) Π. Βοκοτόπουλος, ὅ. π., σ. 45-50, 107-109, 183-185; σχ. 16-18, πίν. 32-34α.

Εἰκ. 37. Ἄρτα, Ἅγιος Βασίλειος κοντά στό Γεφύρι, β' μισό 9ου αἰ. (κάτοψη).

προσκολλῶνται ἐξωτερικά δύο χαμηλές, σύγχρονες μέ τό κτήριο ἀντηρίδες.

Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπό πέτρες ἀδρά πελεκημένες συνδεόμενες μέ πολύ κονίαμα. Στούς ἁρμούς παρεμβάλλονται ἄτακτα κομμάτια πλίνθων. Πλίνθινα εἶναι τά τόξα τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ ναοῦ. Ὀδοντωτή ταινία περιβάλλει τό τόξο τῆς πόρτας καί ἐπεκτείνεται σ' ὅλη σχεδόν τήν πρόσοψή του. Τό ἴδιο παρατηρεῖται καί στόν τροῦλλο, ὁ ὁποῖος κοσμεῖται λίγο πιό κάτω ἀπό τό γεῖσο μέ πλίνθινη ταινία πού σχηματίζει ζίκ-ζάκ μέ τοῦβλα ὄχι μπηγμένα στό κονίαμα.

Τό μνημεῖο ἔχει χρονολογηθεῖ παλιότερα πολύ ὄψιμα, στήν ἐποχή τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου καί μετά. Ὁ Βοκοτόπουλος μετά ἀπό συστηματική μελέτη ἀναθεώρησε τή χρονολόγηση. Στούς τελευταίους καθαρισμούς ἀνακαλύφτηκαν τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰ. Τοῦτο ἀποκλείει τή μεταγενέστερη τοῦ 13ου αἰ. χρονολόγηση. Ἡ μορφολογία τοῦ τρούλλου, τῶν παραθύρων καί ὁ πενιχρός διάκοσμος δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τήν ἀρχιτεκτονική τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ὁ κυλινδρικός τροῦλλος μέ κωνική στέγη χαρακτηρίζει τήν α' χιλιετία, ἡ ἀκανόνιστη τοποθέτηση τῶν παραθύρων μαρτυροῦν ἀπειρία τῶν τεχνιτῶν γιά τέτοιου εἴδους κατασκευές. Ἡ ἀμελής τοιχοδο-

μία καί οἱ λιγοστές ὀδοντωτές ταινίες μᾶς φέρνουν στήν πρίν τό β΄μισό τοῦ 10ου αἰ. ἐποχή, ὅταν γενικεύεται στήν Ἑλλάδα ὁ πλίνθινος διάκοσμος. Ἡ ταινία μέ τά ζίκ-ζάκ εἶναι συνηθισμένη μετά τό 1000, ἀπαντᾶ ὅμως καί παλιότερα. Οἱ ἀντηρίδες πού μαρτυροῦν ἀδεξιότητα στήν κατασκευή εἶναι συνηθισμένες σέ μνημεῖα τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς, ὅπως στήν Ἐπισκοπή Εὐρυτανίας, 9ος αἰ[4]. Ἔτσι καί ὁ Ἅγ. Βασίλειος θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ σ᾽ αὐτή τήν ἐποχή, ἴσως στό β΄ μισό τοῦ 9ου αἰώνα.

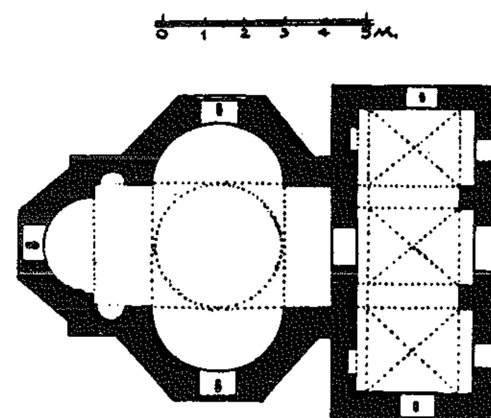
II. Μονόχωροι τρίκογχοι ναοί[1]

Οἱ τρίκογχοι μονόχωροι ναοί εἶναι παραλλαγή τῶν μονόκλιτων ἐλεύθερων σταυρῶν μέ τήν ἁπλή προσθήκη κογχῶν στά τρία σκέλη τοῦ σταυροῦ. Κατάγονται καί αὐτοί ἀπό τά πρωτοχριστιανικά μαρτύρια κι εἶχαν μεγάλη διάδοση τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή στή Β. Ἀφρική, τή Συρία καί τήν Ἀρμενία. Στήν Ἑλλάδα συναντῶνται συχνά στή βυζαντινή καί μεταβυζαντινή ἐποχή. Εἶναι συνήθως πολύ μικρῶν διαστάσεων ἐκκλησίες πού ἀποτελοῦνται ἀπό τόν βασικό τετράγωνο χῶρο πού καλύπτεται μέ τροῦλλο, ὁ ὁποῖος βαστάζεται συνήθως ἀπό τέσσερες καμάρες, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ μέν βόρεια καί νότια εἶναι πάντα πιό ἀβαθεῖς ἀπό τήν ἀνατολική καί μάλιστα ἀπό τή δυτική πού ἐπιμηκύνεται ἀρκετά, καί ἔτσι παίρνει τό κτήριο τή μορφή ἐπιμήκους σταυροῦ. Στίς τρεῖς καμάρες, Α, Β καί Ν, προσκολλῶνται ἡμικυκλικές κόγχες μέ διάμετρο πάντοτε λίγο στενότερη τῶν καμαρῶν. Ὑπάρχουν ὅμως καί περιπτώσεις πού μεταξύ τῶν κογχῶν καί τοῦ κεντρικοῦ τετράγωνου χώρου δέν μεσολαβοῦν καμάρες. Ἐξωτερικά οἱ κόγχες εἶναι ἡμικυκλικές, τρίπλευρες καί σπάνια ὀρθογώνιες ἤ πεντάπλευρες.

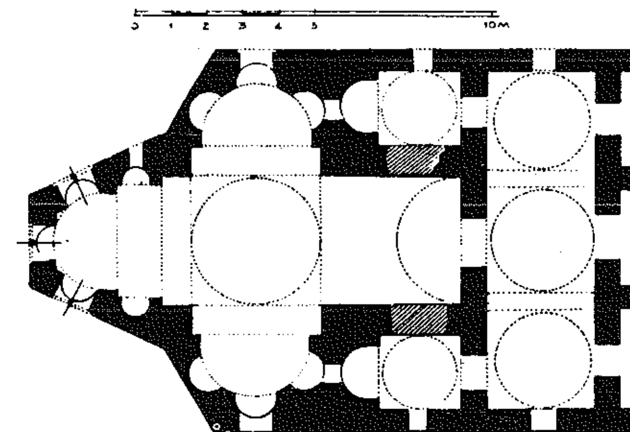
Στούς μικρούς μονόχωρους ναούς τῆς Ἑλλάδος δέν προστίθεται συνήθως νάρθηκας ἤ ὅποτε κτίζεται τέτοιος εἶναι προσθήκη πού προεκτείνει τό δυτικό σκέλος τοῦ σταυροῦ. Συνήθως ὅμως στήν Ἑλλάδα οἱ νάρθηκες αὐτοί εἶναι μεταγενέστερες προσθῆκες. Στά μεγάλα ὅμως τρίκογχα ὁ νάρθηκας διαμορφώνεται διαφορετικά, εἶναι στενόμακρος χῶρος πού τοποθετεῖται ἐγκάρσια στό δυτικό σκέλος τοῦ σταυροῦ. Στόν Ἅγ. Νικόλαο Σερρῶν ὁ νάρθηκας εἶναι ἰσοπλατύς μέ τό δυτ. σκέλος τοῦ ναοῦ, στόν Ἅγ. Νικόλαο στό Πλατάνι τῆς Ἀχαΐας καί *Εἰκόνα 38*
στόν Ἅγ. Δημήτριο στή Βαράσοβα ἐξέχει πρός τά πλάγια. Ἡ προε- *Εἰκόνα 39*

4) Βλ. Παρακάτω, σ. 41.

1) Ἀ. Ὀρλάνδος, Ὁ Ἅγ. Δημήτριος τῆς Βαράσοβας, ΑΒΜΕ Ι (1935), σ. 105 κέ. Γιά τό θέμα ἁρμονικῆς σύνδεσης τρικόγχου μέ νάρθηκα. Π. Βοκοτόπουλος, ὅ. π., σ. 111-112 καί Α. Frantz, The Church of the Holy Apostles, (The Athenian Agora XX), Princeton 1971, σ. 18 κέ. Π. Βοκοτόπουλος, Ὁ τρίκογχος ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό Πλατάνι τῆς Ἀχαΐας, ΑΡΜΟΣ, τιμητικός τόμος στόν καθ. Ν.Κ. Μουτσόπουλο, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 383-405.

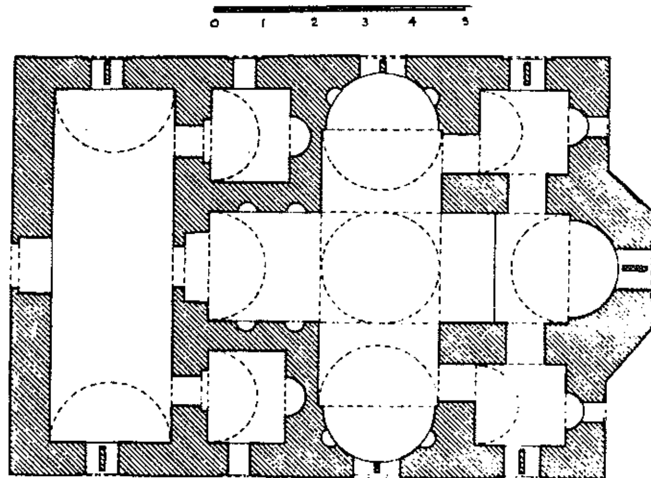

Εἰκ. 38. Πλατάνι Ἀχαΐας, Ἅγιος Νικόλαος (κάτοψη).

Εἰκ. 39. Βαράσοβα Αἰτωλίας, Ἅγ. Δημήτριος, Ἀρχές 11ου αἰ. (κάτοψη).

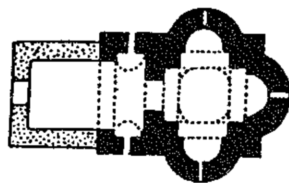
ξοχή ὅμως αὐτή δημιουργεῖ πρόβλημα ἁρμονικῆς συνένωσης τοῦ νάρθηκα μέ τόν κυρίως ναό. Ἔτσι στό Πλατανίτι ἔχουμε ἁπλή προσκόλληση τοῦ νάρθηκα στό δυτικό σκέλος τοῦ τρικόγχου. Τοῦτο ὅμως ἔχει τό μειονέκτημα τῆς δημιουργίας νεκρῶν γωνιωδῶν χώρων μεταξύ τοῦ τρικόγχου καί τοῦ νάρθηκα. Στή Βαράσοβα τό πρόβλημα ἀντιμετωπίστηκε μέ τήν ἐγγραφή τῶν νεκρῶν χώρων σέ ὀρθογώνιο, πού σχηματίστηκε μέ τήν προέκταση πρός ἀνατολάς, μέχρι τό σημεῖο ἀπολήξεως τῶν πλαγίων κογχῶν τοῦ ναοῦ, τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ νάρθηκα. Μέ τόν τρόπο αὐτό προέκυψαν ἑκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ δύο παράπλευροι χῶροι. Προῆλθε ἔτσι τύπος ναοῦ

Εἰκ. 40. Αὐλίδα, Ἅγιος Νικόλαος, π. 1000 (κάτοψη).

πού μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ σταυρροειδής ἡμιεγγεγραμμένος. Σέ ἄλλα παραδείγματα ἐγγράφηκε ὁλόκληρος ὁ ναός στό ὀρθογώνιο (Ἅγ. Νικόλαος Αὐλίδας, π. 1000)[2]. Ὁ ναός λοιπόν τῆς Βαράσοβας ἀποτελεῖ ἕνα μεταβατικό τύπο μεταξύ ἐλεύθερου καί ἐγγεγραμμένου τρικόγχου. Εἰκόνα 40

Μετά τόν ἐρειπωμένο ναό τῆς αἰτωλικῆς Βαράσοβας πού χρονολογεῖται στόν πρώιμο 11ο αἰ., ἄς δοῦμε ἕνα ἀπό τά πιό γνωστά ἁπλά μικρά τρίκογχα τῆς Ἑλλάδος, τήν Παναγία τήν *Κουμπελίδικη*[3] στήν Καστοριά. Ἀποτελεῖται ἀπό τό κεντρικό τετράγωνο πού οἱ τρεῖς πλευρές του ἀπολήγουν μέ τή μεσολάβηση τόξου σέ τρεῖς προεξέχουσες κόγχες. Ὁ τετράγωνος πυρήνας καλύπτεται μέ ψηλό κυλινδρικό τροῦλλο πού πατᾶ σέ κυβική βάση. Στή δυτική πλευρά στενός Εἰκόνα 41 Πίνακας 1[illegible]

Εἰκ. 41. Καστοριά, Κουμπελίδικη, 10ος αἰ. (κάτοψη).

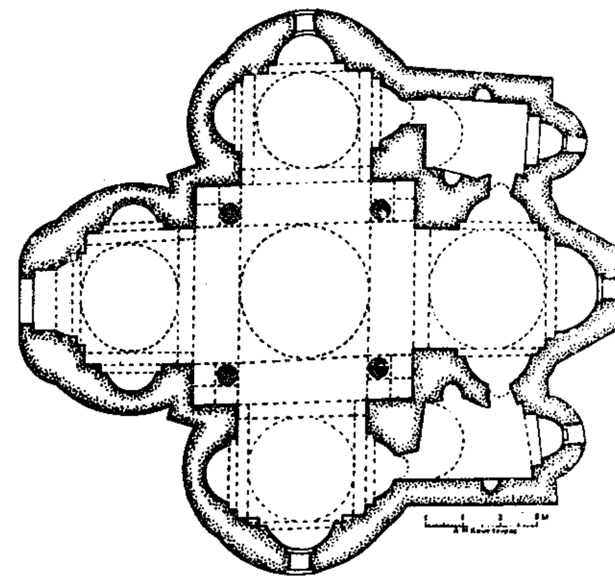
2) Χ. Μπούρας, Συμπληρωματικά στοιχεῖα γιά ἕνα κατεστραμμένο ναό τῆς Βοιωτίας, ΔΧΑΕ 4/4 (1966), σ. 227-244.

3) Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰ. στήν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριᾶς, Θεσσαλονίκη 1973. Μ. Χατζηδάκης - Στ. Πελεκανίδης, Καστοριά (Βυζαντινή Τέχνη στήν Ἑλλάδα, ἔκδ. Μέλισσα), Ἀθήνα 1984, σ. 84 κέ.

νάρθηκας καλυπτόμενος μέ ἐγκάρσια καμάρα ἐκτείνεται σ' ὅλο τό πλάτος τοῦ τετραγώνου. Ὁ ἐξωνάρθηκας εἶναι προσθήκη τοῦ 15ου αἰ. Ὁ ναός ἔχει τήν ἴδια ἰσόδομη τοιχοδομία μέ τά ἄλλα μνημεῖα τῆς πόλης πού εἴδαμε, μόνον πού ἐδῶ ἔχουμε μεγαλύτερη χρήση ὀδοντωτῶν ταινιῶν καί σειρές ἀπό ἐφυαλωμένα πλακίδια στόν τροῦλλο, καί χρονολογεῖται στήν ἴδια μέ αὐτά ἐποχή (Μ. εἰκ. 270. Κ. πίν. 166).

III. Τετράκογχοι ναοί

α. Τό τετράκογχο χρησιμοποιεῖται πολύ λίγο τήν ἐποχή αὐτή. Τό πρωιμότερο καί ἀξιολογότερο μνημεῖο τῆς κατηγορίας αὐτῆς στά Βαλκάνια εἶναι τό καθολικό τῆς *Μονῆς Περιστερῶν*, πού βρίσκεται 30 χλ. ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης. Κτίστηκε ἀπό τόν μικρασιάτη μοναχό Ἅγ. Εὐθύμιο τό Νέο τό 870-871 πάνω στά ἐρείπια παλαιοχριστιανικοῦ τετρακόγχου ναοῦ, τοῦ ὁποίου προσάρμοσε τό σχέδιο στίς νέες λειτουργικές ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς. Ὁ ναός ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα τετράγωνο χῶρο σέ κάθε πλευρά τοῦ ὁποίου ὑπάρχει μία κόγχη σέ σχῆμα τρίφυλλου. Ἡ δυτική κόγχη ἔχει καταστραφεῖ σέ μεγάλο μέρος γύρω στό 1915, ὅταν προστέθηκε ὀρθογώνιος νάρθηκας πού ἀλ- Εἰκόνα 42 Πίνακας 16

Εἰκ. 42. Περιστερές, Ἅγιος Ἀνδρέας, 870-871 (κάτοψη).

1) Ἀ. Ὀρλάνδος, Τό καθολικό τῆς παρά τήν Θεσσαλονίκην μονῆς Περιστερῶν, ΑΒΜΕ 7 (1951), σ. 146 κέ. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη - Ἀ. Κούντουρας, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στήν Περιστερά μετασκευασμένος τόν 9ο αἰ., Κληρονομιά 13 (1981), σ. 488 κέ.

λοίωσε τή μορφή τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μνημείου. Ἡ ἀρχική ὅμως μορφή τῆς πλευρᾶς αὐτῆς εἶναι γνωστή ἀπό παλιότερες δημοσιεύσεις. Σέ κάθε γωνία τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τούς τοίχους ὑπάρχει ἕνας κίονας. Στούς κίονες αὐτούς στηρίζεται ὁ κεντρικός τροῦλλος μέ τή μεσολάβηση τεσσάρων ἀβαθῶν καμαρῶν. Ἑκατέρωθεν τῆς ἀνατ. κόγχης προστέθηκαν δύο ὀρθογώνιοι χῶροι μέ μικρή κόγχη, τά παραβήματα. (Μ. εἰκ. 228, 229, Κ. εἰκ. 101Α).

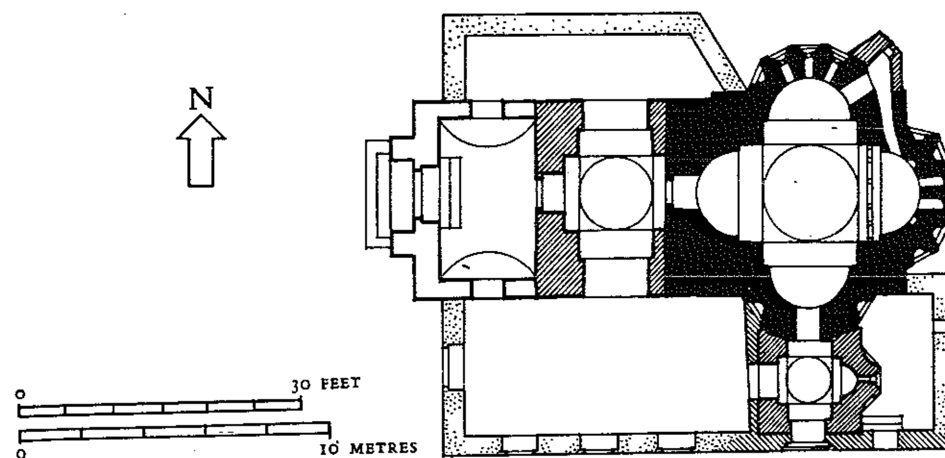
Οἱ τελευταῖες ἀρχαιολογικές ἔρευνες ἀπέδειξαν ὅτι ὁ τετράκογχος, πεντάτρουλλος ναός γνώρισε δύο βυζαντινές οἰκοδομικές φάσεις. Στήν ἀρχική ἀνήκει ὁ τετράκογχος ναός τοῦ ὁποίου τό σχῆμα εἶναι τό κανονικό τῶν ρωμαϊκῶν καί παλαιοχριστιανικῶν τετρακόγχων. Ἡ φάση αὐτή μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στήν παλαιοχριστιανική ἐποχή. Στή δεύτερη φάση ἔγιναν τά παρεκκλήσια, πού κόλλησαν στά πλευρά τῆς ἀνατολικῆς κόγχης καί ἀπετέλεσαν τό τριμερές Ἱερό. Αὐτά μποροῦν νά ταυτιστοῦν μέ τά παρεκκλήσια πού ἀναφέρονται στό βίο τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου, γιατί ἦταν ἀπαραίτητα γιά λειτουργικούς λόγους τόν 9ο αἰ. Στήν ἀνωδομή ὁ ναός πῆρε πεντάτρουλλη μορφή σύμφωνα μέ τίς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς καί οἱ τροῦλλοι σαφῶς ἀνήκουν στήν ἴδια μέ τά παρεκκλήσια ἐποχή.

Τό κτήριο παρ' ὅλη τήν πλούσια διάπλαση τοῦ χώρου πού τοῦ δίνει κάποια κινητικότητα, παραμένει ἀρκετά βαρύ λόγω τῶν λίγων ἀνοιγμάτων, τῶν χαμηλῶν σχετικά τρούλλων καί τῆς ἁπλῆς ἀργολιθοδομῆς. Ἐντάσσεται ἔτσι ὁ ναός στήν ὁμάδα τῶν μνημείων τοῦ 9ου αἰ. πού συνδυάζουν τό πλούσιο ἀρχιτεκτονικό σχέδιο μέ μιά πρωτόγονη συχνά τεχνική ἐκτέλεση.

Ὁ ναός λοιπόν εἶναι κράμα παλαιοχριστιανικῶν καί μεσοβυζαντινῶν στοιχείων, ὄχι ὅμως γιατί ἀρχαΐζει, ὅπως πίστευε παλιότερα ὁ Ὀρλάνδος, ἀλλά γιατί πραγματικά ὁ πυρήνας του εἶναι παλαιοχριστιανικός. Ἔτσι ἐπαληθεύεται ἡ πληροφορία τοῦ βίου τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου τοῦ Νέου, ὅτι ὁ ἅγιος ἔκτισε τό ναό πάνω στά ἐρείπια παλιότερου. Κατά συνέπεια ὁ ναός αὐτός δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πρωτότυπο δημιούργημα τοῦ 9ου αἰώνα.

β. Τό ἄλλο τετράκογχο κτίστηκε τό 1080 ἀπό τόν Ἕλληνα μοναχό καί μετά ἐπίσκοπο τῆς Strumica στή *Veljuša*[2] στή ΝΑ σήμερα Γιουγκοσλαβία Μανουήλ. Τό μνημεῖο ἔχει τετράγωνο πυρήνα πού καλύπτεται μέ τροῦλλο, ὁ ὁποῖος βαστάζεται ἀπό τέσσερα ἀβαθή τόξα πού διαμορφώνονται στίς τέσσερες πλευρές τοῦ τετραγώνου. Οἱ τέσσερες κόγχες εἶναι ἐσωτερικά ἡμικυκλικές καί ἐξωτερικά πολύπλευρες. Τό μνημεῖο εἶναι κτισμένο μέ τοῦβλα, ἔχει πλούσια πλαστική διάρθρωση στίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες μέ δυό ἐπάλληλες σειρές τυφλά ἀψιδώματα στίς κόγχες καί βαθμιδωτά τά πλαίσια τῶν παραθύρων τοῦ πολύπλευρου τρούλλου καί θυμίζει μνημεῖα τῆς ἐποχῆς ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, ἀπ' ὅπου φαίνεται ἔφερε τό συνεργεῖο τῶν οἰκοδόμων ὁ κτήτορας πού προερχόταν ἀπό μονή τῆς Χαλκηδόνας κοντά στή Βασιλεύουσα. Τό Μνημεῖο διευρύνθηκε μέ μονόχωρο τρουλλαῖο νάρθηκα καί παρεκκλήσι λίγο ἀργότερα. (Κ. εἰκ. 1013. Μ. εἰκ. 333).

Εἰκόνα 43
Πίνακας 17

Εἰκ. 43. Strumica, καθολικό Μονῆς Veljuša, (κάτοψη).

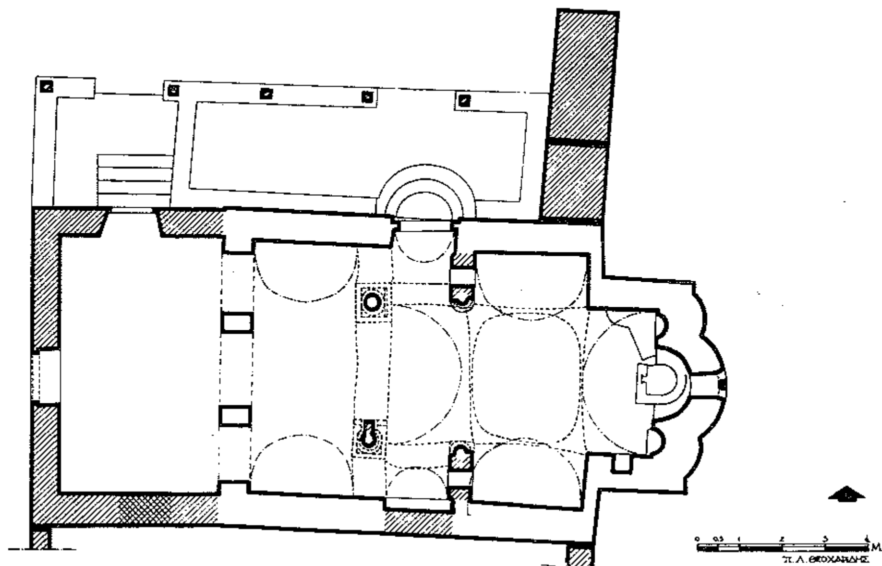
2) V. I. Djurić, Byzantinische Fresken in Jugoslawien, München 1976, σ. 12 καί σημ. 5. P. Milijković-Pepek, Veljuša, Skopie 1981. Cah. Arch. 33 (1985), σ. 183-186.

IV. Σταυροειδεῖς ἡμιεγγεγραμμένοι ναοί[1]

Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκει σχετικά μικρός ἀριθμός παραδειγμάτων πού σχεδόν ὅλα ἀνήκουν στήν α΄ χιλιετία. Οἱ ναοί αὐτοί ἔχουν τό ἀνατολικό σκέλος τοῦ σταυροῦ ἐλεύθερο, ἐνῶ τό δυτικό ἐγγράφεται σέ ὀρθογώνιο, ὅπως στούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναούς. Ὁ τύπος φαίνεται ὅτι προῆλθε ἀπό τήν προσθήκη χαμηλῶν διαμερισμάτων πού ἐπικοινωνοῦν κατά κανόνα μέ τό νάρθηκα, ἑκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους σταυρόσχημων ναῶν. Τά διαμερίσματα αὐτά χρησίμευαν σάν βοηθητικοί χῶροι τῆς ἐκκλησίας γιά νά φυλάγονται τά σκεύη καί νά ἀποτίθενται οἱ προσφορές τῶν πιστῶν. Ὅταν γύρω στό τέλος τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου καταργήθηκε τό ἔθιμο

Εἰκόνα 45
Πίνακας 18α

1) Π. Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονική, σ. 109-112. Δέν περιλαμβάνομε μεταξύ τῶν σταυροειδῶν ἡμιεγγεγραμμένων ναῶν τήν *Παλιοπαναγιά* τῆς *Μανωλάδας* στήν Ἠλεία (Χ. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγιά στή Μανωλάδα, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 4 (1969), σ. 233-261), γιατί ἐδῶ πρόκειται μᾶλλον γιά ἐλεύθερο σταυρό, τό δυτικό σκέλος τοῦ ὁποίου περιβάλλεται ἀπό νάρθηκα σέ σχῆμα Π. Τό μνημεῖο μέ βάση την τοιχοποιία χρονολογεῖται στό 12ο αἰώνα.

Εἰκ. 44. 'Αμβρακικός, Μονή Κορακονησίας, τέλος 10ου αἰ. (κάτοψη).

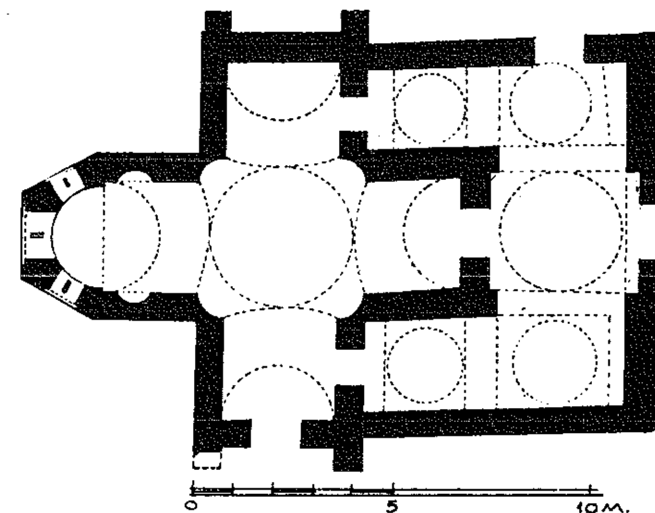
τῆς προσφορᾶς «εὐχαριστιῶν» ἀπό τούς πιστούς, οἱ χῶροι αὐτοί ἑνώθηκαν μέ τόν κυρίως ναό μέ τήν ἀντικατάσταση στίς περισσότερες περιπτώσεις τῶν συνεχῶν τοίχων ἀπό πεσσούς ἤ κίονες, πού βαστάζουν ἀπό δυτικά τόν τροῦλλο.

'Η περιορισμένη διάδοση τοῦ τύπου καί ἡ πρώιμη ἐγκατάλειψή του ὀφείλεται πιθανόν στό ὅτι ἐνῶ δέν διαγράφεται σαφῶς τό σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ὅπως στούς ἐλεύθερους σταυρούς, παρουσιάζουν καί τό μειονέκτημα ὅτι στεροῦνται παραβημάτων καί ἐπί πλέον ἡ ἀκανόνιστη κατανομή τῶν χώρων δέν μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ἐπιτυχημένη.

Στενή σχέση μέ τούς σταυροειδεῖς ἡμιεγγεγραμμένους παρουσιάζει ὁ ἀκόμα σπανιότερος τύπος τοῦ ἡμιεγγεγραμμένου τρικόγχου ναοῦ, πού εἴδαμε.

Τό ἀξιολογότερο παράδειγμα τοῦ τύπου στήν 'Ελλάδα εἶναι τό ἄλλοτε καθολικό τῆς Μονῆς *Κορακονησίας*[2] σέ νησίδα τοῦ 'Αμβρακικοῦ Κόλπου, Μνημεῖο μικρῶν διαστάσεων μέ νάρθηκα καί κυρίως ναό ἡμιεγγεγραμμένο. Στό δυτικό σκέλος ὁ τοῖχος ἔχει ἀντικατασταθεῖ μέ δύο ζευγάρια κίονες, ἐνῶ στό ἀνατολικό ἔχουν προστεθεῖ ἑκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς ἀψίδας δύο μικροσκοπικές κόγχες. 'Ο τύπος τοῦ ναοῦ, οἱ ἀδιάρθρωτες ἐπιφάνειες καί ἡ ἐκτός ἀπό μερικές ὀδοντωτές ταινίες, παντελής ἔλλειψη κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου καθώς καί ἡ *Εἰκόνα 44 Πίνακας 17β*

2) Π. Βοκοτόπουλος, ὅ. π., σ. 51-56, 109-112, 193.

Εἰκ. 45. Μανωλάδα, Παλιοπαναγιά, 12ος αἰ. (κάτοψη).

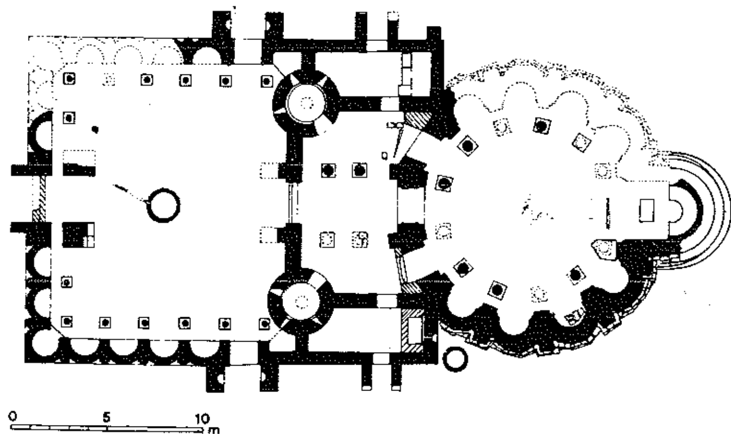
πλινθοπερίβλητη τοιχοποιία μποροῦν νά χρονολογήσουν τό μνημεῖο στό τέλος τοῦ 10ου αἰώνα.

V. Στρογγυλοί ναοί

α. Τό σημαντικότερο παράδειγμα εἶναι ἡ *Ροτόντα* τῆς *Πρεσλάβας*[1], πρωτεύουσας τοῦ Βούλγαρου τσάρου Συμεών (893-927), πού κτίστηκε ἔξω ἀπό τήν ἀκρόπολη γύρω στό 900. Πρόκειται γιά μιά σχετικά μικρή δωδεκάπλευρη ροτόντα διαμέτρου 15 μ. Ἔχει ὁλόγυρα ἡμικυκλικές κόγχες καί μία ἐξέχουσα ἀψίδα. Μπροστά ἀπό τίς κόγχες ὑπάρχει διώροφη κιονοστοιχία πού στηρίζει τόν τροῦλλο καί διαμορφώνει περιμετρικά διάδρομο. Τρεῖς πόρτες δυτικά ὁδηγοῦν σέ διώροφο νάρθηκα πού μέ τά δύο ζευγάρια κίονες παίρνει τή μορφή λιτῆς. Στή δυτική πλευρά τοῦ νάρθηκα ὑπάρχουν στίς γωνίες δύο κυκλικά κλιμακοστάσια πού ὁδηγοῦν στόν πάνω ὄροφο. Μπροστά τέλος ἀπό τό νάρθηκα ὑπάρχει τετράπλευρο αἴθριο μέ κόγχες καί κιονοστοιχίες στίς τρεῖς πλευρές. (Μ. εἰκ. 326-328. Κ. εἰκ. 92, πίν. 128-129Α). *Εἰκόνα 46 Πίνακας 18β*

Τό πρότυπο τοῦ μνημείου παρ' ὅλες τίς ἀπόψεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ, μιά καί αὐτή τήν ἐποχή δέν χρησιμοποιεῖται πλέον ὁ τύπος, πρέπει νά εἶναι κωνσταντινοπολίτικο. Τοῦτο προδίδουν οἱ κίονες ἀπό

1) V. Ivanova-Mavrodinova, Preslav. Vodač zastarinite i muzaja, Sofia 1963. K. Miiatev, Kräglata Crkva v Preslav, Sofia 1932. C. Mango, Architektur, σ. 303-6.

Εικ. 46. Πρεσλάβα, Ροτόντα, π. 900 (κάτοψη).

προκονήσιο μάρμαρο, τά κατάλοιπα τοῦ διακόσμου καί τό γεγονός ὅτι ὁ τσάρος Συμεών εἶχε ζήσει στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ὁ Βασίλειος Α΄ εἶχε κτίσει στό Μέγα Παλάτιο παρόμοια ἐκκλησία μέ ἑπτά κόγχες καί κιονοστοιχία ὁλόγυρα ἀφιερωμένη στόν προφήτη Ἠλία. Αὐτή ἡ ἐκκλησία θά πρέπει νά ἦταν ἐμπνευσμένη ἀπό ἀρμενικά κτήρια, ὅπου εἶναι συνηθισμένα τά πολυγωνικά κτίσματα μέ ἀκτινωτά διαταγμένες κόγχες. Οἱ Ἀρμένιοι ὅμως δέν χρησιμοποιοῦσαν ἐσωτερικές κιονοστοιχίες καί τό στοιχεῖο αὐτό θά πρέπει νά θεωρηθεῖ καθαρά κωνσταντινοπολίτικο.

β. Τό ἄλλο παράδειγμα βρίσκεται στήν Κρήτη. Πρόκειται γιά τή ροτόντα τοῦ *Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ* στήν Ἐπισκοπή Κισσάμου[2]. Τό μνημεῖο ἔχει κάτω περιμετρικά πέντε μικρές κόγχες καί στά ἀνατολικά μεγάλο ἄνοιγμα πού ἐπικοινωνεῖ μέ στενόμακρο χῶρο μέ ἡμικυκλική ἁψίδα πού εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη καί ἀπετέλεσε τό Ἱερό Βῆμα. Ὁ τροῦλλος ἀποτελεῖται ἀπό πέντε ἐπάλληλα δακτυλίδια πού διατάσσονται βαθμιδωτά. Ἡ ροτόντα ἐγγράφθηκε μεταγενέστερα μέ τήν προσθήκη χαμηλότερων διαμερισμάτων σέ τετράπλευρο. Τό κτήριο μᾶλλον ἀρχικά θά ἦταν βαπτιστήριο καί μετά τήν ἀνακατάληψη τῆς Κρήτης ἀπό τούς Βυζαντινούς τό 961 μέσα στό γενικότερο πλαίσιο τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητας πού παρατηρεῖται τήν ἐποχή αὐτή στό νησί ἐπισκευάστηκε καί χρησιμοποιήθηκε πλέον ὡς ἐκκλησία.

2) K. Gallas - K. Wessel - M. Borboudakis, Byzantinisches Kreta, München 1983, σ. 204-5. Καί ἡ Ροτόντα τοῦ Προφ. Ἠλία στήν Προῦσα πού ξανακτίστηκε μετά τόν σεισμό τοῦ 1855 ἦταν πιθανόν παλαιοχριστιανικό κτίσμα (Ch. Texier - R. Popplewell Pullan, Byzantine Architecture, London 1864, σ. 257, πιν. LVI).

VI. Ναοί μέ τροῦλλο καί περίστωο[1]

Οἱ ναοί μέ τροῦλλο καί περίστωο ἀπαντοῦν σέ διάφορες παραλλαγές στήν Κωνσταντινούπολη, τή Μακεδονία καί στίς περιοχές ἐπιρροῆς τους. Ἀποτελοῦνται ἀπό κεντρικό χῶρο πού καλύπτεται μέ τροῦλλο, ὁ ὁποῖος στηρίζεται σέ τέσσερες ὀγκώδεις πεσσούς μέ τή μεσολάβηση τόξων καί σφαιρικῶν τριγώνων καί ἀπό περίστωο συνήθως πολύ χαμηλότερο ἀπό τόν κυβικό κεντρικό πυρήνα, τόν ὁποῖο περιβάλλει ἀπό τή βόρεια, δυτική καί νότια πλευρά. Καί στίς τρεῖς πλευρές ἀνοίγονται δίοδοι ἐπικοινωνίας τοῦ κεντρικοῦ χώρου μέ τό περίστωο. Τό τριμερές ἱερό Βῆμα συνάπτεται μέ τόν κεντρικό χῶρο καί τά πλάγια κλίτη.

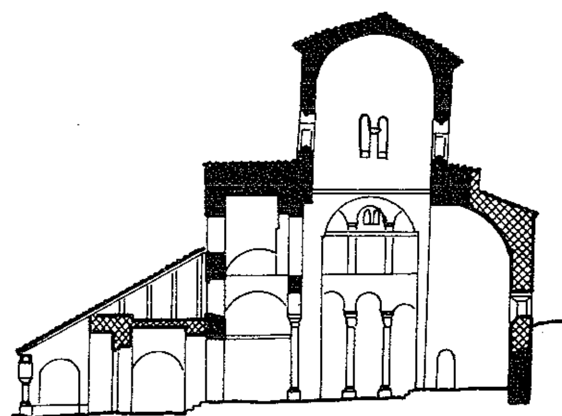
Ὁ τύπος κατάγεται πιθανότατα ἀπό τίς βασιλικές μέ τροῦλλο. Ὡς ἀρχαιότερο παράδειγμα τοῦ τύπου θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ὁ ναός στό Qars-ibn-Wardan τῆς Συρίας (564)[2] πού παρουσιάζει στενή σχέση μέ τήν Κωνσταντινούπολη. Στήν ἴδια παραλλαγή τῆς βασιλικῆς μέ τροῦλλο ἀνήκουν τόν ἑπόμενο αἰώνα ἡ Κοίμηση τῆς Νικαίας *Εικόνες 6, 7*
καί ἡ Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης, ἀκολουθεῖ ἡ Κοίμηση στό Λάμποβο (10ος αἰ.), δύο μνημεῖα τῆς Νότιας Γιουγκοσλαβίας καί δύο τῆς Κωνσταντινούπολης (Παμμακάριστος, Kalenderhane Camii) τοῦ *Εικόνες 56, 58*
11-12ου αἰ. καί τέλος στήν πρώιμη παλαιολόγεια ἐποχή ἡ νότια ἐκκλησία τῆς Μονῆς Λιβός καί ὁ Ἅγ. Ἀνδρέας ὁ ἐν Κρίσει στήν Πόλη καί τό καθολικό τῆς Μονῆς τῆς Ὀλυμπιώτισσας στήν Ἐλασσόνα καί μερικά ἀδημοσίευτα.

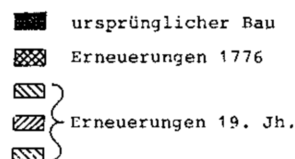
Ἡ *Κοίμηση* στό Λάμποβο[3]. Ἐκτός ἀπό τά δύο μεσοβυζαντινά *Εικόνα 47*
μνημεῖα τῆς Κωνσταντινούπολης πού ἐντάσσονται στήν παραλλαγή *Πίνακας 19*
αὐτή τῆς τρουλλαίας βασιλικῆς καί τά ὁποῖα θά ἐξετάσουμε στό κεφάλαιο γιά τά μεσοβυζαντινά μνημεῖα τῆς Κωνσταντινούπολης, τό ἀξιολογότερο παράδειγμα τοῦ τύπου βρίσκεται στο Λάμποβο τῆς Βορείου Ἠπείρου. Ὁ ναός ἔχει τετράγωνη κάτοψη. Στή μέση ὑψώνεται ὀγκώδης κυλινδρικός τροῦλλος πού στηρίζεται μέ τή βοήθεια τόξων καί σφαιρικῶν τριγώνων σέ τέσσερες πεσσούς. Ὁ κεντρικός χῶρος ἐπικοινωνεῖ μέ τόν τριμερή νάρθηκα καί τά πλάγια κλίτη μέ τρίβηλα

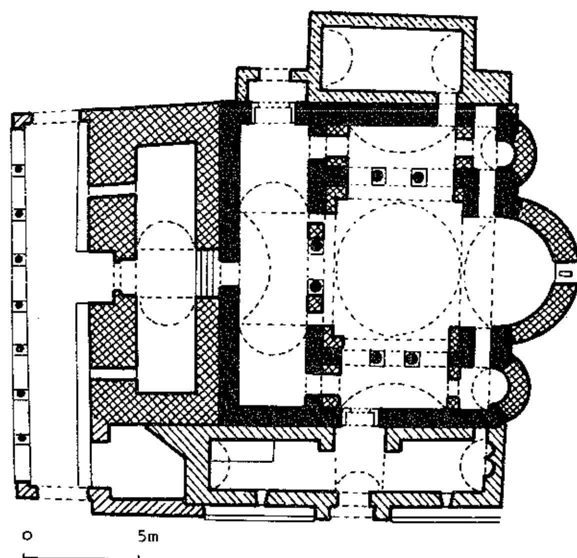
1) Π. Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονική, σ. 86-92, 126-131, 193-196. Ἡ βασική διαφορά τῶν ναῶν τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀπό τά παλαιολόγεια μνημεῖα (Ἅγ. Ἀπόστολοι καί Ἁγ. Αἰκατερίνη στή Θεσσαλονίκη) εἶναι ὅτι στά τελευταῖα ὁ πυρήνας τοῦ ναοῦ εἶναι σύνθετος τετρακιόνιος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος, τοῦ ὁποίου ἔχουν διαλυθεῖ οἱ ἐξωτερικοί τοῖχοι καί ἐπιτρέπουν τήν δίοδο στό περίστωο. Στά μνημεῖα αὐτά ὁ τροῦλλος πού στηρίζεται σέ τέσσερες κίονες στό κέντρο τοῦ ναοῦ, εἶναι σχετικά μικρός καί δέν καλύπτει ὁλόκληρο σχεδόν τόν κεντρικό χῶρο, ὅπως συμβαίνει στούς ναούς τῆς κατηγορίας πού ἐξετάζουμε ἐδῶ.

2) H. Schäfer, Byz. Architektur, σ. 52-53. C. Mango, Architektur, 154-158.

3) G. Koch, Albanien, Kulturdenkmäler eines unbekannten Landes aus 2200 Jahren, Marburg 1985, σ. 38-41. Π. Βοκοτόπουλος, ὅπ., σ. 86-92, 129-131, 166-170, 193-196.

Εἰκ. 47. Λάμποβο Βορείου 'Ηπείρου, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, β' μισό 10ου αἰ. (κάτοψη καί τομή Α-Δ).

ἀνοίγματα. 'Ανατολικά προσαρτῶνται στό τετράγωνο τρεῖς ἡμικυκλικές ἀψίδες. 'Ο τροῦλλος ἐπικάθεται κάπως ἀδέξια στόν κυβικό πυρήνα τοῦ ναοῦ, ἀπό τόν ὁποῖο ἐξέχουν διαγράφοντας σταυρό ἡ κε-

ντρική καμάρα τοῦ νάρθηκα, τοῦ 'Ιεροῦ καί τῶν πλαγίων κλιτῶν. "Ετσι τό μνημεῖο ναί μέν στήν κάτοψη παρουσιάζεται σάν ναός μέ τροῦλλο καί περίστωο, ἐξωτερικά ὅμως δίνει τήν ἐντύπωση σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μέ τριμερή νάρθηκα. Πρόκειται γιά ἰδιότυπο συνδυασμό ναοῦ μέ περίστωο μέ σταυροειδή ἐγγεγραμμένο. Τοῦτο κατέστη δυνατό μέ τόν πρωτότυπο τρόπο στέγασης τοῦ νάρθηκα καί τῶν πλαγίων κλιτῶν, πού τό κεντρικό τμῆμά τους εἶναι ὑπερυψωμένο καί καλύπτεται μέ δίρρυτη στέγη, ἐνῶ τά πλάγια μέ χαμηλές μονόρρυτες στέγες καί ἔτσι διαγράφεται μέ σαφήνεια ὁ ἐγγεγραμμένος σταυρός.

'Ο ναός εἶναι κτισμένος μέ ἀδρά λαξευμένες πέτρες, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται στούς ὁριζόντιους ἁρμούς διπλές σειρές πλίνθων καί στούς κατακόρυφους πλίνθοι που σχηματίζουν διάφορα γραμμικά θέματα καί γράμματα τῆς ἑλληνικῆς ἀλφαβήτου. Στόν τροῦλλο καί τά ἀνώτερα τμήματα τοῦ ναοῦ παρατηρεῖται ἰδιαίτερα φροντισμένη διακόσμηση. Οἱ ἐπιφάνειές τους καλύπτονται σέ μεγάλη ἔκταση μέ ζωφόρους ἀπό ὀρθογώνια καί τριγωνικά πήλινα πλακίδια, ὀδοντωτές ταινίες καί κεραμοπλαστικά πού σχηματίζουν ψαροκόκκαλο.

'Η τοιχοδομία καί ὁ πλούσιος κεραμοπλαστικός διάκοσμος τοῦ ναοῦ θυμίζει τά μνημεῖα τοῦ 10ου αἰ. στήν Καστοριά καί ὁ ψηλός κυλινδρικός τροῦλλος μέ τήν ὀγκώδη βάση αὐτόν τῆς Κουμπελίδικης στήν ἴδια πόλη καί τῶν μνημείων τοῦ 9ου καί 10ου αἰ. στήν 'Ελλάδα. Οἱ κυλινδρικοί τροῦλλοι δέν φαίνεται νά ἐπιβιώνουν μετά τό 1000. "Ετσι τό μνημεῖο μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό 10ο αἰ. καί μάλιστα στό δεύτερο μισό, λόγω τῆς ἰδιαίτερα ἐπιμελημένης κατασκευῆς τῶν παραθύρων καί τοῦ τρούλλου καί τῆς τριμεροῦς κάλυψης τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ περιστώου (νάρθηκας) πού ἀπαντᾶ ἀπό τά μέσα τοῦ 10ου αἰ.

VII. Σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοί

'Ασυγκρίτως πολυπληθέστεροι ἀπό τίς βασιλικές καί τά παραπάνω τρουλλαῖα κτίσματα εἶναι στή μεσοβυζαντινή ἐποχή οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοί[1], τῶν ὁποίων ὁ τροῦλλος, ἐκτός ἀπό λίγα

1) 'Ο ὅρος «σταυροειδής ἐγγεγραμμένος» ναός ἔχει πλατιά σημασία καί περιλαμβάνει κανονικά ὅλους τούς ναούς πού ὁ χῶρός τους διατάσσεται ἔτσι, οὕτως ὥστε νά διαγράφεται στό ἐσωτερικό καί στίς στέγες σταυρός πού ἐγγράφεται σέ ὀρθογώνιο. 'Ο τύπος αὐτός πού πρωτοεμφανίζεται στά παλαιοχριστιανικά χρόνια γνώρισε διάφορες φάσεις μέχρις ὅτου ὡριμάσει στήν περίοδο τῆς μακεδονικῆς δυναστείας καί ἐμφανιστεῖ ὁ πλήρως ἀπαρτισμένος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος μέ τροῦλλο πού στηρίζεται σέ τέσσερα ἐλεύθερα λεπτά στηρίγματα ναός. 'Ο τύπος αὐτός εἶναι ὁ καθαρά βυζαντινός ναός καί γι' αὐτό χαρακτηρίζεται «βυζαντινός σταυροειδής ἐγγεγραμμένος μέ τροῦλλο ναός» καί αὐτόν συνήθως ἐννοοῦμε μέ τόν δρο «σταυροειδής ἐγγεγραμμένος». Πράγμα

παραδείγματα μεταβατικοῦ τύπου καί λιγότερα πού ἀρχαΐζουν, βαστάζεται ἀπό τέσσερα ἐλεύθερα στηρίγματα. Ὁ τύπος διαμορφώνεται πλήρως τήν ἐποχή τῆς μακεδονικῆς δυναστείας καί θά ἐπικρατήσει μέ διάφορες παραλλαγές σ' ὁλόκληρη τήν Αὐτοκρατορία καί στούς λαούς πού ἐπηρεάζονται ἀπ' αὐτήν.

Τήν ὀνομασία «σταυροειδής ἐγγεγραμμένος μέ τροῦλλο ναός» ὀφείλει ὁ τύπος στό ὅτι ὁ τροῦλλος ὑποβαστάζεται ἀπό τέσσερες ἡμικυκλικές καμάρες πού διατάσσονται σταυροειδῶς διαγράφοντας στή στέγη τοῦ ναοῦ κατά τρόπο πλαστικό τό σημεῖο τοῦ σταυροῦ. Γιά νά ἐξουδετερώνονται οἱ ὠθήσεις τῶν ἡμικυλινδρικῶν θόλων τά ἑκατέρωθεν τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ κενά γεμίζουν μέ τέσσερα μικρά γωνιακά διαμερίσματα καί ἔτσι ὁ σταυρός πού εἶναι ὁ πυρήνας τοῦ κτίσματος ἐγγράφεται σέ τετράγωνο ἤ ὀρθογώνιο.

Τά μικρά γωνιακά διαμερίσματα στεγάζονται χαμηλότερα ἀπό τίς κεραῖες τοῦ σταυροῦ, ὁ ὁποῖος διαγράφεται μέ σαφήνεια στή στέγη. Ἐσωτερικά τά γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται στήν Κωνσταντινούπολη καί στίς περιοχές πού ἐπηρεάζει ἄμεσα μέ σταυροθόλια, ἀσπίδες ἤ τρουλλίσκους. Στήν Ἑλλάδα ἐπικρατεῖ ἡ στέγασή τους μέ ἡμικυλινδρικές καμάρες, ἐμφανίζονται ὅμως καί τρόποι στέγασης πού χαρακτηρίζουν τά μνημεῖα τῆς Πόλης. Ὁ τροῦλλος στά παλιότερα μνημεῖα, ὅπως στήν Ἁγ. Σοφία στή Θεσσαλονίκη, βυθίζοταν σέ μιά τετράγωνη βάση, στούς μεσοβυζαντινούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναούς ὑψώνεται ραδινός σέ ἕνα τύμπανο πού διατρυπᾶται ἀπό πολλά παράθυρα. Τά στηρίγματα τῶν καμαρῶν καί τοῦ τρούλλου πού στά παλιότερα μνημεῖα ἦταν ὀγκώδεις πεσσοί ἤ τοῖχοι πού ἀπομόνωναν τό κέντρο τοῦ ναοῦ ἀπό τούς γύρω χώρους, τώρα ἐκλείπουν καί τή θέση τους παίρνουν λεπτοί κίονες ἤ σπανιότερα λεπτοί πεσσοί, πάνω στούς ὁποίους στηρίζονται τόξα πού κρατοῦν τίς καμάρες καί τόν τροῦλλο μέσω τῶν σφαιρικῶν τριγώνων, πού διαμορφώνονται πάνω ἀκριβῶς ἀπό τά στηρίγματα μεταξύ τῶν καμαρῶν τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καί τῆς βάσης τοῦ τρούλλου. Ἔτσι ὁ ἐσωτερικός χῶρος ἀποκτᾶ μεγαλύτερη ἑνότητα καί συνοχή. Γίνεται ἕνα ἀνάλαφρο οἰκοδόμημα μέ βαθμιδωτές ὀροφές πού κορυφώνονται στόν τροῦλλο δημιουργώντας τήν αἴσθηση ἤρεμης ἀνάτασης. Πολύ βοηθοῦν σ' αὐτό οἱ καμπύλες ἐπιφάνειες τῶν ὀροφῶν. Αὐτή ἡ κλιμάκωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου πρός τά πάνω δίνεται ἀνάγλυφα καί ἐξωτερικά μέ τίς βαθμιδωτά διαταγμένες στέγες. Στούς βυζαντινούς ναούς ἔχουμε μιά ἐντελῶς ἀντίθετη αἰσθητική ἀντίληψη τοῦ χώρου ἀπ' αὐτή πού βρίσκουμε στούς καθεδρικούς ναούς τῆς Δύσης, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ κατακόρυφη γραμμή πού ἐπιβάλλει μέ τή βία τήν πρός τά ἄνω ἀνάταση καί προκαλεῖ τό δέος ὑποβάλλοντας μέ ἀπολυταρχικό τρόπο τή φοβερή παρουσία τοῦ παντοδύναμου Θεοῦ. Στήν Ἀνατολή ὁ ναός ὅσο μεγάλος καί νἆναι μέ τήν κυριαρχία τῆς καμπύλης καί τῆς κλασικῆς αἴσθησης τοῦ μέτρου δημιουργεῖ πάντα τό συναίσθημα τῆς ἠρεμίας καί τῆς συγκατάβασης τοῦ πανίσχυρου Δημιουργοῦ πρός τό ἀδύναμο πλάσμα του, τό ὁποῖο εἶναι πάντα πρόθυμος νά συγχωρήσει καί νά προστατεύσει. Ὁ βυζαντινός ναός βρίσκεται πάντα μέσα στίς ἀνθρώπινες ἀναλογίες.

ὄχι ἀπόλυτα ὀρθό καί γι' αὐτό χρησιμοποιοῦνται διάφοροι ἐπιθετικοί προσδιορισμοί, ὅπως μεταβατικός, ὀκτάστυλος, συνεπτυγμένος, ὀκταγωνικός κλπ. καί γι' αὐτούς πού ἔχουν τέσσερα ἐλεύθερα λεπτά στηρίγματα θά χρησιμοποιήσουμε τόν περιφραστικό ὅρο «πλήρως ἀπαρτισμένος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος ναός».

Τό τριμερές ἱερό Βῆμα μέ τρεῖς ἀψῖδες πρός ἀνατολάς ἀποτελεῖ τώρα ἑνιαῖο ὅλο μέ τόν κυρίως ναό καθώς ἔχουν ἐκλείψει οἱ τοῖχοι πού τό χώριζαν στούς μεταβατικούς. Πολλές φορές στόν κυρίως ναό προστίθενται νάρθηκες, στοές κα παρεκκλήσια σάν προσκτίσματα. Δέν ἀποτελοῦν ὅμως ἀπαραίτητα μέρη. Ὁ πλήρως ἀπαρτισμένος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος διακρίνεται γιά τή συμμετρική καί σαφή διάταξη τῶν τμημάτων του καί τήν ἑνότητα τοῦ χώρου.

Πίνακας 4

Στή στήριξη τῶν θόλων ἡ μεσοβυζαντινή ἀρχιτεκτονική συνεχίζει νά ἐφαρμόζει τήν ἀρχή τῆς μεταξύ τους ἰσορροπίας καί τῆς μεταβίβασης τῶν ὠθήσεων στούς ἐξωτερικούς τοίχους τοῦ κτηρίου καί ὄχι στά κεντρικά στηρίγματα. Τήν ἴδια λειτουργία ἐξυπηρετοῦν καί οἱ κτιστές στέγες τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων, τά ὁποῖα εἶναι στήν οὐσία ἀντερείσματα γιά τίς ὠθήσεις τῶν θόλων πού στεγάζουν τίς κεραῖες τοῦ σταυρικοῦ πυρήνα τοῦ ναοῦ.

Τό σύστημα αὐτό τῆς ἰσορροπίας τῶν θόλων συγκρινόμενο μέ τό παλιότερο πού ἐφαρμόστηκε στήν Ἁγ. Σοφία τῆς Πόλης καί στά τρουλλαῖα μνημεῖα τῆς μεταβατικῆς περιόδου εἶναι πολύ πιό ἁπλό καί τελειότερο. Ἀκριβῶς αὐτές οἱ ἰδιότητές του καί ἡ σμίκρυνση τῶν διαστάσεων τοῦ ναοῦ ἐπέτρεψαν τή γενίκευση ἀπό τό 10ο αἰ. τῆς χρήσης μαρμαρίνων κιόνων γιά τή στήριξη τοῦ τρούλλου τῶν σταυροειδῶν ναῶν. Ὁ τροῦλλος πού στηρίζεται τώρα σέ ψηλό τύμπανο προσδίδει στό μνημεῖο ἀνάταση, πού ἐπιτείνεται ἀπό τά ὑπερυψωμένα τόξα τῶν παραθύρων τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Ὅλα αὐτά καθώς καί τά τυφλά τόξα καί οἱ κόγχες πού διαμορφώνονται στήν ἐσωτερική καί ἐξωτερική πλευρά τῶν τοίχων, ἰδίως στά μνημεῖα τῆς Πόλης, μαρτυροῦν ὅτι ἄρχισε καί πάλι νά ἐφαρμόζεται ἡ ἀρχή τῆς ἐξαΰλωσης τοῦ ὄγκου πού μετά τούς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶχε ἀτονίσει.

Γιά τό πῶς διαμορφώθηκε ὁ βυζαντινός σταυροειδής ἐγγεγραμμένος ὑπάρχουν διάφορες ἀπόψεις. Δέν θά ἀσχοληθοῦμε ὅμως ἐδῶ μέ τίς τολμηρές θεωρίες πού διατυπώθηκαν κατά καιρούς καί ἀναζητοῦσαν τήν προέλευση τοῦ τύπου στά περσικά ἱερά πυρολατρείας ἤ σέ ρωμαϊκά κτίσματα τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας πού στηρίζουν τήν ὀροφή τους σέ τέσσερες ἐλεύθερα στημένους κίονες. Ἀπό τά κτίσματα αὐτά οἱ βυζαντινοί ἀρχιτέκτονες τοῦ τέλους τοῦ 8ου ἤ τῶν ἀρχῶν τοῦ 9ου αἰώνα τῆς περιοχῆς τῆς Κωνσταντινούπολης καί τῆς Βιθυνίας,

ὅπου σύμφωνα μέ τήν τελευταία ἄποψη του C. Mango πρωτοεμφανίζεται ὁ καινούργιος ἀρχιτεκτονικός ρυθμός, δέν πρέπει να εἶχαν καμία ἰδέα. Τό πρόβλημα φαίνεται νά εἶναι σχετικά ἁπλό καί μπορεῖ νά ἀναζητηθεῖ ἡ λύση του σέ καθαρά δομικά στοιχεῖα πού εἶναι βαθιά ριζωμένα στή βυζαντινή παράδοση. 'Από πολύ νωρίς διαμορφώνεται ἡ ἰδέα τοῦ τρούλλου πού στηρίζεται σέ καμάρες, οἱ ὁποῖες σχηματίζουν ἑλληνικό σταυρό. Ἔτσι ὥστε νά δίνει ἡ ἐκκλησία καθαρότερα τήν εἰκόνα τοῦ μικροκόσμου καί παράλληλα νά ἀναδεικνύεται τό σημεῖο τῆς Πίστεως, ὁ σταυρός. Αὐτή ἡ ἀρχιτεκτονική μορφή πού φαίνεται πολύ καθαρά στό ἐξωτερικό, γιά λειτουργικούς λόγους ἐγγράφτηκε μέ τό χρόνο σέ ὀρθογώνιο, οἱ τοῖχοι τοῦ σταυροῦ ἄρχισαν νά διαλύονται καί ἀντικαταστάθηκαν σταδιακά μέ λεπτούς πεσσούς καί συνηθέστερα μέ κίονες ἐπιτρέποντας ἔτσι τήν ἑνοποίηση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ ναοῦ καί δίνοντας στό ὅλο οἰκοδόμημα αἴσθηση τῆς λιτότητας, τῆς σαφήνειας στή σχέση τών διαφόρων μερών του καί τῆς συμμετρικῆς γύρω ἀπό τόν κεντρικό τροῦλλο διάταξης τοῦ χώρου. Ὁ σταυροειδής ἐγγεγραμμένος ναός λοιπόν εἶναι ἀποτέλεσμα ἐξελικτικῆς διαδικασίας τῆς χριστιανικῆς ναοδομίας μέ ἄμεσο πρόγονο τήν τρουλλαία βασιλική.

Αὐτό πού χαρακτηρίζει γενικά τούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναούς καί παράλληλα μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μειονέκτημα εἶναι τό περιορισμένο μέγεθός τους σέ σχέση πάντα μέ τά προγενέστερα μνημεῖα. Οἱ χριστιανοί ἀρχιτέκτονες ἦταν πάντα διστακτικοί στό νά ἐπιχειρήσουν τή στήριξη μεγάλου ἀνοίγματος τόξων σέ ἐλεύθερα στημένους κίονες καί αὐτή ἡ ἀλλαγή τῶν στηριγμάτων εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τή σμίκρυνση τοῦ χώρου. Ἔτσι μπορεῖ κανείς νά συμπεράνει ὅτι οἱ ἐκκλησίες τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ ἀπό τήν ἀρχή προωρίζονταν γιά μικρό ἐκκλησίασμα, γύρω στά ἑκατό ἄτομα. Ἕνα ἄλλο σημαντικό χαρακτηριστικό τῶν ναῶν αὐτῶν εἶναι, ὅπως εἴπαμε, ἡ ἑνότητα τοῦ χώρου, ἡ ἔλλειψη ἑνός σαφοῦς χωρισμοῦ τοῦ ναοῦ σέ ξεχωριστά κλίτη, ὅπως ἀντίθετα συμβαίνει μέ τίς κιονοστοιχίες στίς βασιλικές καί τούς τοίχους ἤ μεγάλους πεσσούς στούς μεταβατικούς. Ὁλόκληρος ὁ χῶρος τῆς ἐκκλησίας ἐδῶ ἀποτελεῖ ἕνα καί μοναδικό στήν οὐσία κλίτος, ἔτσι δέν εἶναι εὔκολη μέ σαφή ἀρχιτεκτονικά ὅρια, ἡ διάκριση τοῦ ἐκκλησιάσματος σέ ἄνδρες καί γυναῖκες. 'Από τά παραπάνω συμπεραίνει ὁ C. Mango, ὅτι ὁ σταυροειδής ἐγγεγραμμένος ναός πρέπει νά ἐπινοήθηκε γιά νά ἐξυπηρετήσει τίς ἀνάγκες μοναστικῶν κοινοτήτων, μιά καί τά βυζαντινά μοναστήρια ἀριθμοῦσαν συνήθως μέχρι ἑκατό μοναχούς καί αὐτοί ἀνῆκαν πάντα στό ἴδιο φύλο, ἄνδρες ἤ γυναῖκες.

Τήν ἐποχή τοῦ 8ου καί 9ου αἰ. πράγματι ὁ Μοναχισμός γνωρίζει μεγάλη ἀναγέννηση, πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιμοναστικῆς πολιτικῆς καί τῶν διωγμῶν τῶν εἰκονοφίλων μοναχῶν ἀπό τό εἰκονομαχικό κράτος. Τό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς δοκιμασίας ἦταν νά ἐνισχυθεῖ ὁ Μοναχισμός καί νά κοσμηθεῖ μέ σειρά μαρτύρων καί ὁμολογητῶν τῆς ὀρθόδοξης πίστης. Κέντρο τοῦ βυζαντινοῦ μοναχισμοῦ τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ περιοχή τῆς Βιθυνίας, ἡ περιοχή πού ἐκτείνεται μεταξύ τοῦ ὄρους 'Ολύμπου καί τῆς Κυζίκου. Μιά πλούσια καί ἀσφαλής λόγω τῶν ὀροσειρῶν περιοχή καί ἐπί πλέον μιά ἀπό τίς λίγες περιοχές τῆς Μικρᾶς 'Ασίας πού δέν εἶχε πληγεῖ ἀπό τίς ἀραβικές ἐπιδρομές. Οἱ ἡγέτες τοῦ Μοναχισμοῦ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δέν ἔχουν τίποτα τό κοινό μέ τούς παλιούς ἀγράμματους καί φανατικούς ἀναχωρητές. Ἦταν μορφωμένοι ἄνθρωποι καί μεταξύ τους συγκαταλέγονταν μερικοί ἀπό τούς πιό πεπαιδευμένους ἄνδρες τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ὁ θεῖός του Πλάτων, ὁ Θεοφάνης ὁ 'Ομολογητής, συγγραφέας τῆς περίφημης Χρονογραφίας, ὁ Μεθόδιος, ὁ μετέπειτα ἱεραπόστολος τῶν Σλάβων καί ὁ Νικήτας ὁ Πατρίκιος, ἄνθρωποι πού προέρχονταν ἀπό τίς τάξεις τῶν μεγάλων ἀξιωματούχων καί εἶχαν περιουσία στή Βιθυνία, ὅπου ἵδρυσαν μοναστήρια. 'Υπάρχουν ἐπί πλέον πολλές ἐνδείξεις ὅτι κυρίως ἐπί τῆς αὐτοκράτειρας Εἰρήνης (780-802) πού ἦταν ἀντίθετη στήν εἰκονομαχική πολιτική τῶν προκατόχων της, ἱδρύθηκαν μοναστήρια στήν περιοχή. Δύο μάλιστα ἀπ' αὐτά ἡ μονή τοῦ 'Αγ. 'Ιωάννου τῆς Πελεκητῆς καί τοῦ Μεγάλου 'Αγροῦ πού ἐξετάσαμε παραπάνω, ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο τήν ἐποχή τῆς Εἰκονομαχίας. *Εικόνα 19*

Ὅλα αὐτά μαζί μέ τή γραπτή παράδοση γιά ἵδρυση τῶν παραπάνω δύο βιθυνικῶν μνημείων καί αὐτό τοῦ Fatih Camii στήν ἴδια περιοχή στό β΄ μισό τοῦ 8ου αἰώνα καθώς καί τά μορφολογικά στοιχεῖά τους ἐπιτρέπουν νά δεχθοῦμε τήν ἐμφάνιση τοῦ πλήρως ἀπαρτισμένου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ στό τέλος τοῦ 8ου αἰ. μέσα στίς μοναστικές κοινότητες τῆς Βιθυνίας. *Εικόνα 20*

'Η μεγάλη διάδοση τοῦ τύπου, ἡ κυριαρχία του σ' ὅλες τίς χῶρες τῆς 'Ανατολῆς, οἱ διάφορες ξένες ἐπιδράσεις, οἱ τοπικές συνθῆκες καί ἡ διαφορετική ἐξέλιξη κατά περιοχές δημιούργησαν πολλές παραλλαγές κατά τόπους καί ἐποχές. 'Ο G. Millet στό βιβλίο του L' école greque dans l' architecture byzantine, Παρίσι 1916 διέκρινε δύο μεγάλες σχολές πού καλλιέργησαν τόν τύπο· τή σχολή τῆς Κωνσταντινούπολης καί τή σχολή τῆς 'Ελλάδος. Ἔχει παρατηρηθεῖ ὅμως ὅτι ἡδιάκριση τοῦ Millet εἶναι ἐνδεικτική, ἀλλ' ὄχι ἀπόλυτη, διότι στούς ἴδιους τόπους καί τήν ἴδια ἐποχή παρατηρεῖται ἀνάμιξη τῶν στοιχείων πού χαρακτηρίζουν τή μία ἤ τήν ἄλλη σχολή. Παρ' ὅλα αὐτά γιά μεθοδολογικούς κυρίως λόγους εἶναι χρήσιμη αὐτή ἡ διάκριση καί βοηθάει στήν καλύτερη κατανόηση τῆς μεσοβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Διότι, ὅπως θά δοῦμε παρ' ὅλη τήν τυχόν ἀνάμιξη στοιχείων μεταξύ τῶν δύο σχολῶν, ὑπάρχουν ὁρισμένα βασικά χαρακτηριστικά πού διακρίνουν τίς δύο σχολές. 'Η διάκριση αὐτή τῆς μεσοβυζαντινῆς ναοδομίας σέ σχολές δέν περιορίζεται μόνον στόν ἀρχιτεκτονικό τύπο, ἀλλά ἐπεκτείνεται καί στήν τοιχοποιία καί τήν

ὅλη μορφολογία τοῦ ναοῦ. Ἔτσι στή μελέτη τῶν ναῶν πού θά ἀκολουθήσει δέν εἶναι εὔκολη ἡ ἀπόλυτη διάκριση τῶν μνημείων σύμφωνα μέ τόν ἀρχιτεκτονικό τύπο, ἀλλά θά ταξινομηθοῦν αὐτά μέ βάση τά γενικότερα μορφολογικά χαρακτηριστικά τους, πού αὐτά κυρίως τά ἐντάσσουν στίς δυό βασικές μεσοβυζαντινές σχολές.

1. Ναοί Κωνσταντινουπόλεως[1]

Τό τέλος τῆς Εἰκονομαχίας δέν ἄνοιξε μόνον καινούργιους καλλιτεχνικούς ὁρίζοντες γιά τή ζωγραφική καί τή γλυπτική, ἀλλά παράλληλα μιά νέα ἐποχή καί γιά τήν ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική. Ὁ Βασίλειος Α΄ (867-886) ἐγκαινίασε μιά μεγάλη οἰκοδομική δραστηριότητα στήν Πόλη, πού δέν περιορίστηκε μόνον στήν ἀνακαίνιση παλιῶν ἐκκλησιῶν, ἀλλά καί στήν οἰκοδόμηση ὀκτώ νέων. Ἀπ' αὐτές ἡ σημαντικότερη εἶναι ἡ *Νέα Ἐκκλησία*, πού ἐγκαινιάστηκε τό 880 καί βρισκόταν στήν περιοχή τοῦ Μεγάλου Παλατίου. Ἡ ἐκκλησία ὅμως αὐτή καταστράφηκε στό τέλος τοῦ 15ου αἰ. καί σήμερα τήν γνωρίζουμε μόνον ἀπό τήν περιγραφή τοῦ Πορφυρογέννητου. Ὁ ναός ἦταν πεντάτρουλλος μέ δευτερεύοντα πλάγια κλίτη. Ἡ μεγάλη διάδοση πού εἶχε στά μετάπειτα χρόνια ὁ τύπος τῆς πεντάτρουλλης ἐκκλησίας μαρτυρεῖ ἴσως ὅτι ὁ ναός αὐτός πού ἀνῆκε πιθανόν στόν ἁπλό τετράστυλο τύπο, ἦταν τό πρότυπο.

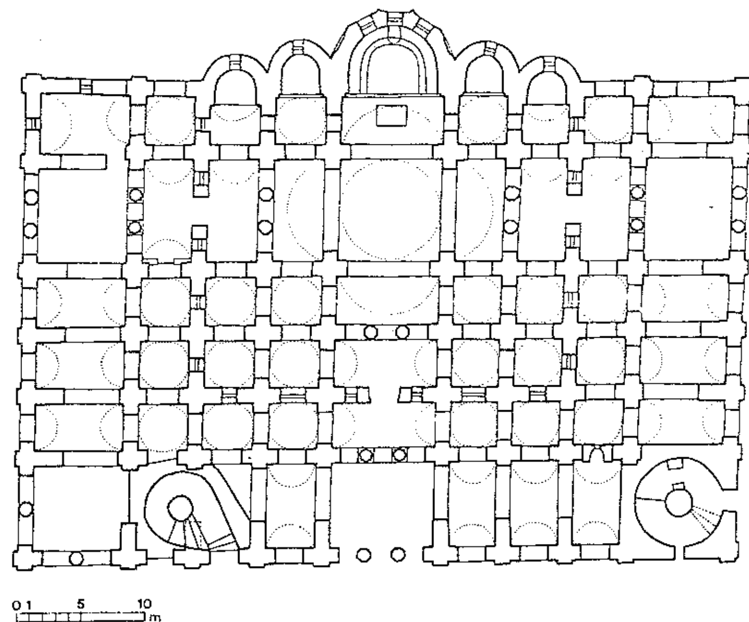
Στόν ἴδιο ἀρχιτεκτονικό τύπο φαίνεται ὅτι ἀνήκει καί ἡ *Παναγία τοῦ Φάρου* πού ἔκτισε τό 864 ὁ Μιχαήλ Γ΄ μαζί μέ τό θεῖό του Βάρδα μέσα στό Μέγα Παλάτιο. Ἡ ἐκκλησία εἶναι γνωστή ἀπό τή 10η Ὁμιλία τοῦ πατριάρχη Φωτίου, τήν ὁποία ἐξεφώνησε κατά τά ἐγκαίνια της. Ἡ Ὁμιλία αὐτή γιά πολλά χρόνια πιστευόταν ὅτι ἀφοροῦσε τή Νέα. Ὁ βυζαντινολόγος ὅμως B. Λαούρδας πού ἐξέδωσε τίς Ὁμιλίες τοῦ Φωτίου ἀπέδειξε ὅτι ἀφορᾶ τήν Θεοτόκο τοῦ Φάρου[2].

Εἰκόνα ἴσως τῆς Νέας μᾶς παρέχει ἡ ἀρχική μορφή τῆς *Ἁγίας Σοφίας* στό *Κίεβο* πού κτίστηκε τό 1037 μέ 1046 κατ' ἀπομίμηση, ὅπως πιστεύεται, τοῦ περίφημου ναοῦ τῆς Πόλης[3]. Ὁ πυρήνας της εἶναι σταυροειδής ἐγγεγραμμένος, ἀλλά ἀντί τριῶν ἔχει πέντε κλίτη καί πέντε ἀντίστοιχα ἁψίδες στά ἀνατολικά. Δεκατρεῖς τροῦλλοι *Εἰκόνα 48* *Πίνακας 208*

1) A. van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople, Their History and Architecture, London 1914. T. F. Mathews, The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy, University Park - London 1971. W. Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen 1977. Th. Mathews, The Byzantine Churches of Istanbul, University Park - London 1976. P. L. Vocotopoulos, The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period, Akten XVI. Internationaler Byzantinistenkongresses I/2 (JÖB 31/2), Wien 1981, σ. 551-573.

2) R. Jenkins - C. Mango, The Date and Significance of the Tenth Homily of Photius, DOP 9/10 (1955/56), σ. 123.

3) H. Logvin, Kiev's Hagia Sophia, Kiew 1971.

Εἰκ. 48. Κίεβο, Ἁγία Σοφία, 1037-1046 (κάτοψη).

βαθμιδωτά διαταγμένοι δίνουν πυραμιδοειδή μορφή στό ναό καί ἀνάταση. Πρός τό τέλος τοῦ 11ου αἰ. προστέθηκαν στή βόρεια, νότια καί δυτική πλευρά εὐρύχωρες στοές καί δύο κλιμακοστάσια. Τό 17ο αἰ. ὁ ναός ὑπέστει πολλές φθορές καί ξανακτίστηκε σέ ρυθμό μπαρόκ καί ἔτσι τό ἐξωτερικό του ἔχει πολύ ἀλλοιωθεῖ. (Μ. εἰκ. 357-360).

Στούς σταυροειδεῖς ναούς τῆς Κωνσταντινούπολης ἐκτός ἀπό μερικούς πού ἀρχαΐζουν, ὁ κυρίως ναός εἶναι περίπου τετράγωνος καί διαμορφώνεται ἀπό ἐγγεγραμμένο σχεδόν ἰσοσκελή σταυρό. Τόν τροῦλλο βαστάζουν τέσσερα στηρίγματα πού μπορεῖ νά εἶναι πεσσοί ἤ κίονες. Ὁ κυρίως ναός καί τό ἱερό Βῆμα κατά κανόνα διαχωρίζονται μέ σαφήνεια μεταξύ τους μέ τή μεσολάβηση ἑνός στενόμακρου χώρου μεταξύ τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ καί τῆς ἁψίδας, χώρου πού ἐπεκτείνεται καί στά παραβήματα. Αὐτός ὁ στενόμακρος χῶρος πού παρεμβάλλεται μεταξύ τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου καί τῶν ἁψίδων εἶναι τό κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς κατηγορίας τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν πού ὀνομάστηκαν σύνθετοι τετρακιόνιοι. Ὁ ἀρχιτεκτονικός αὐτός τύπος χαρακτηρίζει τή σχολή τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀπαντᾶ ὅμως καί ἔξω ἀπ' αὐτή, κυρίως σέ μνημεῖα πού συνδέονται ἄμεσα ἤ ἔμμεσα μ' αὐτή. Ἐκτός αὐτοῦ ἀπαντᾶ καί ὁ ἁπλός τετράστυλος, ὁ ὁποῖος διαφέρει ἀπό τόν σύνθετο μόνον ἀπό τήν ἀπουσία ἰδιαίτερου χώρου γιά τό Ἱερό. Σ' αὐτόν ἀνήκει στήν Πόλη μόνον ὁ ἀναστηλωμένος σήμερα ναός τῶν Ἁγίων

'Αναγύρων (;) ('Ατίκ Μουσταφᾶ πασσᾶ τζαμί). 'Από τόν τύπο αὐτό πού διακρίνεται γιά τήν πλήρη ἰσορροπία τῶν μερῶν του προῆλθε ὁ πεντάτρουλλος πού γνώρισε μεγάλη διάδοση σέ ὁλόκληρη τήν αὐτοκρατορία.

Οἱ ναοί τῆς Πρωτεύουσας εἶναι γενικά πολύ ψηλοί καθώς εἶναι κτισμένοι συνήθως σ' ἕνα ὑπερυψωμένο ἐπίπεδο καί κάτω ἀπ' αὐτούς ὑπάρχουν στέρνες ἤ καταστήματα. Στούς ναούς αὐτούς δέ διαγράφεται στίς στέγες τόσο ἔντονα ἐξωτερικά ὁ ἐγγεγραμμένος σταυρός, ὅσο στούς ἑλλαδικούς, γιατί οἱ ἐξωτερικοί τοῖχοι τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καί τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων ὑψώνονται σχεδόν ἑνιαία μέ μόλις ἐλαφρά ὑπερύψωση τῶν πρώτων. Τοῦτο ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι οἱ ναοί αὐτοί εἶναι περαιτέρω ἐξέλιξη τῶν μεταβατικῶν τρουλλαίων ναῶν, τῆς βασιλικῆς μέ τροῦλλο, μέ τή διάλυση τῶν ὀγκωδῶν πεσσῶν πού ὑπῆρχαν στίς γωνίες τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου καί τῆς ἀντικατάστασής τους μέ λεπτούς πεσσούς ἤ κίονες πού στέκονται στή μέση τοῦ τετραπλεύρου. Στούς ναούς ὅμως αὐτούς προϋπάρχει ὁ τετράπλευρος χῶρος μέσα στόν ὁποῖο ἐγγράφεται ὁ σταυρός πού διαμορφώνουν οἱ τέσσερες καμάρες πού κρατοῦν τόν τροῦλλο. Τό ἀντίθετο ἀκριβῶς συμβαίνει στούς ἑλλαδικούς ναούς.

Οἱ βασικές τεχνικές τοιχοποιίας πού συνηθίζονται τήν Ὕστερη 'Αρχαιότητα συνεχίζουν νά χρησιμοποιοῦνται καί τώρα· ἡ μεικτή τεχνική (opus mixtum), δηλ. ἀπό ἐναλλασσόμενες ζῶνες λαξευμένων λίθων καί τοῦβλων[4] καί ἡ ἀμιγής πλινθοδομή. 'Η πρώτη τεχνική, πιό φθηνή, προτιμᾶται περισσότερο. 'Ενῶ τό κτίσιμο μέ ἀμιγή πλινθοδομή πού εἶναι πιό δαπανηρό χρησιμοποιεῖται λιγότερο. 'Εκτός ἀπό λίγα μνημεῖα πού εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου κτισμένα μέ τοῦβλα, ἡ τεχνική αὐτή χρησιμοπιεῖται συνήθως σέ τμήματα ναῶν.

Ὅταν χρησιμοποιοῦνται τοῦβλα στήν τοιχοποιία τήν ἐποχή αὐτή ἀρχίζει τό κονίαμα τῶν ἁρμῶν νά γίνεται ὅλο καί πιό παχύ. Ἔτσι κατέστη ἀναγκαῖο νά χρησιμοποιεῖται μία ἐπιπλέον σειρά λεπτότερων τούβλων πού εἰσέχουν λίγο καί καλύπτονται ἀπό τό κονίαμα τῶν ἁρμῶν. Προέκυψε ἔτσι μιά ἰδεάζουσα τεχνική, ἡ τεχνική τῆς *κρυμμένης πλίνθου*[5]. Μ' αὐτό τόν τρόπο δημουργεῖται μιά ἁρμονική ἐναλ-

4) Β. Aran, The Church of Saint Theodora and the Monastery of Christ Euergetes. Notes on the Topography of Constantinople, JÖB 28 (1979), σ. 225-228. Βλ. γιά τήν καταγωγή E. Reusche, Polychromes Sichtmauerwerk byzantinischer und von Byzanz beeinflusster Bauten Südosteuropas, Köln 1971. M. Čunak-Medić, Contribution a l' étude de l' origine de la polychromie sur les facades des édifiçes, byzantins, Actes du XVe Congrès International d' Études byzantines, II.A, 'Αθῆναι 1981, σ. 107-120.

5) P. Vocotopoulos, The Concealed Cource Technique: Further Examples and a few Remarks, JÖB 28 (1979), σ. 247 κέ. H. Buchwald, Lascarid Architecture, JÖB 28 (1979), σ. 271 κέ. H. Schäfer, Architektur-historische Beziehungen zwischen Byzanz und Kiever Rus im 10. und 11. Jahrhundert, Istanbuler Mitteilungen 23-24 (1973-1974), σ. 197 κέ. P. Vocotopoulos, The Role of Constantinople, σ. 556-557.

Εἰκόνα 49

λαγή κόκκινης πλίνθου καί ἀνοιχτόχρωμου κονιάματος πού σπάει τήν μονοτονία τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ κτίσματος.

'Η τεχνική αὐτή ἐκτός ἀπό τά ἐξαιρετικά αἰσθητικά της ἀποτελέσματα κόστιζε καί λιγότερο ἀπό ὅσο μιά ἀμιγής πλίνθινη κατασκευή, γιατί στή θέση του παχέος ἁρμοῦ εἶχαν τήν δυνατότητα οἱ τεχνίτες νά χρησιμοποιήσουν πλίνθους δεύτερης διαλογῆς, σπασμένα κεραμίδια, ἀκόμα καί πλακοειδεῖς πέτρες πού καλύπτονταν ἀπό τό κονίαμα. 'Η τεχνική τῆς κρυμμένης πλίνθου δέν περιορίστηκε μόνον στήν Κωνσταντινούπολη καί στίς γύρω περιοχές, ἀλλά ἐπεκτάθηκε σ' ὅλες τίς περιοχές πού διαδόθηκε ἡ βυζαντινή ναοδομία.

Πιστευόταν παλιότερο ὅτι ἡ τεχνική πρωτοεμφανίστηκε στήν πρώτη κτιστή ἐκκλησία τοῦ Κιέβου, τήν Desjatinna, ἡ ὁποία πιθανότατα κτίστηκε ἀπό κωνσταντινοπολίτες τεχνίτες μεταξύ τῶν ἐτῶν 990-996 καί χρησιμοποιήθηκε γιά τελευταία φορά στή δεκαετία τοῦ 60 τοῦ 12ου αἰώνα, στόν Ἅγιο Παντελεήμονα στό Nerezi (1164) καί στόν Ἅγιο Νικόλαο στήν Kuršumlija (1168) στή Νότια Γιουγκοσλαβία. 'Υποστηρίχθηκε ἐπίσης ἀπό τούς Σοβιετικούς ὅτι ἡ τεχνική αὐτή, τῆς ὁποίας τά παλιότερα παραδείγματα βρίσκονται στή Ρωσία, ὅτι εἶναι ἐπίτευγμα τοῦ Κιέβου ἤ ἐπίδραση γειτονικῆς χώρας, Χερσώνας, Βουλγαρίας κ.λ. ἐκτός τοῦ Βυζαντίου. 'Επικράτησε ὅμως τελικά ἡ ἄποψη ὅτι ἡ τεχνική αὐτή πρέπει νά ἐπινοήθηκε στήν Κωνσταντινούπολη, πιθανόν τό δεύτερο ἤ τρίτο τέταρτο τοῦ 10ου αἰ., πρίν ἀπό τή θεμελίωση τοῦ ρωσικοῦ ναοῦ τῆς Desjatinna. Τό γεγονός δέ ὅτι δέν ἔχουν εὑρεθεῖ πρώιμα χρονολογημένα μνημεῖα στήν Κωνσταντινούπολη, ὀφείλεται στό μεγάλο κενό πού ὑπάρχει μεταξύ τῶν πρώτων σωζομένων μεσοβυζαντινῶν μνημείων, τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰώνα καί τοῦ πρώτου στήν Πόλη μνημείου, ὅπου χρησιμοποιήθηκε ἡ τεχνική αὐτή τήν ἐποχή τοῦ Κωνσταντίνου Θ΄ τοῦ Μονομάχου (1042-1055), στήν ὑποδομή τοῦ καταστραμμένου σήμερα ναοῦ τοῦ 'Αγίου Γεωργίου τῶν Μαγγάνων. Τήν ἄποψη αὐτή ἐνισχύει τό γεγονός ὅτι ἡ τεχνική τῆς κρυμμένης πλίνθου χρησιμοποιεῖται πλατιά στά μνημεῖα τῆς Χίου πού ἡ ἀρχιτεκτονική της εἶναι ἰσχυρά ἐπηρεασμένη ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, καθώς καί στή Θεσσαλονίκη καί μάλιστα στήν Παναγία τῶν Χαλκέων (1028) πού ἔχει φανερά στενούς δεσμούς μέ τήν ἀρχιτεκτονική τῆς Πόλης. 'Η τεχνική τῆς κρυμμένης πλίνθου χρησιμοποιήθηκε μέχρι καί τόν 14ο αἰ. καί ἑπομένως δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ κριτήριο, ὅπως γίνοταν παλιότερα, γιά χρονολόγηση τῶν μνημείων στόν 11-12ο αἰώνα.

Οἱ τοῖχοι ἐξωτερικά καί κυρίως οἱ ἀψίδες στήν προσπάθεια νά μετριάσουν τή μονοτονία τῆς κατακόρυφης ἐπιφάνειας καί νά τῆς δώσουν κίνηση διακοσμοῦνται μέ σειρές ἀπό ἡμικυκλικῆς ἤ τετράπλευρης τομῆς κόγχες πού περιβάλλονται ἀπό τοξωτό βαθμιδωτό πλαίσιο. Αὐτή ἡ διάρθρωση τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τῶν τοίχων τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Πόλης πρωτοεμφανίζεται στή μεσαία

Πίνακας 21β
Πίνακας 22
Πίνακας 23α
Πίνακας 23β
Πίνακας 24

ἀψίδα τῆς βόρειας ἐκκλησίας τῆς Μονῆς Λιβός (907), ὅπου πάνω ἀπό τό μεσαῖο παράθυρο ὑπάρχει μία ἡμικυκλική κόγχη (Μ. εἰκ. 222). Οἱ κόγχες αὐτές ἐμψυχώνουν μέ τή φωτοσκίαση τόν τοῖχο, μετριάζουν τόν ὄγκο καί τό βάρος του, ἐπιδιώκουν τήν ἐξαΰλωσή του καί προσδίδουν μαζί μέ τά ὑποκείμενα τόξα τῶν παραθύρων ἀνάταση στήν ἀψίδα. Ἐξαίρουν ἔτσι τό σημαντικότερο τμῆμα τοῦ ναοῦ. Αὐτό πού στή βόρεια ἐκκλησία τῆς Μ. Λιβός φαίνεται μιά πρώτη ἀπόπειρα πλαστικῆς διάρθρωσης τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ τοίχου τῆς μεσαίας ἀψίδας, στήν ἀψίδα τοῦ Παντεπόπτη (1081-1118) σαφῶς πλέον καί σκόπιμα γίνεται σύστημα (Μ. εἰκ. 256). Ἐδῶ οἱ κόγχες πάνω ἀπό τά παράθυρα τῆς πολύπλευρης ἀψίδας καταλαμβάνουν ὅλη σχεδόν τήν ἐπιφάνεια κάθε πλευρᾶς καί ἐπιδιώκουν νά ἐναρμονίσουν τή σχέση ὕψους καί πλάτους, μετριάζοντας τόν κάθετο ἄξονα τῆς ἀψίδας πού ἰδιαίτερα θά τονιζόταν ἐδῶ ἀπό τίς κατακόρυφες ἀκμές τῶν γωνιῶν της. Αὐτό θά γίνει μέ μεγαλύτερη ἐπιτυχία στήν ἀψίδα τοῦ Kilise Camii (τέλος 11ου αἰ.), ὅπου ὁλόκληρο πλέον τό πλάτος κάθε πλευρᾶς τῆς πολύπλευρης ἀψίδας θά καταληφθεῖ ἀπό τίς κόγχες (Μ. -W. εἰκ. 174). Αὐτός ὁ τρόπος διάπλασης τῆς ἐπιφάνειας τῆς ἀψίδας θά γίνει στό ἑξῆς κανονικό διακοσμητικό σύστημα καί θά ἐπεκταθεῖ καί στίς ἄλλες ἀψίδες, ὅπως φαίνεται στίς πλάγιες ἀψίδες τοῦ Gül Camii, π. τό 1100 (ἡ μεσαία ἔχει ξανακτιστεῖ) (Μ. 262).

Οἱ ναοί τῆς Κωνσταντινούπολης συνηθίζουν νά διακρίνουν τούς ἐξωτερικούς τοίχους σέ δύο ὀρόφους μέ ὁριζόντια γεῖσα στό ὕψος τῆς γένεσης τῶν καμαρῶν. Προβάλλουν καί ἐξωτερικά μέ τρόπο ἀνάγλυφο τήν ἐσωτερική διάρθρωση τῶν θόλων. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ διαγράφουν ἡμικυκλικά βαθμιδωτά συνήθως τόξα στίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες τῶν τοίχων, πού τονίζονται ἰδιαίτερα πολλές φορές μέ ὀδοντωτά γεῖσα. Μέ ὀδοντωτά γεῖσα ἐξαίρονται καί οἱ καμπύλες ἀπολήξεις τῶν τρούλλων. Τά παράθυρα τῶν ναῶν εἶναι πολλά καί μεγάλα. Τοποθετοῦνται σέ ἐπάλληλες σειρές καθιστῶντας διάτρητους καί ἐλαφρούς τούς τοίχους, μετριάζοντας ἔτσι τήν αἴσθηση τοῦ ὄγκου καί τοῦ βάρους, ἐξαϋλώνουν τό χῶρο μέ τό ἄπλετο φῶς πού περνᾶ ἀπ' αὐτά. Δίνουν ἀνάταση καί ὕψος στίς ἐκκλησίες καθώς τοποθετοῦνται σέ ἐπάλληλες σειρές διαγράφοντας καμπύλες τοξοστοιχίες.Οἱ πεσσοί πού κρατοῦν ἐσωτερικά τά τόξα τῶν ὀροφῶν ἔχουν περιοριστεῖ στίς ἄκρες τῶν τοίχων καί ἀφήνουν ἔτσι ἐλεύθερο τόν ἐσωτερικό χῶρο. Αὐτοί οἱ πεσσοί στήριξης τῶν ὀροφῶν διαγράφονται καί ἐξωτερικά μέ μορφή ἡμικυκλικῶν ἤ τετράπλευρων πεσσῶν. Οἱ κωνσταντινοπολίτικοι ναοί διακρίνονται γενικά γιά τήν πλαστική διάρθρωση τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειάς τους μέ κόγχες, ἀψιδώματα καί παραστάδες, πράγμα,πού δέν συμβαίνει στούς ἑλλαδικούς ναούς καί ὅπου ἀπαντᾶ θεωρεῖται ἐπίδραση τῆς Πόλης.

Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῆς σχολῆς τῆς πρωτεύουσας εἶναι σέ σχέση μέ τῆς Ἑλλάδος περιορισμένος καί διαφορετικός[6]. Περιορίζεται σέ γεωμετρικά θέματα ἀπό ἀκτινωτά διαταγμένες πλίνθους, μαιάνδρους, ζίκ-ζάκ, σταυρούς, ρόδακες, γράμματα, «φιαλοστόμια», γεωμετρικά πλέγματα, ἐφυαλωμένα πλακίδια κ.λ. Ἀπουσιάζουν τά κουφικά κεραμοπλαστικά πού συνηθίζονται στήν ἑλλαδική σχολή. Ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ χρήση κουφικῶν διακοσμητικῶν μόνον στήν βόρεια ἐκκλησία τῆς Μονῆς Λιβός στήν Κωνσταντινούπολη καί στήν Παναγία τῶν Χαλκέων στή Θεσσαλονίκη. Τά κουφικά ὅμως ἐδῶ εἶναι γραπτά σέ ἐφυαλωμένα πλακίδια. Ὁ διάκοσμος αὐτός πού ἀποφεύγει συστηματικά τή χρήση ὑλικῶν ξένων πρός τήν οἰκοδομή καί μεθόδους ἔξω ἀπό τό πλαίσιο τῆς κατασκευῆς, ἐναρμονίζεται μέ τίς βασικές ἀρχιτεκτονικές γραμμές τῶν ὄψεων καί διατηρεῖται ἔτσι ἡ σαφήνεια τοῦ συνόλου. Δέν διαταράσσει τό πνεῦμα σοβαρότητας καί λογικῆς τῆς διάρθρωσης τῶν ἐπιφανειῶν πού χαρακτηρίζει τήν ἀρχιτεκτονική τῆς πρωτεύουσας, παράλληλα ὅμως μέ τήν πολυχρωμία τῶν ὑλικῶν προσπαθεῖ νά μετριάσει κάπως τή γεωμετρικότητα καί νά δώσει μιά εὔθυμη νότα στό πελώριο ἀρχιτεκτόνημα.

Ἄς δοῦμε στή συνέχεια μερικές ἀπό τίς μεσοβυζαντινές ἐκκλησίες τῆς Βασιλεύουσας.

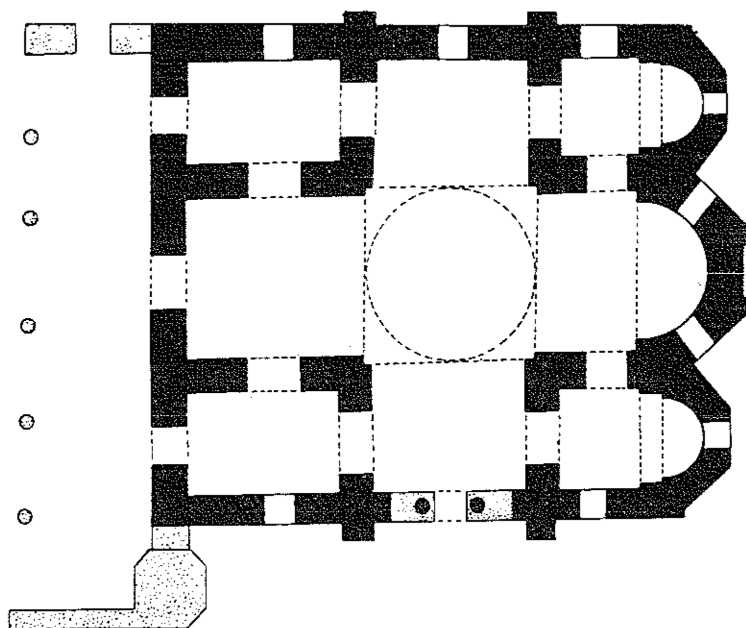
Εἰκόνα 49
Πίνακας 20α

α. Atik Mustafa Paşa Camii (Ἁγ. Ἀνάργυροι;)[7]. Εἶναι ἡ μόνη σωζόμενη στήν Κωνσταντινούπολη ἐκκλησία πού ἀνήκει στόν ἁπλό τετράστυλο σταυροειδή ἐγγεγραμμένο τύπο. Τό μνημεῖο θεωρεῖται σήμερα ἡ πρωιμότερη σωζόμενη μετεικονομαχική ἐκκλησία τῆς Πόλης. Μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στό β΄ μισό τοῦ 9ου αἰῶνα καί δίνει μιά εἰκόνα γιά τά ἄλλα γνωστά ἀπό τίς πηγές μνημεῖα πού κτίστηκαν τήν ἐποχή αὐτή.

Ὁ ναός εἶναι κτισμένος μέ τήν μικτή τοιχοποιία καί παρουσιάζει πολλά ἀρχαϊκά στοιχεῖα. Ἔχει ὀγκώδεις γωνιώδεις πεσσούς πού κρατοῦν τόν τροῦλλο καί ὁρίζουν τόν σταυρικό πυρήνα τοῦ ναοῦ. Ἡ μορφή τῶν τρίπλευρων ἀψίδων βρίσκεται πολύ κοντά σ' αὐτή τῶν δύο ναῶν τοῦ πρώιμου 10ου αἰ., βόρεια ἐκκλησία τῆς Μονῆς Λιβός (907) καί τοῦ Μυρελαίου (920-922). Στό πρῶτο μνημεῖο, ὅπως καί σ' ὅλα τά μεταγενέστερα τά παράθυρα εἶναι τρίλοβα καί χωρίζονται μέ ἀμφικιονίσκους. Ἐδῶ τά τρία παράθυρα τῆς μεσαίας ἀψίδας δέν ἔχουν συνενωθεῖ καί χωρίζονται μέ τοίχους. Τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικό τῶν παλιότερων μνημείων τῆς Πόλης, ὅπως ἡ Ἁγία Σοφία καί ἡ μετασκευή τοῦ 8ου αἰ. τῆς Ἁγίας Εἰρήνης. Πρώιμο στοιχεῖο εἶναι καί ἡ διάταξη σέ δυό ἐπάλληλες σειρές τῶν παραθύρων τῆς κεντρικῆς ἀψίδας πού ἀπαντᾶ σέ παλαιοχριστιανικά μνημεῖα καί σέ μνημεῖο τοῦ

6) Ἀ. Πασαδαῖος, Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθῆναι 1973.

7) Th. F. Mathews — E. J. W. Hawkins, Notes on the Atik Mustafa Paşa Camii in Istanbul and its Frescoes, DOP 39(1985) σ. 125 κἑ.

Εἰκ. 49. Κωνσταντινούπολη, Atik Mustafa Paşa Camii ("Ἀγ. Ἀνάργυροι;), β΄ μισό 9ου αἰ. (κάτοψη).

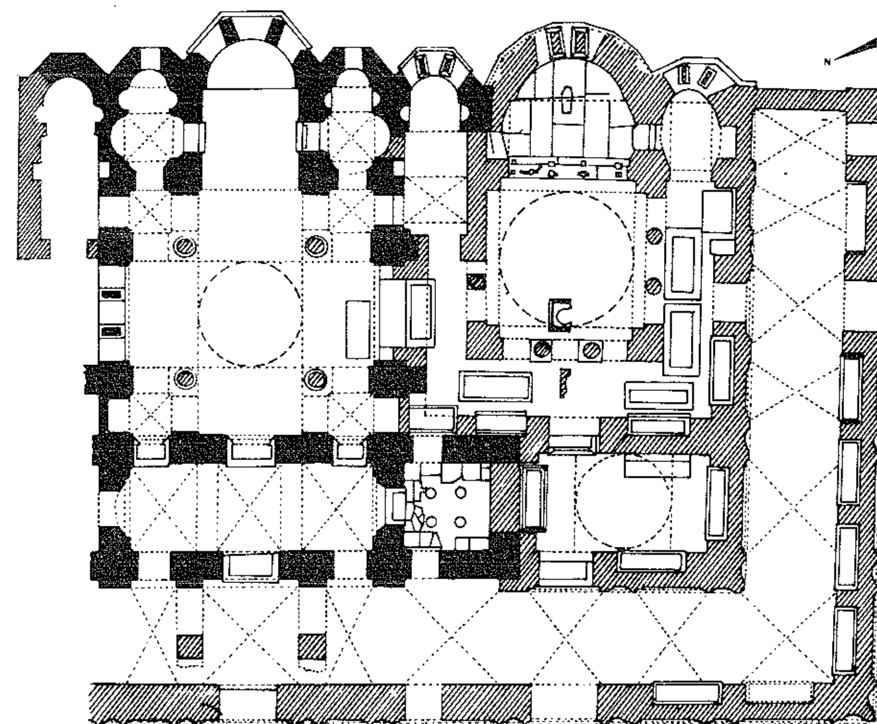
8-9ου αἰ., στό Fatih Camii στήν Τρίγλεια. Ἡ ἀπουσία πάλι τοῦ ὁριζόντιου γείσου στό ἐξωτερικό τῶν ἀψίδων πού πρωτοεμφανίζεται στήν βόρεια ἐκκλησία τῆς Μονῆς Λιβός καί τοῦ Μυρελαίου καί προσπαθεί νά ἑνωποιήσει τίς ἀψίδες, εἶναι κι αὐτό ἕνα στοιχεῖο πού συνδέει τό Atik Mustafa Paşa Camii μέ τά πρίν τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰώνα μνημεῖα τῆς Πόλης, μέ τίς ἁπλούστερες μορφές δομῆς.

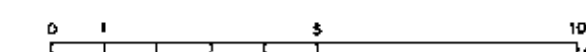
β. Βόρεια ἐκκλησία τῆς *Μονῆς Λιβός* (Fenari Isa Camii)[8]. Κτίστηκε τό 907 ἀπό τό δρουγγάριο τοῦ στόλου Κωνσταντῖνο τόν Λίβα. Εἶναι ἀφιερωμένη στή Θεοτόκο καί στά ἐγκαίνιά της ἦταν παρών ὁ αὐτοκράτορας Λέων ὁ ΣΤ΄ (886-912). Δίπλα της κτίστηκε μεταξύ τοῦ 1282-1303 ἀπό τήν αὐτοκράτειρα Θεοδώρα, σύζυγο τοῦ Μιχαήλ Η΄ (1262-1281) σάν κοιμητηριακή τῆς οἰκογένειας ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. (Μ. εἰκ. 220-223. Κ. εἰκ. 99).

Εἰκόνα 50
Πίνακας 21α

Στή Θεοτόκο τοῦ Λιβός βρίσκουμε πλήρως ἀπαρτισμένο τόν σύνθετο σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο ναό. Ὁ ἐγγεγραμμένος σταυρός εἶναι ἰσοσκελής, τά γωνιακά διαμερίσματα στεγάζονται μέ σταυροθόλια.

8) Th. Macridy - H. Megaw - C. Mango - E. Hawkins, The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii), DOP 18 (1964), σ. 249 κέ. C. Mango - E. Hawkins, Additional Finds at Fenari Isa Camii, Istanbul, DOP 22 (1968), σ. 177 κέ. H. Megaw, The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips, DOP 18 (1964), σ. 279 κέ.

Εἰκ. 50. Κωνσταντινούπολη, Μονή Λιβός (Fenari Isa Camii), 907, (κάτοψη).

Οἱ τέσσερες κίονες πού στήριζαν τόν τροῦλλο ἔχουν ἀφαιρεθεῖ, βρέθηκαν ὅμως στίς ἀνασκαφές τοῦ 1929 οἱ βάσεις τους. Μεταξύ τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ καί τῆς μεσαίας ἀψίδας παρεμβάλλεται βαθιά καμάρα. Τά παραβήματα ἔχουν τή μορφή μικρῶν διμερῶν παρεκκλησίων μέ κόγχες στίς πλευρές. Στή νοτ. πλευρά τοῦ νάρθηκα εἶναι προσαρτημένος ἕνας τετράπλευρος χῶρος. Ἐδῶ ὑπῆρχε σκάλα πού ὁδηγοῦσε στήν ὀροφή, ὅπου στίς γωνίες ὑπῆρχαν τέσσερα μικρά τρουλλαῖα παρεκκλήσια, πού σήμερα ἔχουν καταστραφεῖ. Ἔτσι ἡ ἐκκλησία ἔπαιρνε τή μορφή πεντάτρουλλου ναοῦ, ὅπως ἦταν ἡ κατά 27 χρόνια παλιότερή της Νέα Ἐκκλησία, τήν ὁποία πιθανότατα εἶχε σάν πρότυπο. (Μ. —W. εἰκ. 112-120).

Κατάλοιπα ἀψίδας στή βόρεια πλευρά δίπλα στήν πρόθεση ὁδήγησαν παλιότερα τόν Brunov στήν ὑπόθεση ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶχε πέντε κλίτη καί ὅτι ὁ μεσοβυζαντινός τρουλλαῖος ναός στήν Πόλη εἶχε ἐξελιχθεῖ σέ πεντάκλιτο. Νεώτερες ὅμως ἔρευνες ἀπέδειξαν ὅτι τά κατάλοιπα ἀψίδας ἀνῆκαν σέ παρεκκλήσιο, ἀντίστοιχο τοῦ ὁποίου ὑ-

πῆρχε καί στήν νότια πλευρά, καί ὅτι τά πλάγια κλίτη δέν εἶχαν γενικευθεῖ τήν ἐποχή αὐτή στήν Πόλη.

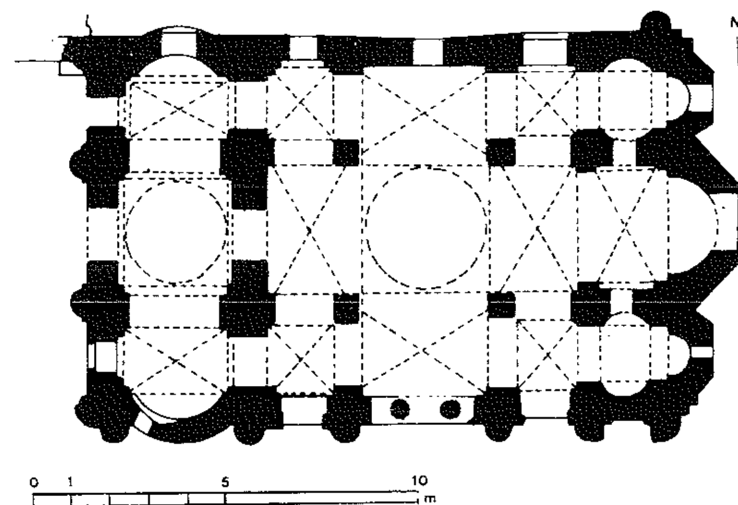
Ἡ ἐκκλησία εἶχε πλούσιο διάκοσμο ἀπό μωσαϊκά πού δέν ὑπάρχουν πιά, καί γλυπτά, ἀπό τά ὁποῖα σώζονται ἀρκετά καί μᾶς δίνουν μιά καλή εἰκόνα τῆς κωνσταντινοπολίτικης γλυπτικῆς στίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ. Ὑπῆρχε ἐπίσης ἐπένδυση ἀπό ἐφυαλωμένα πλακίδια μέ γραπτά κουφίζοντα καί φυτικά θέματα πού προδίδουν ἰσλαμική ἐπίδραση. Τό ἰδιαίτερα πλούσιο καί ἐπιβλητικό αὐτό μνημεῖο δείχνει παράλληλα, ἀφοῦ εἶναι κτισμένο ἀπό ἕνα ἀνώτερο ἀξιωματοῦχο, τό πόσο πολύ ἀκμάζει αὐτή τήν ἐποχή ἡ ἀριστοκρατία στό Βυζάντιο καί ἀρχίζει νά παίρνει στά χέρια της κοινωφελῆ ἱδρύματα, πού παλιότερα ἔκτιζε μόνον τό κράτος.

γ. *Μονή τοῦ Μυρελαίου* (Bodrum Camii)[9]. Ἀπό ἐπιφανή ἀριστοκράτη καί δίπλα στό μέγαρό του κτίστηκε τό καθολικό τῆς μονῆς τοῦ Μυρελαίου, τόν δρουγγάριο τοῦ στόλου Ρωμανό τόν Λεκαπηνό πού διατέλεσε αὐτοκράτορας ἀπό τό 920-944 παραμερίζοντας τόν νόμιμο ἀντιπρόσωπο τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας Κωνσταντῖνο Ζ΄ τόν Πορφυρογέννητο. Ὁ Ρωμανός λίγο μετά τήν ἄνοδο στό θρόνο μετέτρεψε τό σπίτι του σέ γυναικεία μονή κι ἐδῶ ἔθαψε τό 922 τή γυναίκα του Θεοδώρα. Ἔτσι μποροῦμε νά χρονολογήσουμε τό κτίσιμο τῆς ἐκκλησίας γύρω στό 920. (Μ. εἰκ. 224-225. Κ. εἰκ. 98, πίν. 137, 138). *Εἰκόνα 51 Πίνακας 22*

Ὁ ναός λόγω τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἐδάφους καί γιά νά ἔλθει στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τό προϋπάρχον συγκρότημα τοῦ ἀνακτόρου κτίστηκε πάνω σέ ὑποδομή, πού ἀργότερα μετατράπηκε σέ ὑπόγειο σταυροειδή ναό λίγο πλατύτερο ἀπό τόν ὑπερκείμενο. Ἔτσι τό ὅλο κτίσμα πῆρε πυργοειδή μορφή. (Μ. —W. εἰκ. 82-88). Ἡ ἐκκλησία εἶναι κτισμένη κυρίως μέ πλίνθους. Μία κακόγουστη ἀναστήλωση πού ἄρχισε στή δεκαετία τοῦ 60 καί τελείωσε τό 1986, ἔχει παραμορφώσει τό μνημεῖο. Ἔχομε καί ἐδῶ τόν ἴδιο ἀρχιτεκτονικό τύπο μέ τή βόρεια ἐκκλησία τῆς Μονῆς Λιβός μέ μικρές μόνον ἁπλοποιήσεις. Οἱ ἀρχικοί κίονες πού στήριζαν τόν τροῦλλο ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπό τούς Τούρκους μέ κτιστούς πεσσούς. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ στεγάζονται μέ σταυροθόλια, ὅπως καί τοῦς ἱεροῦ Βήματος καί τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων. Ὁ τροῦλλος ἔχει πολύπλευρο ψηλό τύμπανο καί διατρυπᾶται ἀπό πολλά παράθυρα προσδίδοντας ἔτσι στό μνημεῖο ἐλαφρότητα καί ἄφθονο φωτισμό. Οἱ πλάγιοι τοῖχοι τοῦ νάρθηκα εἶναι ἐλαφρά καμπύλοι. Ἔχομε δηλ. ἐδῶ μιά περαιτέρω ἐξέλιξη τῶν κογχῶν πού ὑπάρχουν στήν ἴδια θέση στή Θεοτόκο τοῦ Λιβός. Στοιχεῖο συχνό στά μνημεῖα τῆς Πόλης.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πλαστική διάρθρωση τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων μέ ἡμικυλινδρικούς πεσσούς ἀπό τοῦβλα, πού ἀνταποκρίνονται στήν ἐσωτερική ἀρχιτεκτονική διάρθρωση τοῦ να-

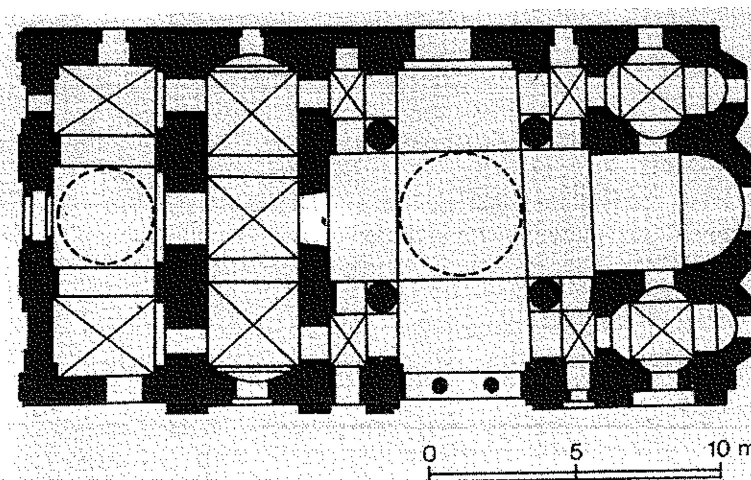
9) C. L. Striker, The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul, Princeton 1981.

Εἰκ. 51. Κωνσταντινούπολη, Μονή Μυρελαίου (Bodrum Camii) π. 920 (κάτοψη).

οῦ. Τό οἰκοδόμημα γενικά διακρίνεται γιά τήν κομψότητα καί τίς ἁρμονικές ἀναλογίες.

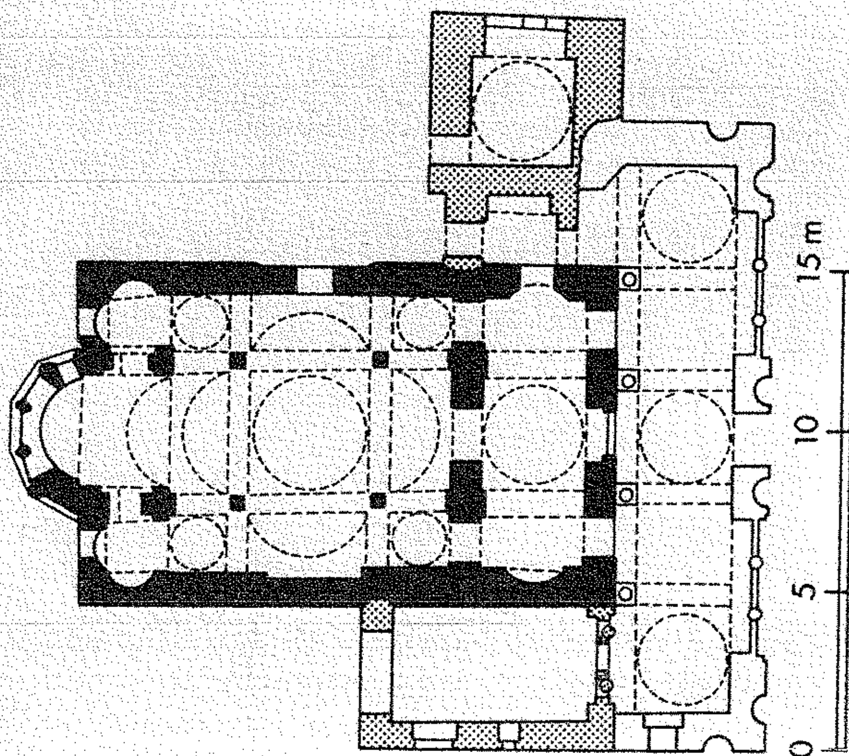
δ. Ναός *Μονῆς Χριστοῦ Παντεπόπτη* (Eski Imaret Camii)[10]. Μετά τά δύο αὐτά μνημεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰ. παρατηρεῖται ἕνα μεγάλο *Εἰκόνα 52 Πίνακας 23α*

Εἰκ. 52. Κωνσταντινούπολη, Μονή Χριστοῦ Παντεπόπτη (Eski Imaret Camii), τέλος 11ου αἰ. (κάτοψη).

10. W. Müller-Wiener, Bildlexikon, σ. 120-122.

κενό στά σωζόμενα μνημεῖα τῆς Βασιλεύουσας. Τό ἑπόμενο μνημεῖο πού θά ἐξετάσουμε κτίστηκε λίγο πρίν τό 1087. Εἶναι τό καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Χριστοῦ τοῦ Παντεπόπτη. Κτίστηκε ἀπό τή μητέρα τοῦ αὐτοκράτορα ᾿Αλεξίου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ (1081-1118) Ἄννα Δαλασσηνή, ὅπου καί ἀποσύρθηκε γύρω στό 1100. ᾿Ανήκει στόν ἴδιο ἀρχιτεκτονικό τύπο μέ τίς δύο προηγούμενες ἐκκλησίες. ᾿Ιδιαίτερα ἔντονη εἶναι ἡ ὁμοιότητα μέ τή Θεοτόκο τοῦ Λιβός. Ἔχει κτιστεῖ, ὅπως καί ὁ ναός τοῦ Μυρελαίου πάνω σέ ὑποδομή πού χρησίμευε σάν στέρνα. ᾿Ιδιαίτερα προσεγμένη εἶναι ἡ ἐξωτερική διακόσμηση τοῦ ναοῦ. Στίς γωνίες τοῦ τρούλλου διαμορφώνονται ἡμικυκλικοί κτιστοί κιονίσκοι. Στό πάνω μέρος τῆς πεντάπλευρης ἀψίδας ὑπάρχουν κόγχες. ᾿Οδοντωτά γεῖσα περιτρέχουν τίς στέγες. Στό ναό αὐτό γίνεται φανερή ἡ μεσοβυζαντινή ἐπιδίωξη γιά διακόσμηση καί ἐμψύχωση τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, πού θά συνεχιστεῖ στά ἑπόμενα χρόνια καί θά ἀποβεῖ ἀρκετά ἐπιτηδευμένη. (Μ. εἰκ. 256, 257. Κ. πίν. 142 Μ. —W. εἰκ. 104-107)

Εἰκ. 53. Κωνσταντινούπολη, Ἅγιος Θεόδωρος; (Vefa Kilise Camii), τέλος 11ου αἰ. (κάτοψη).

ε. Ναός *᾿Αγ. Θεοδώρου* (;) (Befa Kilise Camii)[11]. Εἶναι σύνθετος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος. ῾Ο ἰσοσκελής σταυρός στεγάζεται μέ καμάρες, τά γωνιακά διαμερίσματα μέ φουρνικά. Ἕνας δεύτερος τροῦλλος σκεπάζει τό μεσαῖο τμῆμα τοῦ νάρθηκα. ῾Ο ἐξωνάρθηκας εἶναι προσθήκη τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 14ου αἰ. Τό ἀρχικό κτίσμα χρονολογεῖται ἀπό τό τέλος τοῦ 11ου αἰ. λόγω τῆς μεγάλης συγγένειάς του μέ τό ναό τοῦ Παντεπόπτη. Ἔχουν τόν ἴδιο δωδεκάπλευρο τροῦλλο. Κάθε πλευρά στέφεται μέ τόξο ἀπό ὀδοντωτή ταινία πού στηρίζεται σέ κτιστούς ἡμικυλινδρικούς κιονίσκους, στούς ὁποίους ἀπολήγουν οἱ γωνίες τοῦ τρούλλου. Στήν πεντάπλευρη ἀψίδα δύο ἐπάλληλες ζῶνες τόξων ἐλαφρύνουν τόν ὄγκο της. (Μ. εἰκ. 294, 295. Μ. —W. εἰκ. 172-176).

Εἰκόνα 53
Πίνακας 23β

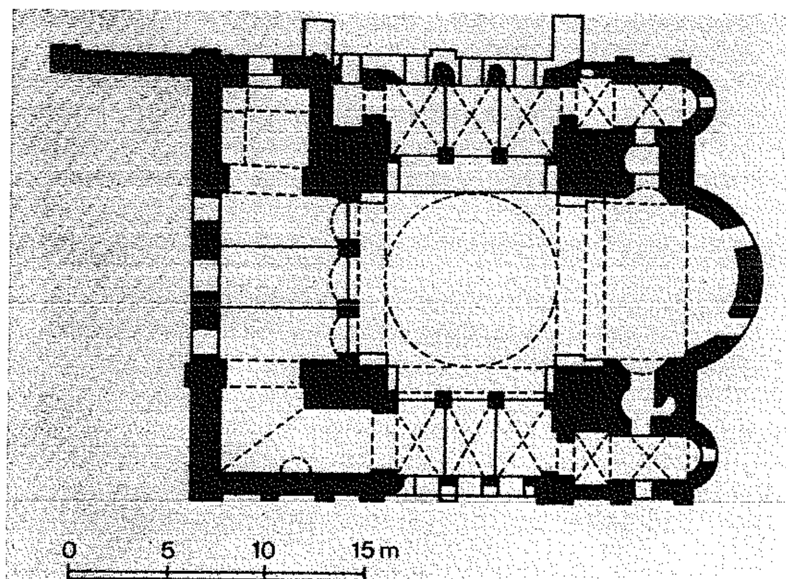
στ. *Gül Camii*[12]. ῾Η ἐκκλησία ταυτιζόταν ἐσφαλμένα μέ τό ναό τῆς ῾Αγίας Θεοδοσίας, ἡ ὁποία ἐμαρτύρησε τό 729, ἐπειδή θέλησε νά ἐμποδίσει τούς στρατιῶτες τοῦ Λέοντος τοῦ Γ΄ νά καταστρέψουν τήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ πού βρισκόταν πάνω ἀπό τή Χαλκῆ Πύλη τῶν ἀνακτόρων. Κατά τήν παράδοση ἡ ῾Αγία τάφηκε στήν περιοχή πού βρίσκεται τό Gül Camii. Ἔτσι θεωρήθηκε ἡ ἐκκλησία αὐτή, ὅτι εἶναι ἐκείνη πού κτίστηκε τόν 8 μέ 9ο αἰ. γιά νά διαφυλάξει τό λείψανο τῆς ῾Αγίας. Τελευταῖες ὅμως ἔρευνες ἀπέδειξαν ὅτι ὁ ναός θά πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τό καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Χριστοῦ τοῦ Εὐεργέτου καί ὅτι χρονολογεῖται γύρω στό 1100. ῾Η ἐσφαλμένη χρονολόγηση ξεκίνησε κυρίως ἀπό τή λαθεμένη παλιότερη ἀντίληψη ὅτι στή μεσοβυζαντινή ἐποχή κτίζονταν ἀποκλειστικά σύνθετοι σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοί. Τό μνημεῖο ὅμως ἀρχαΐζει καί ἐντάσσεται τυπολογικά στίς μεταβατικές τρουλλαῖες βασιλικές, τῶν ὁποίων εἶναι μιά ὕστερη ἐπιβίωση.

Εἰκόνα 54
Πίνακας 24

Τό μνημεῖο ὑψώνεται πάνω σέ ὑποδομή κτισμένη ἀπό τοῦβλα. Τό κέντρο τῆς ἐκκλησίας στεγάζεται μέ τροῦλλο πού στηρίζεται σέ τέσσερες ὀγκώδεις πεσσούς, μεταξύ τῶν ὁποίων ζεύγη πεσσῶν χωρίζουν τό κέντρο ἀπό τά πλάγια κλίτη καί τό νάρθηκα πού ἔχουν ὑπερῶα. Ἔτσι τό ἰσόγειο τῆς ἐκκλησίας δίνει τήν ἐντύπωση τρίκλιτης βασιλικῆς. Τά δυτικά γωνιακά διαμερίσματα εἶναι οἱ χῶροι πού ἐπέτρεπαν τήν ἄνοδο στά ὑπερῶα, ἐνῶ τά ἀνατολικά κάτω εἶναι παραβήματα καί στεγάζονται μέ μικρούς τρούλλους, ἀντίστοιχοι τῶν ὁποίων ὑπῆρχαν καί στά δυτικά ἄκρα. Ἔτσι ὁ ἄνω ὄροφος τοῦ Gül Camii μέ τόν κεντρικό τροῦλλο, πού σήμερα εἶναι τυφλός, τίς σταυρικά διαταγμένες καμάρες καί τούς γωνιακούς τρουλλίσκους εἶχε τή μορφή σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου πεντάτρουλλου ναοῦ. Καί μ᾿ αὐτό τόν τρόπο τό

11) Στό ἴδιο, σ. 169-171.

12) H. Schäfer, Die Gül Camii in Istanbul (Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 7), Tübingen 1973. B. Aran, The Church of Saint Theodosia and the Monastery of Christ Euergetes, JÖB 28 (1979), σ. 216-219. Βλ. DOP 37 (1983) σ. 37 καί 41 κέ.

Εἰκ. 54. Κωνσταντινούπολη, Gül Camii, π. 1100 (κάτοψη).

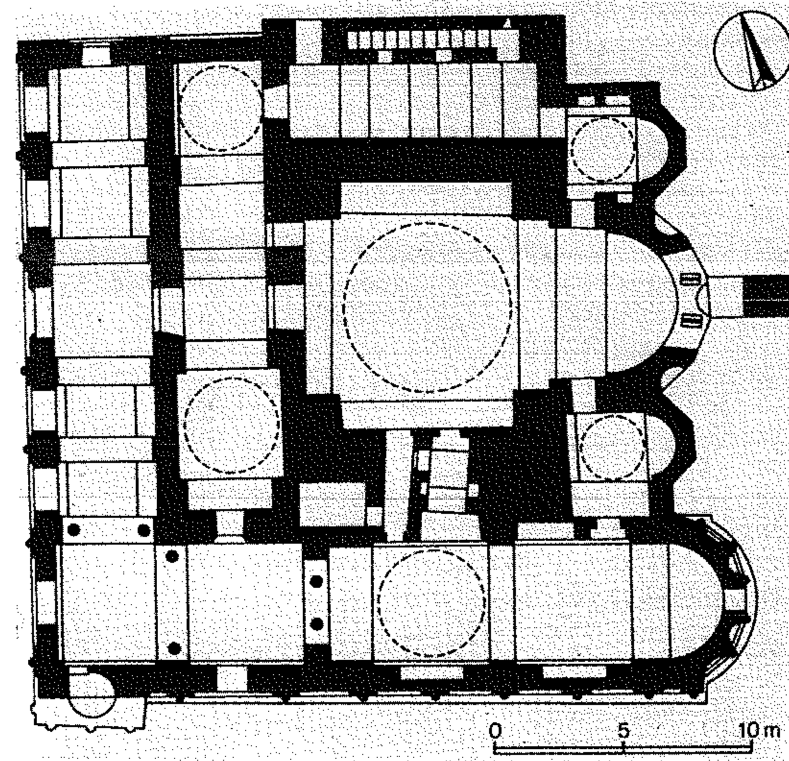
ἀρχαΐζον στό ἰσόγειο μνημεῖο στόν ὄροφο μαζί μέ τήν ὅλη ἐξωτερική ἐμφάνιση ἐντάσσεται στήν μεσοβυζαντινή ἀρχιτεκτονική παράδοση.

Τό μνημεῖο ἔχει ἰδιαίτερα ψηλές ἀναλογίες καθώς ἔχει κτιστεῖ σέ ὑποδομή καί εἶναι διώροφο. Οἱ ἀψίδες του —ἡ μεσαία καί μεγάλο μέρος τῶν ὑπολοίπων τοίχων ἔχουν ξανακτιστεῖ— ἐλαφρύνονται μέ ἐπάλληλες σειρές διακοσμητικοῦ χαρακτήρα ἡμικυκλικές κόγχες πού μοιάζουν μ' αὐτές τῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορα. (Μ. εἰκ. 262. Κ. πίν. 141Α. Μ. —W. εἰκ. 129-133).

ζ. *Μονή Χριστοῦ τῆς Χώρας* (Kariye Camii)[13]. 'Αρχαϊκά στοιχεῖα πού θυμίζουν την παλιότερη φάση τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅπως τήν γνωρίσαμε στήν 'Αγία Σοφία στή Θεσσαλονίκη καί στήν Κοίμηση στή Νίκαια, ἔχει καί τό καθολικό τῆς Μονῆς τῆς Χώρας. 'Εξ αἰτίας αὐτῆς τῆς ἀρχαϊκῆς μορφῆς στήν κάτοψη διατυπώθηκε παλιότερα ἡ ἄποψη ὅτι ὁ πυρήνας τοῦ ναοῦ κτίστηκε τόν 7ο αἰ. Νεώτερες ὅμως ἔρευνες ἀπέδειξαν ὅτι ὁ ναός κτίστηκε μεταξύ τοῦ 1077 καί 1081 ἀπό τήν πεθερά τοῦ 'Αλεξίου Α' Κομνηνοῦ Μαρία Δούκαινα πάνω σέ παλιότερο κτίσμα τοῦ 6ου καί 9ου αἰώνα καί ἐπισκευάστηκε ριζικά γύρω στό 1120 ἀπό τόν σεβαστοκράτορα 'Ισαάκιο Κομνηνό, γιό τοῦ 'Αλεξίου Α'. 'Αργότερα, μεταξύ τῶν ἐτῶν 1316-1320/21 ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης πρόσθεσε τόν ἐξωνάρθηκα καί τό νότιο παρεκκλήσι καί στόλισε τό ναό μέ τά περίφημα μωσαϊκά καί τίς

Εἰκόνα 55
Πίνακες 25

13) P.A. Underwood, The Kariye Djami, I, N. York 1966. R.G. Ousterhout, The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul, Washington, D.C. 1987.

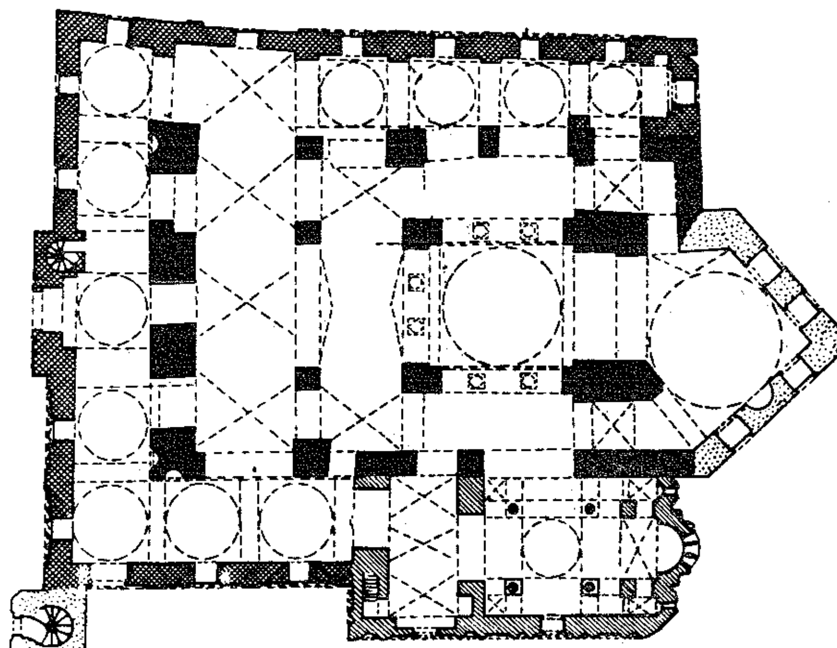
Εἰκ. 55. Κωνσταντινούπολη, Μονή τῆς Χώρας (Kariye Camii), ἀρχές 12ου αἰ. (κάτοψη).

τοιχογραφίες. 'Ο πυρήνας τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι σταυρόσχημος, στεγασμένος ἀπό μεγάλο τροῦλλο σέ ψηλό τύμπανο. Οἱ σταυρικά διαταγμένες κεραῖες εἶναι ἰσομεγέθεις, ἀβαθεῖς καί στηρίζονται σέ ὀγκώδεις γωνιακούς πεσσούς. Ἔτσι ὁ ἐσωτερικός χῶρος τεμαχισμένος γίνεται ἰδιαίτερα βαρύς. Τή βαρύτητα αὐτή μετριάζει ὁ πολυτελής διάκοσμος ἀπό πολύχρωμα μάρμαρα καί μωσαϊκά (Μ. εἰκ. 263-265. Κ. πίν. 187. Μ. —W. εἰκ. 156-162).

η. *Παμμακάριστος* (Fethiye Camii)[14]. Μερικά ἀρχαϊκά στοιχεῖα βρίσκουμε καί στό καθολικό τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Παμμακαρίστου. 'Ο ἀρχαϊσμός αὐτός φαίνεται νά γίνεται τοῦ σειρμοῦ ἀπό

Εἰκόνα 56
Πίνακας

14) C. Mango, E. Hawkins, Report on Field Work in Istanbul and Cyprus, DOP 18 (1964), σ. 322 κἑ. H. Hallensleben, Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemaligen Pammakaristoskirche, der heutigen Fethiye Camii in Istanbul, Istanbuler Mitteilungen 13/14 (1963/64), σ. 128-193. P. Schreiner, DOP 22 (1968) σ. 217 κἑ. H. Belting-C. Mango-D: Mouriki, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul, Washington, D.C. 1978.

Εἰκ. 56. Κωνσταντινούπολη. Μονή Παμμακαρίστου (Fethiye Camii), ἀρχές 12ου αἰ. (κάτοψη).

τίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ., ὅπως δείχνουν τά τέσσερα μνημεῖα τῆς Πόλης (Gül Camii, Kariye Camii, Fethiye Camii, Kalenderhane Camii) καί ἡ ἐκκλησία στούς 'Ελεγμούς (Kuršunlu) στήν περιοχή τῶν Μουδανιῶν τῆς Βιθυνίας[15]. 'Ο ἴδιος ἀρχαϊσμός θά ἐπανέλθει γύρω στό 1300 στή νότια ἐκκλησία τῆς Μονῆς Λιβός.

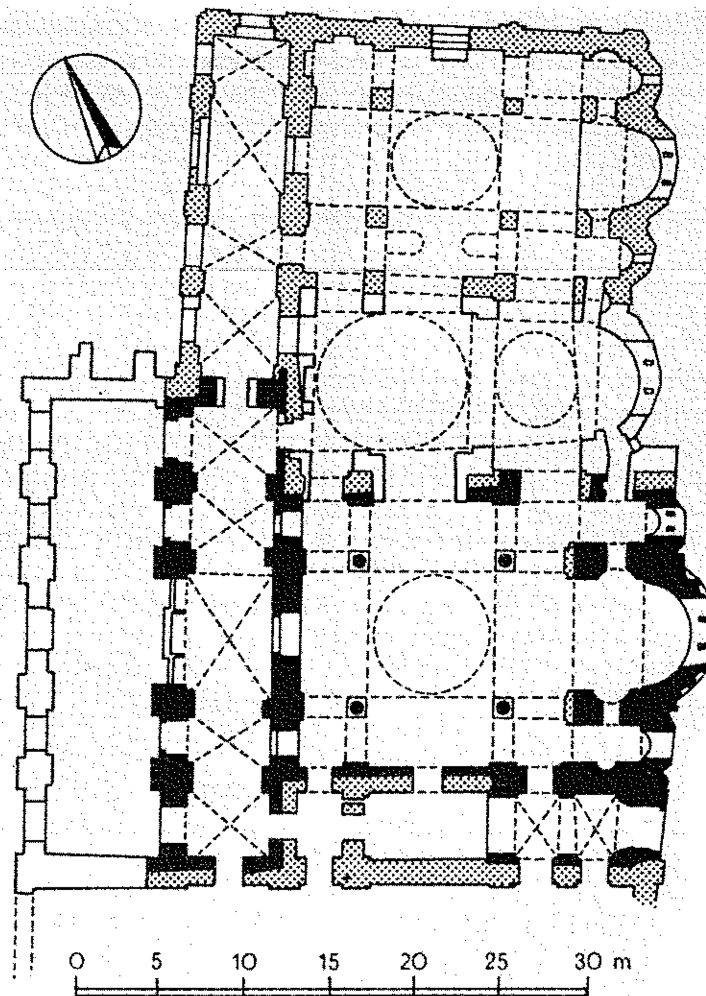
'Ο ναός κτίστηκε γύρω στό 1100 πάνω σέ παλιότερο κτίσμα πού μετατράπηκε τώρα σέ στέρνα. Στα παλαιολόγεια χρόνια (1314/15) προστέθηκε στή νότια πλευρά ἕνα παρεκκλήσι στόν τύπο τοῦ συνθέτου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου καί στοές γύρω ἀπό τήν παλιά ἐκκλησία. Μεταξύ τῶν ἐτῶν 1456-1588 τό μοναστήρι στέγασε τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο. Κατόπιν μετατράπηκε σέ τζαμί. Τότε καταστράφηκε ἡ ἀψίδα του μαζί μέ ὁλόκληρο τόν ἀνατολικό τοῖχο καί ἀντικαταστάθηκε μέ ἕνα τριγωνικό κτίσμα στραμμένο πρός τή Μέκκα. 'Ο κεντρικός χῶρος στεγάζεται μέ τροῦλλο πού τόν βαστοῦν τέσσερα τόξα στηριγμένα σέ γωνιώδεις πεσσούς. 'Η παρουσία ἀρχικά μόνον ζεύγους κιόνων μεταξύ τῶν πεσσῶν καί ὁ περιορισμένος

15) C. Mango, The Monastery of St. Abercius at Kurşunlu (Elegmi) in Bithynia, DOP 22 (1968), σ. 169 κέ.

ὄγκος τῶν πεσσῶν ἐπιτρέπει τήν ἐλεύθερη ἐπικοινωνία τοῦ κεντρικοῦ χώρου μέ τούς πλάγιους καί ἔτσι τό κέντρο τοῦ συγκροτήματος προσαρμόζεται στίς αἰσθητικές ἀντιλήψεις τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου τύπου. (M. εἰκ. 288-289. K. πίν. 188B. M. —W. εἰκ. 121-125.)

θ. *Μονή Παντοκράτορος* (Zeyrek Camii)[16]. 'Η Μονή ἦταν ἀπό τίς σπουδαιότερες τῆς Πόλης. Σήμερα σώζεται μόνον τό σύμπλεγμα τῶν

Εἰκόνα 57
Πίνακας 28

Εἰκ. 57. Κωνσταντινούπολη. Μονή Παντοκράτορος (Zeyrek Camii), α΄ μισό 12ου αἰ. (κάτοψη).

16) A. Megaw, Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul, DOP 17 (1963), σ. 333 κέ.

τριῶν ἐκκλησιῶν. Ἡ μονή ἱδρύθηκε ἀπό τήν αὐτοκράτειρα Εἰρήνη (1118-1124), πρώτη σύζυγο τοῦ Ἰωάννη Β΄ Κομνηνοῦ. Διασώζεται ἐπίσης καί τό τυπικό τῆς Μονῆς πού συντάχθηκε τότε καί κανόνιζε τόν τρόπο λειτουργίας της. Ἡ Εἰρήνη ἔκτισε τή νότια ἐκκλησία πού εἶναι ἀφιερωμένη στόν Χριστό. Ὅταν πέθανε τό 1124 ὁ ἄντρας της συνέχισε τό κτίσιμο τῆς μονῆς κτίζοντας τή βόρεια ἐκκλησία στόν ἴδιο μέ τήν νότια τύπο πού τήν ἀφιέρωσε στήν Παναγία τήν Ἐλεοῦσα. Αὐτή τελείωσε πρίν τό 1136. Ὁ μεταξύ τῶν δύο ἐκκλησιῶν στενόμακρος χῶρος μετατράπηκε σ' ἕνα μονόχωρο τρουλλαῖο κοιμητηριακό παρεκκλήσι ἀφιερωμένο στόν ἀρχάγγελο Μιχαήλ. Ἐδῶ τάφηκαν τά μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν Κομνηνῶν καί ἀργότερα τῶν Παλαιολόγων.

Ἡ νότια ἐκκλησία εἶναι ἡ μεγαλύτερη τοῦ τύπου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ στήν Πόλη. Τόν ἐγγεγραμμένο σταυρό διαμορφώνουν τέσσερες ἰσοσκελεῖς καμάρες πού στηρίζονταν ἀρχικά σέ κίονες, οἱ ὁποῖοι ἀντικαταστάθηκαν ἀπό τούς Τούρκους μέ πεσσούς. Ὁ τροῦλλος εἶναι δεκαεξάπλευρος μέ ἰσάριθμα παράθυρα. Στά πλάγια κλίτη ὑπῆρχαν ὑπερῶα, ἀπ' τά ὁποῖα σώζεται τό νότιο. Ὁ νάρθηκας προεξέχει στά πλάγια καί αὐτό δείχνει ὅτι ἀπό τήν ἀρχή ὑπῆρχαν πλάγια κλίτη πού ἀπό τήν ἐποχή αὐτή γίνονται πολύ συχνά. Ὁ νάρθηκας μέ ὑπερῶα στεγάζοταν μέ 5 σταυροθόλια πού τό μεσαῖο μετατράπηκε ἀργότερα σέ τροῦλλο. Τότε προστέθηκε καί ὁ ἐξωνάρθηκας. Τά παραβήματα δέν ἔχουν τήν παλιότερη πολύκογχη μορφή, εἶναι ἁπλοί τετράπλευροι χῶροι μέ μία μόλις ἐξέχουσα ἀψίδα. Ὁ σταυρός διαγράφεται μέ σαφήνεια στό ἐξωτερικό, καθώς τά πλάγια διαμερίσματα εἶναι ἀρκετά χαμηλά ἀπ' ὅ,τι συνήθως στεγασμένα. Ἡ μεσαία ἀψίδα εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιβλητική καί ἐκμηδενίζει τίς μόλις διαγραφόμενες ἐξωτερικά ἀψίδες τῶν παραβημάτων. Οἱ ψηλές ἀναλογίες της ὑπογραμμίζονται μέ τίς δύο σειρές ψηλόλιγνες κόγχες πού ἐπιδιώκουν τή δημιουργία ἐντυπώσεων ἐλαφρότητας καί ἀνάτασης. Πρόκειται γιά μιά νέα αἰσθητική ἀντίληψη πού χαρακτηρίζει τό 12ο αἰ. καί ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τίς βαριές κάπως ἀρχιτεκτονικές μορφές τῆς προηγούμενης ἐποχῆς. Στήν ἐλαφρότητα καί ἐξαΰλωση τοῦ ὄγκου τοῦ τοίχου συμβάλλει πολύ ὁ τρόπος κατασκευῆς τῶν κογχῶν πού στεροῦνται τοῦ βαθμιδωτοῦ περιγράμματος πού βρήκαμε στά προηγούμενα μνημεῖα, καί ἔτσι συγχωνεύονται ἀμεσότερα καί διακριτικά μέ τόν ὑποκείμενο τοῖχο, δίνοντας ἕνα ἐλαφρύ κυματισμό στήν ἐπιφάνεια τῆς ἀψίδας, μιά πλαστική συγχώνευση τοῦ ὄγκου μέ τόν περιβάλλοντα χῶρο. (Μ. εἰκ. 259-262. Κ. πίν. 144, 151Α. Μ. —W. εἰκ. 236-243).

Ὁ βόρειος ναός εἶναι μικρότερος καί ἀντιγράφει λίγο-πολύ τόν παλιότερο. Ὁ τροῦλλός του ἔχει ἀλλοιωθεῖ. Τό μεταξύ τῶν δύο ναῶν μονόχωρο νεκρικό παρεκκλήσι στεγάζεται μέ δύο ἐλλειψοειδεῖς τρούλλους.

Ὁ νότιος ναός εἶχε ἰδιαίτερα πλούσιο διάκοσμο. Στό δάπεδο ἀνακαλύφτηκε λαμπρό μαρμαροθέτημα. Ἡ ἀψίδα διασώζει τήν ὀρθομαρμάρωσή της. Τό σημαντικότερο εὕρημα εἶναι ὅμως τά πολυάριθμα κομμάτια γυαλιῶν δεμένα μέ μολύβι πού σχηματίζουν πολύχρωμα γεωμετρικά θέματα καί μορφές. Αὐτά μαρτυροῦν ὅτι στό ναό ὑπῆρχαν vitraux[17]. Τοῦτο ἐκτός τοῦ γεγονότος ὅτι τά vitraux, πού θά γίνουν πολύ δημοφιλή στή Δύση, χρησιμοποιοῦνται στό Βυζάντιο ἤδη ἀπό τό 12ο αἰ., μᾶς ἐπιτρέπει νά σκεφτοῦμε ὅτι ὑπῆρχε μιά ἄλλη αἰσθητική ἀντίληψη στούς βυζαντινούς ναούς, ἀπ' ὅ,τι συνήθως νομίζουμε, μέ τό πολύχρωμο φῶς πού διαχεόταν ἀπό τά παράθυρα.

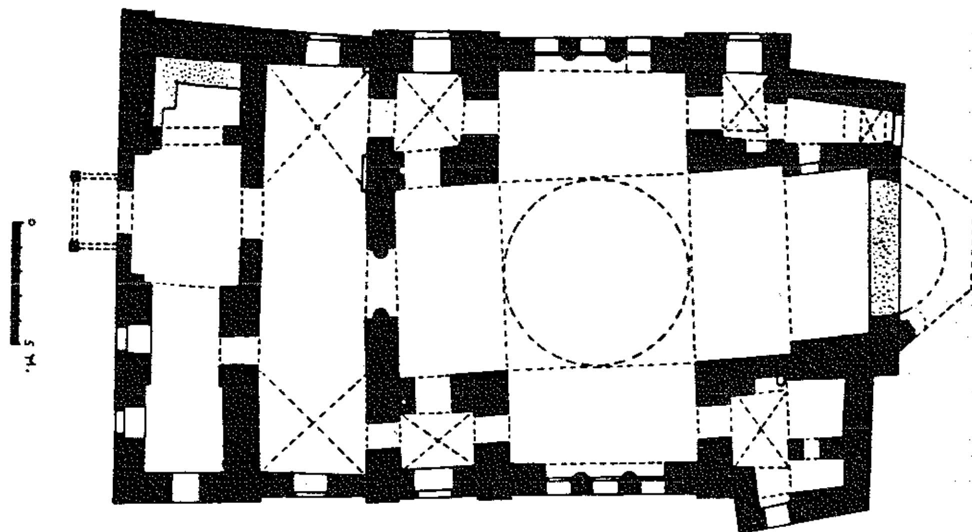
ι. *Kalenderhane Camii*[18]. Παλιότερα ταυτίζοταν ἐσφαλμένα μέ τό καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Ἀκαταλήπτου Χριστοῦ καί ἐθεωρεῖτο κτίσμα τοῦ 9ου, 8ου ἀκόμα καί τοῦ 7ου αἰ. λόγω τῆς μεγάλης ὁμοιότητάς του στήν κάτοψη μέ τήν Κοίμηση τῆς Νικαίας καί τό Gül Camii πού κι αὐτό χρονολογεῖτο ἐσφαλμένα πρώιμα. *Εἰκόνα 58* *Πίνακας 27β*

Τό μνημεῖο, τοῦ ὁποίου ἡ ἀψίδα καταστράφηκε ἀπό τούς Τούρκους καί ἀντικαταστάθηκε μέ ἕνα εὐθύ τοῖχο, εἶναι ἕνας σταυρόσχημος χῶρος ἀπό τέσσερες ἰσοβαθεῖς καμάρες πού στηρίζονται σέ γωνιώδεις πεσσούς καί κρατοῦν ἕνα μεγάλο τροῦλλο μέ ψηλό τύμπανο. Τά γωνιακά διαμερίσματα εἶναι διώροφα καί ἐπικοινωνοῦν μέ τό σταυρόσχημο κέντρο μέ μικρά ἀνοίγματα. Τά στοιχεῖα αὐτά ὁδήγησαν στήν πρώιμη χρονολόγηση καί τήν ἔνταξή του στά προδρομικά μνημεῖα τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου. Μιά τέτοια ὅμως χρονολόγηση στηριγμένη στήν τυπολογία τῆς κάτοψης, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ νεώτερες ἔρευνες, δέν ἀρκεῖ, διότι στή μεσοβυζαντινή περίοδο παράλληλα πρός τούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ἐπιβιώνουν καί ἀρχαϊκοί τύποι, οἱ ὁποῖοι γίνονται τοῦ σειρμοῦ, ὅπως εἴπαμε, τό 12ο αἰώνα. Στή συγκεκριμένη περίπτωση ὁ ἀρχαϊσμός ὀφείλεται καί στό ὅτι ὁ ναός κτίστηκε πάνω σέ παλιότερο κτήριο, τό ὁποῖο ἐπηρέασε τήν κάτοψη τοῦ νεώτερου ναοῦ. (Μ. —W. 150-155).

Στίς ἀνασκαφές ἀποκαλύφτηκε ὅτι στή Β καί Ν. πλευρά τοῦ ναοῦ ὑπῆρχαν πλάγια κλίτη πού χωρίζονταν ἀπό τό κεντρικό μέ τρίβηλα ἀνοίγματα. Τά τρίβηλα ὅμως φράσσονταν μέ θωράκια πού δέν ἐπέτρεπαν τήν ἐπικοινωνία μέ τό κέντρο. Ἔτσι μποροῦμε νά θεωρήσουμε τούς χώρους αὐτούς σάν διαδρόμους παρά σάν πλάγια κλίτη, ὅπως συνηθίζεται νά ὀνομάζονται. Ἡ τοιχοδομία καί κυρίως ἡ δαντελωτή

17) Vitraux θά ὑπῆρχαν καί στό Kariye Camii (Στό ἴδιο). Στήν Ἁγία Σοφία ὑπῆρχαν μαρμάρινα ζωγραφιστά τζαμλίκια (φωταγωγοί) (M. Vickers, A Painted Window in Saint Sophia at Istanbul, DOP 37 (1983), σ. 165. Στό ναό τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τῆς Studenica, στή Γιουγκοσλαβία (μετά τό 1183) ὑπῆρχαν χρωματιστά γυάλινα τζαμλίκια (A. Deroko, Monumentalna i dekorativa architektura u srendjevekovnoj Srbiji, Beograd 1962, σ. 64-65, εἰκ. 79, 80, 82.

18) C. L. Striker - Y. D. Kuban, Work at Kalenderhane Camii in Istanbul, DOP 25 (1971), 251 κἑ καί DOP 29 (1975).

Εἰκ. 58. Κωνσταντινούπολη, Kalenderhane Camii, τέλος 12ου αἰ. (κάτοψη).

ἀπόληξη τῆς στέγης καθώς καί τά νομίσματα πού βρέθηκαν χρονολογοῦν τό κτήριο στό τέλος τοῦ 12ου αἰ. (Κ. εἰκ. 84. πίν. 115-117).

2. Ναοί Μακεδονίας, Θράκης, Μ. 'Ασίας

α. Τήν ἀρχιτεκτονική σχολή τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀκολούθησαν οἱ ἀμέσως γειτνιάζουσες μ' αὐτή περιοχές τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης καί τῶν παραλίων τῆς Μ. 'Ασίας[19]. 'Η Θεσσαλονίκη, ἡ δεύτερη πόλη τοῦ κράτους χαρακτηρίζεται ἀπό τήν τάση νά μιμεῖται τήν πρωτεύουσα καί ἀκολουθεῖ στήν ναοδομία, τούς ἀρχιτεκτονικούς τύπους καί τίς μεθόδους κτισίματος αὐτῆς σέ μεγάλο ποσοστό, χωρίς ὅμως νά ἀποκλείει καί τίς ἐπιδράσεις τῆς ἑλλαδικῆς λεγόμενης σχολῆς ἤ νά αὐτοδημιουργεῖ κυρίως στήν τοιχοδομία. Στή Θεσσαλονίκη ὅμως δέν ἔχουν σωθεῖ ἐκκλησίες τοῦ 9ου καί 10ου αἰ. Τό μοναδικό μεσοβυζαντινό μνημεῖο τῆς πόλης εἶναι ἡ *Παναγία τῶν Χαλκέων*[20]. 'Ο ναός εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένος ἀπό ἐπιγραφή στό μαρμάρινο ἀνώφλι τῆς δυτικῆς εἰσόδου. Κτίστηκε τό 1028 ἀπό τόν πρωτοσπαθάριο καί κατεπάνω Λογγοβαρδίας, δηλ. διοικητή τῆς Κάτω 'Ιταλίας Χριστόφορο.

Εἰκόνα 59
Πίνακες 29α,

'Ο ναός εἶναι σύνθετος τετρακιόνιος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος μέ διώροφο νάρθηκα πού ἔχει στίς ἄκρες δύο τρούλλους. Εἶναι κτισμένος ἀποκλειστικά μέ πλίνθους κατά τήν τεχνική τῆς κρυμμένης πλίνθου. Μ' αὐτή τήν τεχνική τῆς ἐναλλαγῆς κόκκινων πλίνθων καί ροδόχρωμου κονιάματος ἐπιτυγχάνεται μιά χρωματική ζωηράδα πού μετριάζει τή μονοτονία τοῦ κυρίαρχου κόκκινου χρώματος τῆς πλίνθου πού θά ἔκανε ἰδιαίτερα βαρύ τό κτήριο. Τούς τοίχους ζωηρεύουν καί ἐλαφρύνουν ἡ πλαστική διάρθρωσή τους καί τά πολλά ἀνοίγματα, καθώς καί ἡ ἐναλλαγή καμπύλων καί εὐθειῶν γραμμῶν πού ἐπιδιώκουν νά ἐξισορροπήσουν τόν κατακόρυφο μέ τόν ὁριζόντιο ἄξονα τοῦ ναοῦ.

'Η μεσαία ἁψίδα εἶναι τρίπλευρη καί οἱ πλάγιες σχεδόν ἡμικυκλικές. Τό τύμπανο τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου εἶναι ὀκτάπλευρο καί ἀπολήγει σέ ὁριζόντιο γεῖσο. Στίς γωνίες ἔχει ἐνσωματωμένους κτιστούς κιονίσκους καί σέ κάθε πλευρά ὑπάρχουν δύο ἐπάλληλα παράθυρα μέ βαθμιδωτό πλαίσιο. Σ' ἀντίθεση μέ τόν κάπως βαρύ καί πυργοειδή μεσαῖο τροῦλλο, οἱ δύο τροῦλλοι τοῦ νάρθηκα ἔχουν δαντελωτή ἀπόληξη καί τά παράθυρα στίς πλευρές τους ἐναλλάσσονται μέ κόγχες. Στίς πλευρές τοῦ ναοῦ διαγράφεται μέ σαφήνεια καί ἐξωτερικά ἡ ἐσωτερική διάρθρωσή του σέ δύο ὀρόφους μέ μαρμάρινο γεῖσο. Τό διώροφο τοῦ ναοῦ ὑπογραμμίζουν καί οἱ ἡμικυκλικές παραστάδες πού ξεκινοῦν ἀπό τό γεῖσο, ἐνῶ κάτω ἀπ' αὐτό εἶναι τετράπλευρες καί στηρίζουν τόξα πού εἶναι οἱ ἀπολήξεις τῶν ἐσωτερικῶν καμαρῶν. 'Ενδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀετωματική ἀπόληξη τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Τά τριγωνικά ἀετώματα χαρακτηρίζουν τήν ἑλλαδική σχολή, ἐνῶ στήν Πόλη κυριαρχεῖ ἡ καμπύλη στίς ἀπολήξεις τῶν στεγῶν, ὅπως συμβαίνει ἐδῶ στό νάρθηκα. Παρατηρεῖται λοιπόν στό σημεῖο αὐτό ἀνάμειξη ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τῶν δύο σχολῶν, μέ κυρίαρχα πάντα τά κωνσταντινοπολίτικα χαρακτηριστικά, ὅπως εἶναι τά πολλά παράθυρα πού διατρυποῦν σέ ἐπάλληλες σειρές τά τύμπανα τῶν κεραιῶν, ἡ ἀμιγής πλινθοδομή, ἡ διάρθρωση τῶν ὄψεων μέ ὁριζόντιο κοσμήτη πού περιβάλλει τό κτήριο καί οἱ ἡμικίονες πού κάνουν τό μνημεῖο νά θυμίζει πολύ τό ναό τοῦ Μυρελαίου στήν Κωνσταντινούπολη. (Μ. εἰκ. 226, 227).

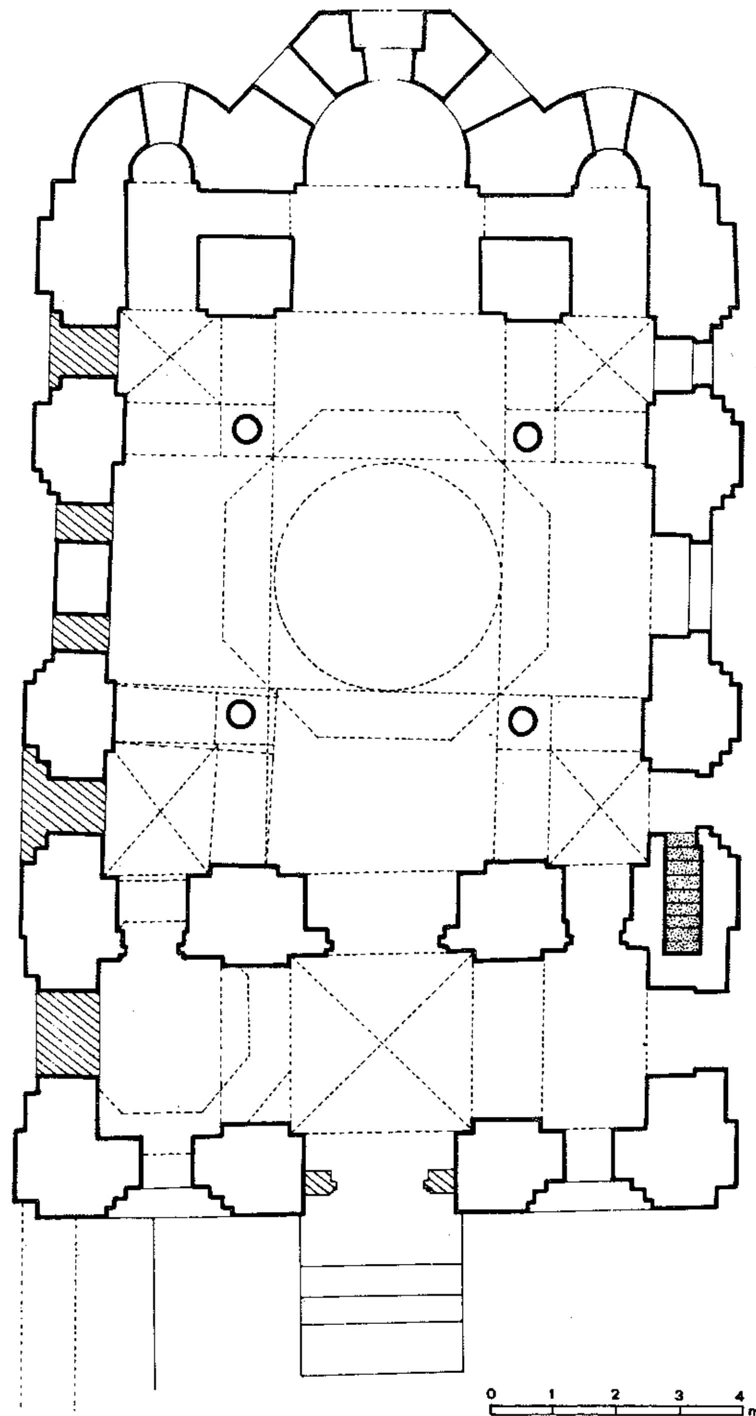
'Αξιοσημείωτη εἶναι ἡ παρρουσία στή νότια πλευρά ζωφόρου ἀπό πήλινα ἐφυαλωμένα πολύχρωμα πλακίδια μέ γραπτό κουφικό διάκοσμο. Ἴσως ἡ ζωφόρος νά περιέτρεχε τό ναό. Τοῦτο δείχνει ὅτι κουφικά γραπτά ὅμως, χρησιμοποιοῦντο σέ μικρότερη ἔκταση ἀπ' ὅτι στήν κάτω 'Ελλάδα καί στή Μακεδονία. 'Η ἐφυάλωση ὅμως προδίδει ἐπίδραση τῆς Κωνσταντινούπολης.

β. 'Αγιορείτικο τρίκογχο[21]. Παραλλαγή τῶν σταυροειδῶν ἐγγε-

19) P. L. Vocotopoulos, The Role of Constantinopolitan, σ. 551 κέ.

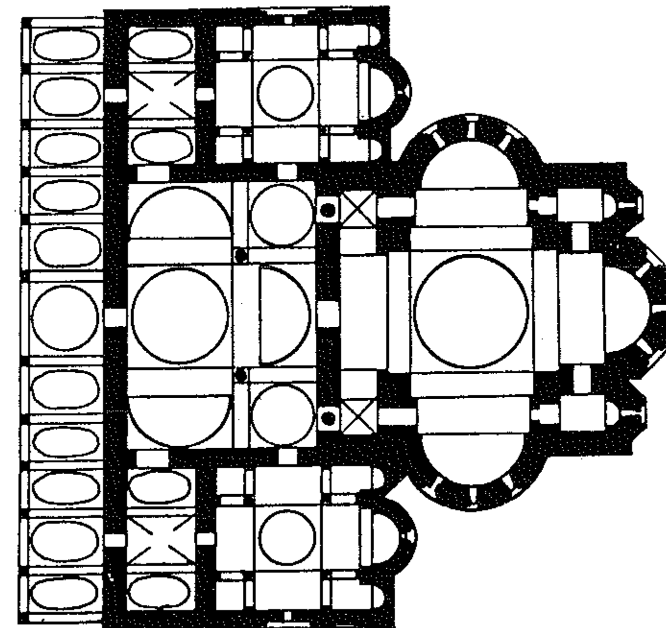
20) Δ. Εὐαγγελίδης, 'Η Παναγία τῶν Χαλκέων, Θεσσαλονίκη 1954. 'Α. Τσιτουρίδου, 'Η Παναγία τῶν Χαλκέων, Θεσσαλονίκη 1975. Π. Βοκοτόπουλος, Οἱ μεσαιωνικοί: ναοί τῆς Θεσσαλονίκης καί ἡ θέση τους στά πλαίσια τῆς βυζαντινῆς ναοδομίας, Στό «'Η Θεσσαλονίκη μεταξύ 'Ανατολῆς καί Δύσεως», Πρακτικά Συμποσίου Τεσσαροκονταετηρίδος τῆς 'Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν 1980, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 98, 104-105.

21) Π. Μυλωνᾶς, 'Η ἀρχική μορφή τοῦ καθολικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας, 'Αρχαι-

Εἰκ. 59. Θεσσαλονίκη, Παναγία τῶν Χαλκέων, 1028 (κάτοψη).

γραμμένων ναῶν εἶναι τό ἁγιορείτικο τρίκογχο. Ἡ ὀνομασία ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἐκτός ἀπό τή μεσαία μεγάλη κόγχη τοῦ ἱεροῦ στόν ἀνατολικό τοῖχο διαμορφώνονται ἄλλες δύο στή βόρεια καί νότια πλευρά κι ἔτσι τό κτήριο παίρνει τή μορφή τρικόγχου. Οἱ δύο τελευταῖες κόγχες ὀνομάζονται χοροί, ἐπειδή σ᾽ αὐτές στέκονται οἱ χοροί τῶν ψαλτῶν. Οἱ κόγχες αὐτές πρωτοεμφανίστηκαν στόν Ἄθω, στό καθολικό τῆς Μεγίστης Λαύρας πού ἔκτισε τό 963 ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης. Αὐτό τό τρίκογχο εἶχαν μετά σάν πρότυπο οἱ ὑπόλοιπες μονές τοῦ Ἁγίου Ὄρους καί πολλές ἔξω ἀπ᾽ αὐτό. Τό *Εἰκόνα 60* *Πίνακας 30α*

Εἰκ. 60. Ἅγιο Ὄρος, Καθολικό Μεγίστης Λαύρας (κάτοψη)

καθολικό τῆς Μ. Λαύρας εἶναι σήμερα ἕνα σύνθετο κάπως ὀγκῶδες κτήριο καί ἔχει προέλθει ἀπό πολλές προσθῆκες καί ἀλλαγές. Θά μπορούσαμε ὅμως νά διακρίνομε ὅτι ἔχει α) ἕνα κεντρικό τετράγωνο πυρήνα ἑνός εἴδους σταυροειδοῦς ναοῦ, ὁ ὁποῖος ὁρίζεται ἀπό τέσσερες πεσσούς πού κρατοῦν τόν τροῦλλο, β) τέσσερες κεραῖες τοῦ σταυροῦ πού καλύπτονται μέ καμάρες, γ) τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα πού ἐγγράφουν τό σταυρό σέ τετράγωνο, δ) δύο κόγχες στίς ὁποῖες ἀπολήγουν οἱ πλάγιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ, ε) στή δυτική

λογία 1 (1981), σ. 60 κἑ. Τοῦ ἰδίου, Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra, au Mont Athos et la genese du type du catholicon athonite, Cah. Arch. (1984) 89-112.

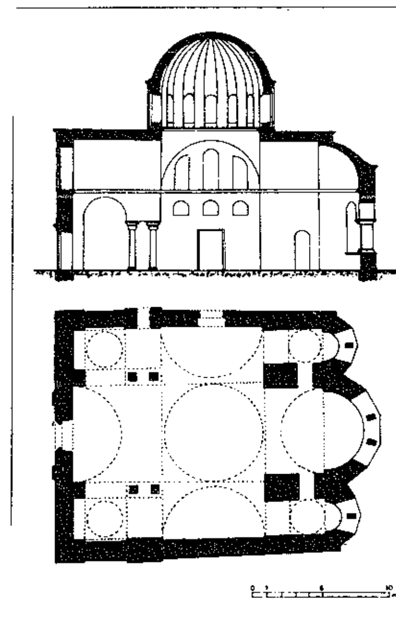
πλευρά ὑπάρχει διπλός νάρθηκας, ἡ λιτή[22] καί στ) δύο παρεκκλήσια συνθέτου τετρακιονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου τύπου στά πλάγια τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ.

Γιά τόν τρίκογχο πυρήνα τοῦ ναοῦ πού πιστευόταν ὅτι ὑπῆρχε ἐξ ἀρχῆς στό καθολικό τῆς Μ. Λαύρας, ἔρευνες τοῦ καθ. Π. Μυλωνᾶ ἀπέδειξαν ὅτι τό ἀρχικό σχέδιο τοῦ καθολικοῦ δέν ἦταν τρίκογχο. Οἱ πλάγιες ἡμικυκλικές κόγχες προστέθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων τό 1002, ἀπό τόν ἴδιο τόν κτήτορα τοῦ ναοῦ, ὅσιο Ἀθανάσιο 37 χρόνια μετά τό κτίσιμο τοῦ καθολικοῦ. Γιά πρώτη φορά ἐφάρμοσε ὁ Ὅσιος τό σύστημα τῶν πλαγίων κογχῶν τό 965, σέ προϋπάρχον κτίσμα μετασκευάζοντας, ὅπως εἴδαμε, τό Πρωτᾶτο καί διαμορφώνοντας στά πλάγια τετράπλευρες κόγχες πού δέν ἐξέχουν τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ ναοῦ καί δέν ἀπαντοῦν πουθενά ἀλλοῦ. Διατυπώθηκε μέ τίς διαπιστώσεις αὐτές ἡ ἄποψη ὅτι τήν ἰδέα τοῦ τρίκογχου δέν τήν μετέφερε ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ἀπό ἀλλοῦ, ἀλλά ὅτι πιθανόν εἶναι δική του ἐπινόηση, στήν ὁποία ὁδηγήθηκε ἀπό τίς λειτουργικές ἀνάγκες τῶν μονῶν καί κυρίως ἀπό τούς πολλούς ψάλτες πού θά διέθετε μία τόσο μεγάλη μονή.

Δέν θά πρέπει ὅμως νά παραβλέψουμε τό γεγονός ὅτι ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος κατάγεται ἀπό τήν Τραπεζοῦντα, ἡ μητέρα του ἦταν γεωργιανή καί στά νεανικά του χρόνια μόνασε στή λαύρα τοῦ ὄρους Κυμηνᾶ, στά σύνορα Παφλαγονίας καί Βιθυνίας κοντά στόν ἅγιο Μιχαήλ Μαλεΐνο πού καταγόταν ἀπό τό Χαρσιανό, στά ἀνατολικά τῆς Καππαδοκίας. Στή Γεωργία δέ εἶναι συνηθισμένα τά μεγάλα πολύκογχα κτήρια, μεταξύ τῶν ὁποίων ἕνα πού κτίστηκε αὐτή τήν ἐποχή, τό 960, ὁ ναός τοῦ Öşk Vank, πού θυμίζει ἀρκετά τό καθολικό τῆς Μεγίστης Λαύρας. Δέν θά πρέπει πάλι νά ξεχνᾶμε ὅτι τήν ἐποχή πού ὁ Ὅσιος βρίσκεται στόν Ἄθω ὑπάρχουν ἤδη ἐκεῖ γεωργιανοί μοναχοί· τό καθολικό τῆς Μονῆς Ἰβήρων θεμελιώθηκε τό 980 ἀπό τόν γεωργιανό πατρίκιο Tornik. Στήν Καππαδοκία πάλι σώζονται μνημεῖα σέ σχῆμα Τ πού ἔχουν ἀκριβῶς δίπλα στήν ἀψίδα τετράπλευρους χώρους πού μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὅτι ἐξυπηρετοῦν τήν ἴδια λειτουργική ἀνάγκη, ὅπως οἱ «χοροί» στό Πρωτᾶτο καί στή Μ. Λαύρα. Ἀπό τά παραπάνω θά μποροῦσε κανείς νά θεωρήσει πιθανότερο ὅτι τήν ἰδέα τῶν πλαγίων κογχῶν πού ἐξυπηρετοῦν καλύτερα τίς λειτουργικές ἀνάγκες τῶν μονῶν ἔφερε ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ἀπό τήν Ἀνατολή καί εἶναι ἕνα ἀπό τά ἀνατολίτικα στοιχεῖα πού εἰσάγουν αὐτή τήν ἐποχή οἱ μικρασιάτες μοναχοί στόν ἑλλαδικό χῶρο[23].

Τό καθολικό τῆς Μ. Λαύρας ὅμως ἀρχαΐζει καί θυμίζει μέ τίς βαριές καί ἁπλές μορφές του ναούς μεταβατικοῦ τύπου. Τά μετέπειτα καθολικά τῶν Ἰβήρων καί τοῦ Βατοπεδίου ἐξελίσσουν τήν ἀρχιτεκτονική μορφή. Ὁ ναός ἐδῶ εἶναι σύνθετος τετρακιόνιος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος καί σ' αὐτόν προστέθηκαν οἱ πλάγιες κόγχες. Αὐτή τήν ἐξελιγμένη μορφή τοῦ ἁγιορείτικου τρίκογχου μιμοῦνται στό ἑξῆς μέ μικρές παραλλαγές τά ὑπόλοιπα καθολικά τοῦ Ἁγίου Ὄρους. (Μ. εἰκ. 236-237. Κ. πίν. 145-149. Σ. εἰκ. 297-298).

γ. Κοσμοσώτειρα Φερῶν Ἕβρου[24]. Τήν κωνσταντινουπολίτικη ἀρχιτεκτονική ἀκολουθεῖ τό καθολικό τῆς Κοσμοσώτειρας στή σημερινή κωμόπολη τῶν Φερῶν τοῦ Ἕβρου πού βρίσκεται στή θέση τῆς βυζαντινῆς πόλης τῆς Βήρας. Τή μονή ἵδρυσε τό 1152 σεβαστοκράτορας Ἰσαάκιος Κομνηνός καί σώζεται τό κείμενο τῆς ἱδρυτικῆς *Εἰκόνα 61 Πίνακας 30β*

Εἰκ. 61. Φέρες Ἕβρου, Κοσμοσώτειρα, 1152 (κάτοψη, τομή Α-Δ)

22) Τό ὄνομα ὀφείλεται στήν ὁμώνυμη μοναστική ἀκολουθία πού τελεῖται στό χῶρο. Ὁ εὐρύχωρος αὐτός χῶρος πού χωρίζεται συνήθως μέ κίονες ἀπαντᾶ στά καθολικά τῶν μοναστηριῶν καί πρωτοεμφανίζεται στή Θεοτόκο τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ στή Φωκίδα (β' μισό τοῦ 10ου αἰ.). Αὐτή ἡ λιτή ἐπηρέασε πιθανότατα αὐτές τοῦ ὁσίου Μελετίου καί τῆς μονῆς Σαγματᾶ, τοῦ 12ου αἰ. (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ 5 (1939-40), 78-81, εἰκ. 12, 16. ΑΒΜΕ 7 (1951) σ. 86, εἰκ. 5, 6). Στόν Ἄθω ἡ πρωϊμότερη λιτή ἐμφανίζεται πολύ ἀργότερα, γύρω στό 1300 στή Μονή Χελανδαρίου. Ἡ λιτή τῆς Μεγίστης Λαύρας προῆλθε ἀπο μετασκευή τοῦ ἐσωνάρθηκα καί τοῦ ἐξωνάρθηκα τό 1814 (G. Millet, Recherches au Mont Athos, BCH 29 (1905), σ. 73, 87-91. P. Mylonas, Le plan initial, σ. 106.

23) Ν. Γκιολές, Συμβολή στήν ἑρμηνεία τῶν μικρασιατικῶν στοιχείων τῆς τέχνης τοῦ 10ο αἰώνα στή Μάνη, Δελτίο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν 5 (1986), σ. 78-80.

24) Ἀ. Ὀρλάνδος, Τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Βήρας, Θρακικά 4 (1933), σ. 7 κέ. St. Sinos, Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira), München 1985.

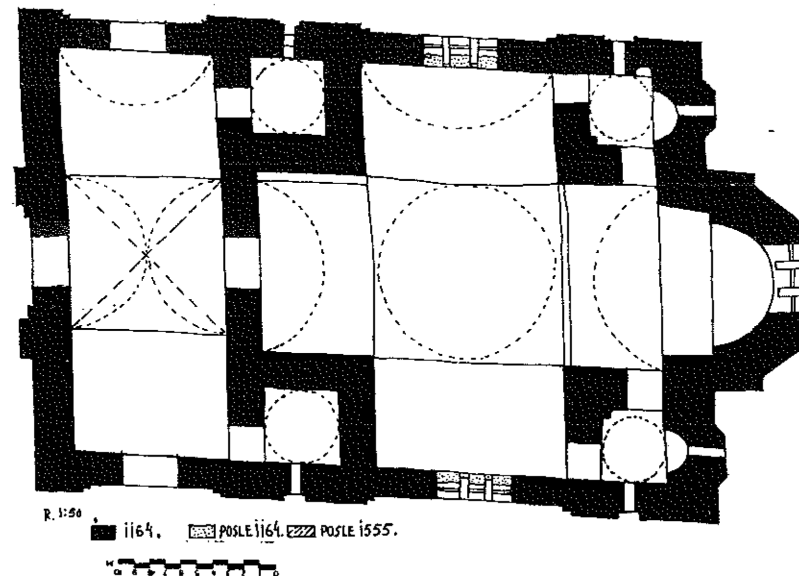
πράξης της, στό όποιο άπαριθμεΐται ή περιουσία πού παραχωρήθηκε σ' αυτή. 'Εδώ τέλος τάφηκε ό ιδρυτής της.

Πρόκειται γιά μεγάλο κτίσμα, όχι όμως ιδιαίτερα κομψό. 'Ο άρχιτεκτονικός τύπος είναι ιδιότυπη μορφή δικιονίου σταυροειδοΰς έγγεγραμμένου ναοΰ μέ τροΰλλο, ό όποιος στηρίζεται άνατολικά σέ δύο έπιμήκεις πεσσούς καί δυτικά σέ δύο ζευγάρια κιόνων. Τα γωνιακά διαμερίσματα στεγάζονται μέ τρουλλίσκους Στή μεσαία άψίδα έχουμε έξωτερικά στό πάνω μέρος τήν κυματιστή διάρθρωση τοΰ τοίχου, τήν τόσο συνηθισμένη στήν Πόλη, μέ άβαθεΐς καμπύλης τομής κόγχες. 'Ο μεσαίος τροΰλλος είναι άρκετά βαρύς καθώς άπολήγει σέ εύθύγραμμο γεΐσο καί οι άκμές του τονίζονται μέ κτιστούς πεσσίσκους. Οι πλάγιοι τροΰλλοι είναι κάπως μικροί σέ σχέση μέ τό χώρο πού στεγάζουν καί καθώς ύψώνονται μόνον μέχρι τό σημείο περίπου πού άρχίζει τό τύμπανο τοΰ κεντρικοΰ τρούλλου έπιτείνουν τήν σέ πλάτος άνάπτυξη τοΰ ναοΰ μειώνοντας τήν άνάτασή του. 'Η τελευταία έπιδιώκεται μέ τούς τοίχους τής έγκάρσιας κεραίας τοΰ σταυροΰ πού διατρυπώνται άπό έξι σέ δύο έπάλληλες σειρές παράθυρα. Παρατηρεΐται γενικά στό κτήριο μιά άδυναμία στήν έξισορρόπηση τοΰ κατακόρυφου μέ τόν όριζόντιο άξονα.

δ. "Αγιος Παντελεήμονας στό Νέρεζι[25]. 'Επίδραση τής κωνστα- *Εικόνα 62*
ντινοπολίτικης άρχιτεκτονικής σέ μικρότερο όμως βαθμό παρατηρεΐ- *Πίνακας 31α*
ται καί στό καθολικό τής μονής τοΰ 'Αγ. Παντελεήμονα στό Nerezi κοντά στά Σκόπια. 'Ο ναός κτίστηκε τό 1164 άπό τόν πρίγκηπα 'Αλέξιο Κομνημό, έγγονό τοΰ αύτοκράτορα 'Αλεξίου Α' καί πρωτεξάδελφο τοΰ Μανουήλ Α', πού είχε στήν κατοχή του όλη τή γύρω περιοχή.

Τό μνημεΐο πού άνήκει στόν ίδιο άρχιτεκτονικό τύπο μέ τό προηγούμενο διακρίνεται γενικά γιά τή βαρύτητα καί τήν άρχαϊκότητά του. 'Αναπτύσσεται σέ πλάτος καί τό ύψος του είναι άρκετά περιορισμένο. Τά γωνιακά διαμερίσματα χωρίζονται άπό τό κέντρο τοΰ ναοΰ μέ τοίχους καί στεγάζονται μέ τρούλλους πού έχουν σχεδόν τετράπλευρη μορφή. 'Ο κυβισμός αύτός μετριάζεται κάπως μέ τούς κτιστούς ήμικίονες στίς γωνίες πού πλαισιώνουν τά τέσσερα μονόλοβα παράθυρα μέ τό βαθμιδωτό πλίνθινο πλαίσιο. Μέ τόν ίδιο τρόπο διαρθρώνεται τό τύμπανο τοΰ έξάπλευρου μέ εύθύγραμμο σχεδόν γεΐσο κεντρικοΰ τρούλλου. Οι στέγες δέν παρουσιάζουν τή συνηθισμένη διαβάθμιση, γιατί τά γωνιακά διαμερίσματα ύψώνονται πολύ, πάνω άπό τή γένεση τών καμαρών τοΰ σταυρικοΰ κέντρου. Τή βαρύτητα τοΰ μνημείου έπιτείνουν τά λίγα καί μικρά παράθυρα τών πλαγίων τοίχων, ή μή φροντισμένη τοιχοποιία καί ό περιορισμένος καί λιτός έξωτερικός διάκοσμος. 'Η πλαστική διάρθρωση τών έπιφανειών είναι

25) P. Miljković-Pepek, Prilozi proučananju crkve manastira Neraza, Zbornik za Likovne Umetnosti 10 (1974) σ. 311-321.

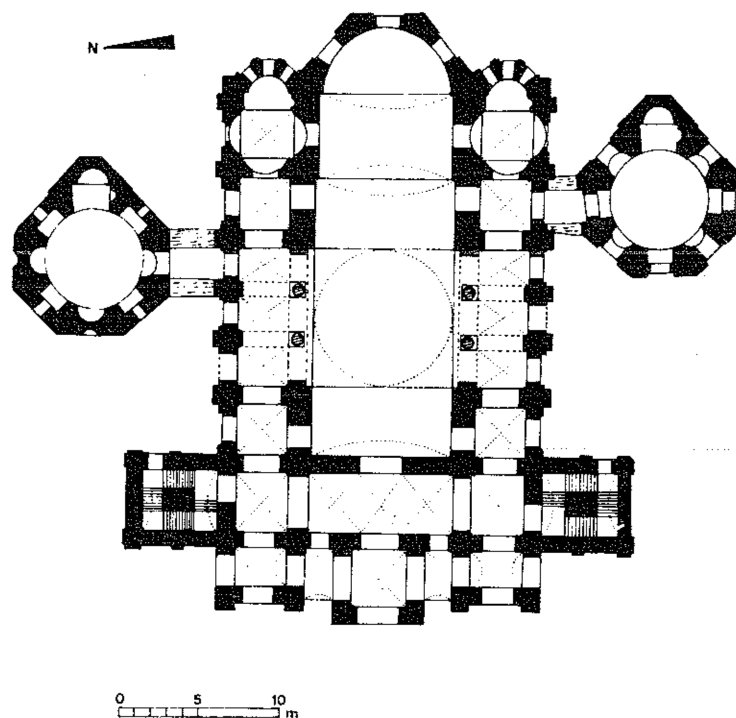

Εικ. 62. Nerezi, "Αγιος Παντελεήμων, 1164 (κάτοψη).

ύποτυπώδης. Μέ άβαθές δίβαθμο τόξο πού φθάνει μέχρι τό έδαφος διαγράφονται έξωτερικά οι καμάρες τών πλαγίων κεραιών καί τοΰ νάρθηκα. (Κ. πίν. 148Β. Μ. είκ. 334).

ε. *Dere Ağzi* στή Λυκία[26]. Τό μνημεΐο μοιάζει πολύ στή διάρθρω- *Εικόνα 63*
ση τοΰ χώρου μέ τήν "Αγία Ειρήνη στήν Κωνσταντινούπολη, όπως μετασκευάστηκε τό 740. Τά έπιβλητικά έρείπια του άνήκουν σέ τρουλλαία βασιλική. Κάτω έχει σαφώς τή μορφή τρίκλιτης βασιλικής, τής όποίας τά κλίτη χωρίζονται μέ χονδρούς πεσσούς πού στηρίζουν τόν τροΰλλο, μεταξύ τών όποίων στή βόρεια καί νότια πλευρά παρεμβάλλεται άπό ένα ζευγάρι κίονες. Στά πλάγια κλίτη καί στό νάρθηκα ύπάρχουν ύπερώα. 'Ο ναός στεγάζεται στό κέντρο μέ τροΰλλο πού άνέχεται άπό τέσσερες σταυρικά διαταγμένες, σχεδόν ίσοβαθεΐς καμάρες, καί έτσι στόν πάνω όροφο παίρνει τή μορφή σταυροειδοΰς έγγεγραμμένου ναοΰ καθώς μάλιστα τά γωνιακά διαμερίσματα τών ύπερώων καλύπτονται μέ σταυροθόλια. Γιά τή στέγαση τοΰ Ίεροΰ Βήματος ύπάρχει ξεχωριστή καμάρα καί μέ τόν τρόπο αύτό τονίζεται ιδιαίτερα ό κατά μήκος άξονας τοΰ ναοΰ. Στό νάρθηκα είναι προσαρτημένα δύο κλιμακοστάσια, ένώ συμμετρικά στή νότια καί βόρεια πλευρά ύπάρχουν δύο όκταγωνικά παρεκκλήσια. (Μ. είκ. 186-188. Κ. είκ. 79, πίν. 111, 112).

26) J. Morganstern, The Byzantine Church of Deragzi and its Decoration (Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 29), Tübingen 1983.

Εἰκ. 63. Dere Ağzi Λυκίας, π. 900 (κάτοψη).

Ὁ συνδυασμός τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς στό ἰσόγειο μέ τόν σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο στά ὑπερῷα, πού φαίνεται ὅτι πρωτοεμφανίστηκε στήν Κωνσταντινούπολη μέ τή μετασκευή τοῦ 740 τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, ἐξελίσσεται στήν Ἁγία Σοφία Βιζύης καί ἐδῶ, βελτιώνεται στόν πεντάτρουλλο ναό τοῦ Spaso Preobrazhenskij στό Černigov τῆς Ρωσίας τό 1036, καί ἐπανέρχεται στήν παλαιολόγεια ἐποχή μέ τούς «μικτούς»[27] ναούς τοῦ Μυστρᾶ.

Τό μνημεῖο παρουσιάζει πολλές ὁμοιότητες μέ τό ναό τῆς Θεοτόκου τῆς Μονῆς Λιβός (907) καί τοῦ Μυρελαίου (922) στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπως στή διαμόρφωση τῶν τετρακόγχων διώροφων παραβημάτων, στά προσαρτημένα παρεκκλήσια καί κυρίως στήν τοιχοποιία καί μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ γύρω στό 900.

27) H. Hallensleben, Untersuchungen zur Genesis und Typologie des "Mistratypus", Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft 18 (1969), σ. 105-118. J. Morganstern, ὁ. π. P. Vocotopoulos, The Role of Constantinopolitan, σ. 562-563.

3. ΕΛΛΑΔΙΚΟΙ ΝΑΟΙ

Ι. Μεταβατικοί σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι[1]

Ἡ κατηγορία τῶν μεταβατικῶν σταυροειδῶν ἐγγεραμμένων ναῶν τῆς Ἑλλαδικῆς σχολῆς πού ἐμφανίστηκε στό τέλος τῆς προηγουμένης ἐποχῆς προῆλθε ἀπό τό συνδυασμό τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ μέ τήν τρίκλιτη θολωτή βασιλική. Οἱ ναοί αὐτοί χαρακτηρίζονται ἀπό τό γεγονός ὅτι τά γωνιακά διαμερίσματα χωρίζονται ἀπό τήν κάθετη κεραία τοῦ σταυροῦ μέ τοίχους, στούς ὁποίους ἀνοίγονται ἀπό μιά στενή χαμηλή δίοδος. Τά γωνιακά διαμερίσματα στεγάζονται μέ καμάρες παράλληλες στόν κατά μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ. Ὁ τροῦλλος στηρίζεται στά τόξα τῶν τοίχων τοῦ σταυρικοῦ πυρήνα τοῦ ναοῦ καί ὄχι σέ ὀγκώδεις πεσσούς, ὅπως στούς μεταβατικούς (τρουλλαῖες βασιλικές) τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ ἀψίδες κολλοῦν στόν ἐγγεγραμμένο σταυρό χωρίς τή μεσολάβηση ἰδιαίτερου χώρου γιά τό Ἱερό, ὅπως ἀντίθετα συμβαίνει στούς μεταβατικούς τῆς Πρωτεύουσας.

Ὁ τύπος ἐξελίχθηκε βαθμηδόν· α) Μέ τόν περιορισμό τοῦ μήκους τοῦ ναοῦ, ἄν καί ὑπάρχουν πρώιμα παραδείγματα, ὅπου ὁ κυρίως ναός εἶναι περίπου τετράγωνος, ὅπως ἡ Ἐπισκοπή Σκύρου[2], πού χρονολογεῖται ἀπό ἐπιγραφή στό 894/5, β) Μέ τή διεύρυνση τῶν ἀνοιγμάτων, πού ἔχουν οἱ μεταξύ τῶν κλιτῶν τοῖχοι, πού περιορίστηκαν μέ τόν καιρό σέ παραστάδες κολλημένες στόν ἀνατολικό καί δυτικό τοῖχο καί σέ πεσσούς πού στηρίζουν τόν τροῦλλο. Μέ τόν τρόπο αὐτό καί τά μικρά γωνιακά διαμερίσματα μετέχουν στόν κεντρικό χῶρο καί ἔτσι αὐτός ἁπλώνεται πλέον σ' ὁλόκληρο τό τετράγωνο. Ὑπῆρξαν ὅμως πολλές βαθμίδες περαιτέρω ἐξέλιξης. Ἄλλοτε οἱ πεσσοί πού κρατοῦν τόν τροῦλλο τετραγωνίζονται ἤ ἀντικαθίστανται ἀπό κίονες καί καταργοῦνται σέ πολλές περιπτώσεις οἱ παραστάδες τοῦ ἀνατ. καί δυτ. τοίχου. Ἔτσι προκύπτει ὁ «ἐπαρχιακός» ἤ ἑλλαδικός ἁπλός τετρακιόνιος ναός. Ἄλλοτε μέ κίονες ἀντικαθίστανται μόνον οἱ δυτικοί πεσσοί τοῦ μεταβατικοῦ τύπου, ἐνῶ ἡ ἀνατ. κεραία τοῦ σταυροῦ χωρίζεται ἀπό τά ἑκατέρωθέν της πλάγια διαμερίσματα μέ τοίχους πού διατρυπῶνται ἀπό στενά καί χαμηλά τοξωτά ἀνοίγματα καί ἔτσι προέκυψε ὁ δικιόνιος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος ναός πού εἶναι πολύ διαδεδομένος στή Νότια Ἑλλάδα. Σπάνια ἀπαντᾶ μιά τρίτη παραλλαγή τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ πού προῆλθε ἀπό τούς

1) Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονική, σ. 116 κέ. Πρβλ. Στ. Μαμαλοῦκος, Ἕνας ἄγνωστος βυζαντινός ναός στήν Ἀργολίδα ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Παλιοῦ Λιγουριοῦ, ΔΧΑΕ 4/12(1984) σ. 409 κέ. D. Hayer, Saint-Georges près de Skala (Laconie), ΔΧΑΕ 4/12(1984), σ. 265 κέ.

2) Χ. Μπούρας, Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Σκύρου, ΔΧΑΕ 2 4, (1961), σ. 57 κέ.

μεταβατικούς. Τό δυτικό σκέλος τοῦ σταυροῦ εἶναι βραχύτερο τοῦ ἀνατολικοῦ, τά ἀνοίγματα τῶν τοίχων του καταργοῦνται καί ἔτσι οἱ τοῖχοι αὐτοί παίρνουν τή μορφή παραστάδων πού ἐξέχουν ἀπό τό δυτικό τοῖχο[3].

Ὁ Βοκοτόπουλος ἀνάγει τούς μεταβατικούς ναούς σέ 23. Ὁ μεγάλος ἀριθμός τῶν μεταβατικῶν σταυροειδῶν ναῶν καί ἡ μεγάλη διάδοσή τους σ' ὅλη τήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα καί τά νησιά μέχρι καί αὐτή τήν Κύπρο (Ἅγ. Ἰωάννης Λαμπαδιστής στόν Καλοπαναγιώτη, Ἅγ. Γεώργιος Σωτήρας) ἀποδεικνύουν τό ἀβάσιμο τῆς παρατήρησης τοῦ R. Krautheimer γιά τούς ναούς τοῦ τύπου αὐτοῦ, ὅτι εἶναι χαρακτηριστικοί τῆς «Μεγάλης Βουλγαρίας» καί ὅτι ἡ Σκριποῦ εἶναι τό μοναδικό παράδειγμα τῆς κατηγορίας αὐτῆς στήν Ἑλλάδα τόν 9ο αἰ. καί διαβλέπει ἐξάρτηση τῆς Σκριποῦς ἀπό τήν βουλγαρική ἀρχιτεκτονική τοῦ 9ου αἰ. Σέ περιοχές ὅμως πού καταλήφθηκαν κατά διαστήματα ἀπό τούς Βουλγάρους ὑπάρχουν ἐλάχιστοι ναοί τοῦ τύπου καί οὔτε εἶναι σίγουρο ὅτι κτίστηκαν κατά τή διάρκεια τῆς βουλγαρικῆς κατοχῆς (Ἅγ. Ἰωάννης στή Μεσημβρία). Τά ἀρχαιότερα ἄλλωστε παραδείγματα σώζονται στή Νότια Ἑλλάδα (Πρωτόθρονη Νάξου, Ἐπισκοπή Εὐρυτανίας). Ὁ Krautheimer διαβλέπει στήν ἀρχιτεκτονική καί τό γλυπτό διάκοσμο τῆς Σκριποῦς ἀρμενικές καί σασσανιδικές ἐπιδράσεις πού διοχετεύτηκαν στην κεντρική Ἑλλάδα μέσω Βουλγαρίας. Ἡ ἀρχιτεκτονική ὅμως τῆς Σκριποῦς παρουσιάζει στοιχεῖα τῆς μικρασιατικῆς σχολῆς τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐνῶ τά ἀνάγλυφα πού τήν κοσμοῦν ἀκολουθοῦν κατά τό μεγαλύτερο μέρος ἑλληνικό θεματολόγιο, πού τό βρίσκουμε καί σ' ἄλλα γλυπτά τοῦ β' μισοῦ τοῦ 9ου αἰ. Ἀλλά καί νά ὑπάρχουν τέτοιες ἐπιδράσεις δέν ὑπάρχει κανένας λόγος νά ἦλθαν στή Βοιωτία μέσω Βουλγαρίας, τά ἴδια ἄλλωστε θέματα στά γλυπτά βρίσκονται καί σέ λογγομβαρδικά γλυπτά τῆς Δύσης. Τό γεγονός δέ ὅτι ὁ κτήτορας τῆς Σκριποῦς ἦταν ἀνώτατος βυζαντινός ἀξιωματοῦχος, συνδεόμενος στενά μέ τήν αὐλή τῆς Κωνσταντινούπολης δείχνει τήν πορεία πού θά ἀκολούθησαν τά ἀνατολικά στοιχεῖα πού ὑπάρχουν στή Σκριποῦ.

Ἔτσι καταλήγει ὁ Βοκοτόπουλος ὅτι ὁ μεταβατικός σταυροειδής ἐγγεγραμμένος ναός ἐπιχωριάζει στή Νότια Ἑλλάδα καί τά νησιά, ὅπου πιθανόν ἐμφανίζεται κατά τόν 8ο αἰώνα. Ἡ ἀκμή του συμπίπτει μέ τόν 9ο καί 10ο αἰ. καί ἐκλείπει πιθανόν γύρω στά τέλη τοῦ 11ου αἰ. Ἀπ' αὐτόν τέλος προῆλθαν οἱ χαρακτηριστικές παραλλαγές τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς, ὁ ἁπλός τετρακιόνιος καί ὁ δικιόνιος, ἐξοῦ καί ὁ χαρακτηρισμός τοῦ τύπου σάν μεταβατικοῦ.

Τά ἑλλαδικά μνημεῖα τοῦ 8ου, 9ου καί 10ου αἰ. ἀποτελοῦν μιά ἑνότητα ὡς πρός τόν τύπο, τήν οἰκοδομική τεχνική καί τή μορφολογία. Θά μποροῦσε κανείς, παρατηρεῖ ὁ Π. Βοκοτόπουλος, νά μιλᾶ γιά «προελλαδική σχολή», πρόδρομο τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς τοῦ 11ου-12ου αἰώνα. Ἡ σχολή αὐτή χαρακτηρίζεται ἀπό τήν προτίμηση στούς μεταβατικούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναούς. Ἔχουν μορφολογικά χαρακτηριστικά τήν ἑνιαία ἐπιφάνεια, τήν ἁπλή καί σαφή διάρθρωση τῶν ὄγκων, τόν τονισμό τῆς εὐθείας γραμμῆς στά περιγράμματα, τόν κυλινδρικό τροῦλλο, τήν ἡμικυκλική ἀψίδα καί τοιχοδομία ἀπό ἀδρά λαξευμένες συνήθως πέτρες καί κομμάτια τούβλων στούς ἁρμούς, τά ὁποῖα μέ τόν καιρό τοποθετοῦνται ὅλο καί πιό κανονικά καί μέ διακοσμητική διάθεση. Στό τέλος δέ τῆς ἐποχῆς, β' μισό τοῦ 10ου αἰ., ἐμφανίζεται καί κεραμοπλαστικός διάκοσμος μέ γεωμετρικά θέματα καί γράμματα τῆς ἑλληνικῆς ἀλφαβήτου. Ἡ σχολή αὐτή δέν ἐκλείπει ἀμέσως μετά τήν ἐμφάνιση τῶν πρώτων μνημείων τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς καί κυρίως τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (β' μισό 10ου αἰ.) πού ἄσκησε τεράστια ἐπίδραση στήν ἐξέλιξη τῆς ναοδομίας τῆς Νότιας Ἑλλάδος, καί ὅπου ἡ ἑλλαδική σχολή ἐμφανίζεται ἤδη πλήρως διαμορφωμένη (πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, κεραμοπλαστικός διάκοσμος μέ κουφικά, «ἀθηναϊκοῦ τύπου τροῦλλος», τρίπλευρες ἀψίδες, καμαρωτές ἀντηρίδες). Κατά τό β' μισό τοῦ 10ου αἰ. κτίζονται παράλληλα μέ τούς τυπικά ἑλλαδικούς ναούς καί ναοί πού διατηροῦν τά χαρακτηριστικά τῆς προηγούμενης περιόδου, ὅπως ἡ Μεταμόρφωση στό Κορωπί, τό καθολικό τῆς Μονῆς Πετράκη στήν Ἀθήνα καί ἡ Παναγία στή Ζούρτσα.

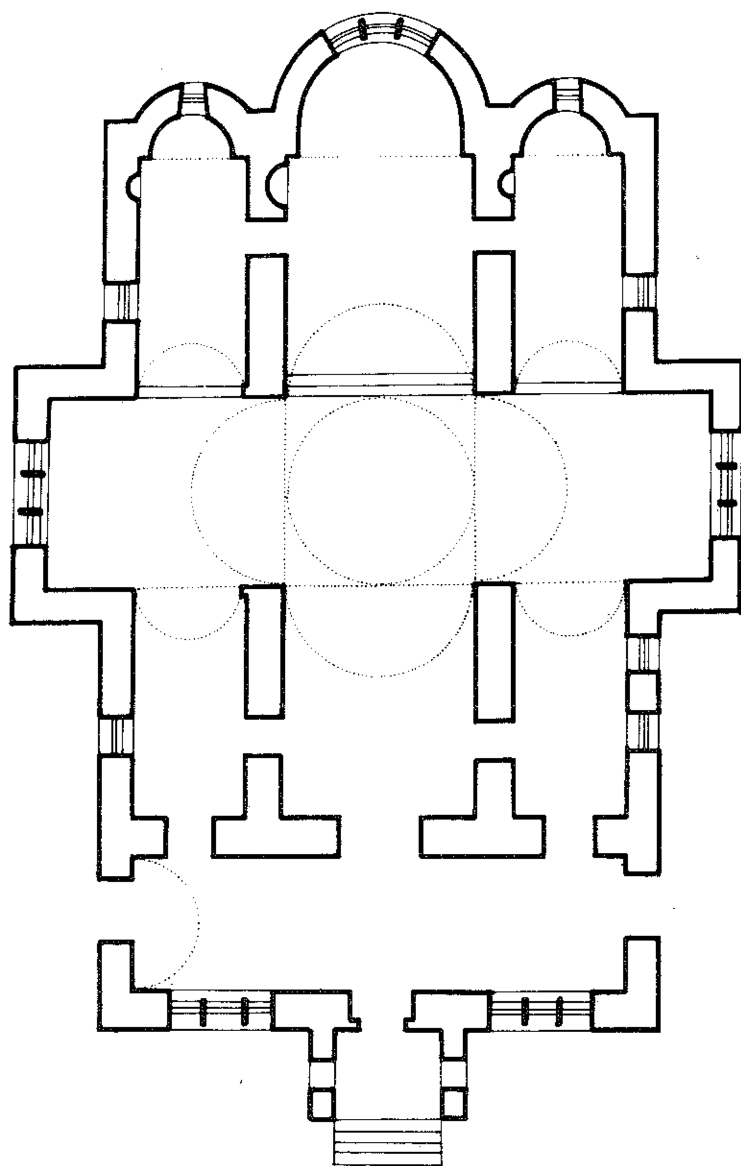
Ἀπό τόν 11ο αἰ. τά χαρακτηριστικά τῶν ἑλλαδικῶν ναῶν τῆς προηγούμενης περιόδου ἐπιβιώνουν μόνον σέ ἀπόμερα καί φτωχικά μνημεῖα.

Εἰκόνα 64
Πίνακας 31β

α. Τό σημαντικότερο καί ἀκριβῶς χρονολογημένο μνημεῖο τοῦ τύπου εἶναι ἡ Παναγία τῆς *Σκριποῦς* (Ὀρχομενός) στήν Βοιωτία[4]. Ὁ ναός δέν ἔχει πλήρως ἐγγεγραμμένο τό σταυρό, γιατί ἡ ἐγκάρσια κεραία ἐξέχει. Τά καμαροσκέπαστα τρία κλίτη ἀπολήγουν ἀνατολικά σέ τρεῖς ἡμικυλινδρικές ἀψίδες, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ μεσαία εἶναι πολύ μεγαλύτερη καί ἔχει βαθμιδωτή στέγη. Στά δυτικά ὑπάρχει νάρθηκας καί μπροστά ἀπ' αὐτόν καμαροσκέπαστο πρόπυλο. Στή βόρεια πλευρά τοῦ νάρθηκα διασώζονται πάνω ἀπό τήν κτισμένη σήμερα πόρτα,

3) Βοκοτόπουλος, ὅ. π., σ. 118 καί σημ. 2 παραδείγματα.

4) Μ. Σωτηρίου, Ὁ ναός τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας, ΑΕ 1931, σ. 119 κέ. Δ. Πάλλας, Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σέ μεσαιωνική βυζαντινή, Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν, 6 1976/77), σ. 1 κέ. A. H. S. Megaw, The Skripou Screen, BSA 61 (1966). Ὁ Δ. Πάλλας ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ναός τῆς Παναγίας τῆς Σκριποῦς, ὡς σύνθεση καί ὡς χῶρος ἐξηγεῖται μόνον ὡς ἀποτέλεσμα βουλητικῆς διεργασίας καί πρόβασης ἀπό τήν τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική μ' ἐγκάρσιο κλίτος καί ξυλότρουλλο πρός τήν περίκλειστη ὑφῆς σταυροειδῆ ἐκκλησία μέ τροῦλλο. Τό μνημεῖο εἶναι βγαλμένο μέσα ἀπό τήν παλαιοχριστιανική παράδοση τοῦ τόπου, μεταπλασμένη σέ βυζαντινή.

Εἰκ. 64. Σκριποῦ Βοιωτίας, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, 873/4 (κάτοψη).

δύο ἐλεύθεροι μαρμάρινοι πρόβολοι. Αὐτοί θά κρατοῦσαν προφανῶς μιά καμαρωτή στέγη πάνω ἀπό τήν πόρτα, ὅπως συμβαίνει στά μικρασιατικά πρόπυλα. (Μ. εἰκ. 230-131. Κ εἰκ. 90. πίν. 123. 125. 127. ΙΕΕ 8, σ. 291).

Ὁ ναός ἐσωτερικά δίνει την ἐντύπωση τρίκλιτης καμαροσκέπαστης βασιλικῆς, γιατί τό μεσαῖο κλίτος χωρίζεται ἀπό τά πλάγια μέ συνεχεῖς τοίχους. Καθώς δέ τό κλίτος αὐτό καί ἡ ἐγκάρσια κεραία τοῦ σταυροῦ στεγάζονται στό ἴδιο ὕψος καί πολύ ψηλότερα ἀπό τά πλάγια διαμερίσματα, διαγράφουν ἔντονα τό σημεῖο τοῦ σταυροῦ ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά. Στή διασταύρωση τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ὑψώνεται ὁ κυλινδρικός τροῦλλος — ὁ σημερινός εἶναι τῆς τελευταίας ἀναστήλωσης τοῦ 1936 — Ἔτσι τό κτήριο μ' αὐτή τή μεγάλη διαφορά ὕψους μεταξύ τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ κυρίως ναοῦ καί τοῦ νάρθηκα πού στεγάζεται ψηλότερα ἀπό τά πλάγια διαμερίσματα τοῦ κυρίως ναοῦ, διακρίνεται γιά δυσαρμονία στή διάρθρωση τῶν ὄγκων. Τό σταυρικό κέντρο ἐπιβάλλεται μέ τή βία ἐπί τῶν ὑπολοίπων τμημάτων καί σχεδόν τά ἀποδιοργανώνει ἀπό τόν κεντρικό πυρήνα τοῦ κτηρίου τονίζοντας ἔτσι τόν δευτερεύοντα χαρακτήρα τους. Ὁ ναός εἶναι πράγματι πολύ διδακτικός ἀπό ὅλους τούς μεταβατικούς γιατί δείχνει μέ σαφήνεια τήν προέλευση τοῦ τύπου ἀπό τή συνένωση καμαροσκέπαστης βασιλικῆς καί ἐλεύθερου σταυροῦ. Τά δύο αὐτά βασικά στοιχεῖα παρατίθενται ἐδῶ, δέν συγχωνεύονται καί δέν διαμορφώνουν ἔτσι ἕνα ἁρμονικό ἑνιαῖο χῶρο. Πράγμα πού ἔχει ἐπιτευχθεῖ σ' ἕνα βαθμό στά ἄλλα μνημεῖα τοῦ εἴδους.

Γιά τούς λόγους αὐτούς θεωρεῖτο παλιότερα ἡ Σκριποῦ (873/4) σάν τό παλιότερο παράδειγμα τοῦ μεταβατικοῦ τύπου. Τελευταῖα ὅμως ἀποδείχθηκε ὅτι τό παλιότερο γνωστό παράδειγμα τοῦ εἴδους εἶναι ἡ Ἐπισκοπή στήν Εὐρυτανία, πού ἐξετάσαμε. Στό μνημεῖο αὐτό ἐμφανίζεται πλήρως ἀπαρτισμένος ὁ τύπος. Ἡ ἐγκάρσια κεραία τοῦ *Εἰκόνα 22*
σταυροῦ δέν ἐξέχει, τά γωνιακά διαμερίσματα δέν εἶναι τόσο χαμηλά, *Πίνακας 10α*
ὅσο στή Σκριποῦ, καί ὁ ναός τείνει νά τετραγωνιστεῖ. Ἐπί πλέον ὁ ναός βρίσκεται σέ ἀπομονωμένη ἐπαρχία, ἔχει κτιστεῖ ἀπό εὐτελές ὑλικό καί δέν ἔχει γλυπτό διάκοσμο. Δέν μπορεῖ λοιπόν νά θεωρηθεῖ πρωτότυπη δημιουργία. Ἀκολούθησε προφανῶς παλιότερο πρότυπο πού θά ἦταν παλιότερο τοῦ 9ου αἰώνα, καθόσον οἱ παλιότερες τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ ἀνάγονται στόν 9ο αἰώνα. Ἐκτός τῆς Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας ἴσως ἀκόμα παλιότερη εἶναι ἡ Πρωτόθρονη στό Χαλκί τῆς Νάξου. Ἡ Πρωτόθρονη πιθανόν ἀποτελεῖ μετασκευή παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καί ἔχει κατά καιρούς ὑποστεῖ ἀλλοιώσεις καί εἶναι δύσκολο μέχρι στιγμῆς νά προσδιορίσουμε τήν ἡλικία τῶν διαφόρων τμημάτων της.

Γενικά ὁ ναός τῆς Σκριποῦς ἔχει αὐστηρή ἀρχαϊκή καί βαρειά μορφή, πού ἐνισχύεται σήμερα μέ τά μικρά παράθυρα πού διαθέτει, παρ' ὅλου πού οἱ ἐπιφάνειές του εἶναι πολύ μεγάλες. Τά παράθυρα

αὐτά ἦταν μέν ἀρχικά μεγαλύτερα, ἀλλά καί πάλι δέν μετρίαζαν πολύ τή βαρύτητα τοῦ κτηρίου. Εἶναι φανερό ὅτι στήν ἀρχιτεκτονική συγκρότηση τοῦ κτηρίου παλεύουν παλιά καί νέα στοιχεῖα, ἴσως ξένα καί ἐγχώρια, τά ὁποῖα ἀκόμα δέν συγχωνεύτηκαν σ' ἕνα ἑνιαῖο τύπο.

῾Η τοιχοδομία τοῦ ναοῦ εἶναι ψευτοϊσόδομη. Χρησιμοποιήθηκαν μεγάλες πέτρες καί πολύ ὑλικό ἀπό τόν ἀρχαῖο ᾿Ορχομενό πού συνδέθηκε μέ ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα χωρίς τήν παρεμβολή τούβλων. ῾Η χρήση ποικίλου καί ἀνόμοιου ὑλικοῦ γεννάει τή σκέψη μήπως οἱ τοῖχοι ἐξωτερικά ἦταν σοβατισμένοι, ὅπως σέ πολλούς παλαιοχριστιανικούς ναούς. Οἱ μεγάλες λεῖες ἐξωτερικές ἐπιφάνειες τῶν τοίχων διακόπτονται ἀπό μαρμάρινα ἀνάγλυφα γεῖσα. Τό ἕνα βρίσκεται ἀκριβῶς κάτω ἀπό ὅλες τίς στέγες καί τό δεύτερο περιτρέχει τό σταυρικό κέντρο κάτω ἀπό τά πάνω παράθυρα. Στό ὕψος τῆς κάτω σειρᾶς τῶν παραθύρων περιτρέχει τό κτήριο ὀδοντωτή ταινία πού περιγράφει καί τά τόξα τῶν παραθύρων καί τῶν θυρῶν. Εἶναι τό παλιότερο παράδειγμα ὀδοντωτῆς ταινίας στή βυζαντινή ἀρχιτεκτονική πού στό ἑξῆς θά γνωρίσει μεγάλη διάδοση. ῾Η ἀνατολική πλευρά ἔχει κτιστεῖ καί διακοσμηθεῖ μέ μεγαλύτερη φροντίδα. ῾Η κεντρική ἀψίδα ἐκτός ἀπό τό ἀνάγλυφο γεῖσο καί τήν ὀδοντωτή ταινία περιβάλλεται ἀπό μαρμάρινη κτητορική ἐπιγραφή καί πλατιές ἀνάγλυφες πλάκες. Τρεῖς ἄλλες ἐπιγραφές καί ἕνα ἡλιακό ρολόι εἶναι ἐντοιχισμένα στό ναό.

Δύο μαρμάρινοι ἀνάγλυφοι κοσμῆτες διατρέχουν καί ἐσωτερικά τούς τοίχους τοῦ σταυρικοῦ κέντρου τοῦ ναοῦ καί τούς χωρίζουν σέ τρία τμήματα. ῾Ο ἕνας βρίσκεται στό ὕψος τῆς γένεσης τῶν καμαρῶν τῆς ὀροφῆς, ὁ ἄλλος στό ὕψος τῶν παραθύρων καί τῶν θυρῶν. Κοσμῆτες στή γένεση τῶν θόλων εἶναι συνηθισμένοι καί ἀργότερα στούς βυζαντινούς ναούς, ὁ δεύτερος ὅμως χαμηλότερος κοσμήτης εἶναι κατάλοιπο τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅπου ὑπῆρχε τέτοιος στό ὕψος τοῦ δαπέδου τῶν ὑπερώων. Οἱ παλαιοχριστιανικοί ὅμως κοσμῆτες εἶχαν μεγάλο πάχος, ἦταν ἰσοπαχεῖς μέ τούς τοίχους καί χρησίμευαν σάν στερεές συνδετικές ζῶνες, ἐνῶ ἐδῶ εἶναι ἁπλά διακοσμητικοί. Τά χαμηλά τμήματα τοῦ ναοῦ ἔχουν μόνον ἕνα κοσμήτη στή γένεση τῶν θόλων.

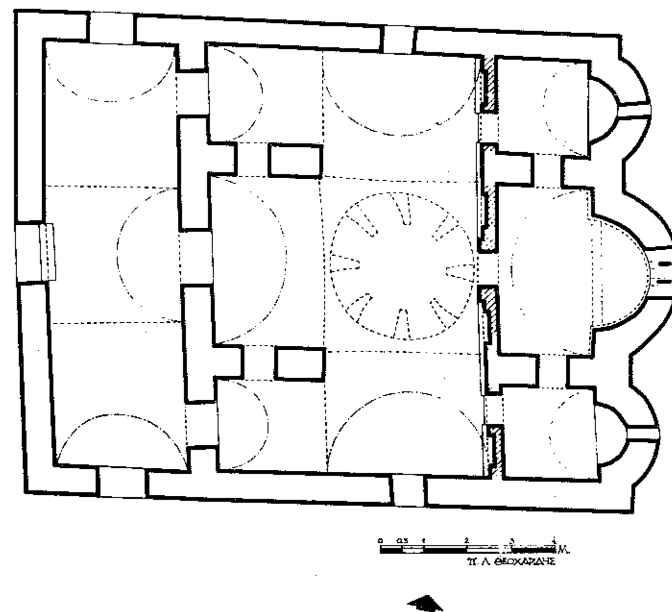
῾Η ἐξωτερική διακόσμηση τοῦ μνημείου προδίδει κατά τή Μαρία Σωτηρίου, ἀνατολική ἐπίδραση μιά καί ἡ παλαιοχριστιανιστική τέχνη τῆς ῾Ελλάδος ἀγνοεῖ τήν ἐξωτερική μέ μάρμαρο ἀνάγλυφη διακόσμηση τῶν μνημείων. ᾿Από τήν ἐποχή τῆς Σκριποῦς θά ἀρχίσουν νά διακοσμοῦνται ἐξωτερικά οἱ ναοί, ἀλλά ὁ διάκοσμος αὐτός εἶναι ἐντελῶς διαφορετικός, εἶναι κεραμοπλαστικός. ῾Η ᾿Αρμενία εἶναι κυρίως ἡ χώρα στήν ὁποία μερικοί βρίσκουν τά πρότυπα τῆς Σκριποῦς, γιατί ἐκεῖ ὑπάρχει σειρά ναῶν μέ ἀνάγλυφο διάκοσμο ᾿Από ἐκεῖ μέσω Κωνσταντινούπολης ἦλθαν πιθανόν τά ἀνατολικά στοιχεῖα στή Βοιωτία. Τά γλυπτά ὅμως τῆς Σκριποῦς ὡς πρός τά θέματα καί τήν τεχνική ἐκτέλεση ἀνήκουν σέ μιά βυζαντινή «κοινή» μέ ἐπίκεντρο τήν

Κωνσταντινούπολη καί συνεπῶς, πρόκειται γιά ἀκτινοβολία τῆς τέχνης τῆς πρωτεύουσας στήν ἐπαρχία. Μέ τήν Πόλη ἄλλοστε συνδέεται στενά καί ὁ κτήτορας τοῦ ναοῦ πού ἦταν ἀνώτερος ἀξιωματοῦχος, πρωτοσπαθάριος, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἐπιγραφές.

῾Η Σκριποῦ εἶναι ἀπό τά σπάνια μνημεῖα πού μέ ἐπιγραφές δίνει πλῆθος στοιχεῖα γιά τήν χρονολόγηση τοῦ κτηρίου, τό ἔτος 873/4, τούς αὐτοκράτορες καί τόν πατριάρχη, καθώς καί πολλές πληροφορίες γιά τόν κτήτορα Λέοντα, πού ἴσως ἦταν ὁ στρατηγός τοῦ θέματος ῾Ελλάδος πού εἶχε ἕδρα τήν ἐποχή αὐτή τή Θήβα. ῾Η Σκριποῦ εἶναι τό μεγαλύτερο καί σημαντικότερο μνημεῖο τῆς ἐποχῆς, ἔξω ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί θά πρέπει νά συσχετιστεῖ μέ τήν προσπάθεια πού καταβάλλεται τήν ἐποχή αὐτή γιά ἀναδιοργάνωση τῆς ῾Ελλάδος.

Εἰκόνα 65
Πίνακες 32

β. Παναξιώτισσα Γαβρολίμνης[5]. ῾Ο ἐπιβλητικός ναός ἀφιερωμένος στήν Παναγία βρίσκεται δυό χλμ. ἔξω ἀπό τό αἰτωλικό χωριό Γαβρολίμνη. ῾Ο ναός ἔχει τήν ἴδια διάταξη ἐσωτερικά μέ τό πολύ παλιότερο ναό τῆς ᾿Επισκοπῆς Εὐρυτανίας. ῾Ο τροῦλλος εἶναι ψηλός, κυλινδρικός. Τά γωνιακά διαμερίσματα στεγάζονται πολύ χαμηλότερα ἀπό τίς κεραῖες τοῦ σταυροῦ, χωρίζονται ἀπό τό κεντρικό κλίτος μέ συνεχεῖς τοίχους καί ἐπικοινωνοῦν μ' αὐτό μέ μικρά τοξωτά ἀνοίγματα. Οἱ ἀψῖδες εἶναι ἡμικυκλικές πολύ μικρότερες ὅμως τῆς

Εἰκ. 65. Γαβρολίμνη, Παναγία Παναξιώτισσα, τέλος 10ου αἰ. (κάτοψη).

5) Βοκοτόπουλος, ὅ. π., σ. 80 κέ., 116 κέ., 192-193.

'Επισκοπῆς, ἡ δέ μεσαία πολύ μεγαλύτερη καί ψηλότερη ἀπό τῶν παραβημάτων. 'Ο νάρθηκας καλύπτεται μέ χαμηλή καμάρα, πού διακόπτεται στή μέση ἀπό ἄλλη ψηλότερη ἐγκάρσια.

'Ο ναός ἔχει λίγα καί μονόλοβα παράθυρα ἐκτός τῆς κεντρικῆς ἀψίδας πού εἶναι τρίλοβο. 'Η τοιχοδομία εἶναι ἀμελής ἀπό πλακοειδεῖς πέτρες ἁδρά πελεκημένες καί τοποθετημένες σέ ὁριζόντιες σειρές μέσα σέ ἄφθονο κονίαμα. Στούς ὁριζόντιους ἁρμούς ὑπάρχουν σειρές πλίνθων, ἐνῶ στούς κάθετους τοποθετοῦνται πολλές φορές ἄτακτα πλίνθοι. Μόνον ἡ μεσαία ἀψίδα περιτρέχεται στό ὕψος τῆς γένεσης τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων ἀπό ὀδοντωτή ταινία. 'Ο τροῦλλος εἶναι μέ ἰδιαίτερη φροντίδα καί διακοσμητική διάθεση κτισμένος μέ πλίνθους. Στή γένεση τῶν παραθύρων περιτρέχεται ἀπό ὀδοντωτή ταινία, πάνω ἀπ' αὐτή διαμορφώνεται ζώνη μέ ρομβοειδή καί πιό πάνω ἀπό ζίκ-ζάκ.

'Ο 'Ορλάνδος χρονολόγησε τό μνημεῖο στό β΄ μισό τοῦ 10ου αἰ. Τήν ἴδια χρονολόγηση ἐνίσχυσε περαιτέρω ὁ Βοκοτόπουλος τοποθετώντας τό ναό πρός τό τέλος τοῦ αἰώνα παρατηρώντας ὅτι ὁ ψηλός κυλινδρικός τροῦλλος, ὁ περιορισμός τοῦ μεγέθους τῆς κεντρικῆς ἀψίδας καί ἡ περιορισμένη χρήση ὀδοντωτῶν ταινιῶν συνηγοροῦν γιά τή χρονολόγηση στόν 10ο αἰ. 'Ο τριμερής ὅμως νάθηκας μέ δικλινή στέγη στά πλάγια διαμερίσματα ἀπαντᾶ συνήθως ἀπό τόν 11ο αἰ. καί τό παράδειγμα τῆς Γαβρολίμνης εἶναι τό πρωιμότερο σωζόμενο παράδειγμα τῆς σπάνιας αὐτῆς παραλλαγῆς. 'Η τοιχοποιία εἶναι περισσότερο φροντισμένη ἀπό τῆς βασιλικῆς τῆς Μέντζενας πού χρονολογεῖται στά μέσα τοῦ 10ου αἰ.[6] καί προαγγέλλει τήν ὡραία τοιχοδομία τοῦ γειτονικοῦ ναοῦ τοῦ 'Αγ. Δημητρίου τῆς Βαράσοβας πού ὁ 'Ορλάνδος χρονολογεῖ στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ.[7]. Στό β΄ μισό τοῦ 10ου αἰ. ὁδηγεῖ καί ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλλου μέ ρόμβους καί ζίκ-ζάκ πού εἶναι ἐδῶ πλουσιώτερος καί μέ μεγαλύτερη φροντίδα φτιαγμένος ἀπ' ὅτι στόν 'Αγ. Βασίλειο στή Γέφυρα τῆς Ἄρτας πού μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό β΄ μισό τοῦ 9ου αἰ.[8]. 'Αλλά καί οἱ ἀναλογίες τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς μεσαίας ἀψίδας θυμίζουν μνημεῖα τοῦ β΄ μισοῦ καί τῆς γύρω στό 1000 ἐποχῆς. *Πίνακας 15*

'Η ἰδιαίτερη φροντίδα πού καταβάλλεται γιά τή διακόσμηση τῆς ἀψίδας καί τοῦ τρούλλου καθώς καί γιά ἀρκετά φροντισμένη τοιχοποιία μέ ἄφθονη τή χρήση πλίνθων χωρίς ὅμως ἰδιαίτερη διακοσμητική διάθεση πού βρίσκουμε στή Γαβρολίμνη, ἀπαντᾶ καί σ' ἄλλα μνημεῖα τοῦ προχωρημένου 10ου αἰ. τοῦ ἴδιου ἤ συναφοῦς τύπου, ὅπως στήν Κοίμηση στό Λάμποβο τῆς Βορείου 'Ηπείρου[9], στή βασι- *Πίνακας 19*

6) Βλ. παραπάνω, σ. 64 κέ.
7) 'Α. 'Ορλάνδος, 'Ο Ἅγ. Δημήτριος τῆς Βαράσοβας, ΑΒΜΕ 1 (1935), σ. 105 κέ.
8) Βλ. παραπάνω, σ. 71 κέ.
9) Βοκοτόπουλος, ὅ. π., σ. 86 κέ., 126 κέ., 193-196.

λική τῆς Ζούρτσας[10] καί στήν Παλαιά 'Επισκοπή Τεγέας[11]. 'Η τάση γιά χρήση πλίνθων στήν τοιχοποιία πού ὅσο προχωρᾶ ὁ 10ος αἰ. αὐξάνεται καί γίνεται σιγά-σιγά ἐκζήτηση, διαφοροποιεῖ τά μνημεῖα τῆς ἐποχῆς ἀπό αὐτά πού ἀνάγονται στήν πρίν τά μέσα τοῦ 10ου αἰ. ἐποχή πού σπανίζει ἤ λείπει ἐντελῶς ἡ χρήση τῆς πλίνθου.

II. Οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοί τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς.

Οἱ πλήρως ἀπαρτισμένοι σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοί ἐμφανίζονται στήν 'Ελλάδα στό β΄ μισό τοῦ 10ου αἰ. μέ πρῶτο μνημεῖο τό ναό τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ 'Οσίου Λουκᾶ στή Φωκίδα. Οἱ ναοί τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀποτελοῦνται ἀπό δύο βασικά στοιχεῖα, τό σταυρικό τετράγωνο μέσα στό ὁποῖο ἐγγράφεται ὁ σταυρός καί τό τριμερές ἱερό Βῆμα. Τό σταυρικό τετράγωνο ἀπαρτίζεται ἀπο ἐννέα μικρά διαμερίσματα: 1) τό ἀκριβῶς κάτω ἀπό τόν τροῦλλο, 2) τά τέσσερα κάτω ἀπο τίς καμάρες τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ πού κρατοῦν τόν τροῦλλο καί 3) τά τέσσερα στίς γωνίες τοῦ τετραγώνου, στό ὁποῖο ἐγγράφεται ὁ σταυρός, διαμερίσματα πού στεγάζονται μέ χαμηλότερες ὀροφές. Τό δεύτερο βασικό στοιχεῖο, τό ἱερό Βῆμα, ἀποτελεῖται ἀπό τρία παράλληλα διαμερίσματα· πρόθεση κυρίως ἱερό Βῆμα, διακονικό, πού χωρίζονται μέ τοίχους καί ἐπικοινωνοῦν μέ μικρά τοξωτά ἀνοίγματα. Τό καθένα ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα τετράπλευρο χῶρο καί ἡμικυκλική ἀψίδα στήν ἀνατολική πλευρά. Μέ βάση τήν ἀμοιβαία σχέση τοῦ 'Ιεροῦ καί τοῦ κυρίως ναοῦ μποροῦν οἱ ναοί αὐτοί νά διακριθοῦν σέ τέσσερες τύπους κατά τόν 'Α. 'Ορλάνδο[1]. 'Η διάκριση αὐτή ὅμως χωρίς νά εἶναι ἀπόλυτη καί χωρίς νά μποροῦν ὅλοι οἱ ναοί νά ἐνταχθοῦν ἀνεπιφύλακτα σέ ἕνα ἀπό τούς τύπους αὐτούς, εἶναι πολύ χρήσιμη γιά τήν ταξινόμησή τους καί ἔχει ἐπικρατήσει.

Πρῶτος ὁ G. Millet διέκρινε τρεῖς τύπους: 1) τόν σύνθετο τετρακιόνιο, 2) τόν ἁπλό τετρακιόνιο καί 3) τόν δικιόνιο. 'Ο 'Α. 'Ορλάνδος πρόσθεσε σάν τέταρτο τύπο τόν ἡμισύνθετο ἤ νόθο τετρακιόνιο ἤ ἑλλαδικό σύνθετο, ὅπως τόν ὀνομάζει ἡ Μ. Σωτηρίου, σάν ἐνδιάμεσο μεταξύ τοῦ συνθέτου καί τοῦ ἁπλοῦ τετρακιονίου.

1) Στόν σύνθετο τετρακόνιο τά δύο κύρια στοιχεῖα τοῦ ναοῦ, τό σταυρικό τετράγωνο καί το ἱερό Βῆμα, παρατίθενται πλήρη. Δηλαδή στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου ἐφάπτεται ἡ δυτ. πλευρά τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ ἱεροῦ βήματος. Μεταξύ τῶν ἀψίδων καί τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου παρεμβάλλονται ἰδιαίτεροι τετράπλευροι *Εἰκόνα 66* *Πίνακας 34*

10) Βλ. Παραπάνω, σ. 54 κέ.
11) 'Α. 'Ορλάνδος, Παλαιοχριστιανικά καί βυζαντινά μνημεῖα Τεγέας-Νυκλίου, ΑΒΜΕ 12 (1973), σ. 141 κέ.
1) 'Α. 'Ορλάνδος, 'Η 'Αγία Τριάς Κριεζώτη, ΑΒΜΕ 5 (1939-40), σ. 3-16. Πρβλ. Μ. Σωτηρίου, Τό καθολικόν τῆς Μονῆς Πετράκη 'Αθηνῶν, ΔΧΑΕ 4/2 (1960-61), σ. 114 κέξ. G. Millet, L' école grecque, σ. 86.

χῶροι πού στεγάζονται μέ ξεχωριστές χαμηλότερες αὐτῶν τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου καμάρες. Τό τέμπλο στηρίζεται σέ πεσσούς πού βρίσκονται στό σημεῖο ἐπαφῆς τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου μέ τό τριμερές Ἱερό.

2) Στόν ἡμισύνθετο τετρακιόνιο τό σταυρικό τετράγωνο ἐπεκτείνεται πρός ἀνατολάς καί καταλαμβάνει τμῆμα τῶν μπροστά ἀπό τίς κόγχες ὀρθογώνιων χώρων τοῦ Ἱεροῦ. Οἱ δέ θόλοι τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἁπλῶς προεκτάσεις τῶν θόλων τῶν τριῶν ἀνατολικῶν τμημάτων τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου, τά ὁποῖα ἐπιμηκύνονται. Τό τέμπλο στηρίζεται καί ἐδῶ σέ ξεχωριστούς πεσσούς. Μερικές φορές δέν παρατηρεῖται αὐτή ἡ ἐπιμήκυνση τῶν ἀνατολικῶν τμημάτων τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου πού ἔχουν τίς ἴδιες διαστάσεις μέ τά δυτικά ἀντίστοιχα, ἀλλά ἁπλά τό ἱερό Βῆμα διεισδύει στό σταυρικό τετράγωνο καταλαμβάνοντας ἕνα τμῆμά του. Εἰκόνες 71, 72

3) Στόν ἁπλό τετρακιόνιο τό Ἱερό εἰσδύει στό σταυρικό τετράγωνο καταλαμβάνοντας ὁλόκληρο τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ χώρου αὐτοῦ καί τό μαρμάρινο τέμπλο στηρίζεται στούς δύο κίονες πού βαστοῦν ἀπό ἀνατολάς τόν τροῦλλο. Ὅταν ἀντί κιόνων ἔχομε πεσσούς οἱ ναοί ὀνομάζονται τετράστυλοι. Εἰκόνα 74 Εἰκόνα 80

4) Ὁ δικιόνιος εἶναι ἁπλοποιημένη μορφή τοῦ τετρακιονίου μέ τή διαφορά ὅτι οἱ δύο ἀνατολικοί κίονες, ὅπου στόν προηγούμενο τύπο στηρίζεται τό τέμπλο, ἀντικαθίστανται μέ πεσσούς. Ἔτσι ἀπομένουν οἱ δύο δυτικοί κίονες, ἀπ' ὅπου καί ἡ ὀνομασία δικιόνιος. Ὁ τεκτονικός λόγος πού ὁδήγησε στήν ἀντικατάσταση τῶν δύο ἀνατολικῶν κιόνων μέ πεσσούς εἶναι ἡ ἀνάγκη γιά καλύτερη καί ἀσφαλέστερη πάκτωση τοῦ βαριοῦ λοξότμητου, μαρμάρινου γείσου τοῦ τέμπλου στούς κτιστούς πεσσούς. Εἰκόνες 75, 77

Ἀπό τούς τύπους αὐτούς ὁ ἁπλός τετρακιόνιος καί ὁ δικιόνιος εἶναι οἱ ἀρχιτεκτονικοί τύποι πού κυριαρχοῦν στήν Ἑλλάδα. Ἀπ' τούς δύο ὁ δικιόνιος μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς ὁ κατ' ἐξοχήν ἑλλαδικός τύπος τοῦ σταυροειδοῦς ἐγεγραμμένου ναοῦ, μιά καί ὑπερτερεῖ κατά πολύ στόν ἀριθμό τῶν μνημείων ἀπό τούς ὑπολοίπους τύπους πού ἀπαντοῦν παράλληλα στόν ἑλλαδικό χῶρο. Ὁ καθ' αὐτοῦ ἑλλαδικός σταυροειδής ἐγγεγραμμένος πῆρε τήν ὁριστική του μορφή ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα. Τότε γενικεύεται ἡ χρήση τῶν κιόνων καί τό σχῆμα τοῦ ναοῦ ἀποβαίνει λίγο-πολύ τετράγωνο. Τά κύρια γνωρίσματα τοῦ τύπου πού ὀφείλονται στήν καταγωγή του ἀπό τόν συνδυασμό ἐλεύθερου σταυροῦ καί θολωτῆς βασιλικῆς (μεταβατικός) εἶναι: α) ἡ στέγαση τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων μέ ἡμικυλινδρικές καμάρες, κατάλοιπο τῆς θολωτῆς βασιλικῆς, β) ἡ συγχώνευση τοῦ ἱεροῦ Βήματος μέ τήν ἀνατολική κεραία τοῦ σταυροῦ χωρίς τήν προσθήκη μεταξύ τῆς κεραίας καί τῆς ἀψίδας ἰδιαίτερου χώρου, ὅπως συμβαίνει στούς σταυροειδεῖς τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως (σύνθετοι) καί ὁ ὁποῖος στεγάζεται μέ ἰδιαίτερη καμάρα, χαμηλότερα

ἀπό τήν καμάρα τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ καί 3) ἡ σύμπτωση τῆς πρόθεσης καί τοῦ διακονικοῦ μέ τά ἀνατολικά γωνιακά διαμερίσματα. Μόνον στούς ἡμισύνθετους πού ἀριθμοῦν λίγα μνημεῖα τά ἀνατ. γωνιακά διαμερίσματα καί ἡ ἀνατ. κεραία τοῦ σταυροῦ δέν καταλαμβάνονται ἐξ ὁλοκλήρου ἀπό τό τρημερές Ἱερό.

Στό ἐσωτερικό τῶν καθαρά ἑλλαδικῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ὁ σταυρός δέν διαγράφεται μέ σαφήνεια, γιατί ἡ ἀνατολική κεραία ἐν μέρει ἤ ἐν ὅλω καταλαμβάνεται ἀπό τό ἱερό Βῆμα καί οἱ κεραῖες, κυρίως ἡ ἀνατολική καί ἡ δυτική, δέν ἔχουν πάντοτε τό ἴδιο μῆκος. Ἀντίθετα ὁ σταυρός διαγράφεται μέ πολύ μεγαλύτερη σαφήνεια ἀπ' ὅτι στούς ναούς τῆς Κωνσταντινούπολης ἐξωτερικά, στίς στέγες. Τοῦτο κυρίως ὀφείλεται στό ὅτι τά γωνιακά διαμερίσματα στούς ἑλλαδικούς ναούς στεγάζονται συνήθως ἀρκετά χαμηλότερα ἀπό τίς κεραῖες τοῦ σταυρικοῦ πυρήνα καί ἐπί πλέον οἱ ἑλλαδικοί ναοί δέν ἔχουν πρόσθετα τμήματα στό Ἱερό καί συχνά στεροῦνται νάρθηκα.

Στό ἐξωτερικό οἱ τοῖχοι τῶν ἑλλαδικῶν γενικά ναῶν εἶναι ἁπλοί, δέν ἔχουν τήν πλαστική διάρθρωση μέ ἀψιδώματα, κόγχες, τετράπλευρες ἤ ἡμικυκλικές παραστάδες, ὅπως οἱ κωνσταντινοπολίτικοι. Χαρακτηρίζονται γιά τή λιτότητα καί τή διαύγεια στή διάπλαση τῶν διαφόρων τμημάτων τους, καθώς καί γιά τήν αἴσθηση τοῦ μέτρου πού ἀναμειγνύεται μέ μιά ἐλεύθερη διακοσμητική διάθεση καί γραφικότητα. Τοῦτο δέν περιορίζεται μόνον στούς καθαρά ἑλλαδικούς ἀρχιτεκτονικούς τύπους, ἀλλ' ἐπεκτείνεται σέ μεγάλο βαθμό καί στούς συνθέτους τετρακιονίους καί στούς ὀκταγωνικούς πού κτίζονται στόν ἑλλαδικό χῶρο. Οἱ ναοί αὐτοί ἀκολουθοῦν στήν οὐσία μόνον κατά τό ἀρχιτεκτονικό σχέδιο τήν κωνσταντινοπολίτικη ναοδομία, ἐνῶ κατά τά ἄλλα ἐντάσσονται στούς ἀρχιτεκτονικούς τρόπους δόμησης πού χρησιμοποιεῖ ἡ ἑλλαδική σχολή. Συνήθως μόνον μερικές τετράπλευρες παραστάδες στούς ἐξωτερικούς τοίχους καί σπανιότερα κόγχες μαρτυροῦν ἐδῶ καί ἐκεῖ κωνσταντινοπολίτικη ἐπίδραση στήν τοιχοποιία. Αὐτό συμβαίνει ἤδη στό παλιότερο καί πρωτοποριακό μνημεῖο τοῦ εἴδους πού εἰσάγει τόν πλήρως ἀπαρτισμένο σταυροειδή ἐγγεγραμμένο ναό στήν Ἑλλάδα, τή Θεοτόκο στό μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ στή Φωκίδα, πού κτίστηκε στό β' μισό τοῦ 10ου αἰώνα κατά πρωτευουσιάνικο ἀρχιτεκτονικό σχέδιο, ἀλλά μέ καθαρά ἑλλαδική τοιχοδομία. (Μ. εἰκ. 232-234, Κ. εἰκ. 96, πίν. 152Α).

Τό κατ' ἐξοχήν χαρακτηριστικό τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς εἶναι ὁ περίτεχνος τρόπος τοιχοποιίας κατά τό *πλινθοπερίκλειστο ἤ πλινθοπερίβλητο* σύστημα[2], δηλ. μέ τετράπλευρες πέτρες, πού συνήθως εἶναι

2) H. Megaw, The Chronology of Some Middle - Byzantine Churches, BSA 32 (1931-32), σ. 90 κἑξ. Π. Βοκοτόπουλος, Περί τήν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρᾳ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καί Σωσιπάτρου, ΔΧΑΕ 4/5 (1969), σ. 160 κἑξ.

ἀπό πωρόλιθο, πλαισιωμένες ἀπό λεπτά κόκκινα τοῦβλα, πλίνθους. Τοιχοδομία ἀπό μόνον πλίνθους δέν συνηθίζεται στήν ἑλλαδική σχολή καί ὅπου ἀπαντᾶ, σέ τμήματα μόνον ναῶν, ὅπως στίς ἀψίδες τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ στή Φωκίδα, θεωρεῖται κωνσταντινοπολίτικη ἐπίδραση.

Ἡ χρήση κομματιῶν πλίνθων (βήσσαλα) στούς ἁρμούς γιά συμπλήρωση τῶν κενῶν καί καλύτερη στερέωση τῶν ἁδρά λεξευμένων λίθων στήν τοιχοποιία εἶναι παλιά συνήθεια. Στό τέλος τῆς Εἰκονομαχίας παρατηρεῖται ἡ τάση γιά κάποια κανονικότερη τοποθέτηση τῶν πλίνθων καθώς καί γιά ἀφθονότερη χρήση. Ἡ τάση αὐτή ἐντείνεται πρός τό τέλος τοῦ 9ου αἰ. καί κυρίως στόν 10ο αἰ. Οἱ πλίνθοι μέ διακοσμητική διάθεση τοποθετοῦνται σέ σειρές στούς ὁριζόντιους ἁρμούς καθώς καί σέ ἐπάλληλες σειρές στούς κατακόρυφους. Ἐμφανίζεται ἐπίσης κυρίως στίς ἀψίδες καί στούς τρούλλους μιά πιό φροντισμένη τοιχοποιία μέ πέτρες πελεκημένες καί ζῶνες ἀπό πλίνθινο διάκοσμο πού εἶναι συνήθως πλακίδια[3]. Ὁ διάκοσμος ὅμως αὐτός τῆς προελλαδικῆς σχολῆς εἶναι ἐντελῶς διαφορετικός ἀπό αὐτόν πού ἐμφανίζεται ξαφνικά πλήρως ἀπαρτισμένος στό β΄ μισό τοῦ 10ου αἰ. μαζί μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ πλήρως ἀπαρτισμένου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ στήν Ἑλλάδα μέ τή Θεοτόκο τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, πού εἶναι κτισμένη μέ τόν πλινθοπερίκλειστο τρόπο.

Τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας ἀποτελεῖ ἐξωτερική

Ἡ ἐπιμελημένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς, ἡ ὁποία σχολή τοῦ 11ου καί 12ου αἰ. περιορίζεται στήν Ἀνατολική Στερεά, τήν Πελοπόννησο καί μερικά νησιά (Εὔβοια, Ἄνδρος, Σαλαμίνα, Ζάκυνθος, Κέρκυρα), ἀπαντᾶ σποραδικά σέ μνημεῖα τῆς Ἠπείρου κυρίως, τῆς Αἰτωλίας, Ἀκαρνανίας, Θεσσαλίας καί σ' ἕνα μόνο γνωστό παράδειγμα τῆς Θεσσαλονίκης. Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις πρόκειται γιά ἄμεση ἐπίδραση τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς τῆς Νοτίου Ἑλλάδος καί εἶναι πιθανό σέ μερικές περιπτώσεις, ὅπως στήν Κάτω Παναγιά στήν Ἄρτα, νά δούλεψαν τεχνίτες ἀπό τή Νότια Ἑλλάδα. Στίς περιοχές αὐτές ἐπικρατεῖ τό ἀμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας μέ ἁδρά πελεκημένες πέτρες καί ἀκανόνιστη γενικά τοποθέτηση στούς ἁρμούς τούβλων. Σποραδική πάλι ἐκτός τῆς Μακεδονίας, εἶναι ἡ χρήση τοιχοποιίας τῆς κωνσταντινοπολίτικης σχολῆς, ὅπως τῆς τεχνικῆς τῆς κρυμμένης πλίνθου ἤ ζωνῶν ἀπό λαξευμένες πέτρες πού ἐναλλάσσονται μέ σειρές πλίνθων. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονική, σ. 209-212. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας, σ. 154 κέ. Π. Βοκοτόπουλος, Οἱ μεσαιωνικοί ναοί τῆς Θεσσαλονίκης, σ. 101. Γενικά γιά τόν ἐξωτερικό διάκοσμο στή βυζαντινή ἀρχιτεκτονική πού κατά μία ἄποψη «ἐξελίχθηκε δυναμικά καί οἱ ἀπαρχές του ἀνάγονται σέ ἀναβαθμισμένες τεχνικές, σέ μορφολογικές μεταπλάσεις δομικῶν στοιχείων καί στήν ἐσωτερική ἀνάγκη τῶν δημιουργῶν νά ἐκφράσουν μέσα ἀπό τό συμβολισμό τήν κοσμοθεωρία τους». Βλ. Γ. Μ. Βελένης, Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στή βυζαντινή ἀρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη 1984.

3) Γιά τή χρήση κομματιῶν πλίνθων στούς κατακόρυφους ἁρμούς σέ ὁριζόντιες σειρές βλ. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας, σ. 68-69. καί 155 κέ. Π. Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονική, σ. 195. Γιά την ἐπένδυση μέ πλακίδια βλ. A. H. S. Megaw, Byzantine Reticulate Revetments, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον Γ΄, Ἀθῆναι 1966, σ. 10-22.

ἐπένδυση πυρήνα τοίχου ἀπό ἀργολιθοδομή. Ἡ τοιχοδομία αὐτή ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη τεχνική ἐπιδεξιότητα καί οἰκοδομικό ὑλικό εὔκολα κατεργαζόμενο, γι' αὐτό καί χρησιμοποιεῖται κυρίως πωρόλιθος καί κογχυλιάτης. Μέ τόν τρόπο αὐτό κτίζονται συνήθως τά ἀνώτερα τμήματα τοῦ ναοῦ, ἐνῶ χαμηλά, κάτω συνήθως ἀπό τήν ποδιά τῆς πρώτης σειρᾶς τῶν παραθύρων ἡ τοιχοποιία εἶναι λιγότερο φροντισμένη. Συνήθως ἀποτελεῖται ἀπό ἀργολιθοδομή μέ ἄτακτα τοποθετημένα τοῦβλα στούς ἁρμούς, ἄλλοτε πάλι στά κατώτερα μέρη τῶν τοίχων χρησιμοποιοῦνται μεγάλες πέτρες, ὄχι πάντα κομμένες σέ κανονικά σχήματα. Στήν ἀρχή (β΄ μισό 10ου - α΄ μισό 11ου αἰ.) οἱ μεγάλες αὐτές τετράπλευρες πέτρες, πολλές φορές σπόλια ἀπό παλιότερα μνημεῖα, χρησιμοποιοῦνται, μέ μόνη ἐξαίρεση τόν Ἅγιο Δημήτριο στή Βαρά-
σοβα, γύρω στό 1000, χωρίς καμία διάθεση γιά κανονική διάταξη, *Πίνακας 33*
ὅπως στή Θεοτόκο τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, στούς Ἁγ. Ἰάσωνα καί Σω-
σίπατρο στήν Κέρκυρα, στούς Ἁγ. Ἀποστόλους καί στή Σώτειρα *Πίνακας 49*
Λυκοδήμου στήν Ἀθήνα (σήμερα δέν φαίνονται), καί μόνος τους
σκοπός εἶναι νά ἐνισχύσουν τή βάση τοῦ κτηρίου. Περί τά μέσα τοῦ
11ου αἰ., ὅπως βλέπουμε στόν Ἅγ. Νικόλαο τό Ραγκαβᾶ ἤ στήν Κα- *Πίνακας 44β*
πνικαρέα στήν Ἀθήνα, οἱ μεγάλοι αὐτοί δόμοι τοποθετοῦνται κατά
τέτοιο τρόπο οὕτως ὥστε νά σχηματίζουν σταυρούς σέ συνεχῆ σειρά *Πίνακας 35β*
ἤ ταῦ, ὅπως στό Σωτήρα τῆς Γαρδενίστας στή Μάνη. Σταυρούς βρί-
σκουμε στούς Ἀσωμάτους Θησείου, στούς Ἁγ. Θεοδώρους Κλαυθ-
μῶνος (1065), στό Δαφνί, στό Σωτήρα Χριστιάνου στήν Τριφυλλία *Πίνακας 53*
κ.λ. Οἱ *σταυροί* αὐτοί εἶναι σέ χρήση κατά τό β΄ μισό τõ 11ου αἰῶνα.
Στά πρώιμα μνημεῖα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς οἱ σταυροί ἀποτελοῦν τρόπο *Πίνακας 55α*
δόμησης χωρίς ἰδιαίτερες ἀξιώσεις στή σύνθεση τῶν ὄψεων τῶν τοί-
χων. Τοποθετοῦνται παρατακτικά καί δέν περιβάλλονται ἀπό πλίν-
θους. Ἀπό τό τέλος τοῦ 11ου αἰῶνα οἱ λίθινοι σταυροί περιορίζονται
ἀριθμητικά, ἀπομονώνονται στήν τοιχοδομία καί ἐναρμονιζόμενοι
στή μανιεριστική τάση τῆς ἐποχῆς προβάλλονται μέ ἔντονη διακο- *Πίνακας 37α*
σμητική διάθεση καθώς πλαισιώνονται ἐν μέρει ἤ ἐν ὅλω μέ πλίνθους *Πίνακας 47α*
(Χώνικας, Ἁγία Μονή Ναυπλίου, Σωτήρας Ἀμφισσας, Μανωλάδα).
Τονίζουν τούς ἄξονες τῶν ναῶν, ὅπως στήν Ἁγία Μονή, τοποθετού- *Πίνακας 18α*
μενοι στή μέση τῶν κεραιῶν ἤ συμμετρικά στήν πρόσοψη. Στή Μανωλάδα οἱ σταυροί ἔχουν χάσει ἐντελῶς τό δομικό τους χαρακτήρα καί κατάντησαν ἁπλό κόσμημα καθώς εἶναι ἀπομονωμένοι στήν τοιχοδομία καί περιβάλλονται ἀπό ὀδοντωτή ταινία. Τοῦτο θά συνεχιστεῖ καί τό 13ο αἰ. (Πόρτα Παναγιά κοντά στά Τρίκαλα).

Στό 12ο αἰώνα παρατηρεῖται στούς ναούς τῆς Ἀργολίδας ἡ τάση νά ἐπενδυθεῖ μέ μάρμαρο τό κάτω ἀπό τήν ποδιά τῶν παραθύρων τμῆ-
μα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (Χώνικας). Στόν Μέρμπακα ἡ ἐπένδυση *Πίνακας 38*
αὐτή θά περιτρέξει ὁλόκληρο τό ναό μέχρι τό ὕψος τῶν ἀνωφλίων
τῶν θυρῶν. Τήν ἴδια ἐποχή στούς τρεῖς αὐτούς ναούς τῆς Ἀργολίδας *Πίνακας 18α*
καί στήν Παλιοπαναγιά τῆς Μανωλάδας καί ἀλλοῦ, ἀπό ἐπίδραση

τῶν ἀρχαίων ναῶν ἐμφανίζεται καί ἡ ἰδιορρυθμία νά κτίζονται πάνω σέ κρηπίδα.

Τό ὑπόλοιπο τῆς ἐκκλησίας κτίζεται μέ τόν πλινθοπερίκλειστο τρόπο, πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἔκφραση γεωμετρικοῦ πνεύματος πού ἐπικρατεῖ ὅλο καί περισσότερο στήν ἀρχιτεκτονική σύνθεση. Χαρακτηρίζει τήν ἑλληνική τοιχοδομία ἀπό τό β΄ μισό τοῦ 10ου αἰώνα καί μέ ἐκτέλεση ἄλλοτε πλουσιότερη καί ἄλλοτε λιτότερη θά ἐπικρατήσει μέχρι τό τέλος τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Θά ἐπιβιώσει δέ περιστασιακά καί ἐκφυλισμένα καί στά μετέπειτα χρόνια. Σ' αὐτό ὅμως τό σταθερό πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης μποροῦμε νά διακρίνουμε ποικιλίες, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζουν ὁρισμένες περιόδους καί διαφορετικές ὁμάδες ἐκκλησιῶν ἤ σύνολα πού βρίσκονται στήν ἴδια γεωγραφική περιοχή. Τοῦτο μπορεῖ νά ἑρμηνευθεῖ ἀπό τό γεγονός ὅτι καί στό Βυζάντιο, ὅπως στή Δύση, οἱ οἰκοδόμοι σχημάτιζαν συντεχνίες, πού ταξίδευαν ἀπό τόπο σέ τόπο κτίζοντας ἐκκλησίες. Αὐτά τά ὀργανωμένα συνεργεῖα πού θά ἀποτελοῦντο ἀπό συντοπίτες μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὑπεύθυνα γιά τήν ἑνότητα τοῦ ὕφους σέ ὁμάδες ναῶν τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Ἡ ὁμοιότητα δέν εἶναι τόσο ἐμφανής στόν ἀρχιτεκτονικό τύπο πού συνήθως ποικίλλει καί παραλλάσσει κάπως ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή καί ἀπό τόπο σέ τόπο καί κατά κανόνα προέρχεται ἀπό τούς παραδοσιακούς τύπους πού εἶναι σέ χρήση κάθε ἐποχή, ὅσο στήν τεχνική τοῦ κτισίματος πού παραμένει λίγο-πολύ ἡ ἴδια σέ ναούς τῆς ἴδιας περιοχῆς καί ἐποχῆς ἄσχετα ἀπό τόν ἀρχιτεκτονικό τύπο πού ἀκολουθεῖ ὁ ναός. Ἔτσι ἡ μελέτη τῆς τοιχοποιίας, τοῦ τρόπου κτισίματος τῶν ναῶν μιᾶς περιόδου ἀποτελεῖ τόν μόνον ἀσφαλή δρόμο γιά τήν χρονολόγηση τῶν ναῶν, γιά τούς ὁποίους δέν ἔχομε ἄμεσες μαρτυρίες.

Τό προβληματικῆς καταγωγῆς πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας ἐμφανίζεται πλήρως διαμορφωμένο στό ναό τῆς Θεοτόκου στό μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Συνίσταται ἀπό τήν πλαισίωση ἰσοδόμων λίθων μέ τοῦβλα κάθετα μπηγμένα μέσα στό κονίαμα τῶν ἁρμῶν, οὕτως ὥστε μέ τίς ἄκρες τους πού προεξέχουν καί τήν ἀντίθεση μεταξύ ἀνοικτόχρωμης πέτρας καί κόκκινης πλίνθου νά ἐμψυχώνονται οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοίχων. Τά τοῦβλα δέν περιορίζονται ἁπλῶς στήν πλαισίωση τῶν δόμων (ἁπλό πλινθοπερίκλειστο), ἀλλά μέ διάφορους συνδυασμούς διαμορφώνουν ποικίλα κεραμοπλαστικά κοσμήματα στά μεταξύ τῶν δόμων κενά, δίνοντας στήν ἐπιφάνεια τῶν τοίχων τή μορφή πολυκόσμητου τάπητα. Τά κεραμοπλαστικά κοσμήματα μπορεῖ νά εἶναι γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, ὀδοντωτές ταινίες, μαίανδροι, ζατρικοειδῆ, ψαροκκόκαλο, κουφικά γράμματα κ.λ.π.

Τά κοσμήματα αὐτά, ἰδίως τά κουφικά καί οἱ ὀδοντωτές ταινίες ἀκολουθοῦν μιά φθίνουσα πορεία ἀπό τό β΄ μισό τοῦ 10ου αἰ., πού πρωτοεμφανίζονται μέχρι τό 12ο ἤ 13ο αἰ. πού ἐκλείπουν τά ἐκφυλισμένα κουφικά (ψευδοκουφικά) γράμματα ἀπό τήν τοιχοδομία καί ἔτσι μποροῦν νά χρησιμεύσουν μαζί μέ τά ἄλλα διακοσμητικά θέματα σάν ἔμμεση πηγή γιά τή χρονική κατάταξη τῶν ναῶν τοῦ 11ου καί τοῦ 12ου αἰ. Αὐτό ἐπιχείρησε γιά πρώτη φορά στηριζόμενος στά ἀσφαλῶς χρονολογημένα μνημεῖα ὁ H. Megaw τό 1931-32. *Πίνακας 48β*

Ὅταν μιλᾶμε γιά *κουφικά*[5] ἤ ἐκφυλισμένα κουφικά (ψευδοκουφικά) κεραμοπλαστικά κοσμήματα ἐννοοῦμε τά θέματα ἐκεῖνα πού μιμοῦνται τήν παλιά τετράγωνη ἀραβική γραφή στήν ὁποία πρωτογράφτηκε τό Κοράνιο στήν πόλη Κούφα τοῦ Ἰράκ, ἀπ' ὅπου πῆρε καί τό ὄνομά της. Κοινό χαρακτηριστικό τῶν κουφικῶν κεραμοπλαστικῶν μέ τήν κουφική γραφή εἶναι οἱ σφηνοειδεῖς ἀπολήξεις τῶν κατακορύφων μελῶν τῶν γραμμάτων. Τή σχέση μεταξύ βυζαντινῶν πηλίνων διακοσμητικῶν καί κουφικῆς γραφῆς ἐπισήμανε πρῶτος τό 1905 ὁ J. Strzygowski. Ἡ σχέση αὐτή εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε νά μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μόνον ἀπό τήν παρουσία Ἀράβων τεχνιτῶν στήν Ἑλλάδα στή γύρω στό 1000 ἐποχή. Ὁ G. Miles[6] συγκέντρωσε ἀρκετά ἀρχαιολογικά στοιχεῖα πού μποροῦν νά ἐνισχύσουν τήν ἄποψη αὐτή καί μάλιστα στήν Ἀττικοβοιωτία πού εἶναι τό ἐπίκεντρο τῶν κουφικῶν διακοσμήσεων. Στήν Ἀρχαία Ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν ἀραβική ἐπιγραφή μαρτυρεῖ τήν ὕπαρξη τζαμιοῦ καί παροικίας Ἀράβων τεχνιτῶν ἤ ἐμπόρων πιθανόν παρά ἐπιδρομέων. Ἴσως νά προέρχονταν ἀπό αἰχμαλώτους μουσουλμάνους πού μεταφέρθηκαν στήν Ἑλλάδα μετά τήν ἀνακατάληψη τῆς Κρήτης τό 961. Τά κουφικά ὅμως εἶναι δυνατόν νά διαδόθηκαν στήν Ἑλλάδα καί μέσω φορητῶν ἀντικειμένων, ὅπως ὑφάσματα, κεραμικά καί χειρόγραφα, καθόσον μάλιστα οἱ κουφικές διακοσμήσεις δέν περιορίζονται μόνον στήν τοιχοποιία τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν, ἀλλά χρησιμοποιοῦνται καί στή γλυπτική, στή ζωγραφική, στήν ἀγγειογραφία καί στά χειρόγραφα. Ἡ εἴσοδος στή βυζαντινή διακοσμητική τῶν κουφικῶν διακοσμήσεων θά μποροῦσε ἴσως νά ἐνταχθεῖ μέσα στή γενικότερη τάση τῶν Βυζαντινῶν νά μιμοῦνται ἀνατολικά διακοσμητικά θέματα. Τό γεγονός ὅμως ὅτι στήν ἀρχιτεκτονική ἐμφανίζονται ξαφνικά καί σέ τέτοια πλατιά χρήση ἀμέσως μετά τήν ἀνακατάληψη ἀπό τούς Βυζαντινούς τό 961 τῆς Κρήτης καί τῆς ἐξουδετέρωσης τοῦ ἀραβικοῦ κινδύνου ἀπό τόν ἑλλαδικό χῶρο, ὁδηγοῦν στή σκέψη μήπως τά ἀραβικά διακοσμητικά θέλουν νά προβάλλουν τόν θρίαμβο τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπί τοῦ Ἰσλαμισμοῦ[7].

4) ὅ. π.

5) Ν. Νικονάνος, Κεραμοπολαστικές κουφικές δικοσμήσεις στα μνημεῖα τῆς περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν, Ἀφιέρωμα στή μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 330 σημ. 3 ὅπου ὅλη ἡ σχετική βιβλιογραφία.

6) Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area, DOP 18 (1964), σ. 20 κἑ.

7) Λ. Μπούρα, Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στό Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, Ἀθήνα 1980, σ. 21.

῾Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος ἀπό κουφικά πρωτοεμφανίζεται, ὅπως ἔχουμε πεῖ, στήν Θεοτόκο τοῦ ῾Οσίου Λουκᾶ. ῾Η ἐκκλησία αὐτή τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 10ου αἰ. εἶναι τό μνημεῖο πού παρουσιάζει τό μεγαλύτερο πλοῦτο θεμάτων καί τήν μεγαλύτερη δεξιοτεχνία στήν ἐκτέλεσή τους καθώς καί τίς μεγαλύτερες ἀναλογίες μέ αὐθεντικά ἰσλαμικά πρότυπα. ῾Η φθίνουσα ποιοτικά καί ποσοτικά διαδικασία τήν ὁποία ἀκολουθεῖ ἡ διάδοση αὐτῶν τῶν θεμάτων στά μνημεῖα τῆς ῾Ελλάδος, παρατηρεῖ ἡ Λ. Μπούρα, πείθει ὅτι ἡ Θεοτόκος πρέπει νά εἶναι τό μνημεῖο-πρότυπο πού εἰσάγει τό ρεῦμα αὐτό τῶν ἰσλαμικῶν ἐπιδράσεων στήν ἑλλαδική ἀρχιτεκτονική.

Οἱ κουφικές διακοσμήσεις στή Θεοτόκο τοῦ ῾Οσίου Λουκᾶ χρησιμοποιοῦνται κατά δύο τρόπους: 1) ζωφόροι ἀπό συμμετρικά μέσα στό κονίαμα μπηγμένα (ἐγχόρηγα) συμπλέγματα καί 2) μεμονωμένοι κουφικοί χαρακτῆρες πού παρεμβάλλονται στούς κατακόρυφους ἁρμούς τῆς πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας. Ἕνας τρίτος τρόπος χρήσης τῶν κουφικῶν πού δέν ἀπαντᾶ στή Θεοτόκο τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, ἀλλά σέ μεταγενέστερα μνημεῖα τῶν ᾿Αθηνῶν, Σώτειρα Λυκοδήμου, Ἅγ. Θεόδωροι καί σέ μερικά θραύσματα ἀπό τούς ᾿Ασωμάτους Θησείου, εἶναι τῆς ζωφόρου ἀπό πήλινα πλακίδια, στά ὁποία λαξεύονται τά κουφικά θέματα. ῾Η μέθοδος αὐτή μπορεῖ νά θεωρηθεῖ περαιτέρω ἐξέλιξη τῆς ζωφόρου μέ κουφικά μέσα στό κονίαμα. Τοῦτο προδίδει καί τό γεγονός ὅτι τό μεταξύ τῶν διακοσμητικῶν κενό καλύπτοταν μέ κονίαμα δημιουργώντας ἔτσι μιά ζωφόρο μέ ἐπιπεδόγλυφο κόσμημα πού δέν διέφερε αἰσθητικά ἀπό τόν προηγούμενο τρόπο, ἀλλά ἀπαιτοῦσε λιγότερη δουλειά. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ τελευταῖος τρόπος ἀπαντᾶ καί σέ ἰσλαμικά μνημεῖα τῆς γύρω στό 1000 ἐποχῆς.

Τά κουφικά δέν εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστα ἀπό τή σχολή τῆς Κωνσταντινουπόλεως. ᾿Εφυαλωμένα πλακίδια μέ κουφικούς χαρακτῆρες βρέθηκαν στή βόρεια ἐκκλησία τῆς Μονῆς Λιβός στήν Πόλη, καθώς καί στήν Παναγία τῶν Χαλκέων στή Θεσσαλονίκη, ὅπου ὑπάρχει μιά ζωφόρος κάτω ἀπό τόν κοσμήτη τῆς νότιας ὄψης. ῾Η διαφορά αὐτῶν μέ ἐκεῖνα τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς εἶναι ὅτι τά τελευταῖα εἶναι ἀνάγλυφα σέ πλακίδια, ἐνῶ τά ἄλλα γραπτά σέ ἐφυαλωμένα πλακίδια.

Στά πρώιμα μνημεῖα τῆς ῾Ελλάδος παρατηρεῖται ἄφθονη χρήση κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων. Ἔτσι στά ἀμέσως μετά τή Θεοτόκο τοῦ ῾Οσίου Λουκᾶ μνημεῖα πού χρονολογοῦνται γύρω στό 1000, Ἅγ. ᾿Απόστολοι Σολάκη στήν ᾿Αθήνα, Ἅγ. ᾿Ιάσων καί Σωσίπατρος στήν Κέρκυρα καί Σώτειρα Λυκοδήμου στήν ᾿Αθήνα (πρίν τό 1031), τά κουφικά χρησιμοποιοῦνται μέ ἀφθονία καί συστηματικά σέ συνδυασμό μέ πολλές ὀδοντωτές ταινίες. Στά μνημεῖα αὐτά κουφικά δέν ὑπάρχουν μόνον στούς κατακόρυφους ἁρμούς, ἀλλά καί σέ ζωφόρους. Τά παραπάνω μνημεῖα παρουσιάζουν μέν μεγάλη συγγένεια σ᾿ αὐτό μέ τή Θεοτόκο τοῦ ῾Οσίου Λουκᾶ, ὑστεροῦν ὅμως στό θεματικό πλοῦτο καί στήν δεξιοτεχνία μέ τήν ὁποία εἶναι λαξευμένα τά κεραμοπλαστικά στή Θεοτόκο. Ὅσο προχωρᾶμε πρός τά μέσα τοῦ 11ου αἰώνα, τόσο οἱ κουφικοί χαρακτῆρες ἐκφυλίζονται καί μποροῦμε πλέον νά μιλᾶμε γιά ψευδοκουφικά, συγχρόνως δέ περιορίζεται καί ἡ χρήση τους. ᾿Ελάχιστα κουφικά βρίσκουμε στούς κατακόρυφους ἁρμούς τῶν ἀθαναϊκῶν ναῶν πρός τά μέσα τοῦ 11ου αἰ. (Ἅγ. Νικόλαος Ραγκαβᾶ, ῾Αγ. Αἰκατερίνη, Καπνικαρέα). Τά τελευταῖα ἀθηναϊκά μνημεῖα μέ κουφικά στούς ἁρμούς εἶναι ὁ ἐξωνάρθηκας τῆς Καπνικαρέας, λίγο μετά τό 1050, καί ὁ λίγο μεταγενέστερος πιθανόν ναός τῆς Μεταμορφώσεως στήν Πλάκα (τρία συμπλέγματα). *Πίνακας 44β*

Λίγο μετά, στούς ῾Αγ. Θεοδώρους Κλαυθμῶνος (π. 1065) περιορίζονται μόνον στά τύμπανα τῶν παραθύρων τοῦ ῾Ιεροῦ καί τοῦ τρούλλου, ἄν ἐξαιρέσουμε ἕνα μόνον κουφικό στοιχεῖο στήν περίμετρο τοῦ τόξου τοῦ μεσαίου παραθύρου τῆς κεντρικῆς ἀψίδας. Στό Δαφνί, περί τό 1080 δέν ὑπάρχει κανένα κουφικό γράμμα στούς ἁρμούς καί ἐλάχιστα ἐκφυλισμένα σέ τύμπανα τριλόβων παραθύρων. Στήν Καισαριανή πού χρονολογεῖται στό τέλος τοῦ 11ου αἰ. δέν ὑπάρχει κανένα κουφικό στοιχεῖο καί παράλληλα παραλείπεται ἡ ἁπλή πλίνθος στούς κατακόρυφους ἁρμούς σέ μεγάλη ἔκταση.

Στόν πρώιμο 12ο αἰ. ἐπιβιώνουν τά ψευδοκουφικά στούς κάθετους ἁρμούς στό Σωτήρα τῆς Ἄμφισσας καί στήν ᾿Αργολίδα (Χώνικας, Ἅγ. ᾿Ιωάννης στό Λιγουριό) πού μερικές φορές ἔχουν τή μορφή μικρῶν ζωφόρων μέ τό ἴδιο θέμα. Πρόκειται γιά ἐκφυλισμένες ἐπιβιώσεις μέ πολύ παραποιημένα τά κουφίζοντα στοιχεῖα πού θυμίζουν σχηματοποιημένους βλαστούς. Στήν ῾Αγία Μονή Ναυπλίου (1149) καί στόν Μέρμπακα (β΄ μισό τοῦ 12ου αἰ.) δέν ὑπάρχει πιά κανένα ψευδοκουφικό σύμπλεγμα στούς ἁρμούς. ᾿Ελάχιστα ψευδοκουφικά ἐπιβιώνουν τόν 13ο αἰ.

῾Η *ἁπλή πλίνθος* στούς κατακόρυφους ἁρμούς ἀντικατέστησε σταδιακά μέσα στόν 11ο αἰ. ὅλα τά κουφικά πού ὑπῆρχαν στά πρώιμα μνημεῖα καί μέχρι καί τό γ΄ τέταρτο περίπου τοῦ 11ου αἰ. βρίσκεται σ᾿ ὅλους τούς ἁρμούς, ὅπου δέν ὑπάρχουν κουφικά συμπλέγματα. Πρός τό τέλος τοῦ αἰώνα, στό Δαφνί καί περισσότερο στήν Καισαριανή παραλείπεται συχνά. Τοῦτο ἐντάσσεται μέσα στή γενική τάση τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰ. γιά λιτότητα στόν κεραμοπλαστικό διάκοσμο τῶν ναῶν τῆς ῾Ελλάδος. ᾿Αντίθετα στό 12ο αἰ. ἡ κάθετη πλίνθος στούς ἁρμούς ἐπανέρχεται καί διατηρεῖται σταθερά πρός τό τέλος μάλιστα τοῦ 12ου αἰ., ὅπως στή Βλαχέρνα καί στή Γαστούνη τῆς ᾿Ηλείας βρίσκουμε δύο καί τρεῖς πλίνθους. Στήν Παλαιοπαναγιά ὅμως στή Μανωλάδα παραλείπεται πλήρως στή δυτική πρόσοψη καί μέ τήν τέλεια λάξευση τῶν δόμων καί τήν πλήρη προσαρμογή τους γίνεται προσπάθεια νά ἐξαφανιστοῦν οἱ ἁρμοί.

Κατακόρυφα διακοσμητικά κομμένα τοῦβλα. Μαζί μέ τά τελευταῖα κουφικά στούς κάθετους ἁρμούς ἐμφανίζεται περί τά μέσα τοῦ 11ου

αἰ. ἕνας ἐπιτηδευμένος τρόπος χρήσης τῆς κάθετης πλίνθου. Ἡ πλευρά πού φαίνεται γλύφεται καί διαμορφώνονται διάφορα διακοσμητικά θέματα, ἀστράγαλοι, δισέψιλον, ζίκ-ζάκ, ἐπάλληλοι ρόμβοι κ.λ. Τά βρίσκουμε μαζί μέ κουφικά συμπλέγματα στούς ἁρμούς στή Μεταμόρφωση τῆς Πλάκας στήν Ἀθήνα καί στή συνέχεια στόν Ἅγ. Ἰωάννη τό Θεολόγο στήν ἴδια συνοικία, ὅπου ἀπουσιάζουν τά κουφικά. Τό θέμα θά ἀποβεῖ πολύ ἀγαπητό τό 12ο αἰ. καί θά συνεχίσει νά χρησιμοποιεῖται καί μετά.

Κουφίζοντα ὄρθια τοῦβλα, δηλ. τοῦβλα πού ἔχουν πάνω σφηνοειδή ἀπόληξη, τοποθετοῦνται στά κενά πού δημιουργοῦνται μεταξύ τῶν ὀρθογωνισμένων λίθων καί τῆς κεκλιμένης στέγης. Τή χρήση τους ἐπέβαλε ὁ λοξός χῶρος πού δέν ἐπέτρεπε τήν κάλυψή του μέ τετράπλευρο δόμο καί καλύφτηκε εὐκολότερα μέ διαφόρου ὕψους κάθετα τοῦβλα μέ τή χαρακτηριστική κουφική ραμφοειδή ἀπόληξη πάνω. Ἀπαντοῦν ἀπό τό β΄ τέταρτο τοῦ 11ου αἰ., πολύ δειλά στή Σώτειρα Λυκοδήμου, πιό συχνά στήν Ἁγ. Αἰκατερίνη, στήν Καπνικαρέα, στούς Ἀσωμάτους Θησείου, στή Μεταμόρφωση καί τόν Ἅγ. Ἰωάννη τό Θεολόγο στήν Πλάκα. Τό 12ο αἰ. σέ ἀνάλογες περιπτώσεις θά χρησιμοποιηθοῦν γιά τήν κάλυψη τοῦ κενοῦ συνήθως σειρές ἀπό ἁπλά τοῦβλα πού σχηματίζουν ἀνάλογα μέ τό χῶρο ἐπάλληλες καμπύλες ἤ ὀρθές γωνίες.

Πίνακας 44α

Βαθμιδωτό κόσμημα. Ἀποτελεῖται ἀπό δύο παράλληλες σειρές τοῦβλα πού οἱ ἄκρες τους συνδέονται μέ τήν παρεμβολή μικροῦ κομματιοῦ τούβλου καί ἔτσι σχηματίζεται σειρά ἀπό βαθμίδες. Τό θέμα αὐτό στήν ἁπλούστερη μορφή ἐμφανίζεται στόν κατεστραμμένο ναό τοῦ Ἁγ. Νικολάου στήν Αὐλίδα (1000), στήν Καπνικαρέα (1050) καί τήν ἴδια ἐποχή στόν Ἅγ. Δημήτριο Σαρωνικοῦ. Στό Δαφνί θά περιτρέξει τήν ἀπόληξη τῆς μεσαίας ἀψίδας. Τό θέμα μέ ἰδιαίτερα ἐπιτηδευμένα κομμένα τοῦβλα γίνεται πολύ ἀγαπητό στό 12ο αἰ. καί θά χρησιμοποιηθεῖ σέ διάφορες παραλλαγές μέχρι τό τέλος τοῦ 13ου αἰ.

Ζῶνες ἀπό *δισέψιλον* πλαγιαστά ἤ ὁριζόντια τοποθετημένα εἶναι πολύ συχνές ἀπό τό 12ο αἰ. Στό Δαφνί ἐμφανίζονται δύο μεμονομένα στοιχεῖα στά τύμπανα τῶν παραθύρων τῶν παραβημάτων.

Πίνακας 53

Ὁ μαίανδρος σέ ζωφόρους πρωτοεμφανίζεται διστακτικά στά πλάγια τῆς ἀψίδας τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (π. 1011). Ἀργότερα στό Δαφνί (π. 1080) θά περιβάλλει τό πάνω τμῆμα τῆς μεσαίας ἀψίδας. Τό 12ο αἰ. στήν Ἁγία Μονή (1149) καί στόν Μέρμπακα θά περιτρέξει ὁλόκληρο τό ναό. Ὁ μαίανδρος θά ἐκλείψει πρός τό τέλος τοῦ 12ου αἰ. γιά να ξαναεμφανιστεῖ μέ διαφορετική μορφή στά παλαιολόγεια χρόνια.

Πίνακας 37β

Οἱ ὀδοντωτές ταινίες, χαρακτηριστικό τῆς ἑλλαδικῆς τοιχοποιίας, εἶναι ἄγνωστες στή σχολή τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐμφανίζονται στό β΄ μισό τοῦ 9ου αἰ. στή Σκριποῦ (873/4), χρησιμοποιοῦνται σποραδικά στά ἑπόμενα χρόνια, ἡ μεγαλύτερή τους ὅμως ἐξάπλωση παρατηρεῖται στά πρώιμα παραδείγματα τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς. Στή Θεοτόκο τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ περιβάλλουν τά τοξωτά πλαίσια τῶν θυρῶν καί παραθύρων καί παρεμβάλλονται μεταξύ ὅλων τῶν πάνω ἀπό τή γένεση τῶν τόξων τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων δόμων. Στούς Ἁγ. Ἀποστόλους στήν Ἀθήνα περιβάλλουν ὁμοίως τούς λοβούς τῶν παραθύρων, παρεμβάλλονται ὅμως μόνον μεταξύ ἑκάστου δευτέρου δόμου. Λίγο μετά, π. 1000, στούς Ἁγ. Ἰάσωνα καί Σωσίπατρο στήν Κέρκυρα περιορίζονται στό νά περιβάλλουν ἐκτός ἀπό τά τόξα τῶν παραθύρων καί τῶν θυρῶν τίς ζῶνες ἀπό κουφικά μόνον. Στό Καθολικό τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (π. 1011) περιβάλλουν μόνον τά πλαίσια τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ ἰσογείου καί στήν ἀνατολική πλευρά πλαισιώνουν τούς ἀνώτερους δόμους κάθε ὀρόφου. Στή Σώτειρα Λυκοδήμου στήν Ἀθήνα (πρίν τό 1031) χρησιμοποιοῦνται, ὅπως καί στόν κερκυραϊκό ναό. Στήν Καπνικαρέα (π. 1050) καί στούς Ἁγ. Θεοδώρους Κλαυθμῶνος (1065) χρησιμοποιοῦνται μέ περισσότερη φειδώ. Ἀκόμα περισσότερη φειδώ παρατηρεῖται στή χρήση ὀδοντωτῶν ταινιῶν στή Χριστιάνου Ἠλείας (π. 1070) καί στό Δαφνί (1080). Στήν Καισαριανή καί στόν Ὅσιο Μελέτιο στό τέλος τοῦ 11ου αἰ. ἐκλείπουν τελείως. Τό 12ο αἰ. γίνεται ξανά πλατιά χρήση τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν, ὅπως στό Σωτήρα τῆς Ἄμφισσας, στόν Χώνικα, στήν Ἁγία Μονή, στόν Μέρμπακα, στήν Καθολική τῆς Γαστούνης καί στή Βλαχέρνα τῆς Ἠλείας. Σέ κανένα ὅμως ἀπό τά μνημεῖα αὐτά δέν ξαναβρίσκουμε τήν ἐξάπλωση πού εἶχαν στά μνημεῖα τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 10ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰ. Καί στό 12ο αἰ. παρατηρεῖται μιά μικρή ἀνάπαυλα στή χρήση τους κατά τό γ΄ τέταρτο τοῦ αἰώνα (Ὅμορφη Ἐκκλησιά στό Γαλάτσι, Ταξιάρχης Μεσαριᾶς Ἄνδρου, Μονή Σαγματᾶ).

Ἀνάλογη πορεία μέ τίς ὀδοντωτές ταινίες ἀκολουθεῖ καί ἡ *ἁπλή πλίνθος* στούς ὁριζόντιους ἁρμούς. Στή Θεοτόκο τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ βρίσκομε διπλές, τριπλές καί τετραπλές σειρές πλίνθων. Στούς Ἁγ. Ἀποστόλους στήν Ἀθήνα ἔχομε μονές καί διπλές σειρές. Στή Σώτειρα Λυκοδήμου ἡ διπλή σειρά πλίνθων στούς ὁριζόντιους ἁρμούς ἔχει περιοριστεῖ στά ἀνώτερα σημεῖα, πάνω ἀπό τή ζωφόρο μέ τά κουφικά. Στό ἑξῆς ἐπικρατεῖ ἡ μονή πλίνθος μέ ἐξαιρέσεις μερικά μνημεῖα τοῦ προχωρημένου 12ου καί 13ου αἰ., ὅπως ἡ Βλαχέρνα καί ἡ Καθολική τῆς Γαστούνης στήν Ἠλεία, ὅπου ξαναχρησιμοποιεῖται ἡ διπλή πλίνθος. Ἐπεκτείνεται ὅμως τώρα συχνά καί στούς κατακόρυφους ἁρμούς[8].

Ὀδοντωτά γεῖσα. Αὐτά σ᾽ ἀντίθεση μέ τίς ὀδοντωτές ταινίες προεξέχουν ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου καί βρίσκονται ἀκριβῶς κάτω ἀπό τίς στέγες ὑποστηρίζοντας τήν προεξοχή τους. Τά πλίνθινα γεῖσα εἶναι σέ χρήση ἤδη ἀπό τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή. Ἀπαντοῦν

8) Χ. Μπούρας, Ἡ Ἐκκλησία στό Ἀνήλιο, σ. 258.

σ' ὅλους τούς ναούς τῆς ἐποχῆς μέχρι τό τέλος τοῦ 11ου αἰ., ὁπότε μέσα στή γενικότερη τάση γιά λιτότητα στόν κεραμοπλαστικό διάκοσμο τῶν ναῶν σχεδόν ἐξαφανίζονται (Καισαριανή). Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ. ἀντικαθίστανται βαθμηδόν καί αὐτά, ὅπως καί τά πλαίσια τῶν παραθύρων, ἀπό λοξότμητα πώρινα ἤ μαρμάρινα γεῖσα. Χωρίς ὅμως νά σταματήσει ἐντελῶς καί ἡ χρήση τῶν πλίνθινων.

Πινάκια. Πήλινα πινάκια μέ ἐφυάλωση[9] συνηθίζονται συχνά ἀπό τό β' τέταρτο τοῦ 11ου αἰ. νά ἐντοιχίζονται στούς ναούς. Στήν ἀρχή στά τύμπανα πού δημιουργοῦν τά εὐρύτερα τόξα πού περιβάλλουν δίλοβα ἤ τρίλοβα παράθυρα. Πλατιά χρήση πινακίων θά γίνει στά ἀνώτερα τμήματα τῶν ἐκκλησιῶν κατά τό 12ο αἰ. (Μέρμπακας).

Τά ἀνοίγματα τῶν ναῶν. Στίς πόρτες καί τά παράθυρα κυριαρχεῖ τό καμπύλο ἀνακουφιστικό τόξο. Τό τόξο αὐτό σέ ἀρκετά μνημεῖα μεταξύ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 10ου καί τοῦ 1200 εἶναι πεταλόμορφο[10] καί μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀραβική ἐπίδραση μιά καί ἐμφανίζεται συγχρόνως μέ τά κουφικά διακοσμητικά θέματα.

Τά παράθυρα. Τά παράθυρα τῶν μεσοβυζαντινῶν ἑλλαδικῶν ναῶν εἶναι πολύ λιγότερα καί μικρότερα ἀπό αὐτά τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μόνον λίγα μνημεῖα πού συνδέονται ἄμεσα ἤ ἔμμεσα μέ τή Βασιλεύουσα ἔχουν πολλά ἀνοίγματα. Τά παράθυρα εἶναι συνήθως μονόλοβα, δίλοβα καί τρίλοβα. Οἱ λοβοί τῶν δύο τελευταίων κατηγοριῶν εἶναι εἴτε ἐλεύθεροι εἴτε περιβάλλονται ἀπό εὐρύτερο τόξο κι ἔτσι προκύπτουν οἱ παρακάτω τύποι παραθύρων: 1) Τά παράθυρα τοῦ πρώτου τύπου, πού ὁ Megaw ἀποκαλεῖ τύπο ἐλεύθερης τοξοστοιχίας, μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἐπιβίωση τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καί κυριαρχοῦν στά πρώιμα μνημεῖα, γύρω στό 1000, ὅπως στή Θεοτόκο τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, στούς Ἁγ. Ἀποστόλους στήν Ἀθήνα, στούς Ἁγ. Ἰάσωνα καί Σωσίπατρο στήν Κέρκυρα. *Πίνακας 33* Στή Σώτειρα Λυκοδήμου (πρίν τό 1031) παράλληλα μέ τά παράθυρα τοῦ τύπου ἐλεύθερης τοξοστοιχίας ἀπαντοῦν καί αὐτά τοῦ δεύτερου τύπου, ὅπου οἱ λοβοί περιβάλλονται ἀπό εὐρύτερο τόξο. *Πίνακας 52* Στήν Καπνικαρέα (π. 1050) παράθυρα τύπου ἐλεύθερης τοξοστοιχίας ἔχομε μόνον στίς τρεῖς ἀψίδες. Στούς Ἁγ. Θεοδώρους Κλαυθμῶνος (1065) καί στό Δαφνί (π. 1080) ἔχομε μόνον παράθυρα τοῦ δευτέρου τύπου, ἐκτός ἀπό τά μονόλοβα. *Πίνακας 47β* *Πίνακας 53* Οἱ ὁμάδες ἀπό δίλοβα ἤ τρίλοβα παράθυρα τύπου ἐλεύθερης τοξοστοιχίας χρησιμοποιοῦνται λοιπόν, ὅπως φαίνεται, ἀπό τό β' μισό τοῦ 10ου αἰ. μέχρι τά μέσα τοῦ 11ου αἰ. καί στό β' μισό τοῦ 11ου αἰ. ἐκλείπουν. Ἐπιβιώνουν μόνον σποραδικά στά μετέπειτα χρόνια σέ μικρούς ναούς πού ἀποφεύγουν τίς συνθετότερες μορφές στήν

9) A. H. S. Megaw, Glazed Bouls in Byzantine Churches, ΔΧΑΕ 4/4 (1966), σ. 145-62.

10) Ἀ. Ὀρλάνδος, Τό πεταλόμορφον τόξον ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι, ΕΕΒΣ 11 (1935), σ. 411 κέξ. Λ. Μπούρα, ὅ. π., σ. 51.

τοιχοδομία. Πάντως τά παράθυρα τοῦ τύπου αὐτοῦ μόνα τους δέν μποροῦν νά χρονολογήσουν μνημεῖο στό α' μισό τοῦ 11ου αἰ. Τά τρίλοβα ὅμως παράθυρα τοῦ τύπου αὐτοῦ δέν φαίνεται νά ἐπέζησαν μετά τά μέσα τοῦ 11ου αἰώνα.

2) Στό δεύτερο τύπο παραθύρων οἱ λοβοί περιβάλλονται ἀπό ἕνα εὐρύτερο τόξο. Τοῦτο ἐμφανίζεται μέν στόν τροῦλλο τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τό ἀνακουφιστικό ὅμως τόξο ἐδῶ ἐπέβαλαν κατ' ἀρχήν οἰκοδομικοί λόγοι, δηλ. ἡ ἀνάγκη τῆς μεταφορᾶς τοῦ βάρους τῆς ὑπερκείμενης στέγης ἀπό τούς λεπτούς μαρμάρινους διαχωριστικούς κιονίσκους τῶν διλόβων παραθύρων στούς τοίχους πού πλαισιώνουν τά παράθυρα καί κατά δεύτερο λόγο ἡ μορφή τῆς ἀπόληξης τοῦ τρούλλου (καμπύλα ἀετώματα), πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἐπίδραση τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινούπολης. Τά παράθυρα ὅμως τοῦ εἴδους αὐτοῦ στή μεσοβυζαντινή ἀρχιτεκτονική γρήγορα πῆραν διακοσμητική μορφή πού ἐξελίχτηκε σταδιακά καί ἔτσι μπορεῖ νά ἀποτελέσει χρονολογικό στοιχεῖο γιά τά μεσοβυζαντινά μνημεῖα.

Στό Καθολικό τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (1011) παρατηρεῖται πλατιά χρήση τοῦ τύπου αὐτοῦ τῶν παραθύρων. *Πίνακας 50* Ἐδῶ ὅμως, ὅπου τά παράθυρα κατ' ἐπίδραση τῆς κωνσταντινοπολίτικης ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι πολύ πλατιά, τό ἀνακουφιστικό τόξο ἐπιβλήθηκε γιά τεκτονικούς καί πάλι λόγους. Τήν ἄποψη αὐτή ἐνισχύει καί τό γεγονός ὅτι στό γέμισμα τοῦ τυμπάνου τοῦ τόξου δέν παρατηρεῖται διακοσμητική τάση. Ἡ Σώτειρα Λυκοδήμου στήν Ἀθήνα (πρίν τό 1031) εἶναι τό πρῶτο ἑλλαδικό μνημεῖο, στό ὁποῖο παρατηρεῖται υἱοθέτηση τοῦ δευτέρου τύπου παραθύρων μέ διακοσμητικό κυρίως χαρακτήρα, μιά καί τό τύμπανο γεμίζει μέ πινάκια καί κουφικά κεραμοπλαστικά (παράθυρα Ἱεροῦ). Στό ἑξῆς ὁ δεύτερος τύπος παραθύρων θά ἐκτοπίσει προοδευτικά τόν πρῶτο. Γύρω στό 1050 στήν Ἁγ. Αἰκατερίνη καί στήν Καπνικαρέα στήν Ἀθήνα στό δεύτερο τύπο ἀνήκουν μόνον τά παράθυρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Στούς Ἁγ. Θεοδώρους Κλαυθμῶνος (1065) ὅλα τά δίλοβα παράθυρα τοῦ ναοῦ περιβάλλονται ἀπό εὐρύτερο τόξο πού τό τύμπανό του κοσμεῖται μέ πινάκια καί κουφικά γράμματα. Τό ἴδιο παρατηρεῖται καί στό Δαφνί (1080), ὅπου ὅμως τά κουφικά γράμματα περιορίζονται μόνον σέ λίγα τύμπανα παραθύρων, ἐνῶ τά ὑπόλοιπα γεμίζουν μέ πλίνθους πού σχηματίζουν ἁπλά γεωμετρικά θέματα. Τό 12ο αἰώνα ὁ τύπος τῶν περιβαλλομένων ἀπό εὐρύτερο τόξο παραθύρων κυριαρχεῖ.

3) Στό Δαφνί (π. 1080) πρωτοεμφανίζεται μιά παραλλαγή τοῦ δευτέρου τύπου. *Πίνακας 53* Ὁ μεσαῖος λοβός τοῦ τριλόβου παραθύρου ὑψώνεται πάνω ἀπό τούς ἄλλους καί φτάνει μέχρι τό κλειδί τοῦ τόξου πού περιβάλλει τό τρίλοβο. Αὐτή τήν παραλλαγή ἀκολουθοῦν λίγο-πολύ τά τρίλοβα παράθυρα τοῦ 12ου αἰώνα. Τό γέμισμα ὅμως τοῦ τυμπάνου καλύπτεται ἀπό τό τέλος τοῦ 11ου αἰ. (Καισαριανή) μέ καμπύλα διαταγμένες σειρές πλίνθων, μέχρις ὅτου ὁλόκληρο τό τύμπανο μαζί μέ *Πίνακας 42*

τό πλαίσιο τοῦ παραθύρου γίνει λίθινο. Τοῦτο πρωτοεμφανίζεται στό παράθυρο τῆς μεσαίας ἀψίδας στόν Χώνικα (γύρω στό 1100) στήν 'Αργολίδα καί θά ἐπικρατήσει μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις ("Ομορφη "Εκκλησιά στό Γαλάτσι (βόρ. παράθυρο), Γαστούνη β΄ μισό 12ου αἰ.). *Πίνακας 37β*

'Η μορφή καί τό ὑλικό ἀπό τό ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένα τά πλαίσια τῶν παραθύρων συμβάλλει μαζί κι αὐτό μέ ἄλλα στοιχεῖα στή χρονολόγηση τῶν ναῶν. "Ετσι ἀπό τό β΄ μισό τοῦ 10ου αἰ. μέχρι τά πρῶτα χρόνια τοῦ 12ου αἰ. τά πλαίσια τῶν παραθύρων εἶναι πλίνθινα, ἐνῶ ἀπό τήν ἀρχή τοῦ 12ου ἐμφανίζεται καί τό λίθινο. "Οταν οἱ λοβοί τῶν πολυλόβων παραθύρων εἶναι ἐλεύθεροι αὐτό εἶναι χαρακτηριστικό τῶν μνημείων τῆς γύρω στό 1000 ἐποχῆς (Θεοτόκος 'Οσίου Λουκᾶ, "Αγ. 'Απόστολοι 'Αθηνῶν, "Αγ. 'Ιάσων καί Σωσίπατρος στήν Κέρκυρα). "Οταν οἱ λοβοί περιβάλλονται ἀπό εὐρύτερο ἀνακουφιστικό τόξο πού φτάνει μόνον μέχρι τή γένεση τῶν λοβῶν, δηλ. στό ὕψος τῶν ἐπιθημάτων τῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων, τότε οἱ ναοί αὐτοί μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στήν τρίτη ἤ τέταρτη δεκαετία τοῦ 11ου αἰώνα (Σώτειρα Λυκοδήμου, 'Αγ. Αἰκατερίνη).

"Οταν τό ἀνακουφιστικό τόξο κατεβαίνει πιό κάτω ἀπό τή γένεση τῶν λοβῶν τοῦ παραθύρου ἤ φτάνει μέχρι τήν ποδιά τοῦ παραθύρου τότε τά μνημεῖα αὐτά ἀνήκουν σέ μιά πιό προχωρημένη βαθμίδα ἐξέλιξης πού ἀρχίζει γύρω στό 1040 μέ 1050 ("Αγ. Νικόλαος Ραγκαβᾶ στήν Πλάκα, Καπνικαρέα). 'Ο τύπος αὐτός κυριαρχεῖ στούς 'Αγ. Θεοδώρους Κλαυθμῶνος (1065). 'Εδῶ ἀπαντοῦν καί οἱ τρεῖς περιπτώσεις, δηλ. τό τόξο φτάνει μέχρι τή γένεση τῶν λοβῶν (μεσαία ἀψίδα, τροῦλλος), ἤ λίγο πιό κάτω (παραβήματα), ἤ μέχρι τήν ποδιά στά ὑπόλοιπα παράθυρα. 'Ο τελευταῖος τύπος κυριαρχεῖ στά παράθυρα τοῦ Δαφνιοῦ (1080) καί στά μετέπειτα μνημεῖα χωρίς ὅμως νά ἀπουσιάζουν καί οἱ ἄλλοι τύποι.

"Ενα ἄλλο διακοσμητικό θέμα πού ἀπαντᾶ σέ συνδυασμό μέ τά παράθυρα ἀκολουθώντας σχετικά ἀνάλογη ἐξελικτική πορεία εἶναι τά *πτερύγια*, τεταρτοκύκλια μέ κεραμοπλαστικό διάκοσμο πού πλαισιώνουν τά παράθυρα. Τά πτερύγια ἐμφανίζονται στά τέσσερα μονόλοβα παράθυρα τοῦ ἐξωνάρθηκα τῆς Καπνικαρέας πού εἶναι λίγο μεταγενέστερος ἀπό τό ναό (π. 1050). 'Εδῶ τά πτερύγια βρίσκονται στό ὕψος τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου, πράγμα πού τό ἐπέβαλε ὁ διατιθέμενος χῶρος πού ἔπρεπε νά καλυφτεῖ καί συνετέλεσε πιθανόν στήν ἐπινόηση τοῦ διακοσμητικοῦ αὐτοῦ θέματος, ὅπως καί ἀλλοῦ. *Πίνακας 35β*

Στούς 'Αγ. Θεοδώρους Κλαυθμῶνος (1065) τά πτερύγια στά πλάγια τῶν διλόβων παραθύρων τῆς νότιας καί δυτικῆς κεραίας ἔχουν ὑψωθεῖ στό σημεῖο τῆς γένεσης τῶν τόξων τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων. Τόν 12ο αἰ. στήν 'Αγία Μονή Ναυπλίου (1149) τό πλίνθινο πλαίσιο τοῦ τεταρτοκυκλίου τοῦ πτερυγίου κατεβαίνει πιό κάτω ἀπό τή γένεση τῶν λοβῶν καί λίγο ἀργότερα στό ναό τοῦ Μέρμπακα (β΄ *Πίνακας 47β* *Πίνακας 37α*

μισό 12ου αἰ.) θά κατέλθει μέχρι τήν ποδιά τοῦ παραθύρου, δημιουργώντας ἔτσι ἕνα μισό τυφλό τόξο, πού γεμίζει μέ κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Τά μισά αὐτά τυφλά τόξα πλαισιώνουν τά παράθυρα ἐξαίροντάς τα κατά τό 12 αἰ. καί συχνά διακρίνονται μέ κεραμοπλαστικά σέ δύο τμήματα, στό πάνω τεταρτοκύκλιο καί στό κάτω τετράπλευρο.

Οἱ *τροῦλλοι* εἶναι συνήθως ὀκτάπλευροι διακοσμημένοι στίς γωνίες μέ μαρμάρινους κιονίσκους, ἐνῶ στή σχολή τῆς Κωνσταντινούπολης ὑπάρχουν μόνον κτιστοί «κιονίσκοι». Οἱ πλευρές τοῦ τυμπάνου ἀπολήγουν σέ ἡμικύκλια πού τονίζονται μέ ἁπλά μαρμάρινα ἤ πώρινα λοξότμητα συνήθως γεῖσα. Στά σημεῖα γένεσης τῶν μαρμάρινων γείσων ὑπάρχει λίθινη ὑδρορρόη πού στηρίζεται στό κιονόκρανο πού ἐπιστέφει τόν γωνιακό κιονίσκο. Σέ κάθε πλευρά τοῦ τρούλλου ἀνοίγεται μονόλοβο κατά κανόνα παράθυρο. Δίλοβα παράθυρα ὑπάρχουν μόνον στή Θεοτόκο τοῦ 'Οσίου Λουκᾶ, στούς 'Αγ. 'Αποστόλους Σολάκη καί στούς 'Αγ. Θεοδώρους στήν 'Αθήνα καί στόν Ταξιάρχη στή Χαρούδα τῆς Μέσα Μάνης. 'Ο τύπος αὐτός τοῦ τρούλλου ὀνομάζεται «ἀθηναϊκός» μιά καί εἶναι γνωστός ἀπό πολλά παραδείγματα στήν 'Αθήνα καί παλιότερα, πρίν ἀναχρονολογηθεῖ ἡ Θεοτόκος τοῦ 'Οσίου Λουκᾶ, θεωρεῖτο ὡς τό παλιότερο παράδειγμα τοῦ εἴδους ὁ τροῦλλος τῶν 'Αγ. 'Αποστόλων Σολάκη στήν 'Αθήνα (π. 1000). 'Ο τύπος τοῦ τρούλλου αὐτοῦ πρωτοεμφανίστηκε ὅμως στή Θεοτόκο τοῦ 'Οσίου Λουκᾶ (σήμερα τό πάνω μέρος του ἔχει παραμορφωθεῖ ἀπό ἐπισκευές) λίγο μετά τό 961 καί ἀπό ἐκεῖ διαδόθηκε στήν ὑπόλοιπη 'Ελλάδα μέ τή διαφορά ὅτι στή Θεοτόκο τίς πλευρές του καλύπτουν μαρμάρινες ἀνάγλυφες πλάκες, ἐνῶ στά ὑπόλοιπα μνημεῖα εἶναι ἀπό ἁπλή πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. *Πίνακας 36* *Πίνακας 33* *Πίνακας 49* *Πίνακας 39*

Παράλληλα μέ τόν «ἀθηναϊκό» τροῦλλο ὑπάρχουν καί ἁπλούστερες μορφές τρούλλων μέ πολύπλευρο τύμπανο χωρίς κιονίσκους καί εὐθύγραμμη ἀπόληξη (Καισαριανή) ἤ μέ κτιστούς ἡμικιονίσκους καί εὐθύγραμμη ἀπόληξη, ὅπως στούς 'Αγ. 'Ιάσωνα καί Σωσίπατρο στήν Κέρκυρα) καί κυρίως σέ ὀκταγωνικούς ναούς (Δαφνί, 'Αγ. Σοφία Μονεμβασίας) καί τέλος μέ ἐνδομημένους πώρινους κιονίσκους καί καμπύλα ἀετώματα, ὅπως στόν Σωτήρα τῆς Γαρδενίτσας στή Μέσα Μάνη. Οἱ τροῦλλοι αὐτοί συνεχίζουν τήν κωνσταντινοπολίτικη παράδοση. Μιά ἁπλοποιημένη μορφή τοῦ «ἀθηναϊκοῦ» τρούλλου εἶναι ὁ ὀκτάπλευρος μέ καμπύλα ἀετώματα καί παράθυρα στίς τέσσερες μόνον πλευρές ("Αγ. 'Ιωάννης στό Λιγουριό). *Πίνακας 40*

Στούς ἑλλαδικούς ναούς κυριαρχεῖ ἡ εὐθεία γραμμή στίς ἀπολήξεις τῶν στεγῶν σ' ἀντίθεση μέ τήν καμπύλη πού κυριαρχεῖ στά μνημεῖα τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινούπολης. Οἱ ἡμικυλινδρικές καμάρες τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καλύπτονται μέ δίρρυτες στέγες πού ἀπολήγουν σέ εὐθύγραμμα *ἀετώματα*. Τά ἀετώματα αὐτά μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἐπίδραση τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ναῶν. Τά γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται μέ μονόρρυτες στέγες. Οἱ *ἀψίδες* εἶναι τρί-

πλευρες καί σπανιότερα ἡμικυλινδρικές. Τό τελευταῖο παρατηρεῖται σέ πρώιμα μνημεῖα, ὅπως στό καθολικό τῆς Μονῆς Πετράκη, στήν Σώτειρα τοῦ Κοττάκη καί τήν ῾Αγ. Αἰκατερίνη στήν Πλάκα καί μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἐπιβίωση τῆς α΄ χιλιετίας.

Γιά τή χρονολόγηση τῶν μεσοβυζαντινῶν μνημείων τῆς ῾Ελλάδος πρέπει πάντα νά λαμβάνει κανείς ὑπ᾿ ὄψη τό νεωτεριστικό στοιχεῖο πού ἐμφανίζεται σέ κάθε μνημεῖο καί νά τό συσχετίζει μέ τό ὑπόλοιπα στηριζόμενος σέ μνημεῖα-κλειδιά πού χρονολογοῦνται μέ ἀκρίβεια.

Στή συνέχεια θά γνωρίσουμε μερικά ἀντιπροσωπευτικά παραδείγματα τῶν τεσσάρων βασικῶν παραλλαγῶν τοῦ ἑλλαδικοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ, πού πλήρως ἀπαρτισμένος ἐμφανίζεται ἀπό τό β΄ μισό τοῦ 10ου αἰ.

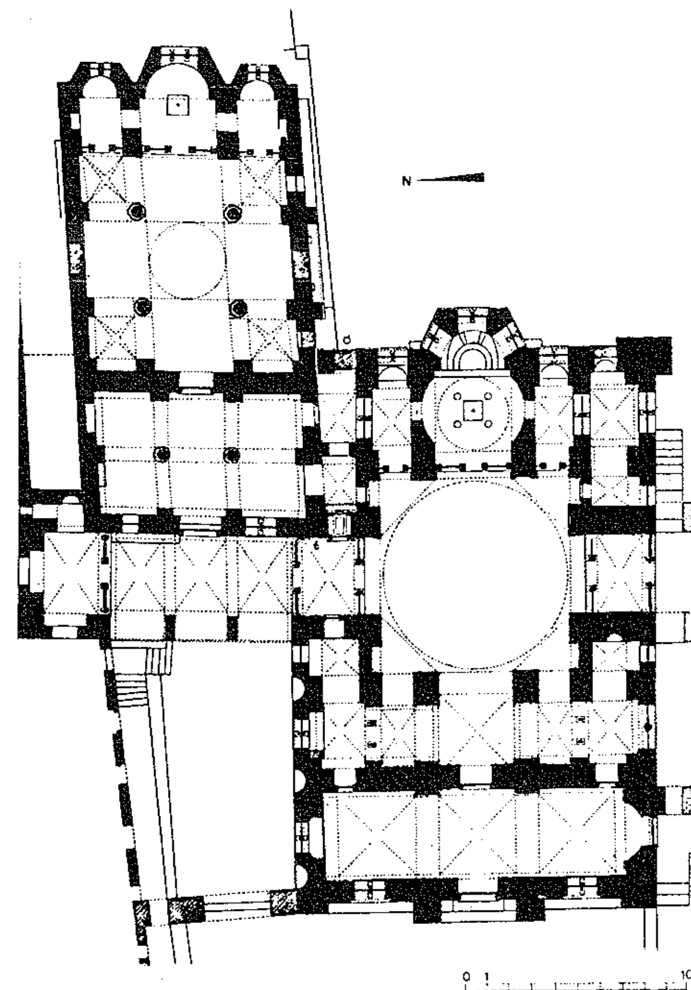
Α. ῾Ο σύνθετος τετρακιόνιος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος.

῾Ο ἀρχιτεκτονικός αὐτός τύπος χαρακτηρίζει τή σχολή τῆς Κωνσταντινούπολης γνώρισε ὅμως κάποια διάδοση (περίπου 24 παραδείγματα) καί στήν ῾Ελλάδα, ὅπου οἱ περιορισμένες τεχνικές δυνατότητες ἔστρεψαν τούς ἑλλαδίτες σέ ἁπλούστερες παραλλαγές τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, ὅπως ὁ δικιόνιος. Οἱ ἑλλαδικοί σύνθετοι ἀκολουθοῦν μόνον κατά τό ἀρχιτεκτονικό σχέδιο τήν σχολή τῆς Βασιλεύουσας, ἐνῶ κατά τήν τοιχοποιία τήν ἑλλαδική σχολή.

α. ῾Η Θεοτόκος τοῦ *῾Οσίου Λουκᾶ*[11]. Εἶναι τό παλιότερο γνωστό μνημεῖο τοῦ πλήρως ἀπαρτισμένου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ στήν ῾Ελλάδα καί ἄσκησε μεγάλη ἐπιρροή στήν ἐξέλιξη τῆς ναοδομίας στόν ἑλλαδικό χῶρο. Πρόκειται γιά τή βόρεια ἐκκλησία τοῦ συγκροτήματος τῶν δύο ναῶν τῆς Μονῆς. (Μ. εἰκ. 232-234. Κ. εἰκ. 96, πίν. 152Α, 153Β). *Εἰκόνα 66 Πίνακας 33, 3*

Παλιότερα ἡ πολύ φροντισμένη τοιχοδομία, ἡ ἐκλέπτυνση καί ὁ ἐξαιρετικός πλοῦτος πού χαρακτηρίζουν τόν ἀρχιτεκτονικό διάκοσμο τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας ἐντυπωσίασαν τούς μελετητές τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί πολλοί ἀπ᾿ αὐτούς ὑποστήριξαν τήν ἄποψη ὅτι ὁ ναός τῆς Θεοτόκου εἶναι μεταγενέστερος ἀπό τή νότια ἐκκλησία, τό Καθολικό τῆς Μονῆς, στό ὁποῖο παρατηρεῖται κάποια προχειρότητα στήν τοιχοδομία. ῾Η ἄποψη ὅμως αὐτή ἀνατράπηκε, ὅταν τυχαῖα ἀρχαιολογικά εὑρήματα ἀπέδειξαν μέ τρόπο ἀναντίρρητο ὅτι ὁ ναός τῆς Παναγίας εἶναι προγενέστερος τοῦ Καθολικοῦ. Τά σημαντικότερα ἀπό τά εὑρήματα αὐτά εἶναι α) ὅτι ἡ ἀνωμαλία πού παρατηρεῖται στήν ΒΑ γωνία τοῦ Καθολικοῦ ὀφείλεται στόν προϋπάρχοντα ναό τῆς Παναγίας στόν ὁποῖο κόλλησε στό σημεῖο αὐτό τό Καθολικό καί β) ὅτι ἡ τοιχογραφία τοῦ ᾿Ιησοῦ τοῦ Ναυῆ πού ὑπάρχει

11) Εὐ. Στίκας, Τό οἰκοδομικόν Χρονικόν τῆς Μονῆς ῾Οσίου Λουκᾶ Φωκίδος, ᾿Αθῆναι 1970, σ. 150 κέξ. Λ. Μπούρα, ὅ. π. ὅπου συνοπτική ἔκθεση τοῦ σχετικοῦ χρονολογικοῦ προβλήματος. D. I. Pallas, BZ 78 (1985), σ. 34 κέ. Π. Μυλωνᾶς, Δομική ἔρευνα στό ἐκκλησιαστικό συγκρότημα τοῦ ῾Οσίου Λουκᾶ Φωκίδος, ᾿Αρχαιολογία, 36 (1990), σ.σ. 30.

Εἰκ. 66. ῞Οσιος Λουκᾶς, ᾿Αριστερά ὁ ναός τῆς Παναγίας, δεξιά τό Καθολικό, β΄ μισό 10ου αἰ., ἀρχές 11ου αἰ. (κάτοψη).

χοντα ναό τῆς Παναγίας στόν ὁποῖο κόλλησε στό σημεῖο αὐτό τό Καθολικό καί β) ὅτι ἡ τοιχογραφία τοῦ ᾿Ιησοῦ τοῦ Ναυῆ πού ὑπάρχει στή νότια ἄκρη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς Παναγίας καί χρονολογεῖται πρός τό τέλος τοῦ 10ου αἰ. καλύφτηκε μέ ὀρθομαρμάρωση, ὅταν πλέον τό τμῆμα αὐτό τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς Παναγίας ἔγινε ἐσωτερικό τοῦ Καθολικοῦ καί ἐκτός αὐτοῦ ἡ ἀνατολική ἀπόληξη τοῦ βορ. φράγματος πού διαμορφώθηκε μπροστά ἀπό τό προσκυνητάρι, ὅπου

βρισκόταν ἡ λάρνακα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, στό Καθολικό κολλάει πάνω στήν τοιχογραφία αὐτή.

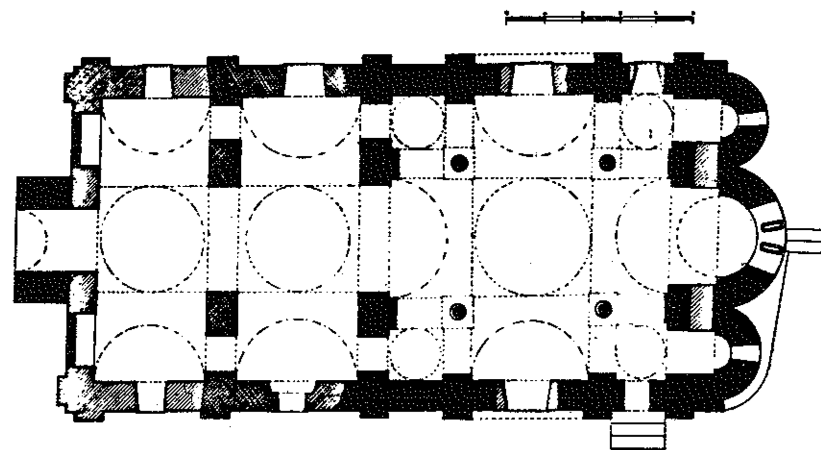
Ἔτσι ἀφοῦ τό Καθολικό παρά τίς σχετικές ἀντιγνωμίες μπορεῖ μέ βεβαιότητα νά χρονολογηθεῖ στό α΄ μισό τοῦ 11ου αἰ., ἡ Παναγία πρέπει νά κτίστηκε τόν 10ο αἰ. Ὁ Εὐσ. Στίκας ταυτίζει τήν Παναγία μέ τό ναό τῆς Ἁγ. Βαρβάρας πού κτίστηκε μεταξύ τῶν ἐτῶν 946-953, ὅταν ζοῦσε ὁ ἱδρυτής τῆς Μονῆς, ὅσιος Λουκᾶς ὁ Στειριώτης (+953) μέ χρήματα τοῦ τότε στρατηγοῦ τοῦ θέματος Ἑλλάδος Κρινίτη Ἀρωτρᾶ. Ἡ Λ. Μπούρα, πού μελέτησε τά ἀρχιτεκτονικά γλυπτά τοῦ ναοῦ βασιζόμενη στά θέματα καί τήν τεχνοτροπία τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου, καθώς καί σέ συσχετισμούς μέ ἄλλα μνημεῖα προτείνει τή χρονολόγηση τοῦ ναοῦ μετά τό 961, δηλ. μετά τήν ἀνακατάληψη τῆς Κρήτης ἀπό τούς Βυζαντινούς, τήν ὁποία εἶχε προφητεύσει ὁ Ὅσιος. Ἔτσι ἡ πλατιά χρήση τοῦ κουφικοῦ διακόσμου πού πρωτοεμφανίζεται ἐδῶ θά μποροῦσε νά ἔχει τόν ἀποτροπαϊκό χαρακτήρα ἑνός θριαμβευτικοῦ διακόσμου, πού ἀπέβλεπε νά κάνει γνωστή τή συντριβή τῶν Ἀράβων τῆς Κρήτης καί τήν ἀπαρχή μιᾶς νέας περιόδου γιά τό Ἑλλαδικό θέμα. Ἡ πρωτοβουλία γιά τήν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ πρέπει τότε νά ἀνήκει στήν ἴδια τήν κεντρική διοίκηση. Μόνον ἔτσι θά μποροῦσε νά δικαιολογηθεῖ ἡ μετάκληση συνεργείων ἀπό τήν Πρωτεύουσα καί ἡ τεράστια χρηματική δαπάνη πού ἀπαιτήθηκε γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ. Ἄν αὐτοί οἱ συλλογισμοί κατά τήν κυρία Μπούρα εἶναι σωστοί, τότε εἶναι πολύ πιθανό ὅτι ὁ πραγματικός δωρητής τοῦ μνημείου δέν εἶναι ὁ στρατηγός τῆς Ἑλλάδος, ἀλλά ὁ αὐτοκράτορας Ρωμανός Β΄ (959-963) πού ἀναφέρεται στίς παραδόσεις τοῦ μοναστηριοῦ, γιός τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Προφυρογέννητου καί ἔγγονος τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ὁ ὁποῖος μεγάλωσε σ' ἕνα κλίμα πού θά ταίριαζε ἀπόλυτα μέ τήν ἐκλέπτυνση καί τούς κλασσικισμούς τοῦ διακόσμου τῆς Παναγίας. Ἑπομένως ἡ Θεοτόκος δέν μπορεῖ νά ταυτιστεῖ μέ τήν ἐκκλησία τῆς Ἁγ. Βαρβάρας πού κτίστηκε ὅσο ζοῦσε ὁ Ὅσιος.

Ὁ κυρίως ναός εἶναι σχεδόν τετράγωνος, τετράγωνα εἶναι καί τά γωνιακά διαμερίσματα πού στεγάζονται μέ σταυροθόλια. Τό τριμερές Ἱερό καλύπτεται μέ καμάρες πού βρίσκονται σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπό τίς ὀροφές τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀπό τόν ὁποῖο χωρίζεται μέ τό σύγχρονο μαρμάρινο τέμπλο. Στή δυτική πλευρά διαμορφώνεται ἕνας δικιόνιος νάρθηκας, ἡ *λιτή*, πού ἐμφανίζεται ἐδῶ γιά πρώτη φορά. Δυτικά τῆς λιτῆς ὑπάρχει ἕνα ἀνοιχτό προστῶο, πού ἐπεκτείνεται πέρα ἀπό τά ὅρια τοῦ πλάτους τοῦ ναοῦ. Ἡ νότια προέκτασή του ἐνσωματώθηκε στό Καθολικό καί ἀπετέλεσε τό βόρειο σκέλος τοῦ σταυροῦ τοῦ Καθολικοῦ. Τό προστῶο αὐτό ἀποτελεῖ προσθήκη πού ἔγινε γιά νά συνδέσει τό Καθολικό μέ τό παλιότερο κτίσμα τῆς Παναγίας.

Ὁ ναός συναγωνίζεται σέ μέγεθος τά πρώιμα μνημεῖα τοῦ τύπου στήν Πόλη (Λιβός, Παντεπόπτη), ἐνῶ τά ἀθηναϊκά μνημεῖα τῆς ἴδιας

κατηγορίας εἶναι κατά πολύ μικρότερα (Μονή Πετράκη, Σώτειρα Κοττάκη, Ἁγ. Αἰκατερίνη). Οἱ συγγένειες μέ τήν Πόλη περιορίζονται στήν κάτοψη, στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὀργανώνονται τά διάφορα τμήματα τοῦ ναοῦ. Κωνσταντινοπολίτικη ἐπίδραση μποροῦν νά θεωρηθοῦν οἱ δύο ἀντηρίδες στή νότια πλευρά πού προβάλλουν καί ἐξωτερικά τήν νότια κεραία τοῦ σταυροῦ. Κατά τά ἄλλα ὁ ναός ἐντάσσεται στήν ἑλλαδική σχολή ναοδομίας. Ἔχει μικρά καί λίγα σχετικά παράθυρα καί ἐμφανίζει πλήρως διαμορφωμένο τόν πλινθοπερίκλειστο τρόπο τοιχοποιίας. Ἡ ἐπιτηδευμένη αὐτή τοιχοδομία μέ τό πλῆθος καί τήν ποικιλία τῶν κουφικῶν στούς κατακόρυφους ἁρμούς καί σέ ζωφόρους καί τίς ὀδοντωτές ταινίες πού χωρίζουν ὅλους σχεδόν τούς δόμους ἀπό τή γένεση τῶν τόξων τῶν παραθύρων καί πάνω, χρησιμοποιεῖται μόνον στά πιό ἐμφανή μέρη τοῦ ναοῦ, στή νότια καί τήν ἀνατολική ὄψη καί στό ὁρατό τμῆμα τῆς πρόσοψης. Ὁ τροῦλλος ἀνήκει στόν «ἀθηναϊκό» λεγόμενο τύπο. Ἔχει ὅμως μαρμάρινη ἐπένδυση καί δίλοβα παράθυρα στίς πλευρές πού ἀπολήγουν σέ ἡμικύκλιο. Σήμερα ἡ στέγη εἶναι ἀλλοιωμένη καί ἀπολήγει σέ ὁριζόντιο γεῖσο.

β. Τό καθολικό τῆς *Μονῆς Πετράκη* στήν Ἀθήνα[12]. Ὁ ναός ἔχει σήμερα ἐσωτερικά ἀλλοιωθεῖ γιατί προκειμένου νά διευρυνθεῖ τό Ἱερό μετακινήθηκε τό τέμπλο ἀπό τούς ἀρχικούς πεσσούς στούς ἀνατολικούς κίονες. Στή δυτ. πλευρά ὑπῆρχε ἀπό τήν ἀρχή νάρθηκας, ἀπό τόν ὁποῖο σώζονται μόνον τμήματα τῶν πλαγίων τοίχων ἐνσωματωμένα στό νεώτερο. Ὁ ἐξωνάρθηκας εἶναι προσθήκη τοῦ 1804. *Εἰκόνα 67 Πίνακας 35α*

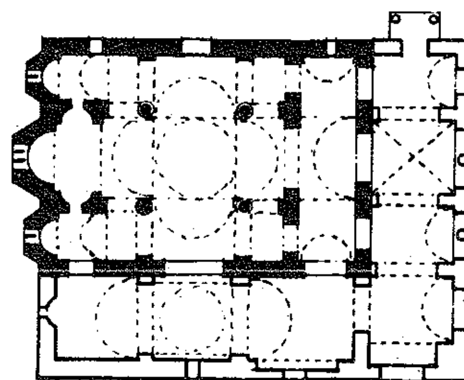
Εἰκ. 67. Ἀθήνα, Καθολικό Μονῆς Πετράκη, τέλος 10ου αἰ. (κάτοψη).

12) Μ. Σωτηρίου, δ. π. Μ. Γ. Μπίρης, Μεταγενέστερες προσθῆκες στό καθολικό τῆς Μονῆς Πετράκη στήν Ἀθήνα, Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετά τήν Ἅλωση 2, Ἀθήνα 1982, σ. 191 κἑξ.

Ὁ ναός διακρίνεται γιά τήν ἰσορροπία καί τήν ἀκρίβεια στή διάπλαση τῶν χώρων. Στούς πλάγιους τοίχους ἔχει ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά ἀντηρίδες γιά ἐνίσχυση τῶν σημείων, στά ὁποῖα μεταβιβάζονται μέσω τῶν τόξων τά βάρη τῶν θόλων καί γι' αὐτό ἀκριβῶς κτίστηκαν μέ περισσότερη φροντίδα ἀπό τό ὑπόλοιπο κτήριο, πού ἔχει κτιστεῖ μέ ἀργολιθοδομή. Τά ἀνώτερα τμήματα μέ τό ἀμελές πλινθοπερίκλειστο ὀφείλονται σέ ἐπισκευές. Ὁ τροῦλλος μέ τήν ἰδεάζουσα μορφή, εἶναι ὀκταγωνικός μέ ἀποστρογγυλευμένες τίς γωνίες καί ἐλαφρῶς κοῖλες τίς πλευρές, θά μποροῦσε νά ἀναχθεῖ στήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο. Μόνον οἱ τρεῖς ἡμικυλινδρικές ἀψίδες προέρχονται στό σύνολό τους ἀπό τήν ἀρχική κατασκευή τοῦ ναοῦ. Τό τρίβηλο παράθυρο τῆς μεσαίας ἀψίδας εἶναι ἰδιαίτερα πλατύ καί μαζί μέ τίς ψηλές καί φαρδιές ἀναλογίες τῶν ἡμικυκλικῶν ἀψίδων φέρνει τό μνημεῖο κοντά σέ μνημεῖα τοῦ 9ου καί 10ου αἰ. Μέ τά μνημεῖα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς συνδέει τό ναό ἡ ἀμελής τοιχοποιία καί ἡ ἔλλειψη κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου πού περιορίζεται μόνον στό ὀδοντωτό γεῖσο κάτω ἀπό τίς στέγες τῶν ἀψίδων καί θά ὑπῆρχε καί στόν ὑπόλοιπο ναό. Ἀρχαϊκό στοιχεῖο εἶναι καί τό ἀνάγλυφο γεῖσο πού περιτρέχει ἐσωτερικά τό ναό κατά παλαιοχριστιανικά πρότυπα. Αὐτό ἀπό τόν 11ο αἰ. θά ἐκλείψει μέ ἐξαιρέσεις τούς ὀκταγωνικούς καί μερικούς μανιάτικους σταυροειδεῖς. Ὁ διάκοσμος τοῦ γείσου αὐτοῦ καί τῶν ἀμφικιονίσκων τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδας μέ τά καρδιόσχημα φύλλα πού παρεμβάλλονται μεταξύ τῶν κεραιῶν τῶν σταυρῶν ἀπαντᾶ σέ γλυπτά τοῦ 9ου αἰ. (Σκριποῦ, Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος Θηβῶν). Ἔτσι τό μνημεῖο μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ πρός τό τέλος τοῦ 10ου αἰ. ἴσως λίγο μετά τήν Θεοτόκο τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ πού εἶναι τό πρῶτο μνημεῖο στήν Ἑλλάδα πού μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ μέ σχετική ἀκρίβεια λίγο μετά τό 961 καί εἰσάγει τόν πλήρως ἀπαρτισμένο σύνθετο τετρακιόνιο τῆς κωνσταντινοπολίτικης σχολῆς. Μέ τήν παράδοση τῆς σχολῆς τῆς Βασιλεύουσας σχετίζεται τό μνημεῖο ἐκτός τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου καί μέ τήν συμπαγή καί μνημειώδη χωρίς τήν ἔντονη διαβάθμιση τῶν στεγῶν του μορφή, πράγμα πού τό διαφοροποιεῖ ἀπό τά ἄλλα ἀθηναϊκά μνημεῖα, τῶν ὁποίων εἶναι τό πρωιμότερο, καθώς καί μέ τήν πλαστική διάρθρωση τῶν τοίχων, μέ ἀντηρίδες.

γ. *Καπνικαρέα*[13]. Στόν ἀρχικό σύνθετο τετρακιόνιο ἀθηναϊκό ναό προστέθηκε λίγο μετά στή βόρεια πλευρά μονόχωρο τρουλλαῖο πρόσκτισμα, τό παρεκκλήσι τῆς Ἁγ. Βαρβάρας, πού σήμερα σώζεται σέ μιά ὄψιμη ἀνακατασκευή. Στή δυτική πλευρά τῶν δύο αὐτῶν ναῶν προστέθηκε τήν ἴδια ἐποχή ὁ σημερινός ἐξωνάρθηκας πού ἀρχικά φαίνεται ὅτι εἶχε τή μορφή ἀνοικτῆς στοᾶς. Μπροστά στή νότια εἴσοδο τοῦ ἐξωνάρθηκα προστέθηκε μικρό κιονοστήρικτο προστῶο τόν Εἰκόνα 68 Πίνακες 35β, 1

13) Ἀ. Ξυγγόπουλος, ΕΜΜΕ 2 (1929), σ. 69, εἰκ. 55-57.

Εἰκ. 68. Ἀθήνα, Καπνικαρέα, μέσα 11ου αἰ. (κάτοψη).

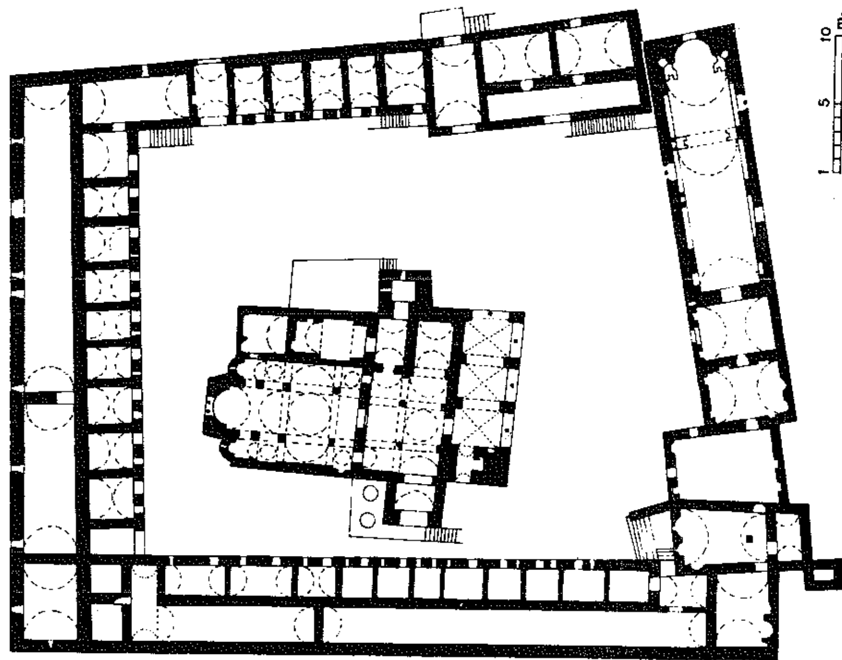
12ο αἰ. πιθανότατα κατ' ἐπίδραση τῶν προστώων τῶν μνημείων τῆς Ἀργολίδας. (Κ. πίν. 161. Μ. εἰκ. 273).

Τό μνημεῖο εἶναι κτισμένο κάτω μέ μεγάλους δόμους πού σχηματίζουν σταυρούς σέ παράταξη. Ἀπό ἐκεῖ καί πάνω ἔχει κτιστεῖ μέ κανονικό πλινθοπερίκλειστο σύστημα, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ μονή πλίνθος. Ὑπάρχουν μόνον ἔξι κουφικά στούς κάθετους ἁρμούς, τέσσερα στή νότια κεραία καί δύο στή μεσαία ἀψίδα. Ἔτσι ὁ κυρίως ναός μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ γύρω στό 1050, μεταξύ τῶν παλιότερων μνημείων τῆς Ἀθήνας μέ πολλά κουφικά στούς ἁρμούς (Ἅγ. Ἀπόστολοι, Σώτειρα Λυκοδήμου, Ἅγ. Νικόλαος Ραγκαβᾶ, Ἁγ. Αἰκατερίνη) καί τῶν Ἁγ. Θεοδώρων Κλαυθμῶνος (1065), ὅπου δέν ὑπάρχουν κουφικά στούς ἁρμούς. Γιά τόν ἴδιο λόγο καί ὁ ἐξωνάρθηκας πού ἔχει ὀκτώ κουφικά στούς ἁρμούς πρέπει νά τοποθετηθεῖ πρίν ἀπό τούς Ἁγ. Θεοδώρους. Ἡ ὁμοιότητα μεταξύ τῶν κουφικῶν τοῦ ἐξωνάρθηκα μέ τοῦ κυρίως ναοῦ προδίδουν μικρή μεταξύ τους χρονική ἀπόσταση.

Ὁ ναός μέ τά προσκτίσματά του παρέχει στό ἐσωτερικό τήν ἐντύπωση ἤρεμης εὐρυχωρίας καί ἐξωτερικά τήν αἴσθηση χάρης, ἁρμονίας καί ἤρεμης ἀνάτασης μέ τήν κλιμάκωση τῶν στεγῶν καί τήν ἐναλλαγή εὐθείας καί καμπύλης γραμμῆς.

δ. Τό καθολικό τῆς *Μονῆς* τοῦ *ὁσίου Μελετίου* στόν Κιθαιρώνα[14]. Εἰκόνα 69
Στήν ἐκκλησία εἶναι προσαρτημένο παρεκκλήσι στή νότια πλευρά, δικιόνια λιτή καί ἀνοικτή στοά στή δυτική. Ἀρχικά ὁ νάρθηκας ἔφθανε μέχρι τό σημεῖο πού βρίσκονται σήμερα οἱ δύο κίονες. Τό 12ο αἰ. κατεδαφίστηκε ὁ δυτ. τοῖχος καί διπλασιάστηκε τό πλάτος τοῦ

14) Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ 5 (1939-40), σ. 59 κἑξ.

Εἰκ. 69. Κιθαιρώνας, Μονή Ὁσίου Μελετίου, τέλος 11ου αἰ. (κάτοψη).

νάρθηκα. Τό μοναστήρι γνωστό σάν μονή τοῦ Συμβόλου ὑπῆρχε πρίν ἐγκατασταθεῖ σ᾽ αὐτό ὡς ἡγούμενος ὁ ὅσιος Μελέτιος πού κοιμήθηκε γύρω στό 1105.

Τό καθολικό εἶναι κτισμένο μέ μεγάλους πωρόλιθους καί χονδρά τοῦβλα κατά τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Κυριαρχοῦν οἱ ὁριζόντιες σειρές τῶν πλίνθων, ἐνῶ παραλείπονται συχνά οἱ πλίνθοι στούς κατακόρυφους ἁρμούς. Λείπουν οἱ ὀδοντωτές ταινίες, κάτω ὅμως ἀπό τίς στέγες ὑπάρχουν ἀκόμα ὀδοντωτά γεῖσα. Ὁ τροῦλλος ἔχει ἀλλοιωθεῖ, ἀνήκει ὅμως σέ παραλλαγή τοῦ «ἀθηναϊκοῦ» τύπου, ὅπου ἀντί κιόνων στίς γωνίες ἔχει μόνον ὁριζόντια γεῖσα στά ὁποῖα στηρίζονται οἱ ὑδρορρόες καί τά πώρινα τοξωτά γεῖσα τῶν πλευρῶν τοῦ τρούλλου, πού εἶχε ἀρχικά δαντελωτή ἀπόληξη. Ἡ κεντρική ἀψίδα εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλη, τρίπλευρη καί διατρυπᾶται ἀπό ἕνα τρίλοβο καί δύο μονόλοβα παράθυρα. Τό τρίλοβο ἔχει τόν μεσαῖο λοβό λίγο ψηλότερο ἀπό τούς ἄλλους καί περιβάλλεται ἀπό πλίνθινο πλαίσιο πού φτάνει μέχρι τήν ποδιά. Ἐπειδή τά παράθυρα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀπαντοῦν κατά τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 11ου αἰ., καθώς καί ἡ συχνή παράλειψη τῆς πλίνθου στούς κατακόρυφους ἁρμούς, ἡ ἔλλειψη κουφικῶν καί ὀδοντωτῶν ταινιῶν πού παρατηρεῖται τήν ἴδια ἐποχή στά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Ἀττικοβοιωτίας καί τέλος ἡ ὕπαρξη ὀδοντωτοῦ γείσου κάτω ἀπό τίς στέγες καί ὄχι λίθινου, ὅπως παρατηρεῖται ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ., τό καθολικό πρέπει νά χρονολογηθεῖ στό τέλος τοῦ 11ου αἰ. ἤ τό πολύ στά πρῶτα χρόνια τοῦ 12ου αἰ., ἐποχή κατά τήν ὁποία παρατηρεῖται λιτότητα στόν κεραμοπλαστικό διάκοσμο.

Ὁ ἐξωνάρθηκας καί ἡ στοά, ὅπου ἀπαντοῦν διακοσμητικά κομμένα τοῦβλα καί τόξα ἀπό δισέψιλον, συνηθισμένα τό 12ο αἰ., μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στά μέσα τοῦ 12ου αἰώνα.

ε. Στήν ἴδια ἐποχή, τέλος 11ου ἀρχές 12ου αἰ., ἀνήκει καί ὁ ναός τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στό χωριό *Χώνικα* τῆς Ἀργολίδας[15]. Εἶναι κτισμένος πάνω σέ τρίβαθμη κρηπίδα. Τό τριμερές Ἱερό εἶναι ἰδιαίτερα εὐρύχωρο καί τό μεσαῖο τμῆμά του ἔχει κόγχες στά πλάγια, ὅπου ἀνοίγονται οἱ δίοδοι πρός τά παραβήματα. Τό μνημεῖο ἔχει ἀλλοιωθεῖ στά ἀνώτερα τμήματά του καί ὁ ὀκτάπλευρος τροῦλλος εἶναι μεταγενέστερος.

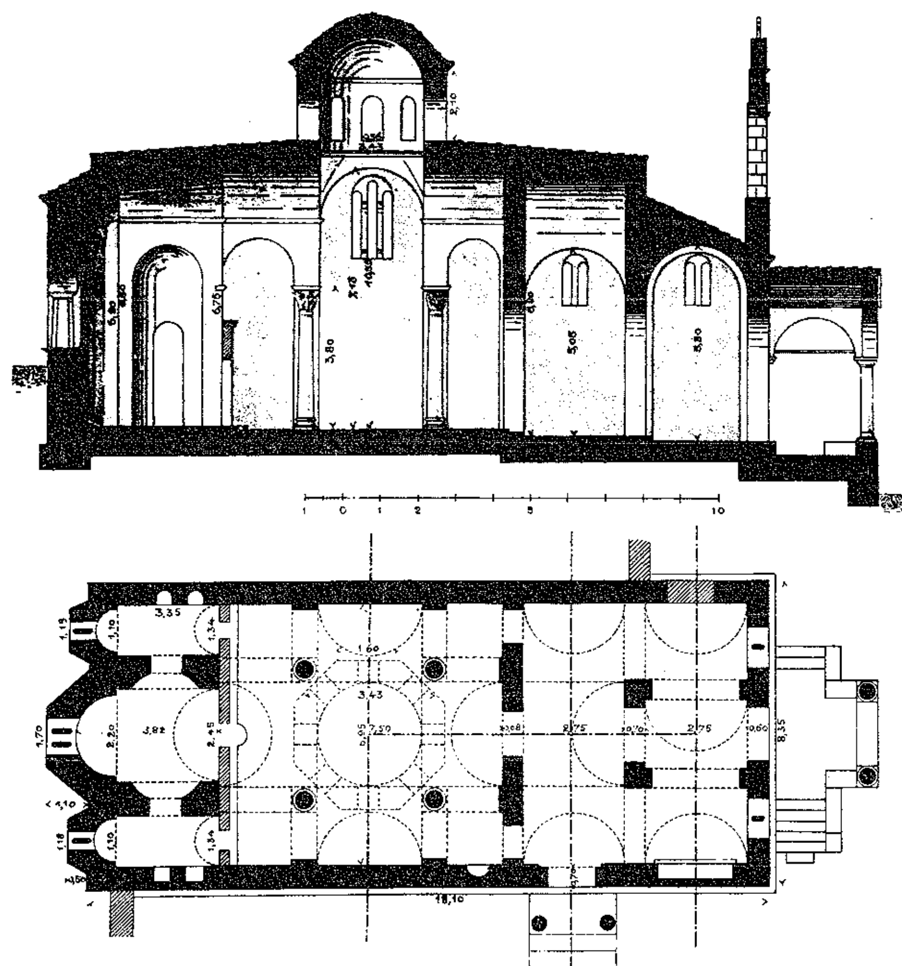
Μέσα στήν φροντισμένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία πού φτάνει μέχρι τήν κρηπίδα στέκονται συμμετρικά ἀπό δυό σέ κάθε πλευρά ραδινοί λίθινοι σταυροί πλαισιωμένοι ἐν μέρει μέ ὀδοντωτή ταινία. Στήν ἀνατ. πλευρά ὁ τοῖχος μέχρι τήν ποδιά τῶν παραθύρων καλύπτεται μέ ὀθρομαρμάρωση. Τά τόξα τῶν παραθύρων εἶναι πλίνθινα καί μόνον στό τρίλοβο παράθυρο τῆς μεσαίας ἀψίδας, πού εἶναι σήμερα πρόχειρα φραγμένο, κάνει τήν ἐμφάνισή του ὁ νέος τύπος πού ἔχει λίθινο τό πλαίσιο. Στό διάκοσμο τῶν τοίχων παρατηρεῖται ἐπιβίωση ψευδοκουφικῶν στούς κατακόρυφους ἁρμούς. Ὑπάρχουν τρία τέτοια συμπλέγματα καί ἕνας σταυρός στά σημεῖα πού ἡ μονή πλίνθος δέν ἐπαρκοῦσε νά γεμίσει τό μεταξύ τῶν δόμων κενό. Παρατηρεῖται ἐπίσης ἀρκετή χρήση κομμένων διακοσμητικά τούβλων στούς κάθετους ἁρμούς, στά ἀνώτερα κυρίως τμήματα τοῦ τοίχου.

Ἡ παρουσία τῶν ψευδοκουφικῶν πού δέν ἀπαντᾶ στήν Ἁγία Μονή (1149) καί στόν Μέρμπακα (β´ μισό 12ου αἰ.) καί ἡ χρήση τοῦ λίθινου πλαισίου μόνον σ᾽ ἕνα παράθυρο πού διευρύνεται στά δύο τελευταῖα μνημεῖα μᾶς ἐπιτρέπει νά ἐντάξουμε τό μνημεῖο στά πρωιμότερα τῆς Ἀργολίδας.

στ. Πολύ σημαντικό ἀπό τήν ὁμάδα τῶν ἀργολικῶν μνημείων εἶ- *Εἰκόνα 70*
ναι τό ἀκριβῶς χρονολογημένο καθολικό τῆς *Νέας* ἤ *Ἁγίας Μονῆς* *Πίνακας 37α, β*
Ἀρείας, ἔξω ἀπό τό Ναύπλιο[16]. Ἱδρύθηκε ἀπό τον ἐπίσκοπο Ἄργους Λέοντα πού συνέταξε καί τό τυπικό τῆς μονῆς, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1149, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ κτητορική ἐπιγραφή. Ὁ σύνθετος τετρακιόνιος ναός ἔχει λιτή, μικρό κιονοστήρικτο προστῶο μέ ἀετωματικές τίς ἀπολήξεις τῆς στέγης του στή βόρεια εἴσοδο καί ἄλλο μεγαλύ-

15) A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, Athenische Mitteilungen 34 (1909), σ. 196 κἑξ.

16) Στό ἴδιο, 130 κἑξ. Β. Χώρα, Ἡ «Ἁγία Μονή» Ἀρείας, Ἀθήνα 1975.

Εἰκ. 70. Ἄρεια, Ἁγία Μονή. 1149 (κάτοψη καί τομή).

τερο στή δυτ. εἴσοδο μέ ἀέτωμα μόνον στή δυτική πλευρά. Ὁ τροῦλλος εἶναι ὀκτάπλευρος, στίς γωνίες ὑπάρχουν πώρινοι κτιστοί κίονες καί ἀπολήγει σέ εὐθύγραμμο γεῖσο. Τό μνημεῖο πατάει σέ κρηπίδα πού μόλις προεξέχει. Ἀπό τήν κρηπίδα ὑψώνονται συμμετρικά τοποθετημένοι δύο ψηλόλιγνοι στή βόρεια καί τρεῖς στή νότια πλευρά πέτρινοι σταυροί καί δύο ἰσοσκελεῖς κάτω ἀπό τά παράθυρα τῆς δυτ. πλευρᾶς. Τό ὑπόλοιπο τῶν τοίχων εἶναι μέ κανονική πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία πού διακόπτεται στά ἀνώτερα τμήματα ἀπό τρεῖς ὀδοντωτές ταινίες καί ζωφόρο ἀπό πλίνθινο μαίανδρο πού περιτρέχει τό ναό. Μέ ἰδιαίτερη φροντίδα κοσμεῖται ἡ μεσαία ἀψίδα. Τόν μαίανδρο πλαισιώνουν δύο ζωφόροι μέ κομμένα διακοσμητικά τοῦβλα πού

πλαισιώνονται μέ ὀδοντωτές ταινίες. Πάνω ἀπό τό παράθυρο ὑπάρχει μικρότερος μαίανδρος καί λαξευμένα διακοσμητικά τοῦβλα ἑκατέρωθεν τοῦ τόξου τοῦ παραθύρου. Ἐδῶ καί τά τρία παράθυρα τοῦ Ἱεροῦ καί αὐτά τοῦ τρούλλου ἔχουν πώρινα πλαίσια. Πώρινα εἶναι καί πολλά γεῖσα κάτω ἀπό τίς στέγες. Στό μνημεῖο αὐτό φαίνεται καθαρά ἡ αὐξανόμενη τάση πού χαρακτηρίζει τό 12ο αἰ., γιά περισσότερη χρήση τοῦ λίθου καί τήν ἐκζήτηση στόν κεραμοπλαστικό διάκοσμο πού θά ἐνταθεῖ στό β΄ μισό τοῦ 12ου αἰ.

ζ. Τό ἐπιβλητικότερο ἀπό τά βυζαντινά μνημεῖα τοῦ 12ου αἰ. στήν Ἀργολίδα εἶναι ὁ ναός τῆς Θεοτόκου στόν *Μέρμπακα*[17]. Εἶναι κτισμένος σέ τρίβαθμη κρηπίδα καί οἱ τοῖχοι μέχρι περίπου τό ἀνώφλι τῶν θυρῶν εἶναι κτισμένοι μέ μεγάλες πέτρες κατά ψευτοϊσόδομο τρόπο. Τό ὑπόλοιπο μέ κανονικό πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Πολλές κατακόρυφες πλίνθοι εἶναι κομμένες διακοσμητικά καί ἀρκετοί δόμοι ἔχουν ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο, μερικοί δέ στήν ἀνατολική πλευρά ἔχουν ἐνσωματωμένα στή μέση σκυφία. Δύο ὀδοντωτές ταινίες καί ἕνας μαίανδρος περιτρέχουν τό ναό. Στή μεσαία ἀψίδα ὁ μαίανδρος γίνεται διπλός. Στήν ἀνατολική πλευρά ὑπάρχει καί ζωφόρος ἀπό κομμένα διακοσμητικά τοῦβλα πού σχηματίζουν πλαγιαστά δισέψιλον. Τά πλαίσια τῶν παράθυρων τῶν ἀψίδων εἶναι λίθινα καί τά πτερύγια στά τρίλοβα παράθυρα τῆς ἐγκάρσιας κεραίας κατέρχονται μέχρι τήν ποδιά. Ὁ τροῦλλος ἔχει τήν ἴδια μορφή μέ τῆς Ἁγίας Μονῆς, χωρίς ὅμως πώρινα πλαίσια στά παράθυρα, ἀλλά μέ πλούσιο κεραμοπλαστικόδιάκοσμο ἀπό τή γένεση τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων καί πάνω. (Κ. πίν. 162Β). *Πίνακας 38*

Στό ναό παρατηρεῖται ἕνας ἰδιαίτερα μεγάλος φόρτος διακοσμητικῶν θεμάτων μέ μεγαλύτερη ἔμφαση στήν ἀνατολική πλευρά πού φτάνει τήν ἐκζήτηση. Τά θέματα πού ἐμφανίστηκαν στήν Ἁγία Μονή ἔχουν ἐδῶ περαιτέρω ἐξελιχθεῖ καί πολλαπλασιασθεῖ. Ἔτσι τό μνημεῖο μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ., ἐποχή πού χαρακτηρίζεται γενικά γιά τή μανιεριστική τάση της.

Οἱ τρεῖς παραπάνω ναοί τῆς Ἀργολίδας παρουσιάζουν πολλά κοινά γνωρίσματα, ἀρχιτεκτονικό τύπο, τοιχοδομία, διακοσμητικά στοιχεῖα καί μποροῦν ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη νά ἀποτελέσουν μιά ξεχωριστή ὁμάδα μέσα στήν ἀρχιτεκτονική τοῦ 12ου αἰ. καί νά δώσουν μιά ἀρκετά σαφή εἰκόνα τῆς ἐξέλιξής της. Τά μνημεῖα αὐτά χαρακτηρίζονται γιά τήν κλασικιστική τους τάση πού ἐκδηλώνεται μέ τήν κρηπίδα[18] πάνω στήν ὁποία κτίζονται, στίς ἀναλογικές σχέσεις τῶν διαστάσεων πού διακρίνονται γιά τό μέτρο, στόν τονισμό τῆς ὁριζό-

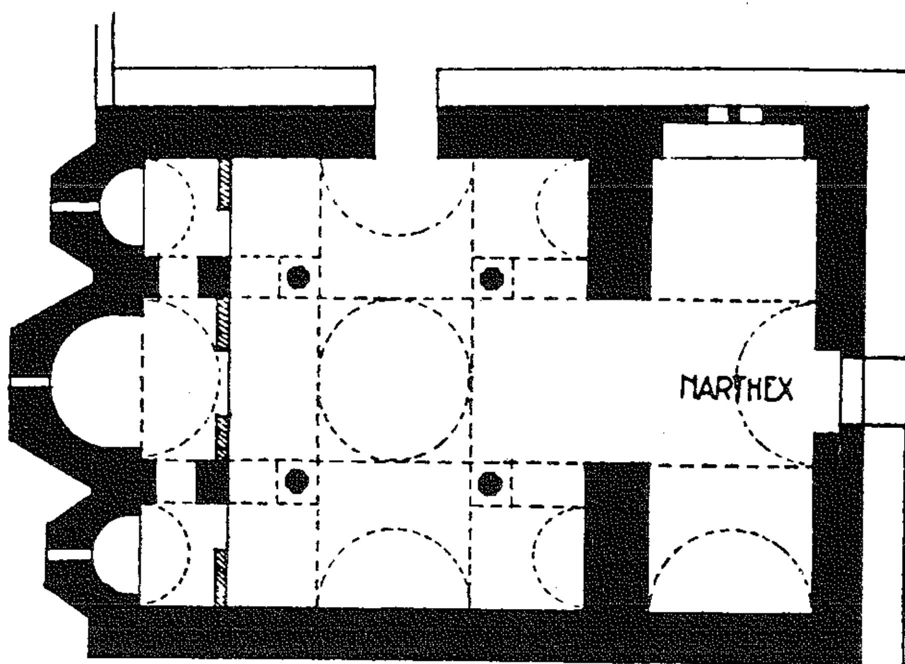
17) Στό ἴδιο, σ. 201 κἑξ.

18) Χ. Μπούρας, Βυζαντινές «Ἀναγεννήσεις» καί ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ 11ου καί 12ου αἰῶνος, ΔΧΑΕ 5 (1966/69) 262.

ντιας γραμμῆς μέ τίς ζωφόρους ἀπό κεραμοπλαστικά, στήν εὐθεία πού κυριαρχεῖ στίς ὀροφές καί τόν τονισμό τῶν ἀξόνων τοῦ κτηρίου μέ τούς λίθινους σταυρούς καί τήν πλατιά χρήση τοῦ μαρμάρου. Ἡ ποιότητα τῆς κατασκευῆς καί τό ἐνδιαφέρον γιά τελειότητα καί ἀκρίβεια, ἡ στροφή πρός τίς ἀρχιτεκτονικές ἀξίες τῆς ἀρχαιότητας δείχνουν πόσο ἔχει ὡριμάσει τήν ἐποχή αὐτή ἡ τέχνη στήν Ἑλλάδα, μιά καί τό ἴδιο παρατηρεῖται καί σ' ἄλλες περιοχές, καί αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν προανάκρουσμα μιᾶς ἀναγεννησιακῆς κίνησης, πού δυστυχῶς σταμάτησε μέ τήν κατάλυση τῆς Αὐτοκρατορίας ἀπό τούς βάρβαρους Σταυροφόρους.

Β. Ὁ ἡμισύνθετος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος.

α. Ὁ *Ταξιάρχης* στή *Χαρούδα* τῆς Μάνης[19]. Τό κάτω μέρος τοῦ τοίχου μέχρι τήν ὀδοντωτή ταινία πού τόν περιτρέχει στό ὕψος τοῦ κατωφλίου τῶν παραθύρων τοῦ νάρθηκα εἶναι κτισμένο μέ μεγάλες ἀμελῶς λαξευμένες πέτρες. Ἀπό ἐκεῖ καί πάνω κτίστηκε μέ ἐπιμελη- *Εἰκόνα 71* *Πίνακας 39*

Εἰκ. 71. Μάνη, Χαρούδα, Ταξιάρχης, β' μισό 11ου αἰ. (κάτοψη).

19) Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας καί ἡ κτητορική ἐπιγραφή του, Λακωνικαί Σπουδαί 1 (1972), σ. 271-291 καί τοῦ ἴδιου, Βυζαντινά 13 (1985), σ. 602 σημ. 23.

μένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα, ἀπό λαξευμένους πωρόλιθους πού πλαισιώνονται ἀπό μιά καί σπανιότερα ἀπό δύο πλίνθους στούς ὁριζόντιους ἁρμούς, ἐνῶ στούς κατακόρυφους ἐκτός ἀπό τή μονή ἤ διπλή πλίνθο ὑπάρχουν καί πλίνθοι πού σχηματίζουν Κ ἤ ἀνάστροφα Π καί Γ. Σέ πολλά σημεῖα κάτω ἀπό τίς στέγες σώζονται ὀδοντωτά γεῖσα. Σάν ὑπέρθυρο καί κατώφλι τῆς δυτ. πόρτας ἔχουν τοποθετηθεῖ σέ δεύτερη χρήση κομμάτια ἀπό ἀνάγλυφο ἐπιστύλιο μαρμάρινου τέμπλου τοῦ 11ου αἰ. Ὁ τροῦλλος ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν «ἀθηναϊκῶν» καί ἔχει δίλοβα παράθυρα, σήμερα ἔχει ἀλλοιωθεῖ στό πάνω μέρος. Ἐσωτερικά ὁ ναός στό ὕψος τῆς γένεσης τῶν καμαρῶν ἔχει μαρμάρινο ἀνάγλυφο λοξότμητο γεῖσο. Ὅμοιο γεῖσο (κοσμήτης) περιτρέχει καί τή βάση τοῦ τρούλλου. Τό γεῖσο αὐτό εἶναι συνηθισμένο στούς ναούς τῆς Μάνης καί θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ συντηρητικό στοιχεῖο, μιά καί ἀπαντᾶ, ὅπως εἴπαμε, στά πρίν τό 1000 μνημεῖα τῶν ἄλλων περιοχῶν καί θεωρεῖται παλαιοχριστιανικό κατάλοιπο καί ἐπιζεῖ μετά τό 1000 μόνον στή Μάνη καί στούς ὀκταγωνικούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους, ὅπου τό ἀπαιτοῦν οἱ ψηλές ἀναλογίες τους.

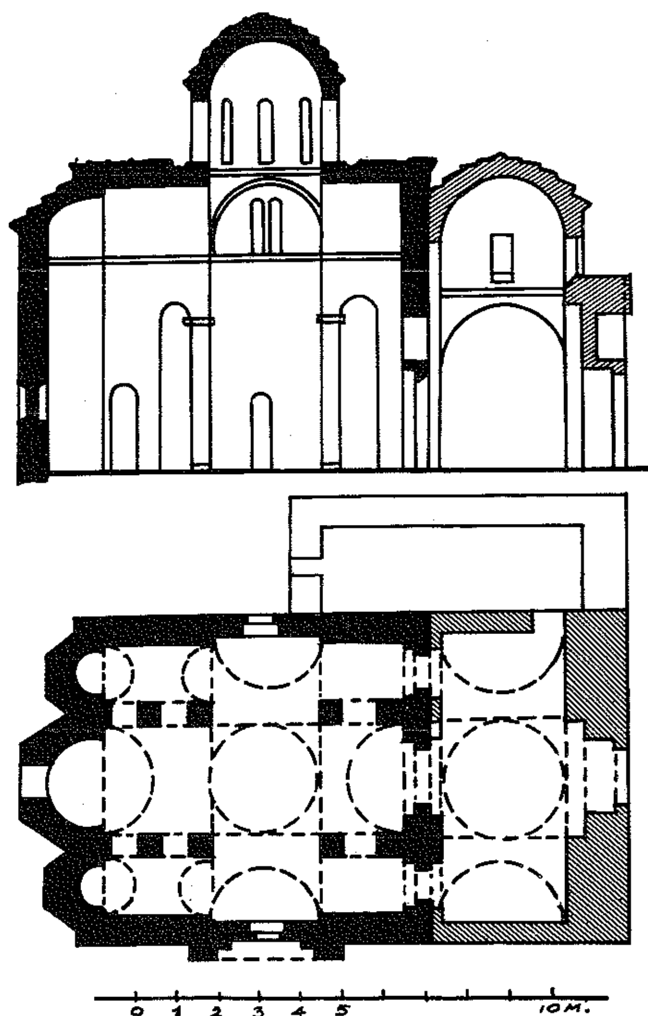
Ἄλλο χαρακτηριστικό τῆς μανιάτικης ναοδομίας εἶναι οἱ μαρμάρινοι ἀνάγλυφοι ἑλκυστῆρες πού συνδέουν τά τόξα πού βαστοῦν τόν τροῦλλο.

Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ συγγενεύει μέ τά χρονολογημένα γλυπτά στό 1074, 1075 τοῦ «μαρμαρᾶ» τῆς περιοχῆς Νικήτα[20]. Στή χρονολόγηση τοῦ ναοῦ στό β' μισό τοῦ 11ου αἰ. συνηγορεῖ ἡ περιορισμένη χρήση ὀδοντωτῶν ταινιῶν. Ἡ ὁμοιότητα τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ τρούλλου μέ αὐτά τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στήν Ἀθήνα (π. 1065). Τά πλίνθινα τοξωτά πλαίσια τῶν παραθύρων πού φτάνουν μέχρι τή γένεση τῶν λοβῶν καί ἀλλοῦ λίγο πιό κάτω, ὅπως συμβαίνει στά γύρω στά μέσα τοῦ 11ου αἰ. μνημεῖα, καί ἀπαντᾶ στό χρονολογημένο μνημεῖο τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου στή Μπάμπακα τῆς Μάνης (1075). Ἡ διατήρηση τοῦ ὀδοντωτοῦ γείσου κάτω ἀπο τίς στέγες, τό ὁποῖο ἐκλείπει στό τέλος τοῦ 11ου αἰ. καί τέλος ἡ διατήρηση τῶν μονῶν πλίνθων στούς κάθετους ἁρμούς, πού παραλείπεται συχνά στό τέλος τοῦ 11ου αἰ. φέρνουν τό μνημεῖο γύρω στήν ὄγδοη δεκαετία τοῦ αἰώνα αὐτοῦ.

β. Τό καθολικό τῆς Μονῆς *Καισαριανῆς*[21]. Ὁ νάρθηκας εἶναι προσθήκη τοῦ 17ου αἰ., τό παρεκκλήσι τοῦ 16ου καί τό κωδωνοστάσιο τοῦ 19ου αἰ. Ὁ ναός εἶναι κτισμένος μέ τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Ὁ κεραμοπλαστικός του διάκοσμος εἶναι ἰδιαίτερα λιτός. Δέν ὑπάρχει κανένα κουφικό στοιχεῖο, ἡ ἁπλή πλίνθος στούς κάθετους ἁρμούς παραλείπεται συχνά. Ὀδοντωτές ταινίες καί ὀδοντωτά *Εἰκόνα 72* *Πίνακας 40, 41, 42*

20) Τοῦ ἴδιου, Νικήτας Μαρμαρᾶς, Δωδώνη 1 (1972), σ. 21-44.

21) Ἀ. Ὀρλάνδος, ΕΜΜΕ 3 (1933), α. 161, εἰκ. 215.Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινή Ἀθήνα, σ. 99-120. Θ. Χατζηδάκη-Μπαχάρα, Τό μοναστήρι τῆς Καισαριανῆς.

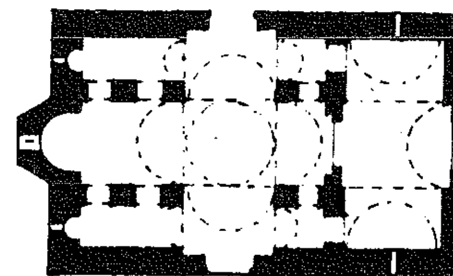

Εἰκ. 72. 'Αττική, Καθολικό Μονῆς Καισαριανῆς, τέλος 11ου αἰ.

γεῖσα ὑπάρχουν μόνον στήν ἀπόληξη τοῦ ὀκτάπλευρου ἁπλοῦ τρούλλου, πού δέν ἔχει κιονίσκους καί ἀπολήγει σέ εὐθύγραμμο γεῖσο. 'Η βόρεια κεραία τοῦ σταυροῦ προβάλλεται καί ἐξωτερικά μέ ἀντηρίδες πού στηρίζουν βαθύ πώρινο τόξο. "Ομοιο ὑπάρχει καί στό σύγχρονο μέ τήν Καισαριανή καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ 'Οσίου Μελετίου, ἐνῶ στά παλιότερα μνημεῖα ("Οσ. Λουκᾶς, Σώτειρα Λυκοδήμου) τά τόξα αὐτά ἦταν πλίνθινα. Τά πώρινα πού βρίσκουμε στό τέλος τοῦ 11ου αἰ. προαναγγέλλουν τήν ὅλο αὐξανόμενη τάση τῆς ἐποχῆς αὐτῆς γιά χρή-

ση τοῦ λίθου στά τόξα, στά παράθυρα καί στά γεῖσα. 'Η πλευρά αὐτή τοῦ ναοῦ μέ τήν πλαστική διάρθρωση τοῦ τοίχου θυμίζει κωνσταντινοπολίτικα μνημεῖα καί προσδίδει ἰδιαίτερη ἀνάταση στό κτήριο. (Μ. εἰκ. 274).

Τό μνημεῖο διακρίνεται γιά τή λιτότητα στήν τοιχοδομία, πράγμα πού τό χρονολογεῖ, ὅπως ἔχομε ἤδη πεῖ, στό τέλος τοῦ 11ου αἰ., τή

Εἰκ. 73. 'Αθήνα, Γοργοεπήκοος, 12ος αἰ. (κάτοψη)

σαφή διάκριση τῶν τμημάτων πού τό ἀπαρτίζουν καί φαίνεται στήν ἁρμονική διαβάθμιση τῶν στεγῶν καί τίς ἀρκετά ψηλές ἀναλογίες του πού φαίνονται καλύτερα στό ἐσωτερικό.

γ. *Παναγία* ἡ *Γοργοεπήκοος* στήν 'Αθήνα[22]. Βρίσκεται δίπλα στή σημερινή Μητρόπολη καί εἶναι γνωστή σάν μικρή Μητρόπλη ἤ "Αγ. 'Ελευθέριος. Οἱ ἀρχικοί κίονες ἀντικαταστάθηκαν τό 1833 μέ πεσσούς. 'Ο τριμερής νάρθηκας ἔχει τό μεσαῖο τμῆμα ψηλότερο ἀπό τά πλάγια καί στεγάζεται μέ καμάρα πού εἶναι προέκταση τῆς δυτ. κεραίας τοῦ ναοῦ. Τό ἴδιο παρατηρεῖται καί μέ τίς μονόρρυτες στέγες τῶν πλαγίων τμημάτων. Στήν ἀνατ. πλευρά ἐξέχει μόνον ἡ μεσαία ἀψίδα. 'Ο τροῦλλος εἶναι τό ἀρτιότερο σωζόμενο παράδειγμα τοῦ «ἀθηναϊκοῦ» τύπου στήν 'Αθήνα. *Εἰκόνα 73 Πίνακας 43*

'Ιδιομορφία ἀποτελεῖ ὁ τρόπος κτισίματος τοῦ ναοῦ. 'Εκτός ἀπό τόν τροῦλλο πού ἀκολουθεῖ τό συνηθισμένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα, ὁ ὑπόλοιπος ναός εἶναι ἐπενδεδυμένος μέ μαρμάρινες πλάκες. Στό κάτω τμῆμα, μέχρι τό ὕψος τῶν ἀνωφλίων τῶν παραθύρων χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι μαρμάρινοι ἀκόσμητοι δόμοι. 'Από ἐκεῖ καί πάνω ἔχουν ἐντοιχισθεῖ 90 ἀρχαῖα καί βυζαντινά ἀνάγλυφα. "Ετσι ἡ ἐκκλησία γίνεται μιά γραφική ἔκθεση γλυπτῶν. Στά χριστιανικά γλυπτά περιλαμβάνονται ἀρκετά θωράκια τοῦ 9-10ου αἰ. μέ γραφικά ἀνα-

22) 'Α. Ξυγγόπουλος, ΕΜΜΕ 2 (1929), σ. 71, εἰκ. 59. Μ. Χατζηδάκης, ὅ. π., σ. 34-51. K. Michel - A. Struck, Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens, Athenischen Mitteilungen 1906, σ. 279 κἑξ.

τολίζοντα θέματα ἀπό ἀντωπά ζῶα ἑκατέρωθεν τοῦ δέντρου τῆς ζωῆς ἤ ἀλληλοσπαρασσόμενα ζῶα χαριτωμένης ἐπιπεδόγλυφης λαϊκῆς τέχνης. Τά ἐθνικά γλυπτά φρόντισαν οἱ κτίστες νά τά ἐκχριστιανίσουν λαξεύοντας μεταξύ τῶν ἐθνικῶν θεμάτων σταυρούς. Γιά τή χρονολόγηση τοῦ μνημείου ὑπάρχουν διαφωνίες, ἐπικρατέστερη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Χατζηδάκη πού ἀνάγει τό μνημεῖο στό τέλος τοῦ 12ου αἰ. συνδέοντας τήν ἀγάπη πρός τήν ἀρχαιότητα πού παρουσιάζεται μέ τή χρήση τῶν ἐθνικῶν γλυπτῶν μέ τό μορφωμένο μητροπολίτη 'Αθηνῶν Μιχαήλ Χωνιάτη (1180-1204). Τό πρόβλημα τῆς χρονολόγησης προέρχεται ἀπό τήν ἔλλειψη κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου βάση τοῦ ὁποίου ἔχουν χρονολογηθεῖ οἱ ὑπόλοιπες μεσοβυζαντινές ἐκκλησίες τῆς 'Ελλάδος. Οἱ ψηλόλιγνες ἀναλογίες του πού εἶναι πολύ ἔντονες στό ἐσωτερικό σέ σύγκριση μέ τά ἀθηναϊκά μνημεῖα τοῦ 11ου αἰ., ἡ ἐπένδυση τοῦ κάτω μέρους τοῦ τοίχου μέ ἀκόσμητες μαρμάρινες πλάκες, ὅπως καί στό ναό τοῦ Μέρμπακα καθώς καί ἡ μόλις ἐξέχουσα κρηπίδα, πάνω στήν ὁποία ὑψώνεται τό μνημεῖο, ἐπιτρέπουν χρονολόγηση στόν προχωρημένο 12ο αἰ. (Μ. εἰκ. 272).

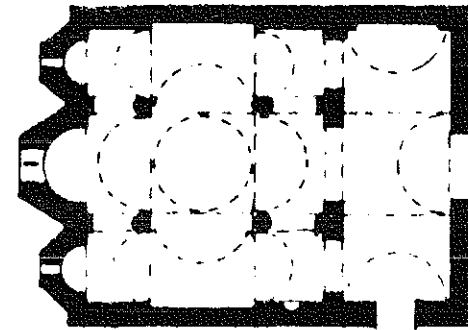
Γ. 'Ο ἁπλός τετρακιόνιος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος.

α. 'Ασώματοι Θησείου στήν 'Αθήνα[23]. 'Ο ναός εἶχε παραμορφωθεῖ ἀπό προσθῆκες πού ἀφαιρέθηκαν τό 1960 καί ἀποκαταστάθηκε τό μνημεῖο στήν ἀρχική του μορφή. Κατά τήν ἀναστήλωση ἀποκαταστάθηκε ἡ βόρ. πόρτα τοῦ νάρθηκα μέ τό πεταλόμορφο τόξο ἔχοντας σάν πρότυπο τό ὅμοιο τόξο τῆς νότ. κτισμένης σήμερα πόρτας τῆς Καπνικαρέας. Στό δυτ. τοῖχο πού ἦταν ὁλόκληρος γκρεμισμένος ὑπῆρχε πιθανόν ζωφόρος ἀπό πήλινα πλακίδια μέ ἀνάγλυφη κουφική διακόσμηση. Δύο κομμάτια πού βρέθηκαν στήν ἀνασκαφή ἐντοιχίστηκαν στήν πρόσοψη. Μέ βάση κυρίως αὐτά τά πλακίδια χρονολογεῖται ὁ ναός στό β' μισό τοῦ 11ου αἰ. Γιατί παρόμοια ζωφόρο ἀπαντᾶ καί στούς 'Αγ. Θεοδώρους Κλαυθμῶνος (π. 1065). Στή χρονολόγηση αὐτή βοηθοῦν καί οἱ μεγάλοι λίθινοι σταυροί πού ὑπάρχουν στή βάση τῶν τοίχων, τά κομμένα διακοσμητικά τοῦβλα στούς κάθετους ἁρμούς καί τά κουφίζοντα κάθετα τοῦβλα κάτω ἀπό τίς στέγες, στοιχεῖα πού ἀπαντοῦν τήν ἐποχή αὐτή. *Εἰκόνα 74*

β. 'Η Μεταμόρφωση στή βόρεια κλιτύ τῆς 'Ακροπόλεως[24]. Τό ἀθηναϊκό αὐτό μνημεῖο εἶναι σήμερα παραμορφωμένο μέ τίς ἐπεκτάσεις πού ἔχουν γίνει πρός ἀνατολάς καί δυσμάς. Τό ἀρχικό μνημεῖο παρουσιάζει πολλές ἀναλογίες μέ τά δύο ἀμέσως παραπάνω μνημεῖα *Πίνακας 44α*

23) Εὐ. Στίκας, 'Ο ναός τῶν 'Αγίων 'Ασωμάτων «Θησίου», ΔΧΑΕ 4/1 (1960), σ. 115 κἑξ. Μ. Χατζηδάκης, ὅ. π., εἰκ. 33-56.

24) Λ. Φιλιππίδη, 'Η χρονολόγησις τῆς Μεταμορφώσεως Σωτῆρος 'Αθηνῶν, 'Επιστημονική 'Επετηρίς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης 5 (1970), σ. 89 κἑ.

Εἰκ. 74. 'Αθήνα, 'Ασώματοι Θησείου, β' μισό 11ου αἰ. (κάτοψη).

καί ὁ τροῦλλος μέ τῆς Καπνικαρέας. Τό κάτω ἀπό τό δίλοβο παράθυρο ἄνοιγμα στή βόρεια πλευρά ἴσως ἀρχικά νά ἦταν προσκυνητάρι (κόγχη) πάνω ἀπό τήν πόρτα πού θά ὑπῆρχε ἐκεῖ. 'Ο ναός εἶναι κτισμένος μέ κανονικό πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Διασώζονται τρία κουφικά στούς κάθετους ἁρμούς. 'Υπάρχουν ἐπίσης στούς κατακόρυφους ἁρμούς διακοσμητικά κομμένα τοῦβλα μέ ρόμβους καί ζίκ-ζάκ καί κάτω ἀπό τίς στέγες κάθετα κουφίζοντα τοῦβλα πού γεμίζουν τά κενά πού δημιουργοῦνται μεταξύ τῶν δόμων καί τῆς κεκλιμένης στέγης. Τά τελευταῖα ἀπαντοῦν πολύ ἁπλοποιημένα στό γειτονικό ναό τοῦ 'Αγ. 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου (τέλος 11ου αἰ.), ὅπου ὅμως δέν ἀπαντοῦν κουφικά. Αὐτά ἀπαντοῦν σέ πλατιά χρήση μαζί μέ κουφικά στόν ἐξωνάρθηκα τῆς Καπνικαρέας. Ἔτσι θά μποροῦσε ἡ Μεταμόρφωση νά χρονολογηθεῖ μεταξύ τῆς Καπνικαρέας καί τῶν 'Αγίων Θεοδώρων Κλαυθμῶνος (π. 1065) πού δέν ὑπάρχουν κουφικά στούς ἁρμούς.

γ. Ἅγ. Νικόλαος τοῦ *Ραγκαβᾶ* στήν Πλάκα[25]. Εἶναι καί αὐτός πολύ ἀλλοιωμένος. Στό κάτω μέρος τοῦ τοίχου ὑπάρχουν μεγάλοι δόμοι πού ἀκόμα δέν διαμορφώνουν κανονικούς σταυρούς. Τό ὑπόλοιπο εἶναι κτισμένο μέ κανονικό πλινθοπερίκλειστο. Μονή πλίνθος ὑπάρχει σ' ὅλους τούς ἁρμούς, ὀκτώ δέ κουφικά ἀπαντοῦν στούς κάθετους ἁρμούς. Μερικά ἀπ' αὐτά θυμίζουν αὐτά τῶν 'Αγ. 'Αποστόλων Σολάκη καί τῆς Σώτειρας Λυκοδήμου. 'Υπάρχουν ἐπίσης κουφίζοντα κάθετα τοῦβλα κάτω ἀπό τήν ἀετωματική στέγη. Δύο ὀδοντωτές ταινίες περιτρέχουν τό μνημεῖο. Τό δίλοβο παράθυρο τῆς κεραίας περιβάλλεται ἀπό εὐρύτερο πλαίσιο πού κατεβαίνει μέχρι τήν ποδιά. Ὅλα αὐτά προδίδουν τήν πρωιμότητα τοῦ μνημείου. *Πίνακας 44β*

25) 'Α. Ξυγγόπουλος, ΕΜΜΕ 2 (1929), σ. 95, εἰκ. 106. Τό μνημεῖο ἀναπαλαιώθηκε τελευταῖα.

Τά κουφικά συμπλέγματα είναι κάπως άπλούστερα άπό αυτά της Σώτειρας Λυκοδήμου (πρίν τό 1031). Έχουν λιγότερες σφηνοειδείς άπολήξεις, άλλά είναι άκόμα σφηνοειδεῖς,ἐνῶ στην Καπνικαρέα ἔχουν τετραγωνιστεῖ. Ἐκτός αὐτοῦ τά κουφικά τῆς Καπνικαρέας εἶναι πολύ λιγότερα ἀπό αὐτά τοῦ Ἁγ. Νικολάου σέ σχέση μέ τίς ἐπιφάνειες πού σώζονται στά δύο μνημεῖα. Ἔτσι μπορεῖ ὁ ναός νά χρονολογηθεῖ ὁπωσδήποτε πρίν τήν Καπνικαρέα (π. 1050) καί μετά τή Σώτειρα Λυκοδήμου (π. 1031) καί πρίν τήν Ἁγ. Αἰκατερίνη στήν Πλάκα (λίγο πρίν τό 1050), ὅπου ναί μέν τά κουφικά εἶναι πολλά, ἔχουν ραμφοειδεῖς ἀπολήξεις, εἶναι ὅμως ἁπλούστερα τά συμπλέγματα.

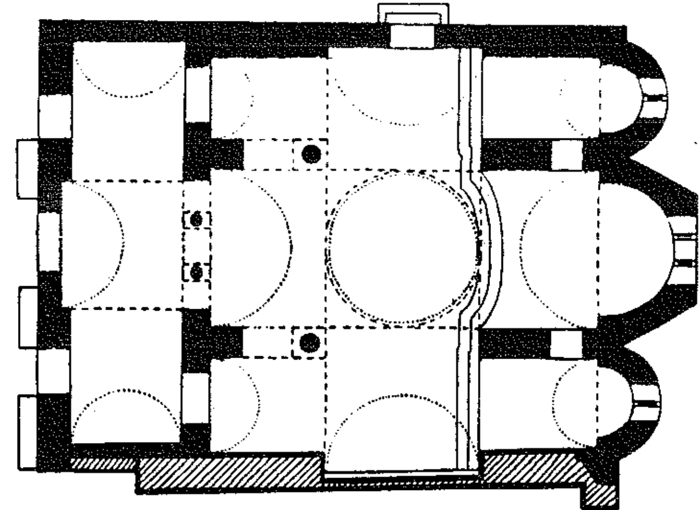
δ. *Ἅγ. Σέργιος* καί *Βάκχος* στήν Κίττα τῆς Μάνης[26]. Στήν παλιότερη βιβλιογραφία ὁ ναός ἀναφέρεται σάν Ἅγ. Γεώργιος ἤ Τρουλλωτή. Τό κάτω τμῆμα τοῦ τοίχου, μέχρι τό ἀνώφλι τῆς εἰσόδου ἔχει κτιστεῖ μέ μεγάλους δόμους πού στή νότια πλευρά σχηματίζουν σταυρούς πού ἐναλλάσσονται μέ ταῦ. Ἀκολουθεῖ ὀδοντωτή ταινία καί μετά, μέχρι τίς στέγες τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων περιτρέχει τό ναό πλατιά ταινία μέ ἐπάλληλες σειρές ἀπό ρομβοειδή πήλινα πλακίδια, θέμα συχνό στά μανιάτικα μνημεῖα. Ὁ τροῦλλος ἀνήκει στόν «ἀθηναϊκό» τύπο, ἔχει ὅμως παράθυρα μόνον στίς τέσσερες πλευρές, οἱ ὑπόλοιπες εἶναι τυφλές, πράγμα συνηθισμένο στή Μάνη. Τά πλίνθινα βαθμιδωτά τόξα πού περιβάλλουν τά μονόλοβα παράθυρα τῶν κεραιῶν φτάνουν μέχρι τήν ποδιά. Ἑκατέρωθέν τους ὑπάρχουν τεταρτοκύκλια πτερύγια πάνω καί κάτω ἀπ' αὐτά τετράπλευρα περιγραμμένα μέ ὀδοντωτή τανία καί γεμισμένα μέ πήλινα ρομβοειδή πλακίδια. Ὁ τύπος αὐτός τῶν πτερυγίων πού χωρισμένα στά δύο φτάνει μέχρι τήν ποδιά τοῦ παραθύρου μᾶς ὁδηγεῖ στό β' μισό τοῦ 12ου αἰ. Σ' αὐτό συνηγορεῖ τό πώρινο ἀνακουφιστικό τόξο τῆς δυτ. πόρτας καί τά γλυπτά τοῦ ναοῦ. *Πίνακας 45*

Δ. Ὁ ἁπλός δικιόνιος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος.

α. *Ἅγ. Ἰάσωνας* καί *Σωσίπατρος* στήν Κέρκυρα[27] Ὁ ναός κατά παλαιοχριστιανική ἐπιβίωση ἐπικοινωνεῖ μέ τό νάρθηκα μέ τρίβηλο. Ἡ μεσαία ἀψίδα εἶναι τρίπλευρη οἱ πλάγιες ἡμικυλινδρικές. Ὁ τροῦλλος εἶναι ὀκτάπλευρος καί στίς γωνίες διαμορφώνει ἐσοχές, ὅπου τοποθετοῦνται ἐνδομημένοι κιονίσκοι ἀπό πωρόλιθο. Σέ κάθε πλευρά τοῦ τρούλλου ὑπάρχει ἀπό ἕνα μονόλοβο παράθυρο. Τό ἀνώτερο τμῆμά του ἔχει παραμορφωθεῖ ἀπό ἐπισκευές. Ὁ ναός ἔχει πολλά παράθυρα πού ὅλα ἀνήκουν στόν τύπο τῆς ἐλεύθερης τοξοστοι- *Εἰκόνα 75*

26) R. Traquair, Laconia. The Churches of Western Mani, BSA 15 (1908-9), σ. 186-89, εἰκ. 3, πίν. XI, XIII, XIV, XVI. A. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, BSA 33 (1932-33), σ. 143, 159-162. ΠΑΕ 1979, σ. 177 κἑξ.

27) Π. Βοκοτόπουλος, Ἅγ. Ἰάσων καί Σωσίπατρος.

Εἰκ. 75. Κέρκυρα, Ἅγιοι Ἰάσων καί Σωσίπατρος (κάτοψη).

χίας καί τά πλίνθινα τόξα τους πού περιβάλλονται ἀπό ὀδοντωτή ταινία φτάνουν μέχρι τή γένεση τῶν τόξων.

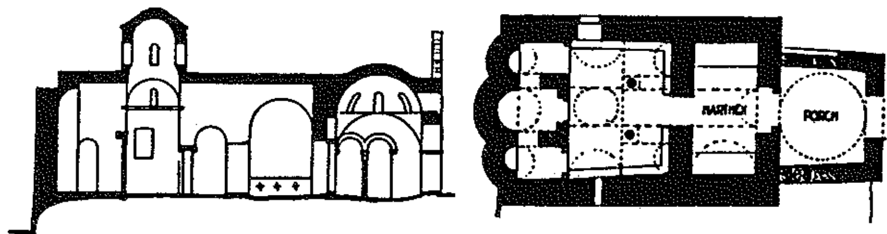
Τά κατώτερα τμήματα τοῦ ναοῦ εἶναι κτισμένα μέ μεγάλους τετράπλευρους πωρόλιθους στούς ἁρμούς τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται σποραδικά πλίνθοι. Ἀπό τή γένεση τῶν τόξων τῶν παραθύρων καί πάνω εἶναι κτισμένος μέ λίγο ἀμελή πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία. Μονές σειρές πλίνθων ὑπάρχουν στούς ὁριζόντιους ἁρμούς, ἐνῶ στή μεσαία ἀψίδα ἀπαντοῦν καί διπλές. Στούς κατακόρυφους ἁρμούς ὑπάρχουν πολλά κουφικά, ἐνῶ στίς ἀψίδες καί στό βόρειο τοῖχο ὑπάρχουν ζωφόροι ἀπό ψευδοκουφικά πού πλαισιώνονται ἀπό ὀδοντωτές ταινίες.

Ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα καί μάλιστα τά πολλά κουφικά φέρνουν τό μνημεῖο κοντά στή Θεοτόκο τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ καί στούς Ἁγ. Ἀποστόλους Σολάκη στήν Ἀθήνα. Τά κουφικά ὅμως τοῦ κερκυραϊκοῦ μνημείου εἶναι ἁπλούστερα καί ἡ ποικιλία τους μικρότερη ἀπό τῶν δύο παραπάνω μνημείων. Οἱ ζωφόροι ἀπό κουφικά μέσα στό κονίαμα ἀπαντοῦν τρεῖς στή Θεοτόκο καί μία στή Σώτειρα Λυκοδήμου, ὅπου ἐμφανίζεται καί ἡ τρίτη παραλλαγή τῶν πλακιδίων μέ κουφικά, αὐτή ἀπουσιάζει στήν Κέρκυρα καί οἱ ζωφόροι στή μεσαία ἀψίδα εἶναι δύο, ἔτσι κι ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη τό μνημεῖο πρέπει νά χρονολογηθεῖ πρίν τή Σώτειρα Λυκοδήμου καί κοντά στούς Ἁγ. Ἀποστόλους Σολάκη, γύρω δηλ. στό 1000, μιά κι ὅλα του τά παράθυρα ἀνήκουν στόν τύπο τῆς ἐλεύθερης τοξοστοιχίας.

β. "Αι-Στράτηγος Μπουλαριῶν στή Μάνη[28]. Τό κάτω μέρος τοῦ τοίχου εἶναι ἀπό ἀργολιθοδομή, τό ὑπόλοιπο ἀπό πωρόλιθο κατά τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομῆς. Στούς κατακόρυφους ἁρμούς παρεμβάλλονται συνήθως μονές πλίνθοι καί σπανιότερα κομμάτια πλίνθων ὁριζόντια σέ ἐπάλληλες σειρές. Ὑπάρχουν ἐπίσης καί πλίνθοι πού σχηματίζουν γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, χριστόγραμμα, σταυρούς καί εἶδος ψαροκόκκαλου. Τά πλίνθινα αὐτά διακοσμητικά θεωροῦνται ὅτι χρησιμοποιοῦνται στά πρώιμα ἑλλαδικά μνημεῖα τοῦ 11ου αἰ. πού δέν ἔχουν κουφικό διάκοσμο. Τό στοιχεῖο αὐτό καθώς καί οἱ ἡμικυκλικές ἀψίδες συνηγοροῦν γιά χρονολόγηση τοῦ ναοῦ στόν πρώιμο 11ο αἰ.

Εἰκόνα 76
Πίνακας 46α

Στήν πρόσοψη τῆς ἐκκλησίας ἔχει προσκολληθεῖ στενότερο ἀπ' αὐτήν *προστῷο*. Τοῦτο ἔχει πλατύ τοξωτό ἄνοιγμα δυτικά καί μεγάλα δίλοβα στά πλάγια. Στεγάζεται μέ ἀσπιδόμορφο τροῦλλο μέ ὀκταγωνική σφενδόνη. Οἱ διαφορά στήν τοιχοδομία καί ὁ ἀνόργανος τρόπος σύνδεσης τοῦ προστώου μέ τόν ναό προδίδει μεταγενέστερη προσθήκη, πού ἔγινε πιθανότατα μέσα στόν 11ο αἰ. Τό προστῷο αὐτό δέν πρέπει νά συνδεθεῖ μέ τά ἀργολικά τοῦ 12ου αἰ. γιατί εἶναι πολύ μεγαλύτερο καί ἔχει ἐντελῶς διαφορετική διάρθρωση. Ὅμοιο μέ τοῦ "Αι-Στράτηγου προσῷο περισσότερο ἐξελιγμένο ὑπάρχει καί στό Σωτήρα τῆς Γαρδενίτσας[29] στήν ἴδια περιοχή. Τά δύο αὐτά προστῷα, ὅπως καί τό ἁπλούστερο τοῦ Ἁγίου Νικολάου στή Χαριά (11ος αἰ.[30]) εἶναι ἐξελιγμένη μορφή τοῦ μεγάλου προστώου μέ ἁπλά, μονόλοβα τοξωτά ἀνοίγματα πού ἐμφανίζεται τό 10ο αἰ. στό ναό τοῦ Ἀσωμάτου

Εἰκ. 76. Μάνη, Μπουλαριοί, "Αι-Στράτηγος, πρώιμος 11ος αἰ. (κάτοψη - τομή Α-Δ).

28) Ν. Β. Δρανδάκης, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, σ. 17-20, εἰκ. 9 κἑξ.

29) Τοῦ ἴδιου, Ἀνάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου, ΕΕΒΣ 59-60 (1973), εἰκ. 2.

30) Ν. Β. Δρανδάκης, ὅ. π., εἰκ. 1. Βλ. καί τοῦ ἴδιου, Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις τόμ. Γ', τεῦχος 2ον: Ἐκκλησιαστική Ἀρχιτεκτονική κατά τήν περίοδον τῶν Μακεδόνων καί τῶν Κομνηνῶν, σ. 108-110.

στό Κακό Βουνό πάνω ἀπό τό χωριό Κίττα[31]. Τα μανιάτικα προστῷα μποροῦν νά συσχετιστοῦν στόν ἑλλαδικό χῶρο μέ τό παλιότερο προστῷο τοῦ ναοῦ τῆς Σκριποῦς (873/4). Προβληματικό μνημεῖο πού πολλά στοιχεῖά του ἀναζητοῦνται στήν Ἀνατολή καί μάλιστα στήν περιοχή τοῦ Καυκάσου. Στήν περιοχή αὐτή, στή Γεωργία, τά εὐρύχωρα προστῷα ἀπαντοῦν ἀπό τήν γύρω στό 600 ἐποχή στήν ἁπλή μορφή πού βρίσκουμε καί στόν ναό τοῦ Ἀσωμάτου στή Μάνη καί ἔχουν ἀνάλογη μέ τά μανιάτικα ἐξέλιξη. Ἀπό τή Γεωργία διείσδυσαν τά εὐρύχωρα προστῷα στή Ρωσία καί μέσω τοῦ μικρασιατικοῦ χώρου στή Μάνη καί τή Βοιωτία, πού εἶναι οἱ μοναδικές περιοχές στά Βαλκάνια, ὅπου ἀπαντοῦν τέτοιου εἴδους προστῷα στά πρώιμα μεσοβυζαντινά χρόνια[32].

γ. Σωτήρας Γαρδενίτσας στή Μάνη[33]. Ὁ ναός ἔχει σύγχρονο νάρθηκα καί λίγο μεταγενέστερο προστῷο. Ἡ μεσαία ἀψίδα εἶναι πεντάπλευρη καί οἱ πλάγιες τρίπλευρες. Ἡ πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία δέν εἶναι ἄψογη. Παραλείπονται μερικές φορές οἱ πλίνθοι στούς ὁριζόντιους ἁρμούς καί συχνότερα στούς κατακόρυφους. Σέ πολλές περιπτώσεις ἀντί μονῶν πλίνθων στούς ὁριζόντιους ἁρμούς τοποθετοῦνται κομμάτια ἀπό βυσσινί μάρμαρο, πού χρησιμοποιεῖται συχνά στή ναοδομία τῆς πειροχῆς. Ὑπάρχουν ἐπίσης στούς ἁρμούς ἑλληνικά γράμματα καί σταυροί. Ἰδιαίτερα πλούσια εἶναι διακοσμημένη ἡ μεσαία ἀψίδα μέ πινάκια πού πλαισιώνονται ἀπό πλίνθους, ψαροκόκκαλο ἀπό πλίνθους, κουφίζοντα κοσμήματα, μοναδικά στή Μάνη, μέ ὀδοντωτή ταινία καί μέ ζώνη ἀπό βυσσινί μάρμαρο. Ὁ τροῦλλος εἶναι ὀκτάπλευρος μέ καμπύλες τίς ἀπολήξεις τῶν πλευρῶν. Στίς γωνίες οἱ κιονίσκοι ἀποτελοῦνται ἀπό ἐνδομημένους πώρινους σπονδύλους. Στό κάτω μέρος τοῦ τοίχου μεγάλοι δόμοι διαγράφουν σταυρούς καί ταῦ. Ὁ ναός θά μποροῦσε νά χρονολογηθεῖ στό α' μισό τοῦ 11ου αἰ.

Πίνακας 46β

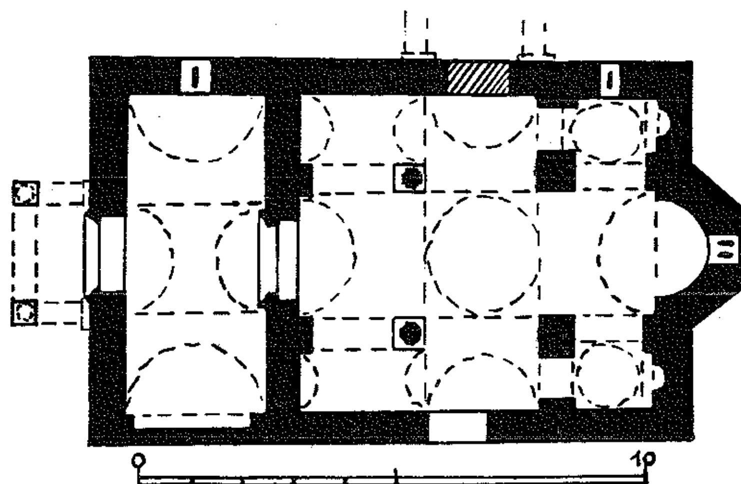
δ. "Αγ. Θεόδωρος στή *Μπάμπακα* τῆς Μάνης[34]. Τό μνημεῖο χρονολογεῖται ἀπό ἐπιγραφή στούς μαρμάρινους ἑλκυστῆρες πού ἔγιναν ἀπό τόν «μαρμαρᾶ Νικήτα» τό 1075. Τό κάτω μέρος τῶν τοίχων εἶναι ἀπό ἀργολιθοδομή καί τό ὑπόλοιπο μέ πλινθοπερίκλειστο. Τά πλίνθινα τόξα τῶν παραθύρων ἄλλοτε κατεβαίνουν μέχρι τή γένεση τῶν λοβῶν καί ἄλλοτε μέχρι τήν ποδιά. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τό εὐρύτερο τόξο πού περιβάλλει τά δίλοβα, στό δίλοβο δέ τῆς βόρειας κε-

31) R. Traquair, ὅ. π., πίν. XI.

32) Ν. Γκιολές, Συμβολή στήν ἑρμηνεία τῶν μικρασιατικῶν στοιχείων τῆς τέχνης τοῦ 10ου αἰ. στή Μάνη, Δελτίο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν 5 (1984-1985) σ. 72 κέ.

33) R. Traquair, ὅ. π., σ. 180, πίν. XI, XII. H. Megaw, ὅ. π., σ. 144, 154, 162, πίν. 20Β)

34) Ν. Β. Δρανδάκης, Νικήτας Μαμαρᾶς, σ. 22, εἰκ. ΙΙΙα, β.

Εἰκ. 77. Ἄνδρος, Μεσαριά, Ταξιάρχης, 1158 (κάτοψη).

ραίας ὑπάρχουν καί πτερύγια, ὅπως καί στούς Ἁγ. Θεοδώρους Κλαυθμῶνος (π. 1065).

ε. Ταξιάρχης Μεσαριᾶς Ἄνδρου[35]. Τό μνημεῖο χρονολογεῖται ἀ- *Εἰκόνα 77*
πό κτητορική ἐπιγραφή στό 1158. Ἔχει νάρθηκα καί ἄλλοτε ὑπῆρχαν κιονοστήρικτα προστῶα. Τά τόξα παραθύρων εἶναι ὅλα ἀπό πωρόλιθο.

στ. Ἁγ. Ἰωάννης στό Λιγουριό[36]. Ὁ νάρθηκας εἶναι προσθήκη πολύ κοντά ὅμως χρονικά μέ τό ναό. Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ εἶναι μικτή καί ἀμελής. Στά χαμηλότερα τμήματα χρησιμοποιοῦνται μεγάλες πέτρες παρμένες ἀπό ἀρχαῖα μνημεῖα στά ἀνώτερα χρησιμοποιοῦνται μικρές πέτρες καί πλίνθοι στούς ἁρμούς, πού ἄν ἐξαιρέσουμε τόν τροῦλλο δέν διαμορφώνουν φροντισμένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῆς ἐκκλησίας, ἄν καί παρουσιάζει ποικιλία θεμάτων, δέν εἶναι πλούσιος. Τά διακοσμητικά παρεμβάλλονται περιστασιακά στούς ἁρμούς καί μόνο μιά μικρή ζωφόρος ἀπό κεραμοπλαστικά στή δυτ. πλευρά βρίσκεται σέ κάπως κανονική θέση. Ὁ τροῦλλος εἶναι ὀκτάπλευρος καί ἀρχικά εἶχε κυματοειδή ἀπόληξη μέ λοξότμητο πώρινο γεῖσο. Παράθυρα ἀνοίγονται μόνον στίς τέσσερες πλευρές. Πρόκειται γιά ἁπλοποιημένη μορφή τοῦ «ἀθηναϊκοῦ» τύπου τρούλλου χωρίς κιονίσκους καί ὀκτώ παράθυρα.

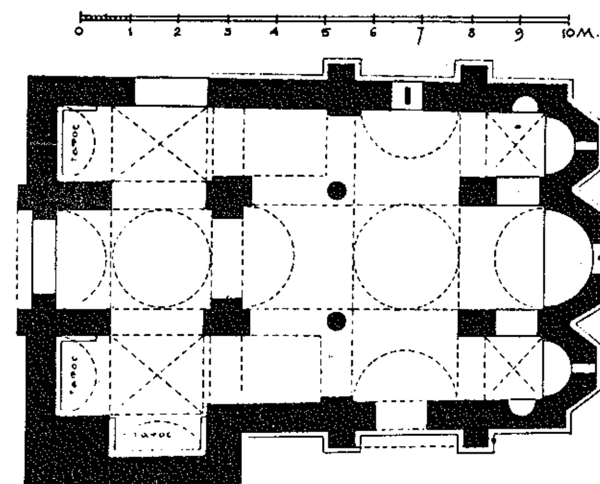
Γιά τή χρονολόγηση τοῦ ναοῦ βοηθᾶ ὁ κεραμοπλαστικός διάκο-

35) Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ 8 (1955-56), σ. 8 κἑξ. εἰκ. 1 καί ΑΑΑ XVI (1983) 1-2, σ. 106 κέ.

36) Χ. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων Λιγουριοῦ Ἀργολίδος, ΔΧΑΕ 4/7 (1973-74), σ. 19 κἑξ.

σμος ἀπό ψευδοκουφικά, κομμένα διακοσμητικά τοῦβλα καί φιαλοστόμια. Τά κεραμοπλαστικά ἔχουν χονδροειδή ἐκτέλεση σέ σχέση μέ αὐτά τῶν Ἀθηνῶν καί τῶν ἄλλων ἀργολικῶν μνημείων. Ἡ συνύπαρξη ψευδοκουφικῶν καί κομμένων διακοσμητικά τούβλων μπορεῖ νά χρονολογήσει τό μνημεῖο στίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ., κοντά στό ναό τοῦ Χώνικα ὅπου παρατηρεῖται ἡ ἴδια συνύπαρξη.

ζ. Ὁ ναός τοῦ *Σωτήρα* στήν *Ἄμφισσα*[37]. Ὁ ναός ἔχει κτιστεῖ μέ *Εἰκόνα 78*
πολύ φροντισμένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Κάτω ὑπάρχουν λίθι- *Πίνακας 47α*
νοι σταυροί πού μερικοί περιβάλλονται στά πάνω μέρος μέ ὀδοντωτή ταινία, στούς ἁρμούς ὑπάρχουν μερικά ἐκφυλισμένα κουφίζοντα κεραμοπλαστικά, ἀρκετή εἶναι ἡ χρήση τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν. Ὁ τροῦλλος εἶναι ἀθηναϊκοῦ τύπου. Οἱ πλάγιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ προβάλλονται καί ἐξωτερικά μέ ἀντηρίδες πού στηρίζουν πώρινο ἐσωτερικά τόξο. Μέ τόν ἴδιο τρόπο ἀναδεικνύεται καί ἡ δυτ. εἴσοδος, πάνω ἀπό τήν ὁποία ὑπάρχει τρίλοβο παράθυρο μέ ὑπερυψωμένο τόν μεσαῖο λοβό. Μερικά παράθυρα ἔχουν πώρινο πλαίσιο. Τοῦτο τό νεωτεριστικό στοιχεῖο σέ συνδυασμό μέ τά λοιπά στοιχεῖα ἐπιτρέπει τή χρονολόγηση τοῦ μνημείου στόν πρώιμο 12ο αἰ.

Εἰκ. 78. Ἄμφισσα, Σωτήρας, πρώιμος 12ος αἰ. (κάτοψη).

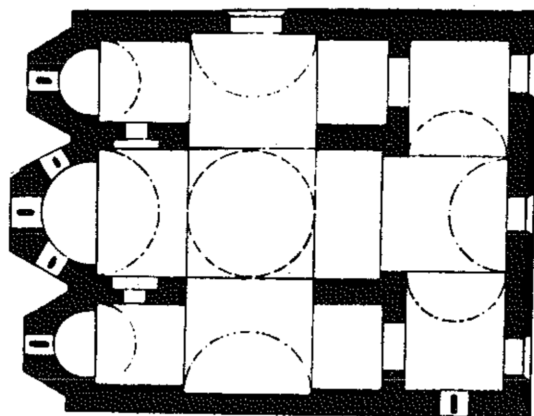
Ε. *Ὁ ἁπλός δίστυλος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος.*

α. Ἁγ. Θεόδωροι Κλαυθμῶνος στήν Ἀθήνα[38]. Τό μνημεῖο ἀρχαῖ-

37) Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ 1 (1935), σ. 181 κἑξ.

38) Ἀ. Ξυγγόπουλος, ΕΜΜΕ 2 (1929), σ. 73 κἑξ. εἰκ. 61-66. Μ. Χατζηδάκης, ὅ. π.,

ζει γιατί κτίστηκε πάνω σέ παλιότερο μεταβατικοῦ πιθανόν τύπου, τό ὁποῖο ἐπηρέασε τό σημερινό καί ἔτσι δυτικά ἔχει ἀντί λεπτῶν πεσσῶν τοίχους. Πρόκειται γιά μιά σπάνια παραλλαγή τοῦ διστύλου τύπου ἐκκλησίας, ὅπου οἱ δυτικοί πεσσοί ἐνώθηκαν μέ τόν δυτικό τοῖχο[39] καί τά δυτικά γωνιακά διαμερίσματα ἀπομονώθηκαν ἀπό τή δυτική κεραία τοῦ σταυροῦ. Ἡ μεσαία ἀψίδα εἶναι πολύ μεγάλη μέ παράθυρα καί στίς τρεῖς πλευρές. Τρίπλευρες εἶναι καί οἱ πλάγιες. Ὁ ὀκτάπλευρος τροῦλλος ἔχει δίλοβα παράθυρα. Στό κάτω μέρος τοῦ τοίχου ὑπάρχουν λίθινοι σταυροί. Ἡ τοιχοδομία εἶναι κανονική πλινθοπερίκλειστη μέ μόνον ἁπλή πλίνθο στούς ἁρμούς. Τά κουφικά

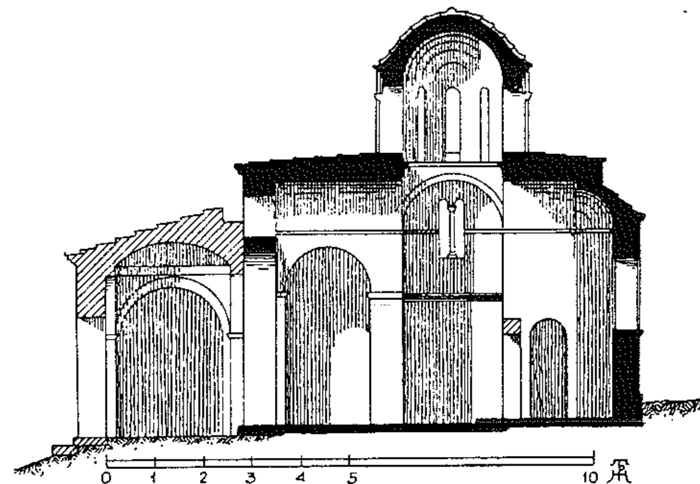

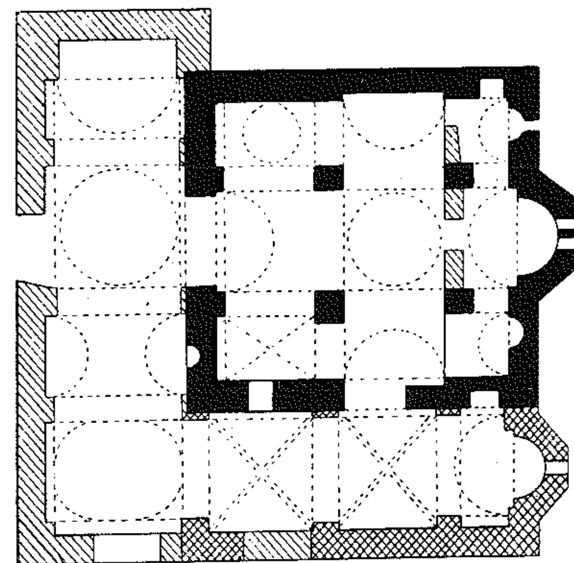
Εἰκ. 79. Ἀθήνα, Ἅγιοι Θεόδωροι Κλαυθμῶνος, π. 1165 (κάτοψη).

ἔχουν περιοριστεῖ μόνον στά τύμπανα τῶν διλόβων παραθύρων. Στή Δ, Β καί Ν πλευρά ὑπάρχει ζωφόρος ἀπό πήλινα πλακίδια μέ ἀνάγλυφα κουφίζοντα θέματα καί ἄλλα διακοσμητικά. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦνται ἀρκετά οἱ ὀδοντωτές ταινίες. Τά περισσότερα παράθυρα εἶναι δίλοβα καί τά πλίνθινα τόξα τους φθάνουν μέχρι τή γένεση τῶν λοβῶν, ἄλλοτε λίγο πιό κάτω καί ἄλλοτε μέχρι τήν ποδιά. Κανένα πλέον ἀπό τά παράθυρα δέν ἀνήκει στόν τύπο τῆς ἐλεύθερης τοξοστοιχίας, στά πλάγια δέ τῶν διλόβων παραθύρων τῶν κεραιῶν ὑπάρχουν πτερύγια στό ὕψος τῆς γένεσης τῶν λοβῶν. (Κ. πίν. 158Α, 162Α).

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχουν οἱ ἐντοιχισμένες στην πρόσοψη κτητορικές ἐπιγραφές. Ἡ μεγάλη λέγει ὅτι τόν παλιό σαθρό ναό ξανάκτησε ὁ Νικόλαος Καλόμαλος καί ἡ μικρή δίνει τήν χρονολογία, τό ἔτος 1065. Ἂν καί ὑπάρχει κάποια διαφωνία γιά τή σχέση τῶν δύο ἐπιγραφῶν, τά μορφολογικά στοιχεῖα ὅμως συμφωνοῦν μέ τή χρονολόγηση τοῦ ναοῦ γύρω στό 1065.

β. Ὄμορφη Ἐκκλησία στό Γαλάτσι[40]. Ἔχει προσαρτημένο στά νότια παρεκκλήσι καί δυτικά νάρθηκα πού δέν ἀπέχουν πολύ χρονικά *Εἰκόνα 80* *Πίνακας 48α*

Εἰκ. 80. Ἀθήνα, Ὄμορφη Ἐκκλησιά, γ΄ τέταρτου 12ου αἰ. (κάτοψη).

εἰκ. 22-25. Η. Megaw, The Date of H. Theodoroi at Athens, BSA 33 (1932/33), σ. 163 κἑξ.

39) D. Hayer, Saint Georges près de Skala (Lakonie), ΔΧΑΕ 4/12 (1984), σ. 272 κἑ.

40) Ἀ. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὄμορφης Ἐκκλησιᾶς στήν Ἀθήνα, Ἀθήνα 1971. Ν. Μουτσόπουλος, Ἅγ. Ἀχίλλειος, σ. 323-324.

ἀπό τόν κυρίως ναό. Ὅλοι οἱ τοῖχοι δέν εἶναι κτισμένοι μέ τό πλινθοπερίκλειστο. Πώρινα εἶναι τά γεῖσα κάτω ἀπό τίς στέγες καί τά πλαίσια τῶν παραθύρων. Στό βορ. παράθυρο ὅμως τό τύμπανο εἶναι πλίνθινο. Τό μνημεῖο ἀνάγεται στό γ΄ τέταρτο τοῦ 12ου αἰ.

ΣΤ. *Ἕνας ἰδιόρρυθμος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος.*

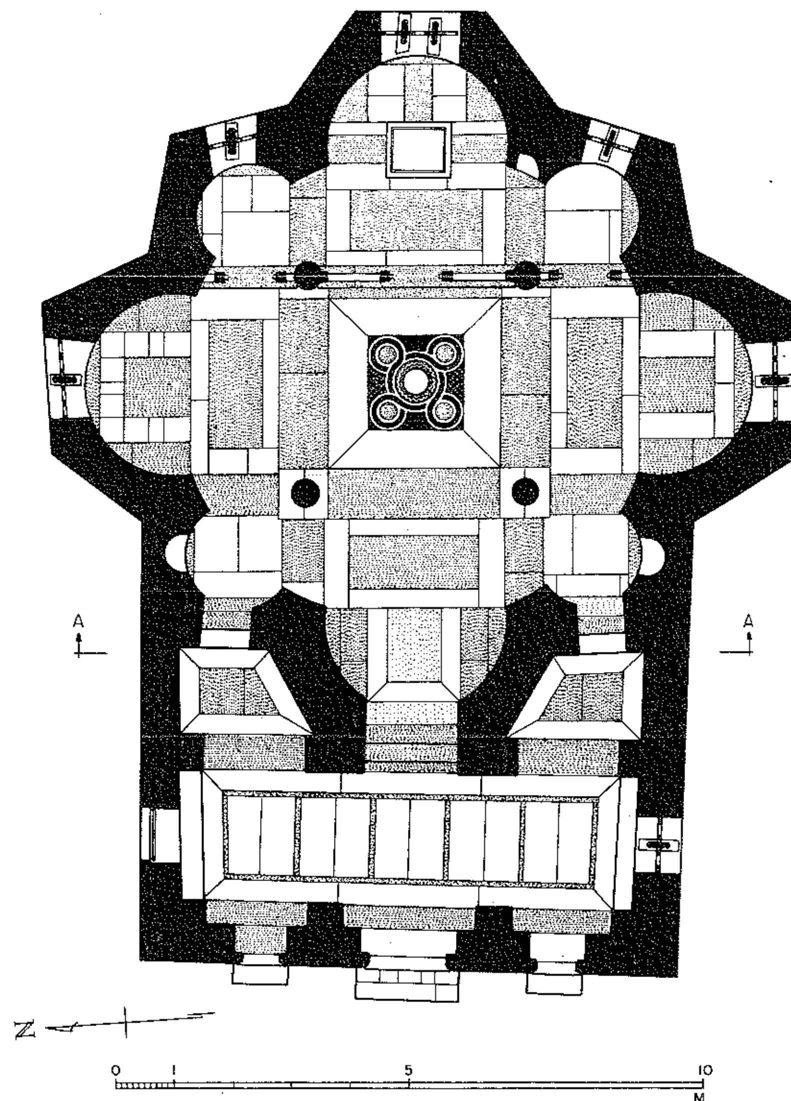
Οἱ *Ἅγ. Ἀπόστολοι Σολάκη* στήν Ἀρχαία Ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν[41]. Τό δυτικό τμῆμα τοῦ ναοῦ ὀφείλεται στήν ἀναστήλωση τοῦ 1956. Ὁ ναός ἔχει ἁπλό τετρακιόνιο σταυροειδή πυρήνα πού καλύπτεται μέ τροῦλλο. Οἱ τέσσερες κεραῖες τοῦ σταυροῦ ἀπολήγουν σέ ἡμικυκλικές κόγχες, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται τέσσερες μικρότερες πού ἀποτελοῦν τά γωνιακά διαμερίσματα τοῦ τετραγώνου πού ἐγγράφει τό σταυρό. Ὁ ἄγνωστος ἀρχιτέκτονας τοῦ ἰδιόρρυθμου αὐτοῦ ναοῦ συνδύασε στοιχεῖα ἑνός περικέντρου κτίσματος, ἑνός τετρακόγχου καί ἑνός σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου. Ἐφαρμόστηκε στήν οὐσία ἕνας πρωτότυπος συνδυασμός κτηρίου μέ κυκλική χάραξη μέ σταυροειδή ἐγγεγραμμένο ναό. Ὁ ναός μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἐπιβίωση παλαιοχριστιανικοῦ ὀκτακόγχου προσαρμοσμένου στήν ἀρχιτεκτονική γλῶσσα τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς. (Κ. εἰκ. 102, πίν. 153Β).

Εἰκόνα 81
Πίνακας 468, 4

Μέ τήν περίκεντρη αὐτή μορφή τό κτήριο πέτυχε μεγαλύτερη ἑνότητα χώρου στό ἐσωτερικό, πράγμα πού ἐπιτείνεται μέ τήν βαθμιδωτή διάταξη τῶν ἐπάλληλων καμπύλων ὀροφῶν πού κορυφώνεται στόν τροῦλλο. Τοῦτο δέν παρατηρεῖται στούς συνηθισμένους σταυροειδεῖς, ὅπου ὑπάρχει μέν ἑνότητα χώρου στό κάτω μέρος, ἀλλά ἡ χαμηλή στέγαση τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων καί ὁ μικρός τροῦλλος διασποῦν τό χῶρο στά ἀνώτερα τμήματα καί μειώνουν τό συναίσθημα ἀνάτασης τοῦ ἐπισκέπτη.

Τό ἐπίτευγμα τοῦ ἀρχιτέκτονα δέν περιορίστηκε μόνο στόν ἐπιτυχή συνδυασμό διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν στόν κυρίως ναό, ἀλλά ἐπεκτάθηκε καί στόν τρόπο σύνδεσης τοῦ περίκεντρου κτηρίου μέ τόν στενόμακρο νάρθηκα. Τό πρόβλημα τῆς προσθήκης νάρθηκα σ' ἕνα τρίκογχο καί πολύ περισσότερο σέ ἕνα τετράκογχο ναό, οὕτως ὥστε νά ἱκανοποιεῖ καί τίς πρακτικές καί τίς αἰσθητικές ἀπαιτήσεις ὑπῆρξε ἀρκετά δύσκολο στή βυζαντινή ναοδομία. Διότι ὁ στενόμακρος νάρθηκας προσκολλημένος στό δυτ. τμῆμα τοῦ κυρίως ναοῦ δέν ἦταν εὔκολο νά συγχωνευθεῖ μ' αὐτόν ἐπιτρέποντας τήν ἄνετη ἐπικοινωνία μέ τό ναό καί συγχρόνως νά μή ἀλλοιώνεται ἡ ἀρχιτεκτονική μορφή τοῦ κτηρίου. Γιατί στό εἶδος αὐτό τῶν ναῶν ὁ ἀρχιτέκτονας ἤθελε νά καταστήσει ἀπ' ὅλες τίς πλευρές ὁρατό τό σταυρικό σχῆμα τοῦ ναοῦ. Τοῦτο κατέστη δυνατό μέ τήν προσθήκη ἑνός πειόσχημου

41) A. Frantz, The Church of the Holy Apostles (The Athenian Agora XX), 1971.

Εἰκ. 81. Ἀθήνα, Ἅγιοι Ἀπόστολοι Σολάκη, π. 1000 (κάτοψη).

νάρθηκα, στόν ὁποῖο ἐνσωματώθηκε ἡ δυτική καί οἱ δύο πλάγιές της κόγχες, μέ τίς ὁποῖες ἐπικοινωνεῖ μέ πλατιά ἀνοίγματα, ἐνῶ οἱ καμπύλοι, διαγώνια διαταγμένοι δύο πλάγιοι τοῖχοι τῆς δυτ. κόγχης ἐπιτρέπουν μιά ἤρεμη μετάβαση ἀπό τόν ἕνα στόν ἄλλο χῶρο.

Ἡ ἐκκλησία εἶναι κτισμένη κατά τό ἐπιμελημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας. Στό κάτω μέρος παρεμβάλλονται κατά

διαστήματα μεγάλοι ὄρθιοι μεμονωμένοι δόμοι χωρίς διακοσμητική διάθεση. Στούς ὁριζόντιους ἁρμούς ὑπάρχουν μονές καί συνηθέστερα διπλές σειρές πλίνθων. Ἀπό τό ὕψος τῆς γένεσης τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων καί πάνω ἀνά δύο δόμους περιτρέχουν τόν κυρίως ναό πέντε ὀδοντωτές ταινίες. Στούς περισσότερους κάθετους ἁρμούς ὑπάρχουν κουφικά κεραμοπλαστικά σέ μεγάλη ποικιλία θεμάτων. Στό πάνω μέρος τοῦ νάρθηκα ἀποκαταστάθηκε κατά πρότυπο τοῦ λίγο μεταγενέστερου ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἰάσωνος καί Σωσιπάτρου στήν Κέρκυρα, ζωφόρος ἀπό κουφικά. Ὅλα τά παράθυρα τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνήκουν στόν πρώιμο, γύρω στό 1000, τύπο τῆς ἐλεύθερης τοξοστοιχίας. Τό εὐρύτερο τόξο στά δίλοβα παράθυρα τοῦ τρούλλου ἐπιβλήθηκε ἀπό τή μορφή τοῦ τρούλλου καί δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τεκμήριο χρονολόγησης, ἀφοῦ ἀπαντᾶ σέ ὅλους τούς τρούλλους αὐτῆς τῆς μορφῆς.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ μνημείου, ἄν καί λιγότερο ἐπιτηδευμένη ἀπό τῆς Θεοτόκου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εἶναι ἀκόμα πολύ κοντά σ' αὐτή ἀπό ἄποψη πλούτου κουφικῶν κοσμημάτων καί ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἀπό ὅλα τά ἄλλα ἑλλαδικά μνημεῖα. Πιό κοντά στά κουφικά τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, ἄν καί σέ μικρότερη ποικιλία, βρίσκονται αὐτά τοῦ κερκυραϊκοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἰάσωνος καί Σωσιπάτρου πού ὁ Π. Βοκοτόπουλος χρονολογεῖ γύρω στό 1000. Ἔτσι τό ἀθηναϊκό μνημεῖο μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν μνημείων, δηλ. πρός τό τέλος τοῦ 10ου αἰ.

Ζ. *Ὁ συνεπτυγμένος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος*[42].

Πολύ συνηθισμένοι στά μεσοβυζαντινά χρόνια εἶναι οἱ ἁπλοί μικροί συνεπτυγμένοι σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοί. Σ' αὐτούς τά γωνιακά «διαμερίσματα» εἶναι συμπαγεῖς τοῖχοι καί ἔτσι ἐσωτερικά ὁ χῶρος ἔχει σταυρική μορφή καί καλύπτεται μέ τροῦλλο, ὁ ὁποῖος στηρίζεται σέ τέσσερα λίγο βαθιά τόξα. Ἐξωτερικά ὁ ναός μέ τό γέμισμα τῶν μεταξύ τῶν κεραιῶν κενῶν παίρνει ὀρθογώνια μορφή μέ σαφῶς διαγραμμένο στίς στέγες τό σταυρό, μιά καί τά γωνιακά «διαμερίσματα» στεγάζονται πολύ χαμηλά. Ὡραῖο παράδειγμα τοῦ τύπου εἶναι ὁ ἀργολικός ναός στό Πλατανίτι (12ος αἰ.). Μιά ἄλλη παραλλαγή τοῦ συνεπτυγμένου τύπου εἶναι αὐτή πού τά στηρίγματα τοῦ τρούλλου ἀντί νά εἶναι ἐλεύθερα ἔχουν προσκολληθεῖ στούς ἐξωτερικούς τοίχους καί τά γωνιακά διαμερίσματα μόλις διαγράφονται. Ἀντιπροσωπευτικά παραδείγματα τοῦ εἴδους εἶναι ὁ Ἅγιος Στέφανος Ριβίου στήν Ἀκαρνανία καί ἡ Εὐαγγελίστρια στό Γεράκι.[43]

42) Χ. Μπούρας, Ἅγιος Στέφανος Ριβίου Ἀκαρνανίας, ΕΕΠΣΠΘ 3 (1968), σ. 47-53. Ἀ. Ὀρλάνδος, Βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα Ρόδου, ΑΒΜΕ 6 (1948), σ. 83-84.

VIII. ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΟΚΤΑΓΩΝΙΚΟΙ[1]

Οἱ ἑλλαδικοί ναοί πού γνωρίσαμε μέχρι τώρα ἔχουν γενικά μικρές διαστάσεις. Παρακάτω θά γνωρίσουμε μιά κατηγορία πολύ περιορισμένου ἀριθμοῦ ναῶν πού διακρίνονται γιά τό μέγεθός τους καί κυρίως γιά τόν ἰδιαίτερα μεγάλο τροῦλλο, ὁ ὁποῖος καλύπτει ὁλόκληρο σχεδόν τόν κυρίως ναό. Ὁ τύπος τῶν μεσοβυζαντινῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν εἶναι ἀσφαλῶς καινούργιο δημιούργημα καί θά πρέπει κατ' ἀρχήν νά διακριθεῖ ἀπό τά παλαιοχριστιανικά ὀκτάγωνα, γιατί ἐκεῖ ὁ καλυπτόμενος χῶρος εἶναι ὀκταγωνικός, ἐνῶ ἐδῶ μόνον ἡ στήριξη τοῦ τρούλλου εἶναι ὀκταγωνική καί ὁ καλυπτόμενος χῶρος παραμένει τετράγωνος.

Στούς βυζαντινούς ὀκταγωνικούς ἡ μετάβαση ἀπό τόν κυβικό χῶρο κάτω πού καλύπτει ὁ τροῦλλος, στήν περιφέρεια τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου γίνεται μέ τή βοήθεια τεσσάρων γωνιακῶν κογχῶν, οἱ ὁποῖες ἀπολήγουν πάνω σέ τεταρτοσφαίριο, τά κωνικά *ἡμιχώνια*, πού γεφυρώνουν τίς γωνίες τοῦ τετραγώνου καί τό μετατρέπουν πάνω σέ ὀκταγωνική βάση, στήν ὁποία στηρίζεται ὁ τροῦλλος μέσω ὀκτώ σφαιρικῶν τριγώνων. Χαρακτηριστικό λοιπόν τοῦ τύπου εἶναι ἡ στήριξη ἑνός μεγάλου ἀναλογικά τρούλλου σέ ὀκτώ τόξα, μέσω μικρῶν σφαιρικῶν τριγώνων πού σχηματίζονται μεταξύ τῶν τόξων πού γεφυρώνουν τά ἀντίστοιχα ὀκτώ στηρίγματα (πεσσούς ἤ παραστάδες), τά ὁποῖα κρατοῦν τόν τροῦλλο. Ἔτσι προβαλλόμενα στήν κάτοψη τά σημεῖα, στά ὁποῖα ἐδράζεται ὁ τροῦλλος, διαγράφεται ὀκτάγωνο μέσα στό ὁποῖο ἐγγράφεται ἡ περιφέρεια τοῦ τρούλλου.

Ἀπό τόν τρόπο διάταξης τῶν ὀκτώ στηριγμάτων οἱ ναοί τοῦ τύπου αὐτοῦ μποροῦν νά διακριθοῦν σέ δύο ὁμάδες, μιά ἁπλούστερη καί μιά συνθετότερη. Ἡ ἁπλούστερη ὀνομάζεται *«ἁπλός ὀκταγωνικός»*. Ἐδῶ ὁ τροῦλλος στηρίζεται σέ ἐνσωματωμένες στούς ἐξωτερικούς τοίχους παραστάδες καί ὁλόκληρος ὁ ἐσωτερικός χῶρος παραμένει ἐλεύθερος. Ὁ τύπος αὐτός μονόχωρου ναοῦ χαρακτηρίστηκε παλιότερα «νησιωτικός», ἐπειδή τό λαμπρό κτήριο τῆς Νέας Μονῆς στή Χίο μιμήθηκε μία σειρά μεταγενέστερων ἐκκλησιῶν στή Χίο. Πα-

Εἰκόνα 89
Πίνακας 57

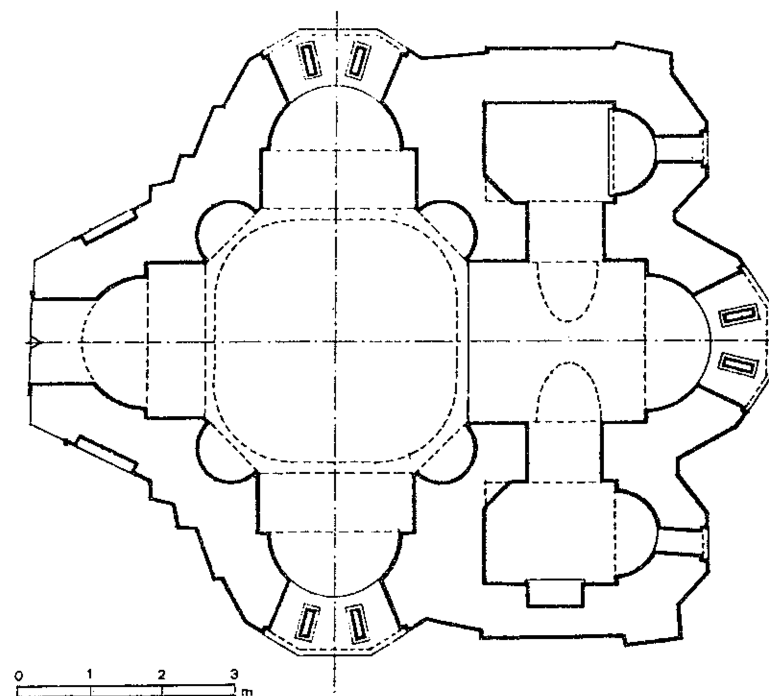
43) Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 85 κέ.

1) E. Stikas, L' église byzantine de Christianou, Paris 1951, σ. 83 κέ. Ch. Bouras, Twelfth Century Variations of the Single domed Octagon Plan, ΔΧΑΕ 4/9 (1979), σ. 21-34. Ὁ ἴδιος, Ἡ Νέα Μονή τῆς Χίου. Ἱστορία καί Ἀρχιτεκτονική, Ἀθήνα 1981, σ. 129 κέ. Μ. Χατζηδάκης, ΙΕΕ, 8 (1979), σ. 297-299. C. Mango, Architektur, σ. 219 κέ. R. Krautheimer, Architecture, σ. 243 κέ.

ραλλαγές του δέ άπαντοῦν καί στήν Κύπρο. Μεταγενέστερες ὅμως ἔρευνες ἔδειξαν ὅτι ἡ παραλλαγή αὐτή ἀπαντᾶ καί στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα καί ὁ χαρακτηρισμός ἑπομένως «νησιωτικός» δεν εὐσταθεῖ. (Κ. εἰκ. 95, πίν. 143).

Στή δεύτερη ὁμάδα, τόν *«σύνθετο ὀκταγωνικό»* ἤ «ἠπειρωτικό», ἐντάσσονται κτήρια μέ συνθετότερη μορφή. Τά στηρίγματα τοῦ τρούλλου βρίσκονται σέ κάποια ἀπόσταση ἀπό τούς ἐξωτερικούς τοίχους καί ὁ κεντρικός χῶρος πλαισιώνεται στίς γωνίες μέ δευτερεύοντα μικρά διαμερίσματα. Οἱ ναοί αὐτοί πού ἀπαντοῦν στή Στερεά καί τήν Πελοπόννησο, εἶναι σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι μέ διευρυμένο τόν χῶρο κάτω ἀπό τόν τροῦλλο καί ὁ σταυρός διαγράφεται μέσα κι ἔξω μέ ἀρκετή σαφήνεια, πράγμα πού δέν παρατηρεῖται στούς ἁπλούς ὀκταγωνικούς. (Κ. εἰκ. 96, πίν. 152, 154, 156. Μ. εἰκ. 243-246). *Εἰκόνα 85*

Ἔχουν διατυπωθεῖ διάφορες θεωρίες γιά τήν ἀνατολική, περσική ἤ ἀρμενική προέλευση τῶν ἐκκλησιῶν μέ ὀκταγωνική στήριξη τοῦ τρούλλου στόν ἑλλαδικό χῶρο. Οἱ γωνιακές κόγχες πού ἀπολήγουν στά ἡμιχώνια, προέρχονται ἀπό τή σασσανιδική Περσία καί χρησιμοποιήθηκαν κυρίως σέ ἐκκλησίες τῶν κοντά στήν Περσία περιοχῶν, ὅπως ἡ Ἀρμενία καί ἡ Γεωργία, ἤδη ἀπό τόν 7ο αἰ. Ὁ τρόπος ὅμως στήριξης τοῦ τρούλλου σέ ἡμιχώνια, πού εἶναι ἁπλῶς τό μέσο τῆς

Εἰκ. 82. Χάλκη, Παναγία Καμαριώτισσα, τέλος 11ου αἰ. (κάτοψη).

ἀρχιτεκτονικῆς σύνθεσης στούς ὀκταγωνικούς[2] καί ὄχι τό ἀντικείμενο της, εἶναι γνωστός ἀπό παλιά στό χριστιανικό κόσμο. Ἀπαντᾶ καί στήν Κωνσταντινούπολης, στή μικρή τετράκογχη (παραλλαγή τοῦ ἁπλοῦ ὀκταγωνικοῦ) ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Καμαριώτισσας στό νησί Χάλκη τοῦ Βοσπόρου στό τέλος τοῦ 11ου αἰ.[3] Τοῦτο μαρτυρεῖ ὅτι οἱ οἰκοδομικές ἰδέες πού γνωρίζουμε κυρίως ἀπό τά ἑλλαδικά μνημεῖα ἔχουν παίξει κάποιο ρόλο καί στήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη. *Εἰκόνα 82* *Πίνακας 56α*

Τό μνημεῖο ὅμως τῆς Χάλκης εἶναι πολύ δευτερεῦον γιά νά θεωρηθεῖ ὅτι ὑπῆρξε πρότυπο τῶν ἑλλαδικῶν, τά ὁποῖα ἄλλοστε εἶναι καί πρωιμότερα. Εἶναι ὅμως πιθανόν νά χρησιμοποιήθηκαν τά ἡμιχώνιά στά μεγάλα αὐτοκρατορικά κτήρια τοῦ 10ου καί 11ου αἰ. στήν Κωνσταντινούπολη πού δέν σώθηκαν. Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ θεωρία ὅτι πιθανόν ὁ ναός τῆς Περιβλέπτου πού ἔκτισε στήν Πόλη ὁ Ρωμανός Γ΄ ὁ Ἀργυρός (1028-1034) θά ἀνῆκε στόν ὀκταγωνικό τύπο[4]. Ὁ ναός δέν ὑπάρχει πιά εἶναι ὅμως γνωστός ἀπό περιγαφή τοῦ 1403 τοῦ ἱσπανοῦ Ruy Gonzalez Clavijo, πρεσβευτῆ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Καστίλλης, πού γράφει ὅτι τό κεντρικό κλίτος τοῦ ναοῦ περιβαλλόταν ἀπό τρία πλάγια κλίτη καί ὅτι ὅλα εἶχαν μιά κοινή στέγη. Ἡ περιγραφή εἶναι λίγο ἀόριστη καί δέν μποροῦμε νά βγάλουμε σαφή συμπεράσματα.

Ὑπάρχουν ὅμως καί ἄλλες ἀνάλογες μαρτυρίες γιά μνημεῖα τῆς Πόλης. Σ' αὐτά ἀνήκει ἡ πολυτελής ἐκκλησία τοῦ Σωτήρα στή Χαλκή Πύλη τῶν Ἀνακτόρων πού ἔκτισε ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Τζιμισκῆς τό 972[5]. Ἡ ἐκκλησία σωζόταν μέχρι τό 1804 καί μπορεῖ νά ἀποκατασταθεῖ μέ βάση διάφορες περιγραφές καί ἀπεικονίσεις σάν διώροφο τετράκογχο κτήριο πού καλύπτοταν στό κέντρο μέ ἕνα μεγάλο ψηλό τροῦλλο καί στά πλάγια μέ τέσσερα τεταρτοσφαίρια. Ἴσως, ὁ κεντρικός τροῦλλος νά στηριζόταν ὅπως στό ναό τῆς Χάλκης καί

2) Τά μνημεῖα αὐτά εἶναι: Τό Καθολικό τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ἡ Σώτειρα Λυκοδήμου στήν Ἀθήνα, τό Καθολικό τῆς Μονῆς Δαφνίου, ὁ Σωτήρας Χριστιάνου, ἡ Ἁγ. Σοφία Μονεμβασίας, ὁ Ἅγ. Νικόλαος στὰ Καμπιά τῆς Κωπαΐδας, οἱ Ἅγ. Θεόδωροι στό Μυστρᾶ καί ὁ ναΐσκος στό σημερινό κωδωνοστάσι τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ. Ἐνῶ τό γκρεμισμένο μετόχι τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ στήν Ἀντίκυρρα ἀνήκει στόν ἁπλό ὀκταγωνικό.

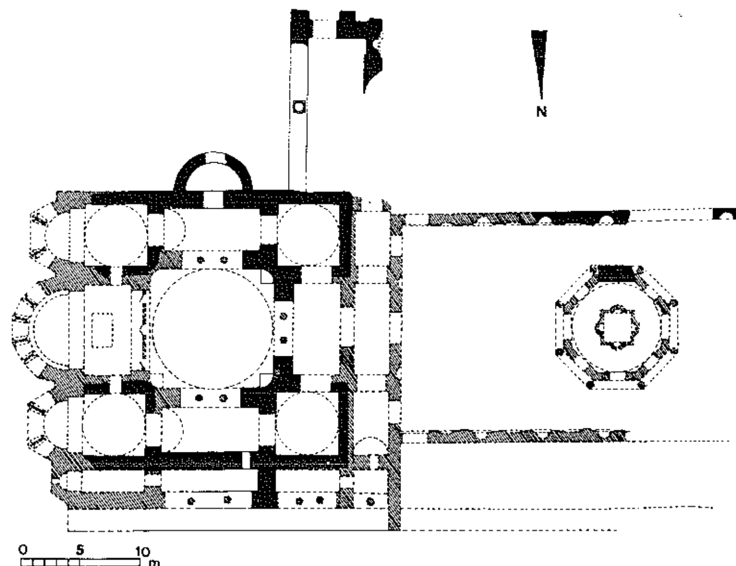
3) Ἀ. Πασαδαῖος, Ἡ ἐν Χάλκῃ Παναγία Καμαριώτισσα, ΑΕ 1971, σ. 1 κἑ. T. F. Mathews, Observations on the Church of Panagia Kamariotissa on Heybeliadu, DOP 27 (1973). C. Mango, Architektur, σ. 231. Τό μνημεῖο ἔχει πολλά ἀρμενικά στοιχεῖα. Ὁ συνδυασμός τετρακόγχου μέ ὀκτάγωνο ἀπαντᾶ στήν ἀρμενική ἀρχιτεκτονική. Ἡ ἀρχική ἀπουσία ἀπό τό μνημεῖο τοῦ νάρθηκα εἶναι κι αὐτό ἀρμενικό στοιχεῖο.

4) C. Mango, Sources and Documents, σ. 231-218. Ὁ ἴδιος, ὅ. π., σ. 231. A Note on Panagia Kamariotissa and some Imperial Foundations of the Tenth and Eleventh Cencures at Constantinople, DOP 27 (1973) καί ὁ ἴδιος, Les monuments de l' architecture du XIe siécle et leur signification historique et sociale, Travaux et mémoires 6 (1976), σ. 362-363.

5) C. Mango, The Brazen House, Copenhagen 1959, καί ὁ ἴδιος, Les monuments, σ. 362, εἰκ. 3, 4.

σέ τετράκογχα άρμενικά κτήρια. Σημαντική πάντως είναι ή πληροφορία ότι σχεδιάστηκε ή έκκλησία άπό τόν ίδιο τόν αύτοκράτορα πού ήταν άρμενικής καταγωγής καί τέτοιος τύπος κτηρίων είναι άγαπητός στήν Άρμενία.

Περισσότερα στοιχεία φαίνεται νά προσφέρει ό ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Μαγγάνων πού ἔκτισε ὁ Κωνσταντῖνος Θ΄ ὁ Μονομάχος (1042-1055) μεταξύ τοῦ 1042-1041 διαθέτοντας μεγάλα χρηματικά ποσά[6]. Ἡ ἐκκλησία ἀνασκάφηκε μερικῶς καί βιαστικά ἀπό τούς Εἰκόνα 83

Εἰκ. 83. Κωνσταντινούπολη, Ἅγιος Γεώργιος τῶν Μαγγάνων, 1042-1047 (κάτοψη).

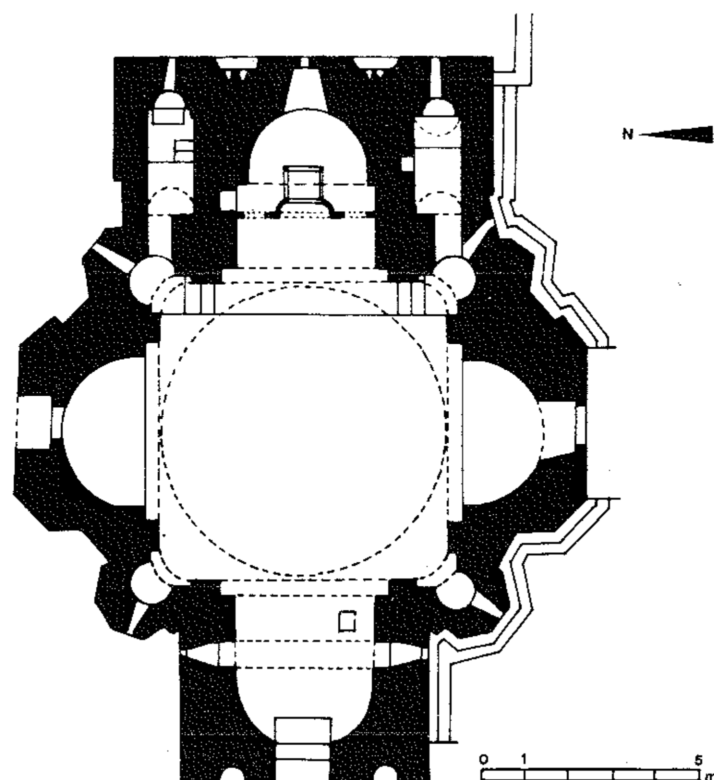
6) R. Demangel - E. Mamboury, Le quartier des Manganes, Paris 1939. Ὁ Χ. Μπούρας (Τυπολογικές παρατηρήσεις στό καθολικό τῆς μονῆς τῶν Μαγγάνων στήν Κωνσταντινούπολη,ΑΔ 31 (1980) Μελέται, σ. 136-151) παρατηρεῖ ὅτι μέ τήν παραπάνω ἀποκατάσταση τοῦ C. Mango, μέ τήν κυλινδρική ἐπιφάνεια στίς τέσσερες γωνίες τοῦ κυρίως ναοῦ πού ἀπολήγει πάνω σέ μιά ἀβαθή σφαιρική κόγχη καί πιό πάνω διαμορφώνονται, μεταξύ τῶν ὀκτώ τόξων (τέσσερα τῶν σφαιρικῶν κογχῶν καί τέσσερα τῶν καμαρῶν) ὀκτώ μικρά σφαιρικά τρίγωνα, τό μνημεῖο θά συνδεόταν μέ τούς ψευδοοκταγωνικούς. Ὁ τύπος ὅμως τῶν ψευδοοκταγωνικῶν ἀπαντᾶ σέ δευτερεύοντα καί μικρῆς κλίμακας κτήρια. Εἶναι ἕνα μεταγενέστερο καί ἐκφυλισμένο παράγωγο τοῦ μονόχωρου ὀκταγωνικοῦ. Ἔτσι φαίνεται ἀπίθανο νά ἔχει ἐμφανιστεῖ σέ ἕνα τόσο σπουδαῖο καί μεγάλο ναό. Ὑποστηρίζει, λοιπόν ὅτι δέν ὑπῆρχαν κόγχες στίς τέσσερες γωνίες καί ὅτι ἡ καμπύλη ἐπιφάνεια τῶν γωνιακῶν πεσσῶν κατάλληλα ὑπερυψωμένη ἔσβηνε μέσα στήν ἐπιφάνεια τῆς περιγραμμένης σφαίρας τῶν τεσσάρων λοφίων (σφαιρικῶν τριγώνων), τά ὁποῖα στήριζαν τόν τροῦλλο καί ὅτι ὁ ναός ἦταν μονόχωρος τρουλλαῖος μέ ἀσυνήθιστα μεγάλες διαστάσεις. Γύρω ἀπό μιά ἁπλή τετράγωνη αἴθουσα, μέ ἰδιόμορφη διάπλαση τῶν λοφίων τά ὁποῖα στήριζαν τόν τροῦλλο, ἔτρεχε ἕνα ἰσόγειο περίστωο πού σχημάτιζε τρουλλωτά παρεκκλήσια στίς τέσσερες γωνίες.

Γάλλους τό 1922-23 κατά τή διάρκεια τῆς γαλλικῆς κατοχῆς τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἡ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς πού ἔγινε ἀργότερα εἶναι πολύ σύντομη καί δίνει λίγες λεπτομέρειες. Εἶναι ὅμως σημαντικά μερικά σχέδια καί οἱ φωτογραφίες πού περιέχει. Πρόκειται γιά μιά πολύ μεγάλη ἐκκλησία περίπου 23×33 μ. μέ νάρθηκα καί αἴθριο. Ὁ κυρίως ναός εἶναι κατά τόν C. Mango σταυροειδής ἐγγεγραμμένος μέ τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα πού καλύπτονταν μέ τρούλλους καί θυμίζει πολύ τίς κατόψεις τῶν μεγάλων ὀκταγωνικῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν τῆς Ἑλλάδος. Σημαντική εἶναι ἡ λεπτομέρεια ὅτι οἱ γωνιώδεις πεσσοί πού στηρίζουν τόν τροῦλλο σχηματίζουν ἀποστρογγυλευμένη γωνία. Τοῦτο δείχνει ὅτι ὁ τροῦλλος δέν θά στηριζόταν σέ συνηθισμένα ὀξυκόρυφα σφαιρικά τρίγωνα, ἀλλά ὑπῆρχε ἕνα εἶδος ἡμιχωνίων. Ἀνάλογη διάταξη βρίσκουμε στήν ἀρμενική ἐκκλησία τοῦ Aghtamar στή λίμνη Βάν (915-921)[7]. Εἰκόνα 84
Ἔχουμε καί ἐδῶ ἀποστρογγυλευμένες τίς γωνίες τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου μέ τή διαφορά ὅτι διαμορφώνονται μικρές κόγχες πού παρεμβάλλοται μεταξύ τῶν μεγάλων τοῦ τετρακόγχου ναοῦ. Στό ναό ὑπάρχουν κι ἄλλα στοιχεῖα πού προδίδουν ἀρμενική ἐπίδραση. Ἡ μορφή τῶν παραστάδων μεταξύ τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων καί κογχαρίων πού διασώθηκαν στό αἴθριο τοῦ ναοῦ τῶν Μαγγάνων θυμίζει δέσμη βεργίων, ὅπως στόν καθεδρικό ναό στό Ani (988-1000). Ὁ C. Mango ὑποστηρίζει ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιά μιά καθαρά ἀρμενική μορφή λίθινων στοιχείων, κατασκευασμένων ἀπό τοῦβλα.

Καί στόν Ἅγιο Γεώργιο τῶν Μαγγάνων λοιπόν, ὑπάρχουν κατά τόν C. Mango ἀρμενικές ἐπιδράσεις. Δέν θά πρέπει δέ νά ξεχνᾶμε ὅτι ὁ ἀρμένιος ἀρχιτέκτονας Trdat, στόν ὁποῖο ἀποδίδεται ὁ καθεδρικός ναός στό Ani, ἀνέλαβε τήν ἐπισκευή τῆς Ἁγίας Σοφίας στήν Κωνσταντινούπολη μετά τόν σεισμό τοῦ 989. Τήν ἐποχή δέ αὐτή 10ος-11ος αἰ.γίνεται ὅλο καί πιό στενή ἡ σχέση Βυζαντίου καί Ἀρμενίας καί σημαντικοί ἄνδρες τῆς αὐτοκρατορικῆς ἱεραρχίας εἶναι Ἀρμένιοι. Τοῦτο ὅμως δέν σημαίνει ὅτι ἡ βυζαντινή ἀρχιτεκτονική, παρ' ὅλες τίς σχέσεις πού ἐσημάνθηκαν, ἐξαρτᾶται ὁλοκληρωτικά ἀπό τήν ἀρμενική. Ἁπλῶς εἰσήχθησαν μερικά ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα, ὅπως τά ἡμιχώνια, γιά νά πετύχουν οἱ βυζαντινοί τήν ἀσφαλέστερη στήριξη τοῦ μεγάλου τρούλλου στούς ὀκταγωνικούς ναούς, πού πρέπει νά θεωρηθεῖ ἐπινόηση τῆς Βασιλεύουσας καί ἐντάσσεται μέσα στήν κυρίαρχη τάση τῆς βυζαντινῆς ναοδομίας γιά ἐξασφάλιση ὅσο τό δυνατόν μεγαλύτερου ἑνιαίου χώρου στό κέντρο τοῦ ναοῦ. (Μ. εἰκ. 249-256).

Ἀπό τά παραπάνω φαίνεται ὅτι τά ἡμιχώνια ἦταν ἴσως σε τρέχουσα χρήση τόν 10ο καί 11ο αἰ. στήν Κωνσταντινούπολη σέ μεγάλα

7) S. Der Nersessian. Aght'amar, Church of the Holy Cross, Cambridge, Mass. 1965.

Εἰκ. 84. Achtamar, Τίμιος Σταυρός, 915-921. (κάτοψη).

αὐτοκρατορικά ἱδρύματα καί μέσω αὐτῆς ἦλθαν στήν Ἑλλάδα καί μαζί τους ὁ μεσοβυζαντινός ὀκταγωνικός ναός. Τήν ἄποψη αὐτή ἐνισχύουν τά πολλά κωνσταντινοπολίτικα στοιχεῖα πού βρίσκουμε στόν Ὅσιο Λουκᾶ[8]. Ἡ ψηλή τρίπλευρη ἀψίδα, οἱ κόγχες στίς δύο ἄκρες τοῦ νάρθηκα, τά πολλά, μεγάλα καί πολυτελή στήν κατασκευή παράθυρα, ἡ κάλυψη ὅλων τῶν χώρων μέ σταυροθόλια. Τό παράδειγμα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, παρατηρεῖ ὁ Μ. Χατζηδάκης, δέν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐφαρμογή τοῦ ὀκταγωνικοῦ σέ μεγάλη ἐκκλησία, μέ σκοπό νά μεγαλώσει ὁ κεντρικός χῶρος, θά ξεκίνησε ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη. Ἔμμεση μαρτυρία γιά αὐτό παρέχει καί τό καθολικό τῆς Νέας Μονῆς στή Χίο, πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ γνήσιο ἔργο τῆς Πρωτεύουσας στά βασικά του στοιχεῖα[9]. Ἡ ἵδρυση τῆς Νέας Μονῆς συνδέεται μέ τίς προσωπικές σχέσεις τῶν δύο κτητόρων μοναχῶν μέ τόν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Θ΄ τόν Μονομάχο καί ἡ παράδοση μιλᾶ γιά

8) ΙΕΕ 8 (1979), σ. 298.
9) Χ. Μπούρας, Νέα Μονή, σ. 141 κέ.

τήν ἀποστολή μαστόρων ἀπό τήν Πόλη καί ὅτι οἱ ἱδρυτές της κατ᾽ ἐντολή τοῦ αὐτοκράτορα ἐπέλεξαν τό σχέδιο ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινούπολης, «τοῦ μικρότερου ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων» δηλαδή τοῦ μαυσωλείου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Τή σχέση τοῦ μνημείου μέ τήν Πρωτεύουσα μαρτυροῦν καί τά ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα τῆς Νέας Μονῆς, ὅσο κι ἄν ὁ ἀρχιτέκτονας πού πῆγε στή Χίο ἀπό τήν Πόλη πιθανόν τό 1043 δέν ἔκτισε μιά ἐκκλησία ἁπλό ἀντίγραφο ἑνός μεγάλου προτύπου, ἀλλά πραγματοποίησε μιά νέα καί πρωτότυπη καλλιτεχνική δημιουργία.

Τέλος τή διάδοση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου μέσω τῆς Κωνσταντινουπόλεως μαρτυρεῖ καί ἡ ἀνακάλυψη τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως στό Χορτιάτη κοντά στή Θεσσαλονίκη, σέ μιά περιοχή πού ἀκολουθεῖ τήν κωνσταντινοπολίτικη ναοδομία[10].

1. Θά ἀρχίσουμε μέ τή μελέτη τοῦ συνθέτου ὀκταγωνικοῦ μιά καί *Εἰκόνα 66*
τό πρωιμότερο σωζόμενο παράδειγμα τῆς κατηγορίας, τό Καθολικό *Πίνακες 50-51*
τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ἀνήκει σ᾽ αὐτόν. Οἱ ναοί τῆς ὁμάδας αὐτῆς ἀνήκουν στούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους. Οἱ καμάρες πού βαστοῦν τόν τροῦλλο στεγάζουν τίς κεραῖες ἐγγεγραμμένου σταυροῦ σέ τετράγωνο ἤ ὀρθογώνιο καί διαγράφουν μέ σαφήνεια στίς στέγες σταυρό. Ὁ μεγάλος χαρακτηριστικός τροῦλλος πού καλύπτει ὁλόκληρο τόν κεντρικό χῶρο τοῦ ναοῦ πατάει μέ τό χαμηλό του τύμπανο σέ ὀκτώ τόξα πού οἱ προβολές τους στήν κάτοψη σχηματίζουν ὀκτάγωνο ἐγγεγραμμένο μέσα σέ τετράγωνο πού διαγράφουν οἱ τοῖχοι τῶν πλαγίων διαμερισμάτων. Οἱ τοῖχοι αὐτοί πού ἔχουν τή μορφή ὀκτώ παραστάδων καί συνέχονται μέ τούς ἐξωτερικούς τοίχους τοῦ ναοῦ, εἶναι τοποθετημένοι ἀνά δύο ἑκατέρωθεν τῶν τεσσάρων γωνιῶν τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου τοῦ ναοῦ καί διαμορφώνουν τέσσερες μεγάλες γωνιακές πού ἀπολήγουν πάνω σέ τεταρτοσφαίριο κόγχες, τά ἡμιχώνια. Μεταξύ τῶν τεσσάρων ἡμιχωνίων καί τῶν τόξων τῶν τεσσάρων καμαρῶν τοῦ σταυροῦ διαμορφώνονται ὀκτώ μικρά σφαιρικά τρίγωνα, τά λοφία. Μέ τόν τρόπο αὐτό τό τεράστιο βάρος τοῦ τρούλλου μοιράζεται σέ μιά σειρά ἀπό τόξα πού σχηματίζουν τά ἡμιχώνια, ἀπό καμάρες πού σχηματίζουν οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ, καί ἀπό πεσσούς καί φτάνει μέ τά γωνιακά διαμερίσματα πού ἐνεργοῦν σάν ἀντερείσματα στούς ἐξωτερικούς τοίχους, χωρίς νά φαίνεται, καθώς οἱ τοῖχοι διαλύονται σέ ἐπάλληλα τοξωτά ἀνοίγματα. Ἡ στατική αὐτή λύση ἔχει τό αἰσθητικό ἀποτέλεσμα ὅτι ὁ κάτω ἀπό τόν μεγάλο ὁρατό ἀπό παντοῦ τροῦλλο κεντρικός χῶρος τοῦ ναοῦ παραμένει ἑνιαῖος καί ἀδιάσπαστος καθώς δέν διακόπτεται ἀπό τά ἐσωτερικά στηρίγματα τοῦ τρούλλου. Ἡ διάταξη αὐτή ἔχει τό πλεονέκτημα ὅτι προσδίδει εὐρύ-

10) Ν. Νικονάνος, Ἡ ἐκκλησία τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στό Χορτιάτη κοντά στή Θεσσαλονίκη, Κέρνος, Τιμητική προσφορά στόν καθ. Γ. Μπακαλάκη, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 102-120.

τητα στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ πολύ περισσότερη ἀπ' ὅτι ὑπάρχει στούς συνηθισμένους σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους, ὅπου τά ἐσωτερικά στηρίγματα τοῦ τρούλλου καταλαμβάνουν ὠφέλιμο χῶρο τοῦ ναοῦ, ἐμποδίζουν τήν ἀκώλυτη θέα τοῦ ῾Ιεροῦ ἀπό τό ἐκκλησίασμα καί ἐπί πλέον ἔχουν τό ἐλάττωμα ὅτι γιά νά δεῖ κανείς τόν Παντοκράτορα πού ζωγραφίζεται στόν τροῦλλο πρέπει νά προχωρήσει ἀρκετά μέσα στό ναό καί νά κλίνει πολύ τό κεφάλι πρός τά πάνω καί πίσω ᾿Αντίθετα στούς ὀκταγωνικούς ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλλου εἶναι ὁρατός ἤδη ἀπό τήν εἴσοδο στό ναό. Οἱ ὀκταγωνικοί ὅμως ἔχουν συνάμα καί τό μειονέκτημα ὅτι παρουσιάζουν ἐξωτερικά πολύ βαρύ τόν τροῦλλο, λόγω τῆς κατ' ἀνάγκη κατασκευαζομένης μεγάλης διαμέτρου. Ἔτσι στό ἐξωτερικό οἱ ὀκταγωνικοί φαίνονται συμπαγή καί βαριά κτήρια, ἐνῶ οἱ συνηθισμένοι μεσοβυζαντινοί σταυροειδεῖς μέ τό ραδινό τροῦλλο καί τίς μικρές ἀναλογίες εἶναι ἐλαφρά καί χαριτωμένα μνημεῖα.

α) Τό πρῶτο καί τό πιό σύνθετο μνημεῖο τοῦ «συνθέτου ὀκταγωνικοῦ» στήν ῾Ελλάδα εἶναι τό *Καθολικό* τῆς *Μονῆς* τοῦ *῾Οσίου Λουκᾶ* στή Φωκίδα[11]. ῾Ο ναός εἶναι κτισμένος πάνω σέ κρύπτη μορφῆς σταυρόσχημου ναοῦ ἀφιερωμένου στήν ῾Αγία Βαρβάρα. Τό κεντρικό τετράγωνο πού καλύπτεται ἀπό τόν μεγάλο τροῦλλο, διαμέτρου 9μ., περιβάλλεται ἀπό ὅλες τίς πλευρές μέ δευτερεύοντες διώροφους χώρους πού ἔχουν διαμορφωθεῖ σέ παρεκκλήσια καί στεγάζονται μέ σταυροθόλια. Οἱ χῶροι αὐτοί δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν πλάγια κλίτη γιατί διακόπτονται ἀπό τούς ὀγκώδεις πεσσούς πού κρατοῦν τόν τροῦλλο, καί ἔχουν μετατραπεῖ σέ παρεκκλήσια. Στή δυτική πλευρά ὑπάρχει διώροφος νάρθηκας. ῾Ο ναός εἶναι κτισμένος μέ μεγάλες πέτρες παρμένες ἀπό ἀρχαῖα κτήρια. Στά μεταξύ τῶν ἀνίσων δόμων κενά τοποθετοῦνται ἀκανόνιστα πλίνθοι. Κανονικότερη εἶναι ἡ τοιχοδομία πάνω ἀπό τή γένεση τῶν τόξων τῶν παραθύρων τοῦ δευτέρου ὀρόφου καί στήν ἀνατολική πλευρά, ὅπου ὑπάρχουν καί τμήματα ἐξ ὁλοκλήρου κτισμένα μέ τοῦβλα καί ἔχουν διάκοσμο ἀπό ὀδοντωτές ταινίες καί μαιάνδρο κάτω ἀπό τό γεῖσο τῆς στέγης. (Μ. εἰκ. 232, 243-244).

Τό κτήριο εἶναι διάτρητο ἀπό μεγάλα δίλοβα ἤ τρίλοβα παράθυρα πού εἴτε ἀνήκουν στόν τύπο τῆς ἐλεύθερης τοξοστοιχίας εἴτε περιβάλλοντα ἀπό εὐρύτερο πλίνθινο τόξο. Τό κάτω τμῆμα τῶν παραθύρων φράσσεται μέ ἀνάγλυφα μαρμάρινα θωράκια. Στίς κεραῖες τοῦ σταυροῦ πού προβάλλονται καί ἐξωτερικά, τά τρίλοβα παράθυρα σέ

11) Ε. Στίκας, Τό οἰκοδομικόν Χρονικόν τοῦ ῾Οσίου Λουκᾶ Φωκίδος, ᾿Αθῆναι 1970. Τοῦ ἴδιου, ῾Ο κτίτωρ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς ῾Οσίου Λουκᾶ, ᾿Αθῆναι 1974-75. Μ. Χατζηδάκης, Περί μονῆς ῾Οσίου Λουκᾶ, νεώτερα, ῾Ελληνικά 25 (1972), σ. 298-313. Τοῦ ἴδιου, A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc, Cah. Arch. 19 (1969), σ. 127-150.

ἐπάλληλες σειρές φτάνουν μέχρι τό δάπεδο, ὅπως στά μνημεῖα τῆς Πόλης. Οἱ ἐλαφροί αὐτοί διάτρητοι τοῖχοι, ἡ πλαστική διάρθρωση μέ ἀντηρίδες τοῦ δυτικοῦ τοίχου καί μέ κόγχες τοῦ βορείου, οἱ κόγχες στούς στενούς τοίχους στό ἐσωτερικό τοῦ νάρθηκα, ἡ κάλυψη μέ σταυροθόλια καί τό μνημειῶδες γενικά τοῦ κτηρίου προδίδουν τή σχέση του μέ τήν Κωνσταντινούπολη. ᾿Εσωτερικά ὁ ναός εἶναι διακοσμημένος μέ ὀρθομαρμάρωση κάτω καί μωσαϊκά στά ἀνώτερα τμήματα καί τίς ὀροφές πού χρονολογοῦνται ἀπό τό α' μισό τοῦ 11ου αἰ. Στά παρεκκλήσια καί στήν Κρύπτη ὑπάρχουν τοιχογραφίες τῆς ἴδιας ἐποχῆς. ῾Ο πολυτελής ἐσωτερικός διάκοσμος μέ τήν βοήθεια τοῦ ἄπλετου φωτός πού διαχέεται ἀπό τό πλῆθος τῶν παραθύρων ἐξαϋλώνει τούς ὀγκώδεις πεσσούς πού ὁρίζουν τόν κεντρικό χῶρο καί δημιουργεῖ μιά ὑπερφυσική, ἐξωγείινη ἀτμόσφαιρα στόν ἐσωτερικό χῶρο. (ΙΕΕ 8, σ. 295, 299).

῾Ο Εὐ. Στίκας ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ναός κτίστηκε ἐπί Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1042-1055), ἐνῶ ὁ Μ. Χατζηδάκης πιστεύει ὅτι τό μνημεῖο ἄρχισε νά κτίζεται στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ. καί τελείωσε γύρω στό 1011, ὅταν ἡγούμενος ἦταν ὁ Φιλόθεος. ῾Υπό τήν ἐποπτεία τοῦ ὁποίου καί τῶν συνασκητῶν τοῦ Γαβριήλ, Γρηγορίου καί Πέτρου ἔγινε τήν 3ην Μαΐου τοῦ 1011 ἡ μετακομιδή τῶν λειψάνων τοῦ ῾Οσίου Λουκᾶ ἀπό τόν τάφο του στόν καινούργιο ναό καί τοποθετήθηκαν σέ εἰδικά διαμορφωμένο χῶρο στό σημεῖο πού ἑνώνεται τό Καθολικό μέ τήν παλιά ἐκκλησία τῆς Παναγίας. ῾Η ἄποψη αὐτή ἔχει ἐπικρατήσει.

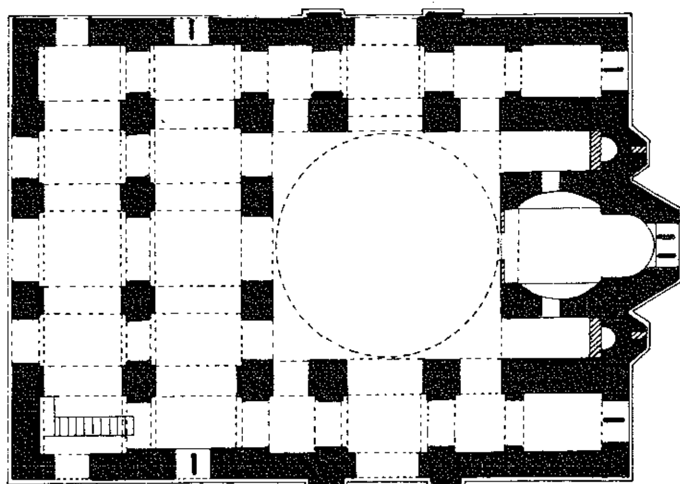
β) Τό καθολικό τοῦ ῾Οσίου Λουκᾶ ὑπῆρξε τό πρότυπο γιά τήν ἵδρυση καί ἄλλων ὀκταγωνικῶν ναῶν στήν ῾Ελλάδα μέ κάποια ἁπλοποιημένη μορφή καί καθαρή ἑλλαδική τοιχοδομία. Τό ἀμέσως ἑπόμενο παράδειγμα εἶναι ἡ *Σώτειρα Λυκοδήμου* στήν ᾿Αθήνα[12]. Ἦταν καθολικό μονῆς καί μισοερειπωμένη τό 1847 τήν ἀγόρασαν οἱ Ρῶσοι, οἱ ὁποῖοι τήν ἐπισκεύασαν προκαλῶντας καί ἀρκετές μεταβολές. Τότε κτίστηκε καί τό καμπαναριό καί χρησιμοποιεῖται ἀπό τότε ἡ ἐκκλησία σάν ἐνοριακή τῆς ἐδῶ ρωσικῆς παροικίας.

Εἰκόνα 85
Πίνακας 52

῾Η ἐκκλησία μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ μέ σχετική ἀκρίβεια ἀπό χαράγματα στό βόρεια τοῖχο. Τό ἀρχαιότερο ἀπ' αὐτά ἀναφέρει τό ἔτος 1031 καί ἄλλο μᾶς γνωρίζει ὅτι ὁ «πρωτοκτήτωρ» τοῦ ναοῦ πέθανε τό 1044. Κατά συνέπεια ὁ ναός πρέπει νά κτίστηκε λίγο πρίν τό ἔτος 1031. Σ' αὐτό συνηγορεῖ καί ὁ πλούσιος κεραμοπλαστικός διάκοσμος μέ τά πολλά κουφικά. ῾Ο ναός ἔχει διώροφο νάρθηκα. Τά πλάγια ὑπερῷα δέν ὑπῆρχαν ἀρχικά καί προστέθηκαν ἀπό τούς Ρώσους. (Μ. εἰκ. 245).

῾Η ἐκκλησία εἶναι κτισμένη μέ πολύ φροντισμένο πλινθοπερί-

12) ᾿Α. Ξυγγόπουλος, ΕΜΜΕ 2 (1929), σ. 80-82. Μ. Χατζηδάκης, Βυζ. ᾿Αθήνα, εἰκ. 17-20. Τό δυτικό τμῆμα τοῦ ναοῦ σέ μεγάλο μέρος εἶναι ξανακτισμένο, ὅπως καί ὁ τροῦλλος. Τά πλάγια ὑπερῷα εἶναι προσθήκη τῶν Ρώσων.

Εικ. 85. 'Αθήνα, Σώτειρα Λυκοδήμου, πρίν τό 1031 (κάτοψη).

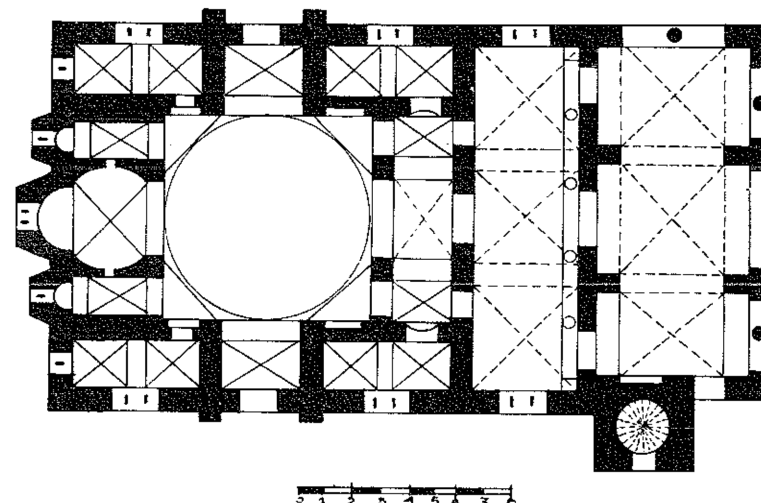
κλειστο σύστημα μέ πολλά κουφικά κοσμήματα στούς κατακόρυφους ἁρμούς καί σέ μιά μόνο ζωφορό χαμηλά στήν ἀνατολική πλευρά καί στή βόρεια πλαισιωμένη μέ ὀδοντωτές ταινίες. Γιά πρώτη φορά ἀπαντοῦν ἐδῶ καί κουφικά ἀνάγλυφα σέ πλακίδια.

γ) Μεγαλυτέρων διαστάσεων καί ἐπιβλητικότερο ἀπό τό ἀθηναϊκό μνημεῖο εἶναι τό καθολικό τῆς *Μονῆς Δαφνίου* στό δρόμο 'Αθήνας 'Ελευσίνας[13]. Ἔχει κτιστεῖ πάνω σέ παλαιοχριστιανικό ναό τοῦ 6ου αἰ. Ὁ ναός δέν ἔχει ὑπερῶα. Πάνω μόνον ἀπό τόν νάρθηκα στό ὕψος τῆς στέγης ὑπῆρχε ὄροφος πού χρησίμευε σάν κατοικία τοῦ ἡγουμένου ἤ βιβλιοθήκη. Στίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ. προστέθηκε ἐξωνάρθηκας πού εἶχε τή μορφή ἀνοικτῆς στοᾶς καί ἐπισκευάστηκε τό 13ο αἰ. ἀπό τούς φράγκους Κιστεριανούς μοναχούς, στούς ὁποίους περιῆλθε τό μοναστήρι κατά τή Φραγκοκρατία. Τότε κτίστηκε καί ἡ ἑλικοειδής σκάλα στό βόρειο ἐξωτερικό ἄκρο τοῦ ἐξωνάρθηκα πού ὁδηγοῦσε στόν πάνω ὄροφο, πού φαίνεται ὅτι προστέθηκε τήν ἐποχή αὐτή.

Εικόνα 86
Πίνακας 53, 54

Ἡ ἐκκλησία ἔχει κτιστεῖ μέ φροντίδα καί ἀκρίβεια. Μέχρι τήν ποδιά τῶν παραθύρων μεγάλοι δόμοι σχηματίζουν σταυρούς. 'Από ἐδῶ καί πάνω ἀρχίζει ἡ πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία πού χαρακτηρίζεται γιά τήν κανονικότητά της καί τή λιτότητα καθώς δέν ἔχει κανένα κουφικό στούς ἁρμούς καί ἐπί πλέον παραλείπεται συχνά ἡ ἁπλή κατακόρυφη πλίνθος στούς ἁρμούς. 'Οδοντωτές ταινίες περιβάλλουν τά τόξα τῶν παραθύρων καί μιά μόνον τό ναό στό ὕψος τοῦ

13) Μ. Χατζηδάκης, ὅ. π., εἰκ. 69-78. Ε. Στίκας, στερέωσις καί ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκας τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου, ΔΧΑΕ 4/3 (1962-63), σ. 21 κέ.

Εικ. 86. 'Αττική, Μονή Δαφνίου, Καθολικό, π. 1080 (κάτοψη).

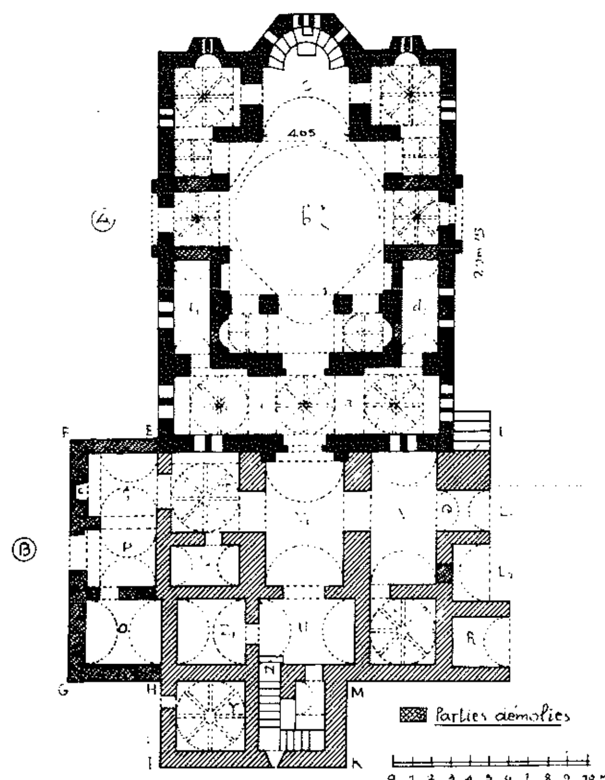
γείσου κάτω ἀπό τήν ποδιά τῶν παραθύρων. Μαίανδρος πλαισιωμένος ἀπό ὀδοντωτές ταινίες καί βαθμιδωτό κόσμημα περιτρέχει τό πάνω μέρος τῆς μεσαίας ἀψίδας. Τά τρίλοβα παράθυρα ἔχουν γιά πρώτη φορά ἐδῶ τόν μεσαῖο λοβό ὑπερυψωμένο πού φτάνει μέχρι τό κλειδί τοῦ εὐρύτερου τόξου πού περιβάλλει τούς λοβούς σ' ὅλο τό ὕψος τους. Μόνον σέ τύμπανα παραθύρων τοῦ νοτίου καί δυτικοῦ τοίχου ὑπάρχει ψευδοκουφικός διάκοσμος. Ἔτσι μέ βάση τόν λιτό κεραμοπλαστικό διάκοσμο τό μνημεῖο μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ γύρω στό 1080. (Μ. εἰκ. 246-247. Κ. πίν. 155, 160. ΙΕΕ 8, σ. 300).

Ὁ ὄγκος τοῦ κτηρίου ὑψώνεται ἤρεμα καί πυραμιδωτά μέχρι τόν τροῦλλο μέ τή βαθμιδωτή διάταξη τῶν στεγῶν καί τίς ἀντηρίδες πού στεφανώνονται μέ μεγάλο τόξο προβάλλοντας στό ἐξωτερικό τίς πλάγιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ. Ἡ ἐκκλησία διατηρεῖ τήν καθαρή πλαστικότητα τῶν ὄγκων τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς, ἀπό τήν ὁποία διατηρεῖ καί τά καμαροσκέπαστα γωνιακά διαμερίσματα, ἀλλά καί τίς μεγάλες ἤρεμες ἐπιφάνειες τῶν τοίχων. 'Ανάλογη μέ τήν ἐξωτερική ἁπλότητα στή διάρθρωση τοῦ κτηρίου εἶναι καί ἡ ἐσωτερική διάπλαση τῶν ἐπιφανειῶν, ὅπου κυριαρχεῖ ἰσορροπία στίς κατακόρυφες μέ τίς ὁριζόντιες τάσεις, εὐρυχωρία καί ἑνότητα στό χῶρο καθώς λείπουν τά ὑπερῶα καί ἔχει ἁρμονική πρός τά πάνω διαβάθμιση τῶν καμπύλων ὀροφῶν

δ) Ἡ Μεταμόρφωση *Χριστιάνου* στήν Τριφυλλία[14]. Ὁ ναός ἦταν ἐρειπωμένος καί ἀναστηλώθηκε τό 1951. Ὁ χῶρος κάτω ἀπό τόν

Εικόνα 87
Πίνακας 55α

14) E. Stikas, Christianou. ΙΕΕ 8, σ. 245.

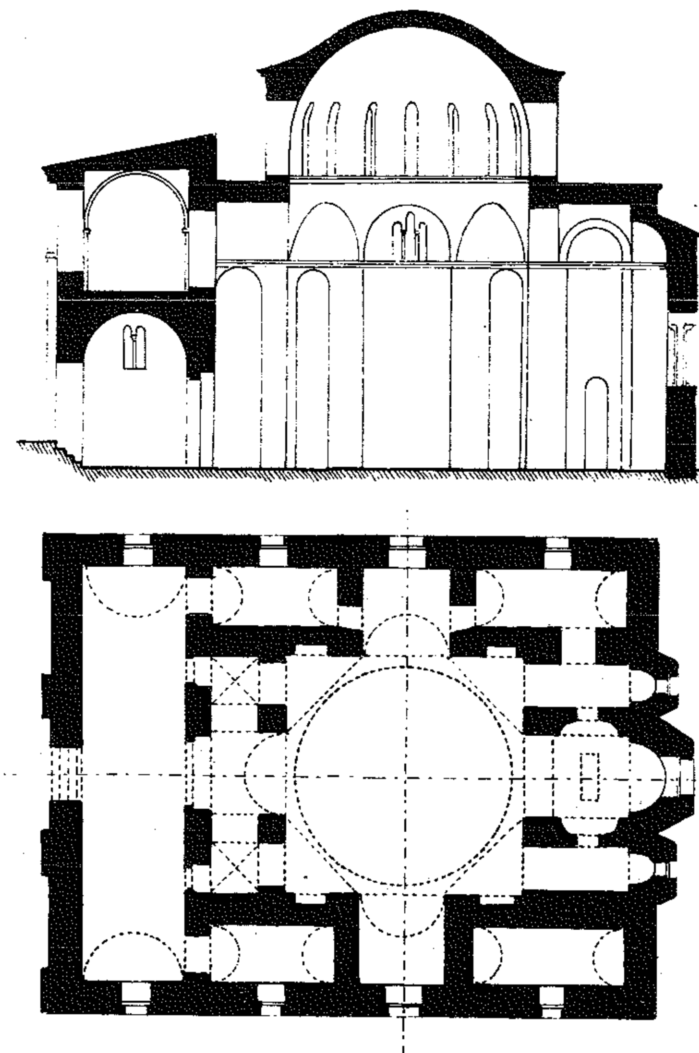
Εἰκ. 87. Τριφυλλία, Χριστιάνου, π. 1070 (κάτοψη).

τροῦλλο περιορίζεται ἐδῶ καταλαμβάνοντας μόνον τό πλάτος τοῦ κεντρικοῦ ἁγίου Βήματος καί ἡ ἀνατολική κεραία τοῦ σταυροῦ διευρύνεται. Γύρω ἀπό τόν κεντρικό χῶρο ὑπάρχει διώροφη στοά. Ὁ ναός εἶναι κτισμένος μέ κανονικό πλινθοπερίκλειστο χωρίς τή χρήση κουφικῶν κεραμοπλαστικῶν. Στό κάτω μέρος τῶν μακρῶν τοίχων ὑπάρχει σειρά ἀπό μεγάλους λίθινους σταυρούς. Ὁ Στίκας πού μελέτησε συστηματικά τό μνημεῖο τό χρονολογεῖ στό γ΄ τέταρτο τοῦ 11ου αἰ. Ὁ Μ. Χατζηδάκης τό ἀνάγει νομίζω ὀρθότερα στόν 12ο αἰ. (Μ. εἰκ. 242).

ε) *Ἁγ. Σοφία Μονεμβασίας*[15]. Τό μνημεῖο συγγενεύει πολύ μέ τό Δαφνί μόνο πού ἔχει διώροφο νάρθηκα. Τό μνημεῖο εἶχε συνδεθεῖ ἀπό τήν παράδοση μέ τόν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο καί ἐθεωρεῖτο ἔτσι κτίσμα τοῦ 13ου αἰ., ἄν καί γενικά συσχετιζόταν μέ τό

Εἰκόνα 88
Πίνακας 55β

15) H. Kalligas, The Church of Hagia Sophia at Monemvasia, ΔΧΑΕ 4/9 (1977-79), Ε. Στίκας, Ὁ ναός τῆς Ἁγίας Σοφίας Μονεμβασίας, Λακωνικαί Σπουδαί 8 (1986), σ. 271-376.

Εἰκ. 88. Μονεμβάσια, Ἁγία Σοφία, 1150 (κάτοψη και τομή).

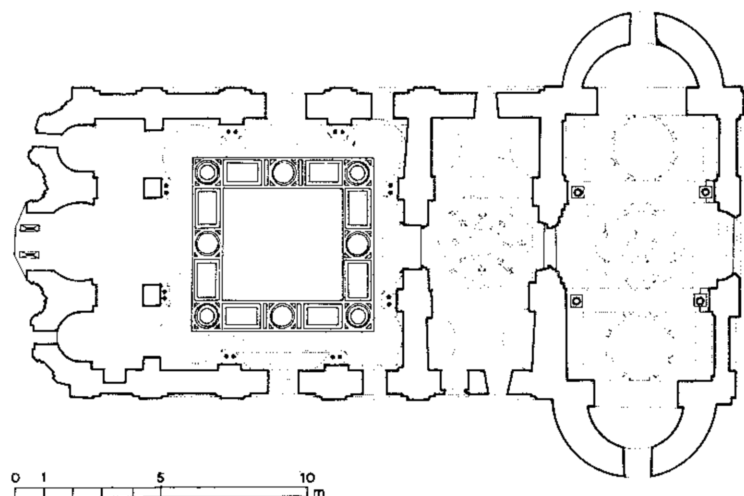
Δαφνί. Πρόσφατες ὅμως ἔρευνες γραπτῶν πηγῶν ἔδειξαν ὅτι ἡ ἐκκλησία πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τό ναό τῆς Μονῆς τῆς Ὁδηγήτριας καί ὅτι κτίστηκε τό 1150, πρᾶγμα πού συμφωνεῖ καί μέ τά ἀρχιτεκτονικά δεδομένα. (Μ. εἰκ. 248).

2. Ὁ *ἁπλός ὀκταγωνικός*[16]. Οἱ μονόχωροι μεσοβυζαντινοί ὀκτα-

16) Χ. Μπούρας, Ἡ Νέα Μονή.

γωνικοί ναοί χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ἀπουσία ἐσωτερικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου καί ἐξωτερικῶν συστημάτων ἀντιστήριξης, πού εἶναι οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ καί κυρίως τά γωνιακά διαμερίσματα στούς συνθέτους ὀκταγωνικούς. Οἱ ἁπλοί ὀκταγωνικοί δέν εἶναι ὅμως σταυροειδεῖς, ὅπως οἱ σύνθετοι καί ἑπομένως δέν ἔχουν κεραῖες. Ὁ κεντρικός τετράγωνος χῶρος καλύπτεται ὁλόκληρος ἀπό πλατύ καί ψηλό τροῦλλο πού στηρίζεται σέ τέσσερα στενά βαθιά ἡμιχώνια στίς γωνίες τοῦ τετραγώνου καί τέσσερεις πλατιές ἀβαθεῖς κόγχες στίς τέσσερεις πλευρές. Τά ὀκτώ αὐτά ἄνισα τόξα σχηματίζουν τήν ὀκταγωνική βάση, πάνω στήν ὁποία μέσω τῶν σφαιρικῶν τριγώνων πού γεφυρώνουν τά τόξα πατάει ἡ κυκλική βάση τοῦ τρούλλου. Ἔτσι ὁ τετράγωνος χαμηλά χῶρος μετατρέπεται ψηλότερα σέ ὀκτάκογχο μέ ἡμικυκλικές κόγχες καί ὄχι γωνιώδεις, ὅπως στούς σύνθετους ὀκταγωνικούς. Οἱ κόγχες λοιπόν ξεκινοῦν ἀπό τή μέση περίπου τοῦ τοίχου, ἐνῶ τό κάτω μισό διαρθρώνεται μέ ὀρθογώνιους σηκούς πού καλύπτονται μέ χαμηλά τόξα.

Δέν ἔχομε στόν ἀρχιτεκτονικό αὐτό τύπο, ὅπως πρωτοεμφανίζεται στή Νέα Μονή τῆς Χίου, μιά τετράγωνη αἴθουσα, παρατηρεῖ ὁ Χ. Μπούρας, πού μέ κάποιο σύστημα τεσσάρων ἡμιχωνίων σκεπάζεται μέ σφαιρικό τροῦλλο, ἀλλά ἕνα κανονικό ὀκτάκογχο σχηματισμό, ὁ ὁποῖος ἔρχεται νά στηριχθεῖ σ' ἕνα ἀνεξάρτητο τετράγωνο πρίσμα. Ἡ ἐκκλησία τῆς Νέας Μονῆς εἶναι ἕνα ἰδιότυπο κτήριο, ἄσχετο μέ τούς τετράγωνους χώρους πού ἀποκτοῦν ὀκταγωνική στήριξη τῶν θόλων καλύψεως μέ γεφύρωση τῶν γωνιῶν τους, ὅπως συμβαίνει στούς ὀκταγωνικούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναούς τῆς Ἑλλάδος. Σ' αὐτούς ἡ σύνθεση ξεκινᾶ ἀπό τό δοκιμασμένο σταυρικό σχῆμα τῆς

Εἰκ. 89. Χίος, Νέα Μονή, 1045, (κάτοψη και τομή).

Εἰκόνα 89
Πίνακας 56β, 57, 58

κατόψεως, προσφέρει ἄνετη ἀντιστήριξη στό μεγάλο τροῦλλο καί δίνει συνάμα στόν ἐσωτερικό χῶρο τῆς ἐκκλησίας σοβαρότητα, ἰσορροπία μαζῶν καί πολυμέρεια, ἐνῶ ἐπιτρέπει ἀνοίγματα μέ προοπτικές πρός τά πλάγια διαμερίσματα, τό νάρθηκα καί τήν πανύψηλη κόγχη τοῦ Ἱεροῦ. Ὁ τροῦλλος ἔχει ἁρμονικό ὡς πρός τόν ὄγκο τοῦ κτηρίου μέγεθος καί ὁ φυσικός φωτισμός, κλιμακωμένος σέ διαδοχικά ἐπίπεδα, τονίζει τό πολυσήμαντο τοῦ χώρου. Οἱ ἄξονες τοῦ μήκους καί τοῦ ὕψους τῆς ἐκκλησίας εἶναι περίπου ἰσοδύναμοι.

α) Τά στοιχεῖα αὐτά βρίσκουμε πλήρως ἀπαρτισμένα στό παλιότερο γνωστό μνημεῖο τοῦ εἴδους, τό καθολικό τῆς *Νέας Μονῆς* στή Χίο. Τό καθολικό κτίστηκε τό 1045 μέ δαπάνες τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ΄ τοῦ Μονομάχου (1042-1055) ἀπό δύο χιῶτες μοναχούς πού εἶχαν προβλέψει τήν ἄνοδο στό θρόνο κατά τήν παράδοση τοῦ Κωνσταντίνου. Οἱ μοναχοί αὐτοί κατ' ἐντολή τοῦ αὐτοκράτορα ἐπέλεξαν σάν πρότυπο κωνσταντινοπολίτικο ναό, τῶν «Ἁγίων Ἀποστόλων τῶν Μικρῶν», δηλαδή τό προσαρτημένο στή μεγάλη σταυρόσχημη βασιλική τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, Μαυσωλεῖο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου πού ἔκτισε ὁ γιός τοῦ Κωνστάντιος. Τό κτήριο αὐτό ἦταν περίκεντρο τρουλλαῖο, πιθανότατα εἶχε περιμετρικά ὀκτώ ἡμικυκλικές κόγχες καί στίς γωνίες τοῦ πολυγώνου ὑπῆρχαν κίονες. Ἀπό τήν Πόλη πάλι ἦλθαν στή Χίο οἱ μάστορες. Τήν παράδοση αὐτή ἐνισχύουν καί τά ἔντονα πρωτευουσιάνικα ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα· οἱ ἐξωτερικές τυφλές ἀψίδες, ἡ ἔλλειψη πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας, ὁ νάρθηκας μέ τόν πτυχωτό τροῦλλο, ὁ ἐξωνάρθηκας μέ τίς μεγάλες κόγχες στά πλάγια καί τούς τρεῖς τρούλλους.

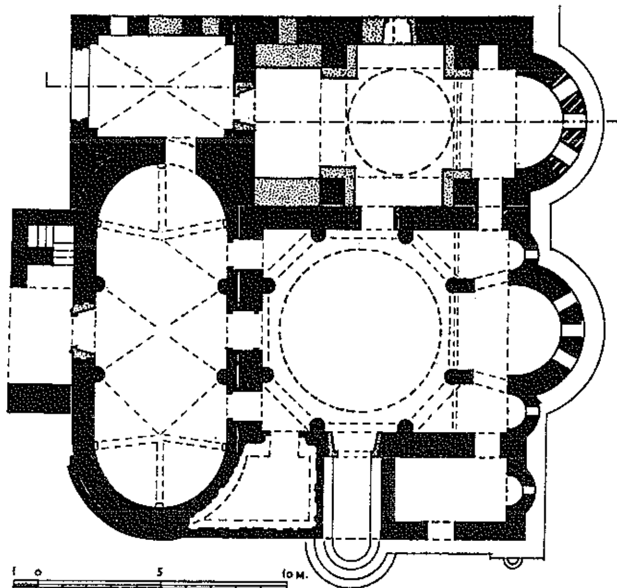
Οἱ ἐσωτερικές παραστάδες πού ὑπάρχουν στίς ἀκμές τοῦ ὀκτακόγχου καί ὅπου πατοῦν τά ἡμιχώνια καί οἱ κόγχες διαλύονται σέ ἐπάλληλα ζευγάρια πολύπλευρων διακοσμητικῶν κιονίσκων, οἱ ὁποῖοι ἐλαφρύνουν τό χῶρο καί ὀργανώνουν ἁρμονικότερα τίς ἐπιφάνειες. Οἱ κιονίσκοι αὐτοί δέν ὑπάρχουν σήμερα. Ὁ κυρίως ναός ἔχει πλήρη αὐτοτέλεια τόσο ἀπό τό νάρθηκα, ὅσο καί ἀπό τό Ἱερό μέ τόν αὐστηρό περιορισμό τῶν ἀνοιγμάτων πρός τά δύο αὐτά μέρη στήν κάτω ζώνη. (Μ. εἰκ. 23Α9-242. Κ. πίν. 143).

Ὁ κωνσταντινοπολίτης ἀρχιτέκτονας πού πῆγε τό 1043 στή Χίο δέν ἔκανε ἕνα ἁπλό ἀντίγραφο τοῦ προτύπου, ἀλλά μιά νέα καί πρωτότυπη καλλιτεχνική δημιουργία. Πρόσθεσε τήν κάτω τετράγωνη ζώνη στό κτήριο, διαφοροποίησε τά ἀνοίγματα τῶν γωνιακῶν κογχῶν, κάλυψε τόν χῶρο μέ ἕνα πανύψηλο τροῦλλο καί ἐνέγραψε τό σύνολο σέ ὀρθογώνιο σχῆμα. Πρόσθεσε τό Ἱερό καί τόν νάρθηκα, ἄν καί προσπάθησε νά μειώσει ὅσο τό δυνατό τή σημασία τους, στοιχεῖα πού ἐπέβαλε ἡ λειτουργία τοῦ κτηρίου ὡς ἐκκλησία, καί τροποποίησε τίς ἀναλογίες καί τόν χαρακτήρα τῶν γωνιακῶν κιόνων, οἱ ὁποῖοι πιθανότατα στόλιζαν τό ἐσωτερικό τοῦ προτύπου. Ἡ Νέα Μονή ἐντάσσεται στήν «κλασσικιστική» τάση τῆς ἐποχῆς γιά ἀπομίμηση παλαιοχρι-

στιανικῶν προτύπων, ὄχι ὅμως τυφλά, ἀλλά μέ ἔντονη δημιουργική διάθεση πού ὁδηγεῖ σέ μιά αὐτάρκη καί καλλιτεχνικά καταξιωμένη δημιουργία.

β) Τόν ἀρχιτεκτονικό τύπο τῆς Νέας Μονῆς μέ μικρές παραλλαγές ἀκολούθησαν καί ἄλλες ἐκκλησίες στή Χίο, ὅπως ἡ Παναγία ἡ Κρίνα, ὁ Ἅγ. Γεώργιος τοῦ Συκούση καί οἱ Ἅγ. Ἀπόστολοι στό Πυργί. Παραλλαγές τοῦ τύπου ἀπαντοῦν καί στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα (ψευδοοκταγωνικός) καί μάλιστα στήν περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης μέ τό μικρό ναό τῆς Μεταμορφώσεως στό Χορτιάτη τοῦ 12ου αἰ., πράγμα πού ἐνισχύει τήν ἄποψη ὅτι οἱ μεσοβυζαντινοί ὀταγωνικοί ναοί προέρχονται ἀπό τήν Βασιλεύουσα[17]. Στίς παραλλαγές τοῦ ἁπλοῦ ὀκταγωνικοῦ ἐντάσσεται καί ἡ μικρή ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Καμαριώτισσας στό νησί τῆς Χάλκης τοῦ Βοσπόρου τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰ. Ἐδῶ δίνεται ἔμφαση στίς τέσσερες μεγάλες κόγχες πού γεφυρώνονται μέ πολύ μικρές (ἡμιχώνια) καί ἔτσι τό κτήριο μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν τό ἐνδιάμεσο μεταξύ τοῦ ὀκταγώνου μέ τροῦλλο καί τοῦ τετρακόγχου.

γ) Ὁ Γ. Σωτηρίου[18] ἐπεξέτεινε τόν «ἁπλό ὀκταγωνικό» ἤ «νησιώτικο ὀκταγωνικό» σέ τέσσερα μέ ὀκταγωνική στήριξη τοῦ τρούλλου μνημεῖα τῆς Κύπρου· τό καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου τοῦ Κουτσοβέντη, τό ναό στό κάστρο τοῦ Ἁγ. Ἱλαρίωνα, τό ναό τοῦ Ἀντιφωνητῆ κοντά στήν Κυρήνεια καί τήν ἐκκλησία στό Μάργη. Ὁ A. Megaw παρατηρεῖ ὅτι τά μνημεῖα αὐτά πρέπει νά συνδεθοῦν τυπολογικά περισσότερο μέ τήν Κωνσταντινούπολη παρά ἀπ' εὐθείας μέ τή Χίο. Ὁ Χ. Μπούρας προσθέτει, ὅτι ἄν ἐξαιρέσει κανείς τό κατεστραμμένο σήμερα καθολικό τῆς μονῆς τοῦ Χρυσοστόμου πού κτίστηκε γύρω στό 1090 ἀπό τόν κωνσταντινοπολίτη Εὐμάθιο Φιλοκάλη, διοικητῆ τῆς Κύπρου, τό ὁποῖο φαίνεται ὅτι εἶχε κάποια κανονικότητα στή χάραξη τῆς κάτοψης, οἱ ὑπόλοιπες ἐκκλησίες ἀπογοητεύουν. Τό ὀκτάγωνο τῆς κάτοψης εἶναι τελείως ἀκανόνιστο, ἐπιμηκυσμένο πρός δυσμάς καί ἡ ἑνιαία καμάρα πού καλύπτει τό Ἱερό παρουσιάζει ἀνορθόδοξες διεισδύσεις ἀπό τά τόξα τοῦ κυρίως ναοῦ. Οἱ χονδροειδεῖς ἡμικίονες εἶναι ἐδῶ φέροντες καί τά τόξα τους ἐλαφρά ὀξυκόρυφα. Θά μποροῦσε κανείς νά πεῖ, καταλήγει ὁ Χ. Μπούρας, ὅτι, μέ τήν ἁπλοϊκή τους σύνθεση καί τόν ἄπλαστο ἐσωτερικό τους χῶρο, αὐτά τά μνημεῖα δέν φαίνεται νά ἀντιγράφουν οὔτε τά ἠπειρωτικά οὔτε τά χιώτικα μνημεῖα τοῦ 11ου αἰ. *Εἰκόνα 90*

Εἰκ. 90. Κύπρος, Ναός Χρυσοστόμου τοῦ Κουτσοβέντη, π. 1090, (κάτοψη).

17) Ch. Bouras, Variations of the Single Domed Octagon.

18) Γ. Σωτηρίου, Τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Κύπρου, Ἀθῆναι 1935. A. Megaw, Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus, Metropolitan or Provincial, DOP 28 (1974), σ. 82. Χ. Μπούρας, Νέα Μονή, σ. 237-238. C. Mango, The Monastery of St. Chrysostomos at Kontsoventis (Cyprus) and its Wall Paintings, Part I: Description, DOP 44 (1990), σ. 63 κ.ἑ.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἤπειρον, Θεσσαλονίκη 1975.
Ch. Delvoye, L' art byzantin, Paris 1967
R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1965.
C. Mango, Byzantinische Architektur, Stuttgart 1975.
G. Millet, L' école grecque dans l' architecture byzantine, Paris 1916.
Χ. Μπούρας, Μαθήματα ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, τ. Β΄, Ἀθήνα 1975.
Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ 1935-1973.
H. Schäfer, Byzantinische Architektur, München 1978.
Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική καί Βυζαντινή Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942.
Μ. Χατζηδάκης, στούς Η΄,Θ΄ τόμους τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΑ	'Αρχαιολογικά 'Ανάλεκτα ἐξ 'Αθηνῶν
ΑΒΜΕ	'Αρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς 'Ελλάδος
ΑΔ	'Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	'Αρχαιολογική 'Εφημερίς
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BSA	Annual of the British School at Athens
BZ	Byzantinische Zeitschrift
Cah. Arch	Cahiers Archéologiques
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας
ΕΕΒΣ	'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΚΜ	'Επετηρίς 'Εταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν
ΕΕΠΣΠΘ	'Επιστημονική 'Επετηρίς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΜΜΕ	Εὑρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς 'Ελλάδος
Ist. Mit.	Istanbuler Mitteilungen
JÖB	Jahrbuch der Österreicheischen Byzantinistik
JRS	Journal of Roman Studies
ΙΕΕ	'Ιστορία 'Ελληνικοῦ "Εθνους
ΠΑΕ	Πρακτικά τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας
RbK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst

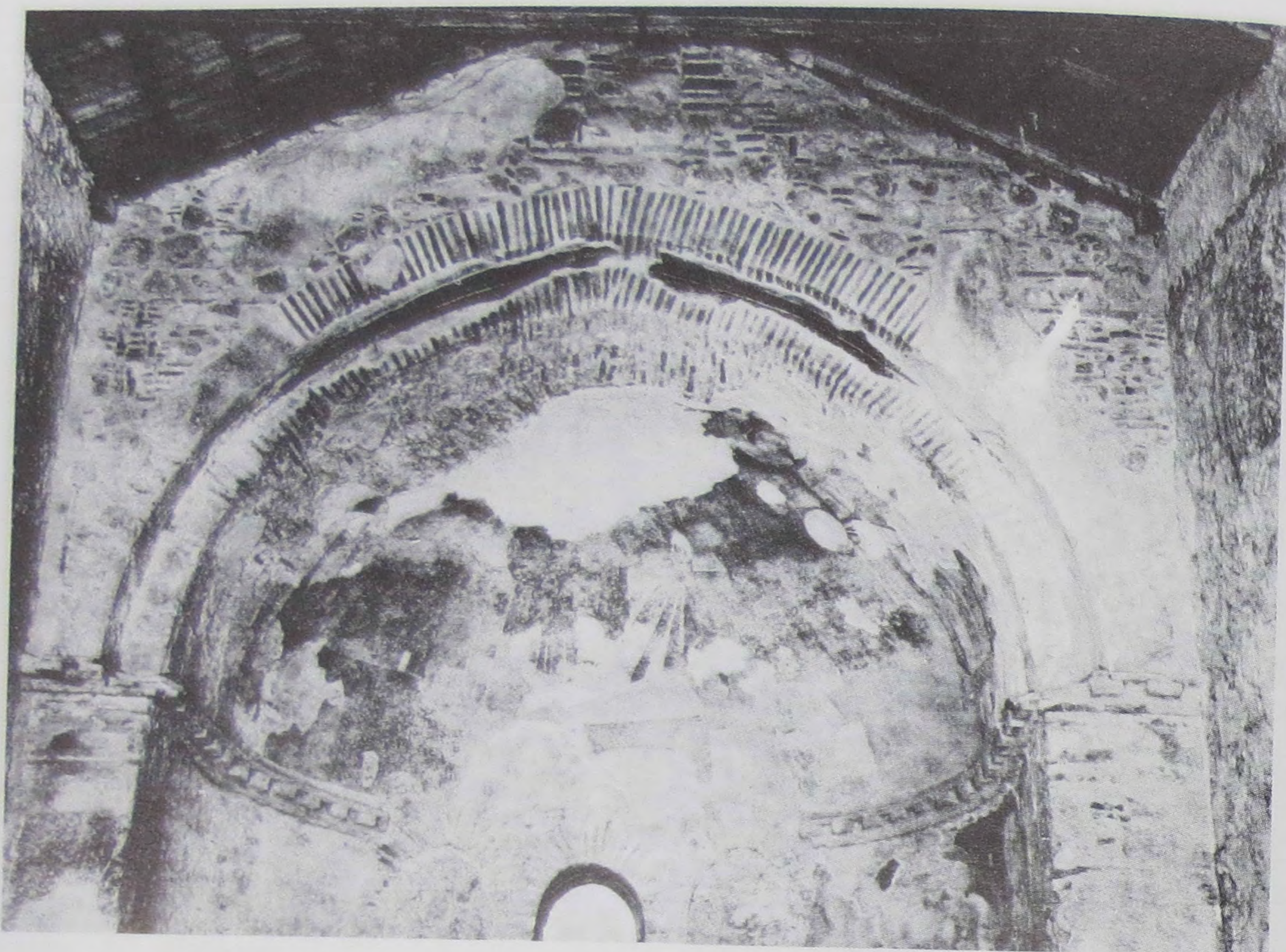
Οἱ παραπομπές σέ εἰκόνες πού δημοσιεύονται σέ γενικά ἐγχειρίδια:
Σ: Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική καί Βυζαντινή 'Αρχαιολογία
K: R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture
M: C. Mango, Byzantinische Architektur
M-W: W. Müller-Wiener, , Bildlexikon zur Topographie Istanbuls
IEE: 'Ιστορία 'Ελληνικοῦ "Εθνους

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Μάστρο Αἰτωλίας, Βασιλική, Κεντρική ἀψίδα

Πίν. 2α.

Μάστρο, Αἰτωλίας, Βασιλική. Τεταρτοσφαίριο κεντρικῆς ἁψίδας.

β.

Μάστρο Αἰτωλίας, Βασιλική. Παράθυρο κεντρικῆς ἁψίδας.

Πίν. 3α.

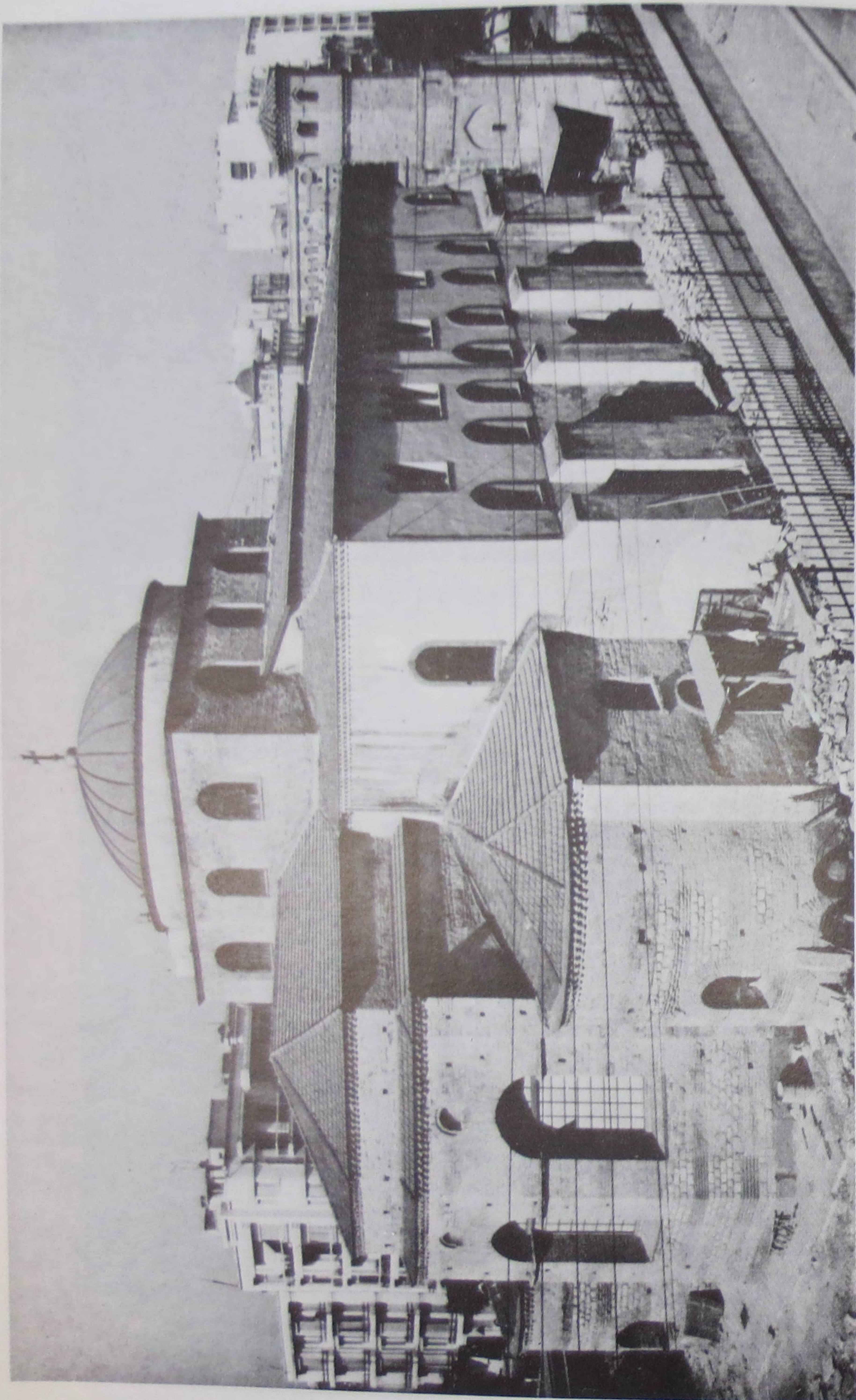

Νίκαια Βιθυνίας, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου. Ἄποψη ΝΑ.

β.

Νίκαια Βιθυνίας, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου. Ἐσωτερικὸ νοτ. κλίτους.

Θεσσαλονίκη, Ἁγία Σοφία. Ἄποψη ἀπό ΒΑ.

Κωνσταντινούπολη, Ἁγία Εἰρήνη. Ἄποψη ΝΑ.

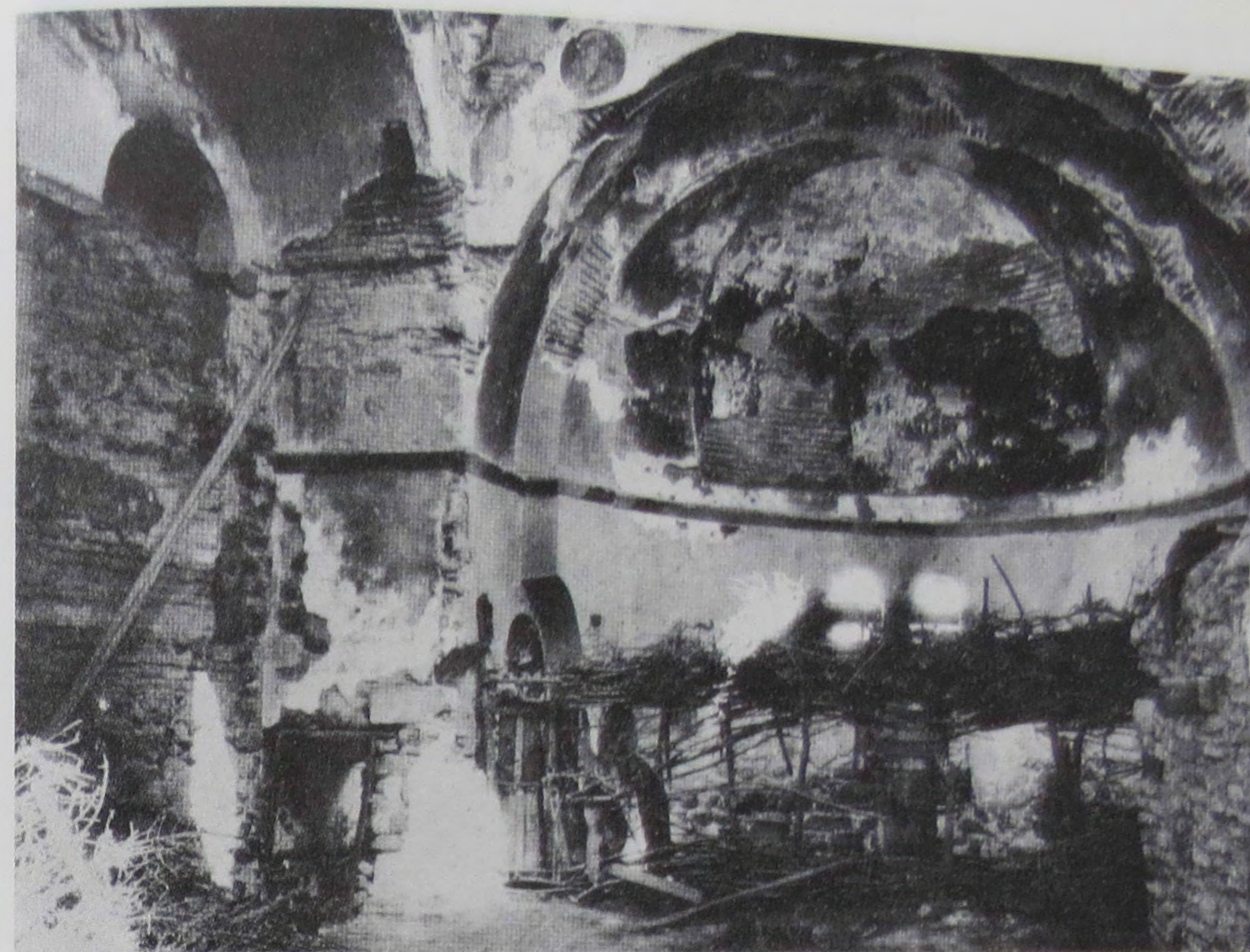
β.

Κωνσταντινούπολη, Ἁγία Εἰρήνη. Ἐσωτερικό ἀπό ΝΔ.

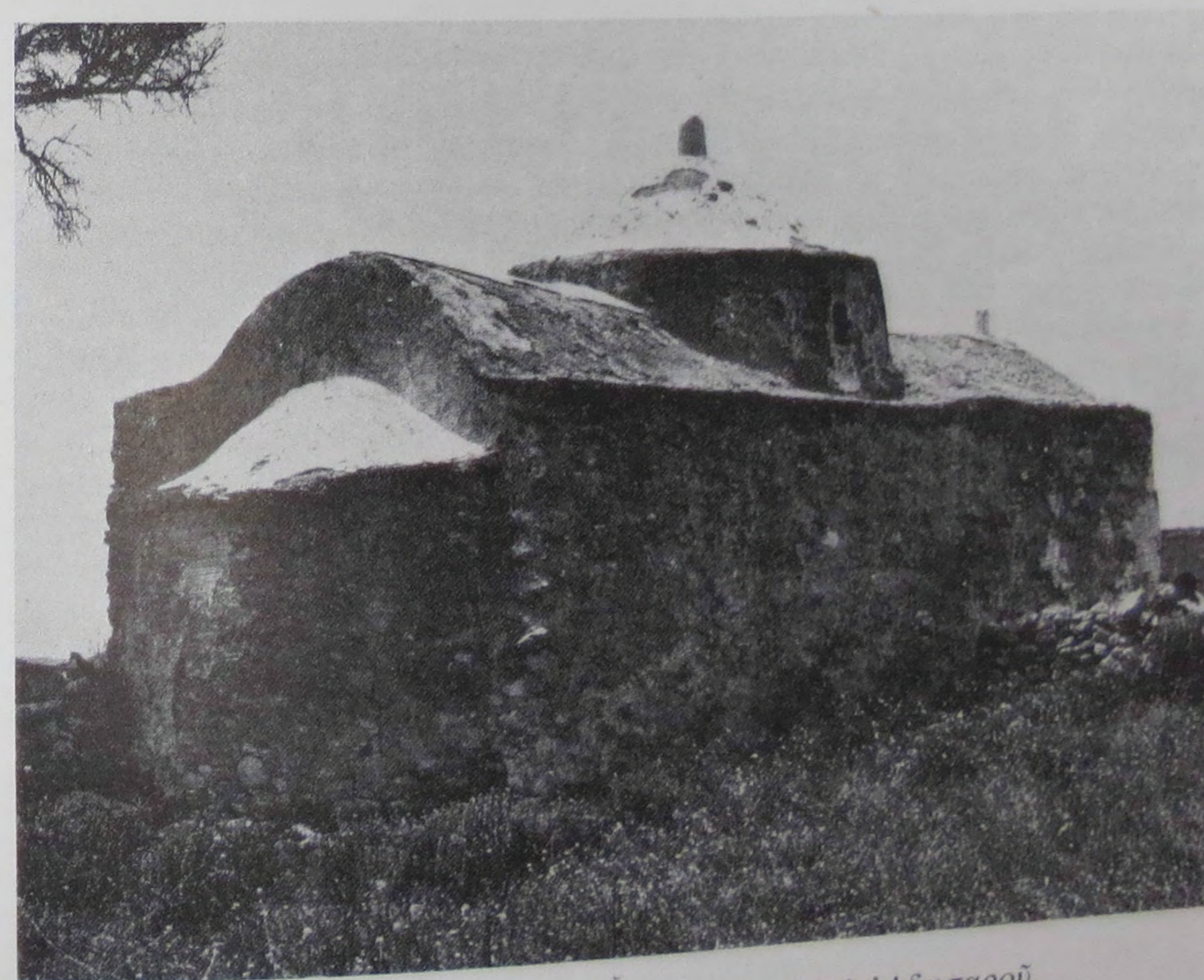

Βιζύη, Ἁγία Σοφία. Ἐσωτερικό ἀπό ΝΔ.

Συκή Βιθυνίας, Ναός Ἀρχαγγέλων. Ἐσωτερικό ἀπό ΝΔ.

β.

Νάξος, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στ' Ἀδησαροῦ. Ἄποψη ΒΑ.

Νάξος, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στ' Ἀδησαροῦ.
Ἄποψη ΝΔ.

β.

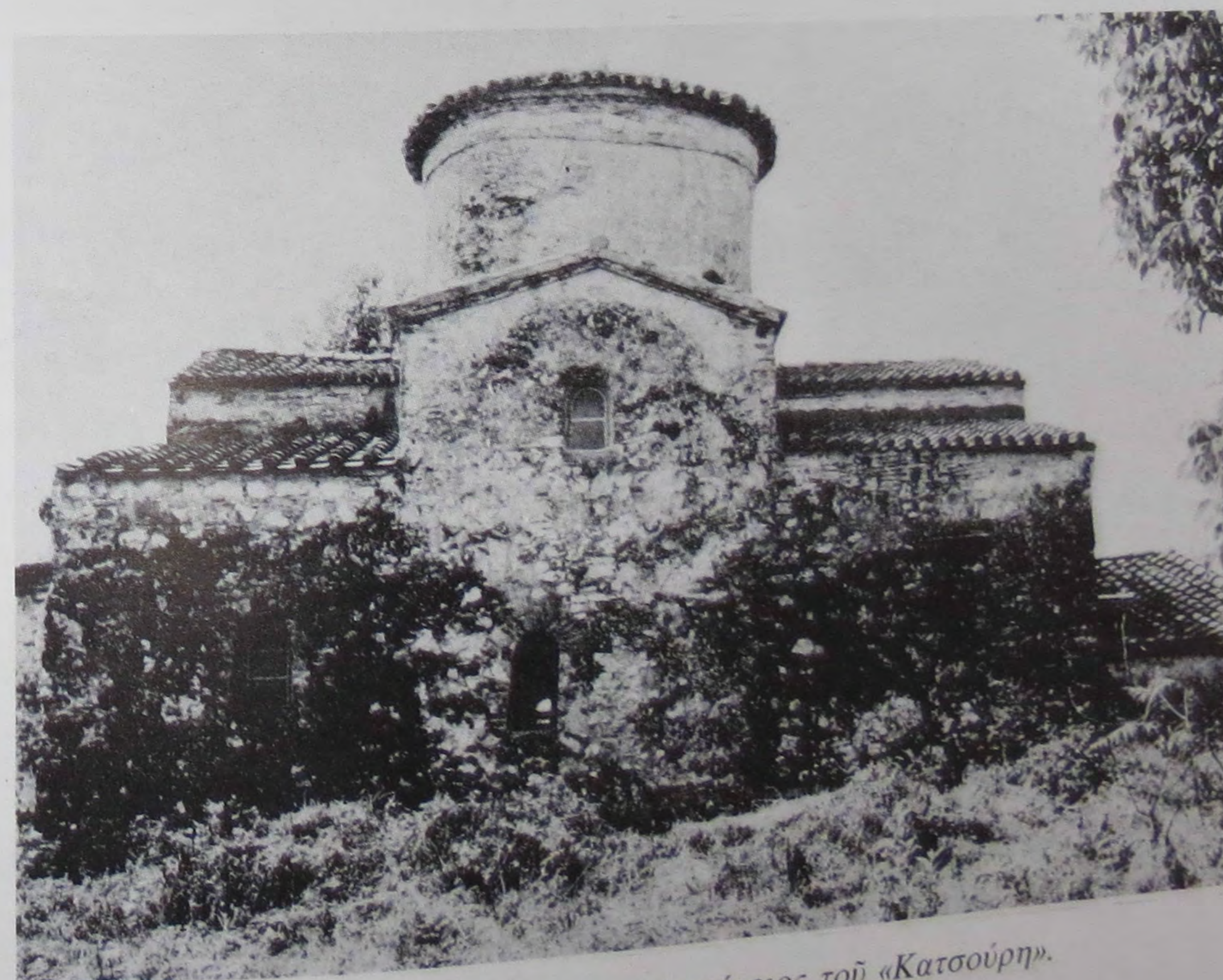

Τρίγλεια Βιθυνίας, Ἅγιος Ἰωάννης τῆς Πελεκητῆς.

Πλησίες Ἄρτας, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ «Κατσούρη».
Ἄποψη ἀνατολική.

β.

Πλησίες Ἄρτας, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ «Κατσούρη».
Ἄποψη βόρεια.

Πίν. 10α.

Εὐρυτανία, Ἐπισκοπή. Ἀνατολική ἄποψη.

β.

Μέντζενα Ἀχαΐας, Βασιλική. Τοιχοποιία.

Πίν. 11α.

Πρέσπα, Ἅγιος Γερμανός, Τροῦλλος (σκίτσο).

β.

Ζούρτσα Τριφυλλίας, Βασιλική. Ἀποκατάσταση ἀνατ. πλευρᾶς.

Καστοριά, Ἅγιος Στέφανος. Ἄποψη ἀπό ΝΑ.

β.

Καστοριά, Ἅγιοι Ἀνάργυροι. Ἄποψη ΝΑ.

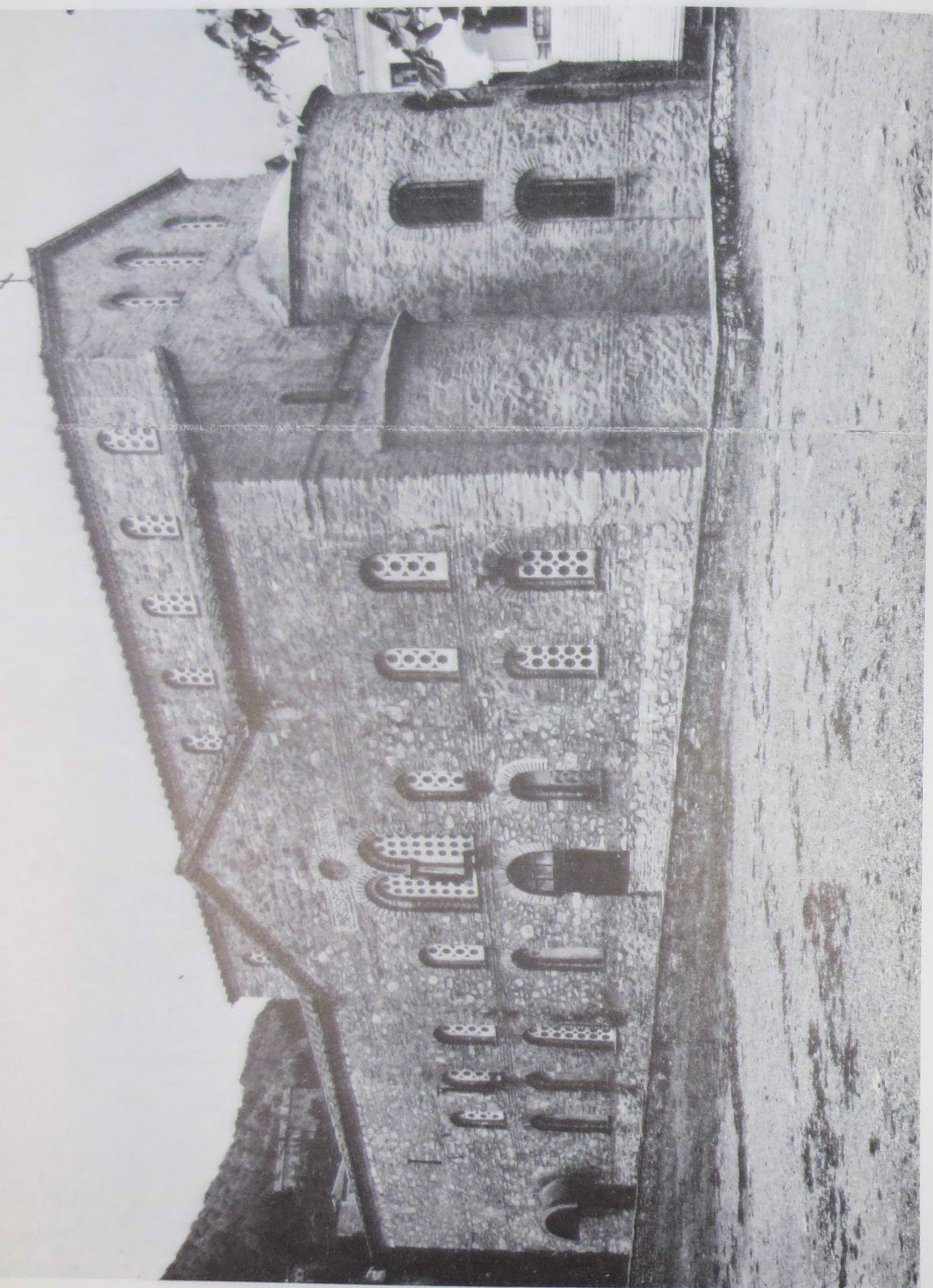

Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Ἀνατολική ἄποψη.

β.

Καστοριά, Κουμπελίδικη. Ἄποψη ΝΔ.

Ἅγιον Ὄρος, Πρωτᾶτο, Βασιλική. Ἄποψη ΝΑ.

Ἄρτα, Ἅγιος Βασίλειος κοντά στό Γεφύρι, Ἄποψη ΝΑ.

Περιστερές, Ἅγιος Ἀνδρέας. Ἄποψη ΒΑ.

Strumica, Καθολικό Μονῆς Veljuša. Ἄποψη ΝΑ.

β.

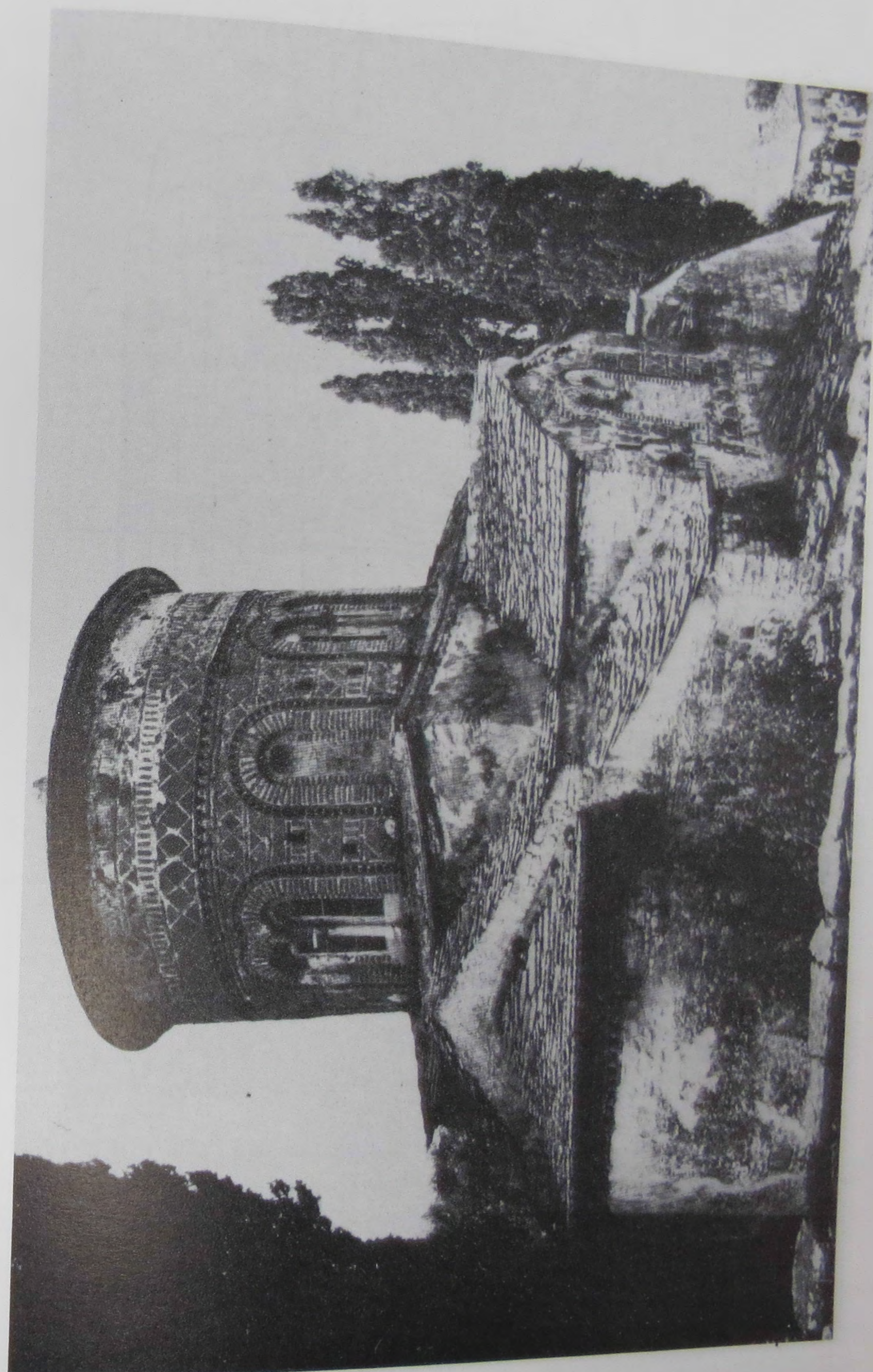
Ἀμβρακικός, Μονή Κορακονησίας. Ἄποψη ΝΑ.

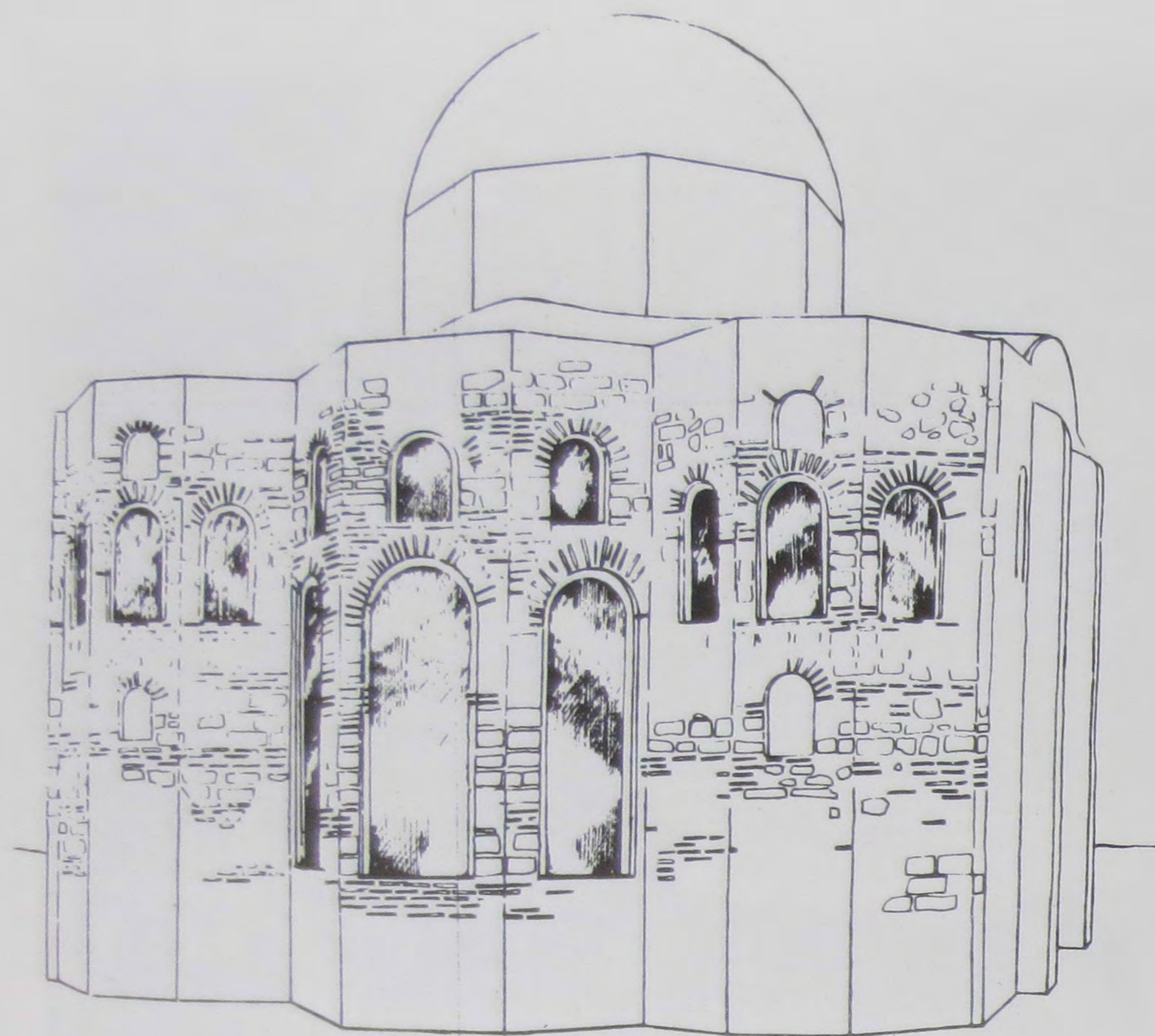
Μανωλάδα, Παλιοπαναγιά. Ἄποψη ΒΔ.

Πρεσλάβα, Ροτόντα. Ἀποκατάσταση (μακέττα).

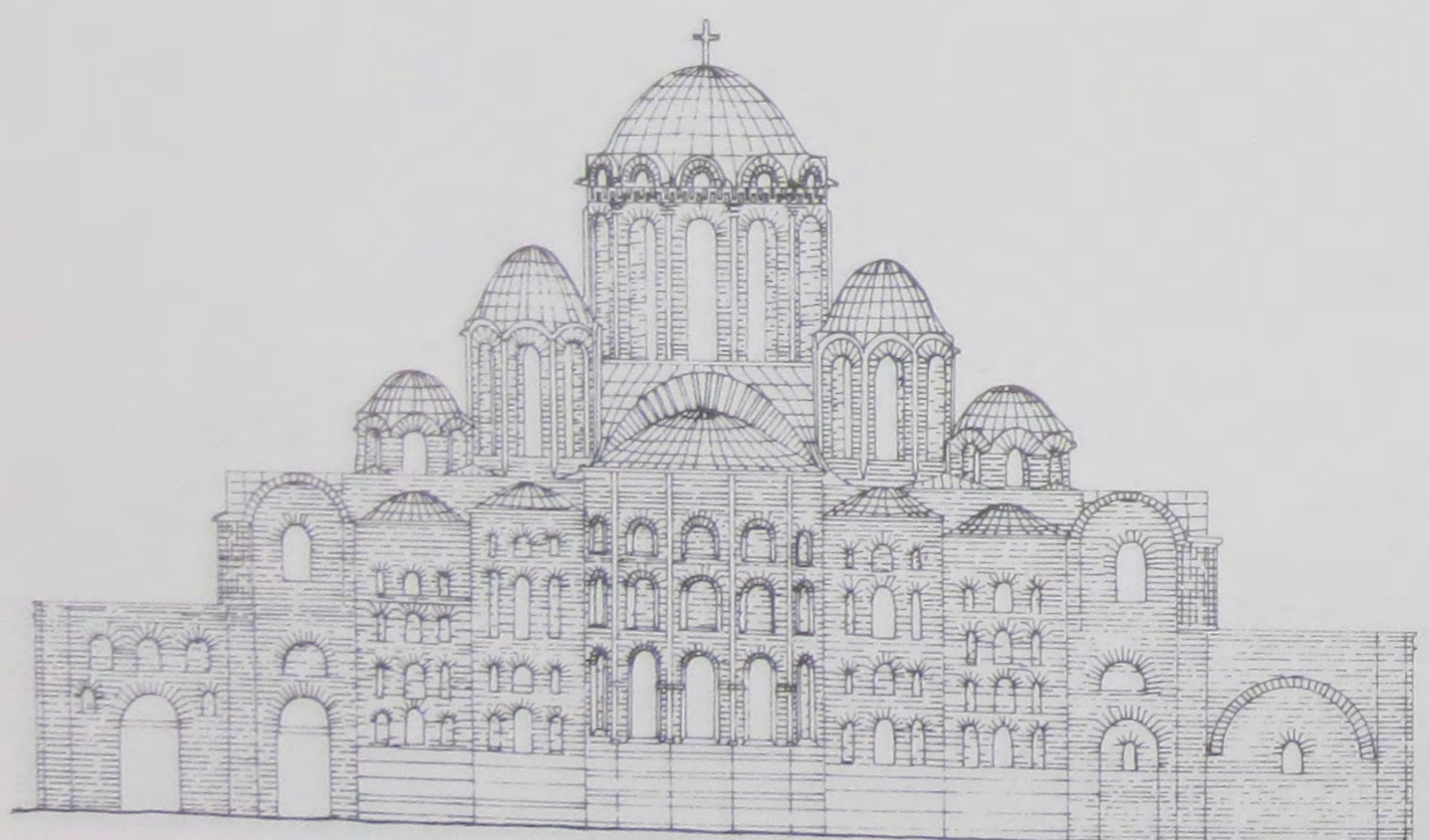

Λάμποβο Βορείου Ἠπείρου. Ἄποψη ΒΑ.

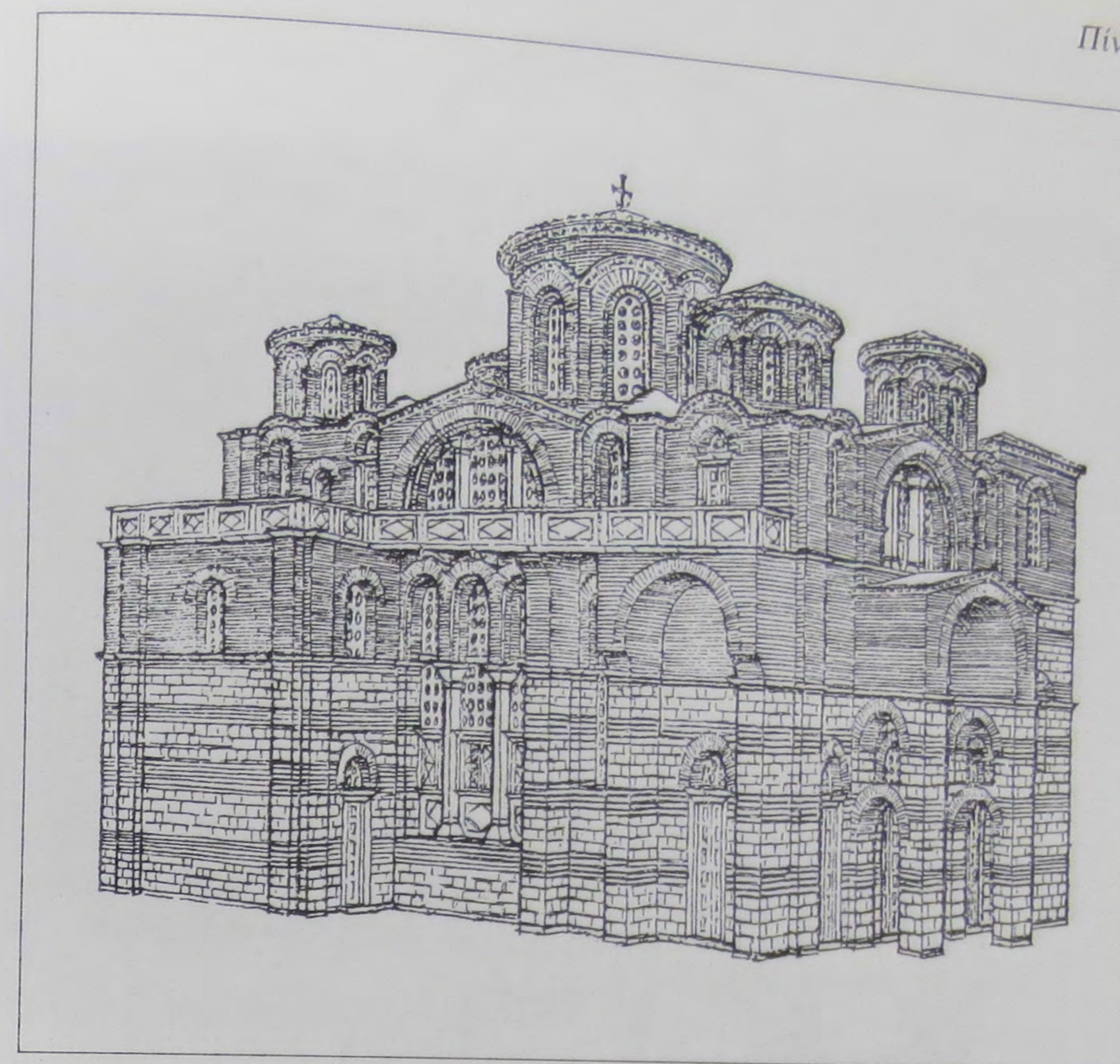

Κωνσταντινούπολη, Atik Mustafa Paşa Camii (Ἅγ. Ἀνάργυροι;). Ἀποκατάσταση ἀνατ. ὄψης.

β.

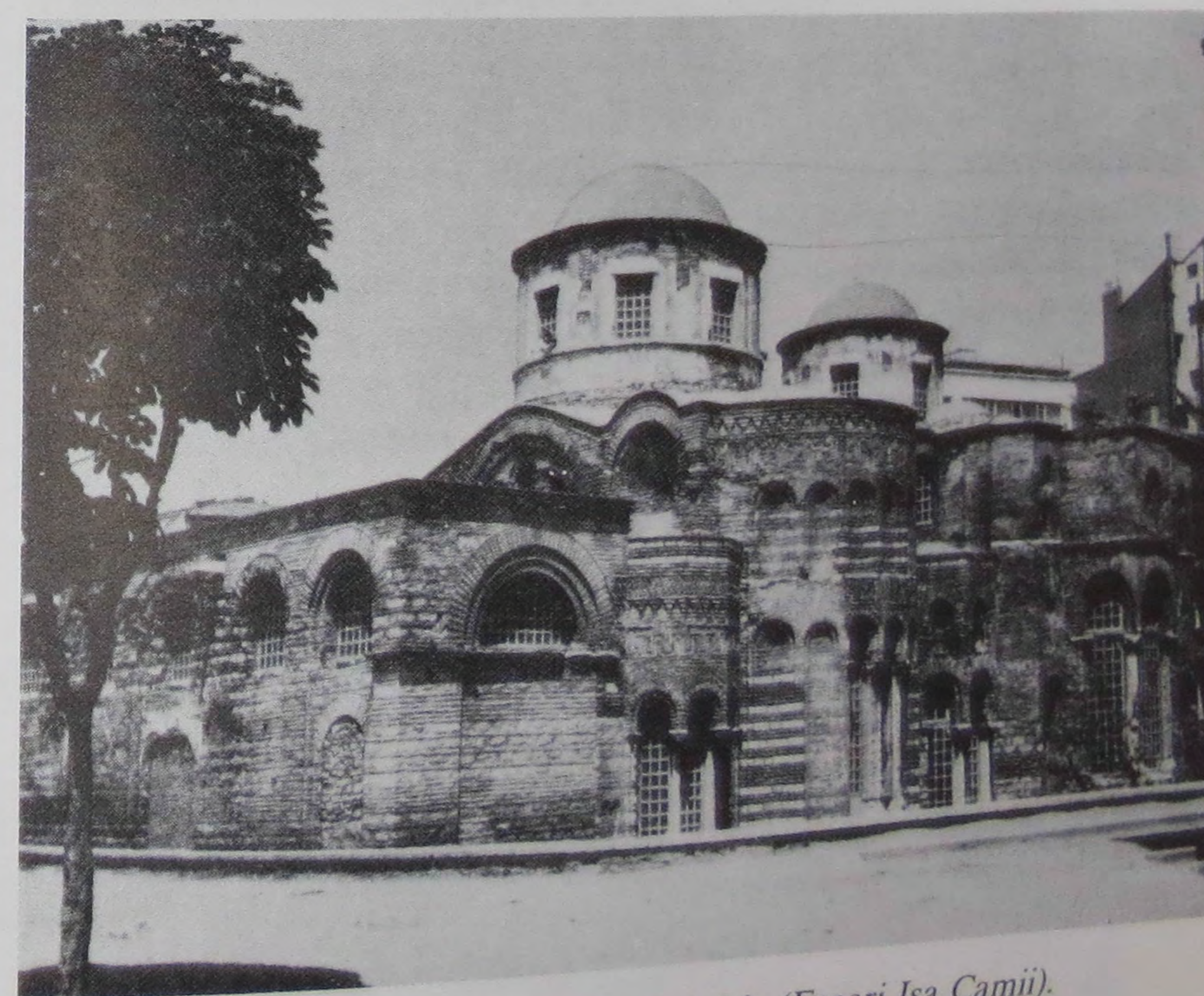

Κίεβο, Ἁγία Σοφία. Ἀποκατάσταση ἀνατ. ὄψης.

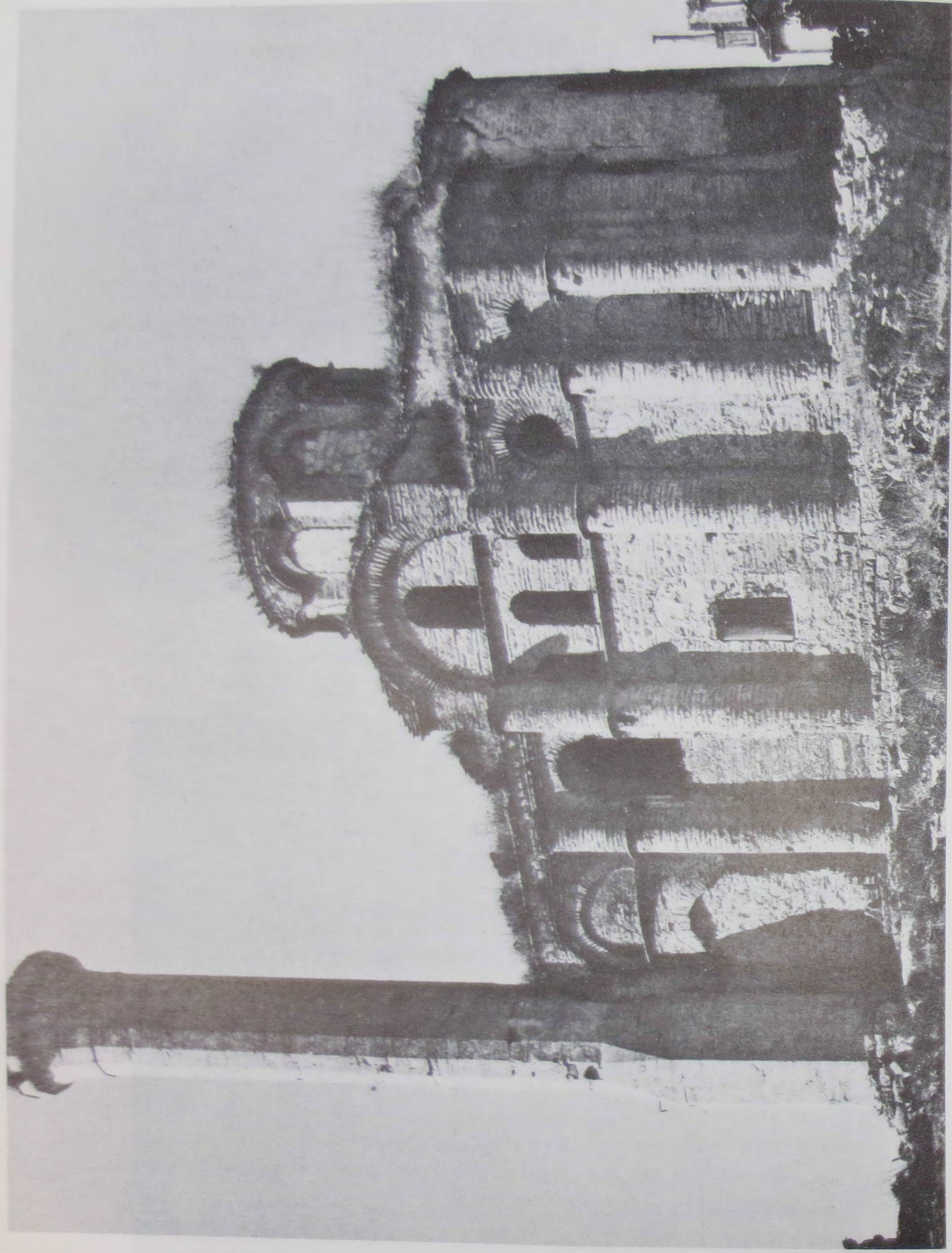

Κωνσταντινούπολη, Μονή Λιβός (Fenari Isa Camii). Ἀποκατάσταση τῆς Βόρειας Ἐκκλησίας. Ἄποψη ΒΔ.

β.

Κωνσταντινούπολη, Μονή Λιβός (Fenari Isa Camii). Ἄποψη ΝΑ, δεξιά ὁ ναός τῆς Παναγίας, ἀριστερά ὁ ναός τοῦ Προδρόμου.

Κωνσταντινούπολη, Μονή Μυρελαίου (Bodrum Camii). Ἄποψη ΝΑ.

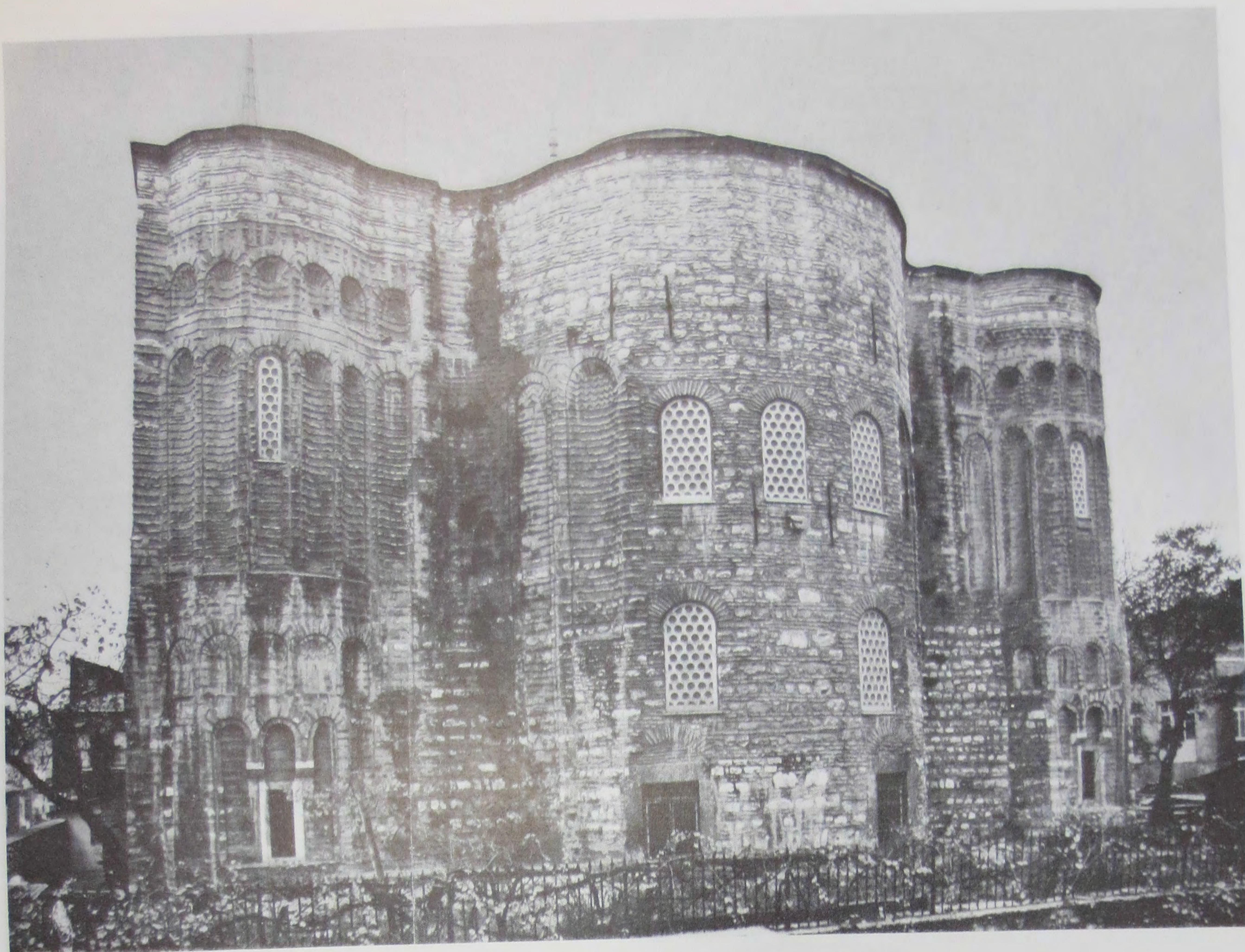
Κωνσταντινούπολη, Μονή Χριστού Παντεπόπτη (Eski Imaret Camii). Ἄποψη ΝΑ.

β.

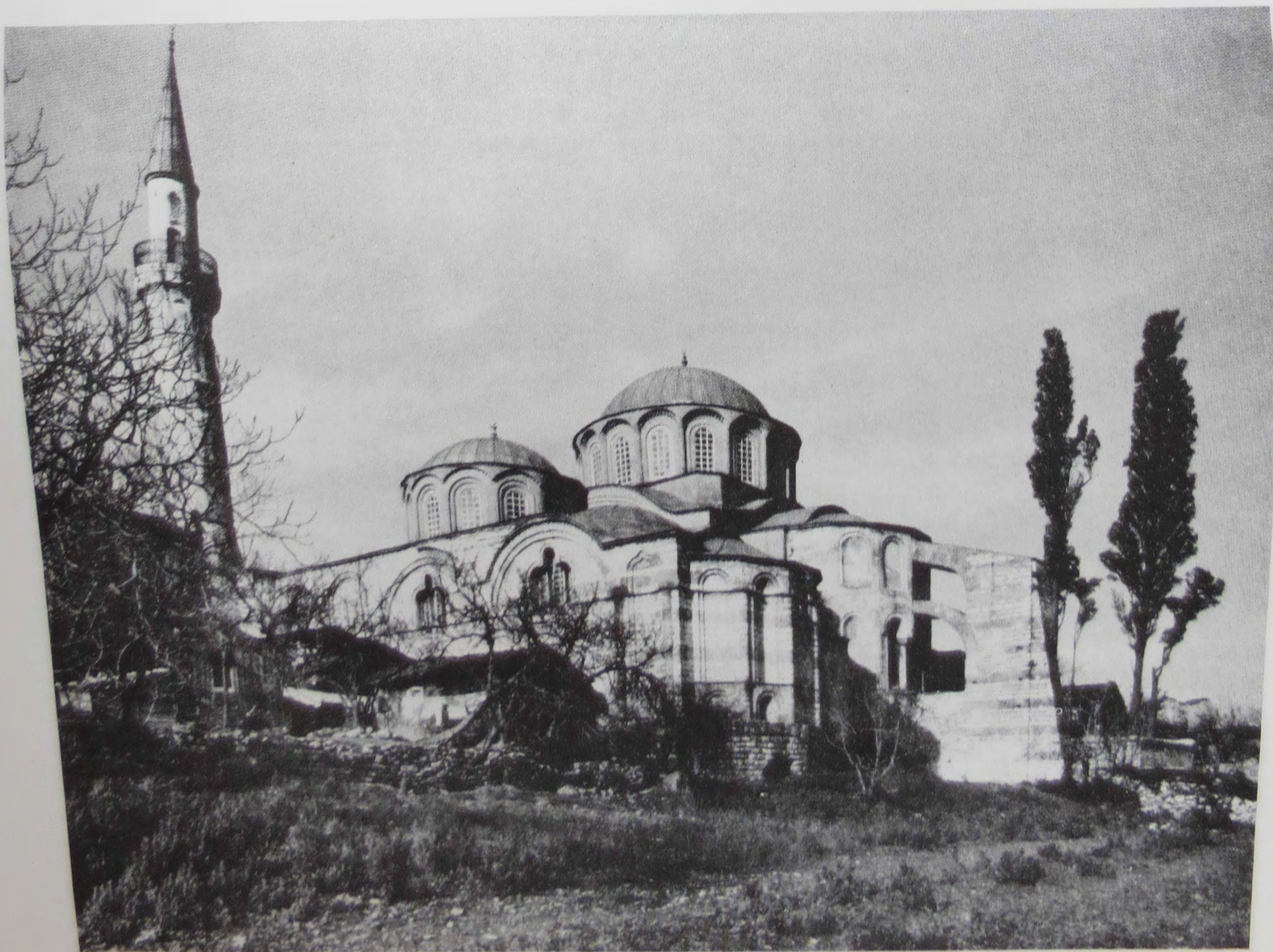
Κωνσταντινούπολη, Ἅγιος Θεόδωρος (;) (Vefa Kilise Camii). Κεντρική ἀψίδα.

Πίν. 24.

Κωνσταντινούπολη, Gül Camii. 'Ανατολική ἄποψη.

Πίν. 25.

Κωνσταντινούπολη, Μονή τῆς Χώρας (Kariye Camii).
"Αποψη ΝΑ.

Κωνσταντινούπολη, Μονή τῆς Χώρας (Kariye Camii).
Ἐσωτερικό ἀπό Α.

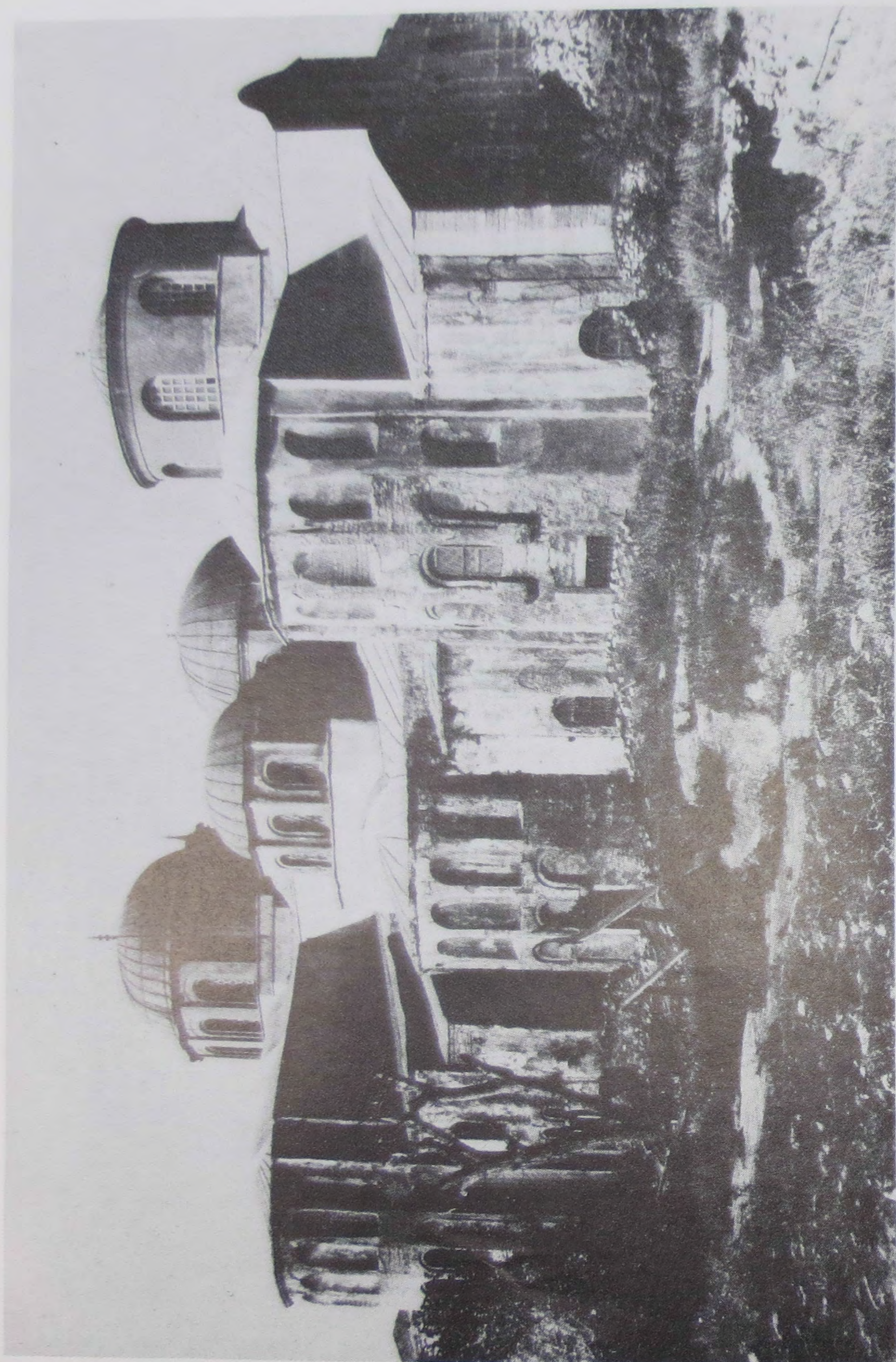

Κωνσταντινούπολη, Μονή Παμμακαρίστου (Fathiye Camii). Ἄποψη ΝΔ.

β.

Κωνσταντινούπολη, Kalenderhane Camii. Ἄποψη ΝΔ.

Κωνσταντινούπολη, Μονή Παντοκράτορος (Zeyrek Camii). Ἀνατολική ὄψη.

Θεσσαλονίκη, Παναγία τῶν Χαλκέων. Νότια ἄποψη.

β.

Θεσσαλονίκη, Παναγία τῶν Χαλκέων. Δυτ. ἄποψη.

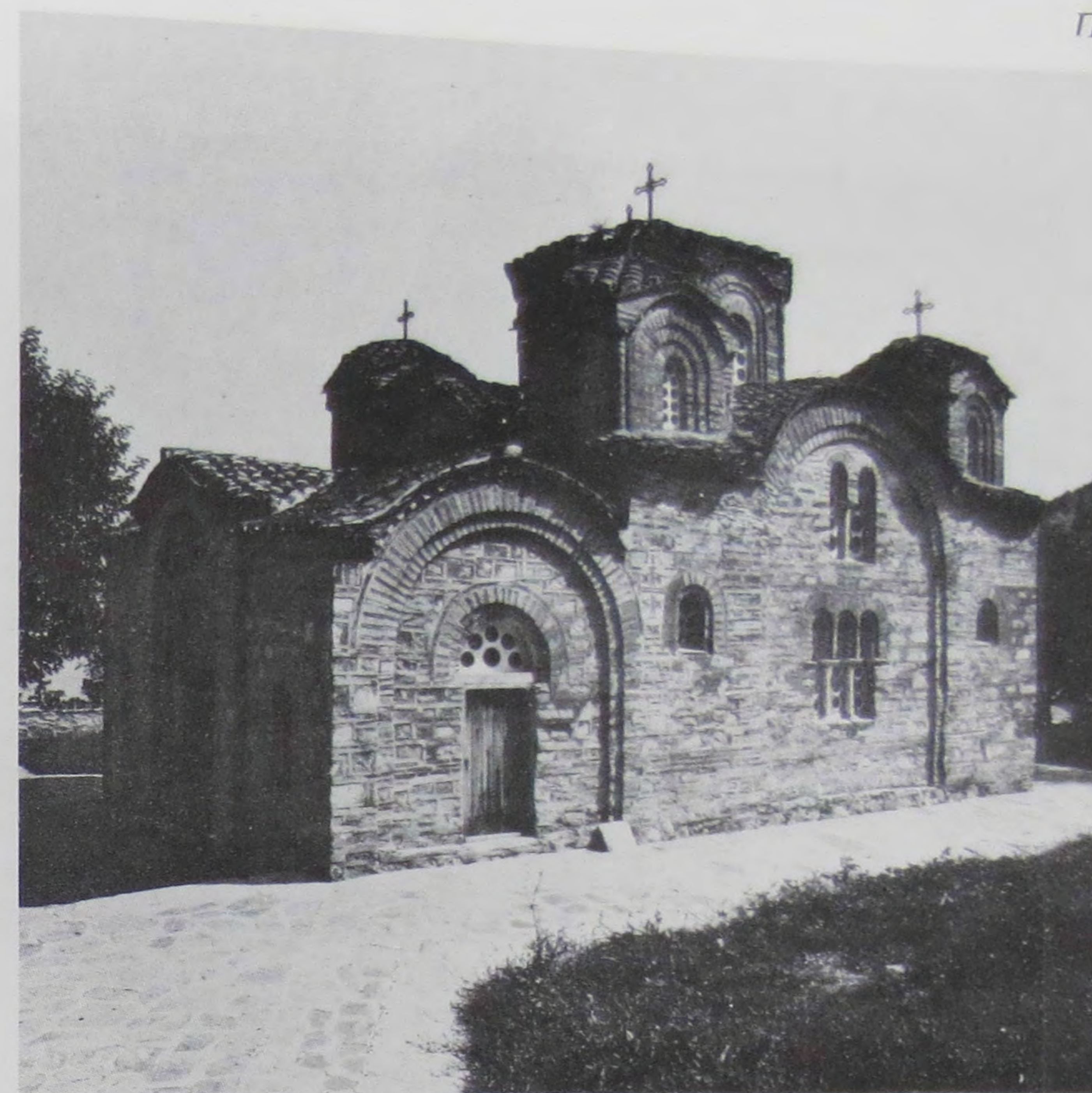

Ἅγιο Ὄρος, Καθολικό Μεγίστης Λαύρας. Ἄποψη ΒΑ.

β.

Φέρες Ἕβρου, Κοσμοσώτειρη. Ἄποψη ΝΑ.

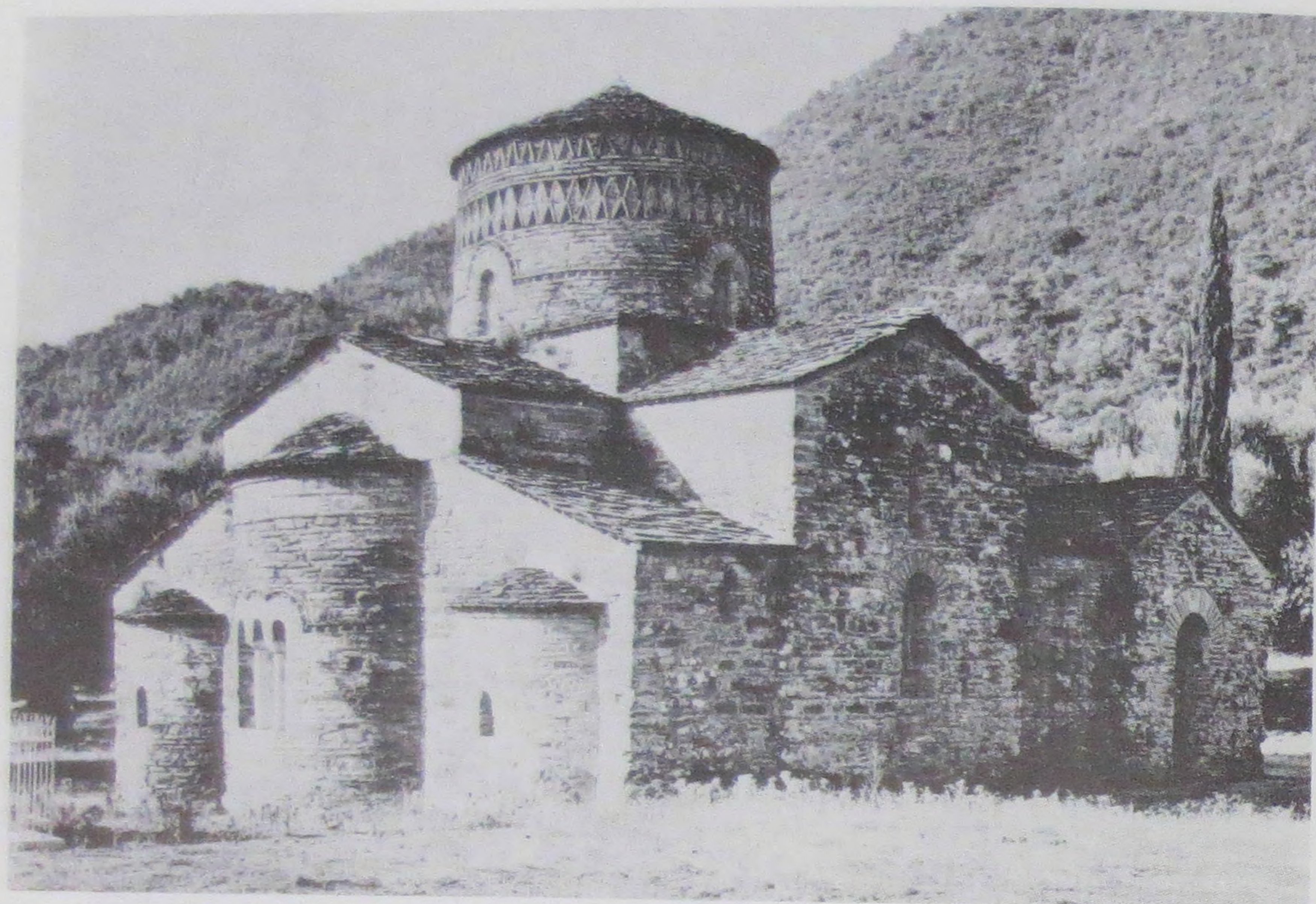

Nerezi, Ἅγιος Παντελεήμων. Ἄποψη ΝΔ.

β.

Σκριποῦ Βοιωτίας. Ἄποψη ΒΑ.

Γαβρολίμνη, Παναγία Παναξιώτισσα. Ἄποψη ΒΑ.

β.

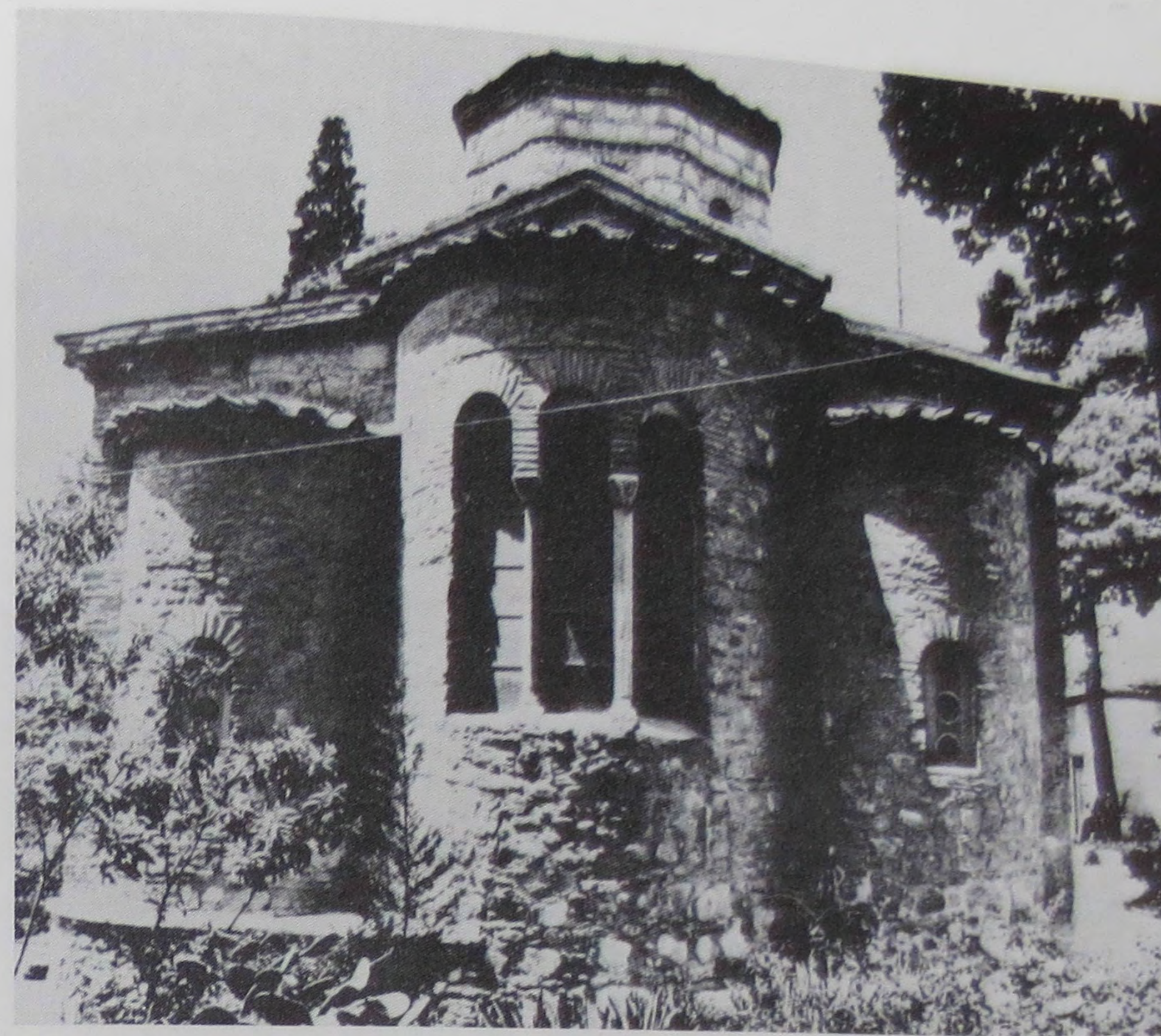
Γαβρολίμνη, Παναγία Παναξιώτισσα. Ἄποψη ΒΔ.

Ὅσιος Λουκᾶς, Ναός Παναγίας. Ἀνατολική ἄποψη.

Ὅσιος Λουκᾶς, Ναός Παναγίας. Ἐσωτερικό ἀπό Δ.

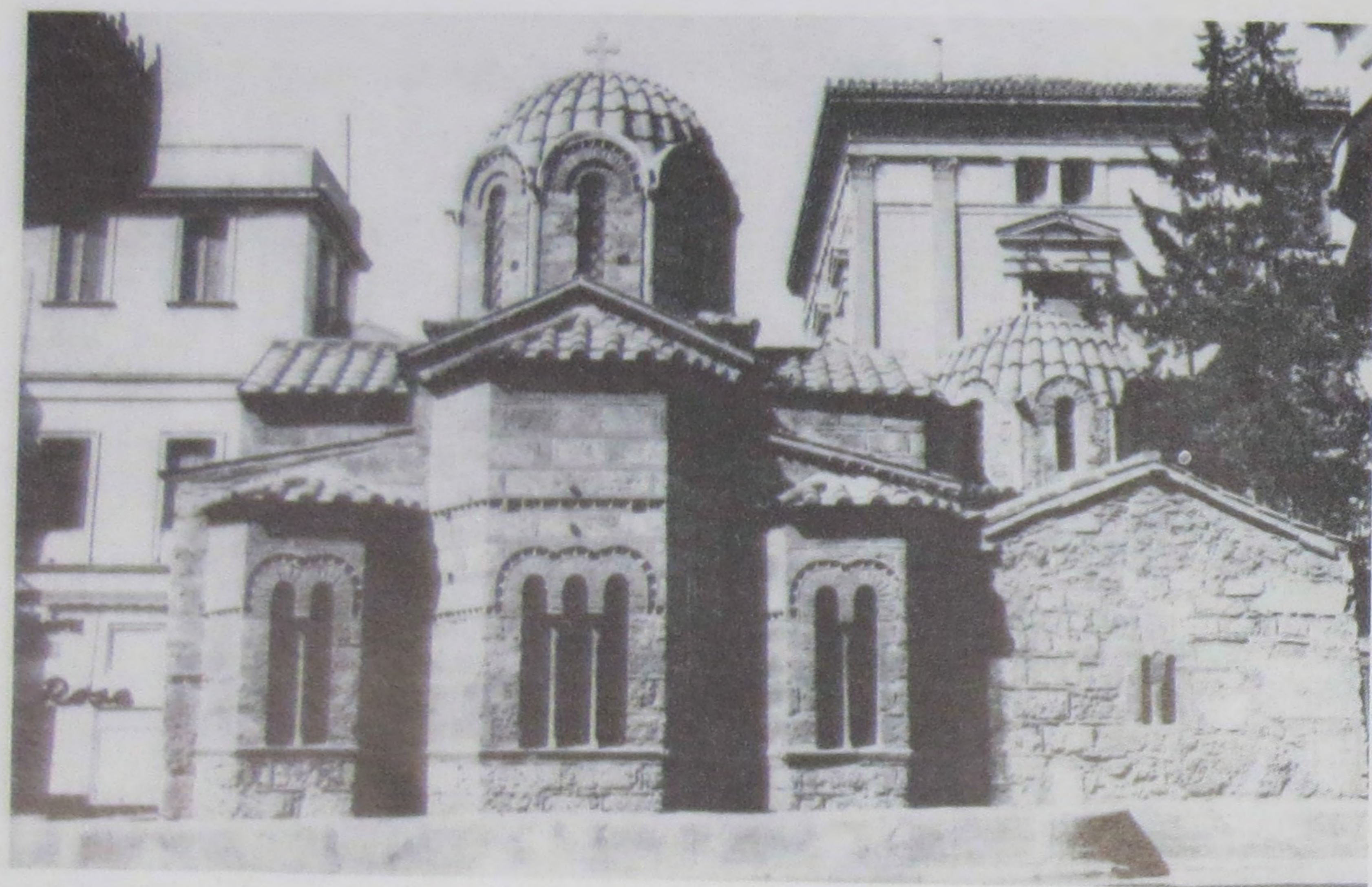

Ἀθήνα, Καθολικό Μονῆς Πετράκη. Ἀνατολική ὄψη.

β.

Ἀθήνα, Καπνικαρέα. Ἄποψη ΝΔ.

᾿Αθήνα, Καπνικαρέα. ᾿Ανατ. ὄψη.

᾿Αρεία, ῾Αγία Μονή. Βόρεια ὄψη.

β.

᾿Αρεία, ῾Αγία Μονή. Κεντρική ἀψίδα.

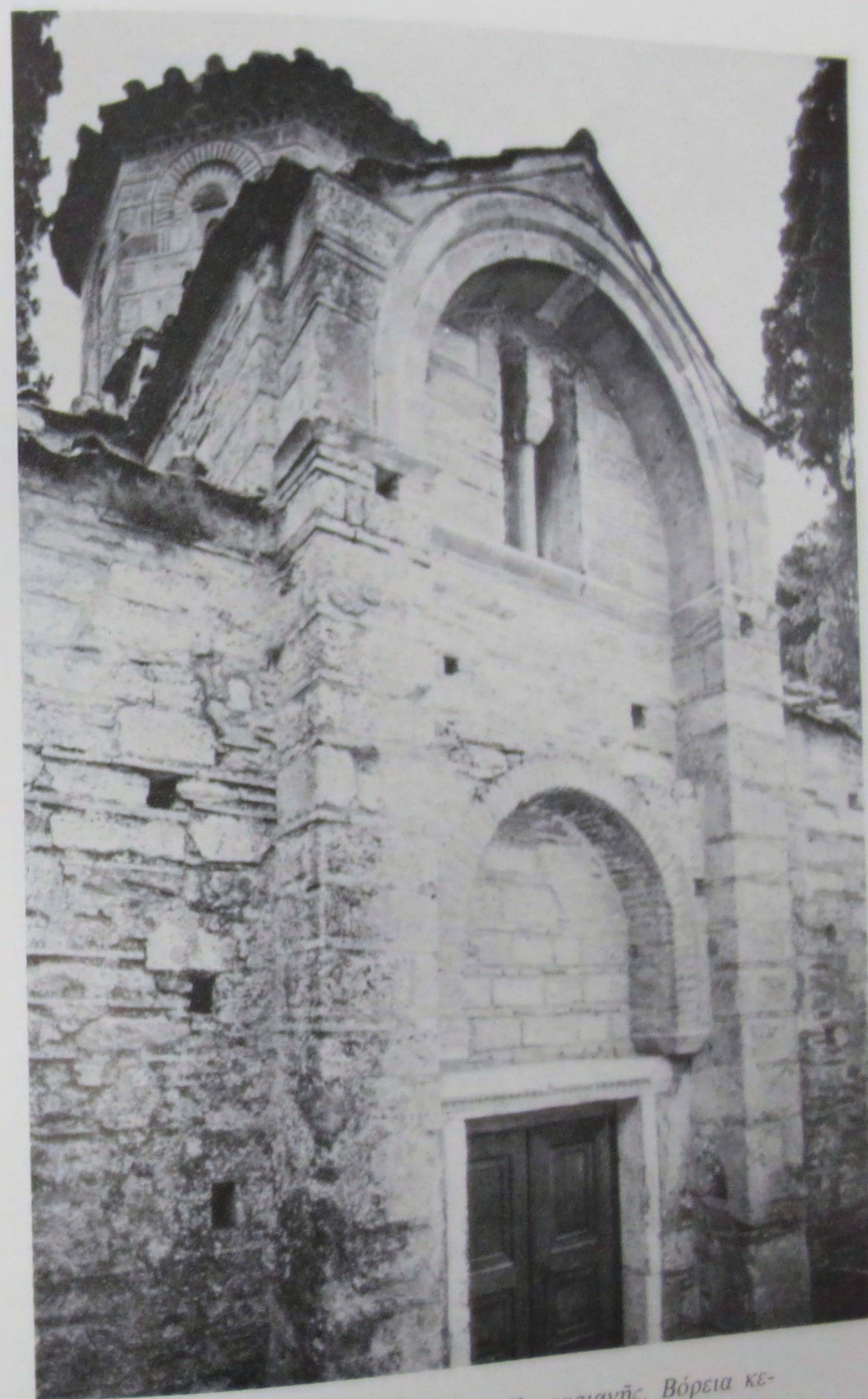
Μέρμπακας, Ναός Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἄποψη ΝΑ.

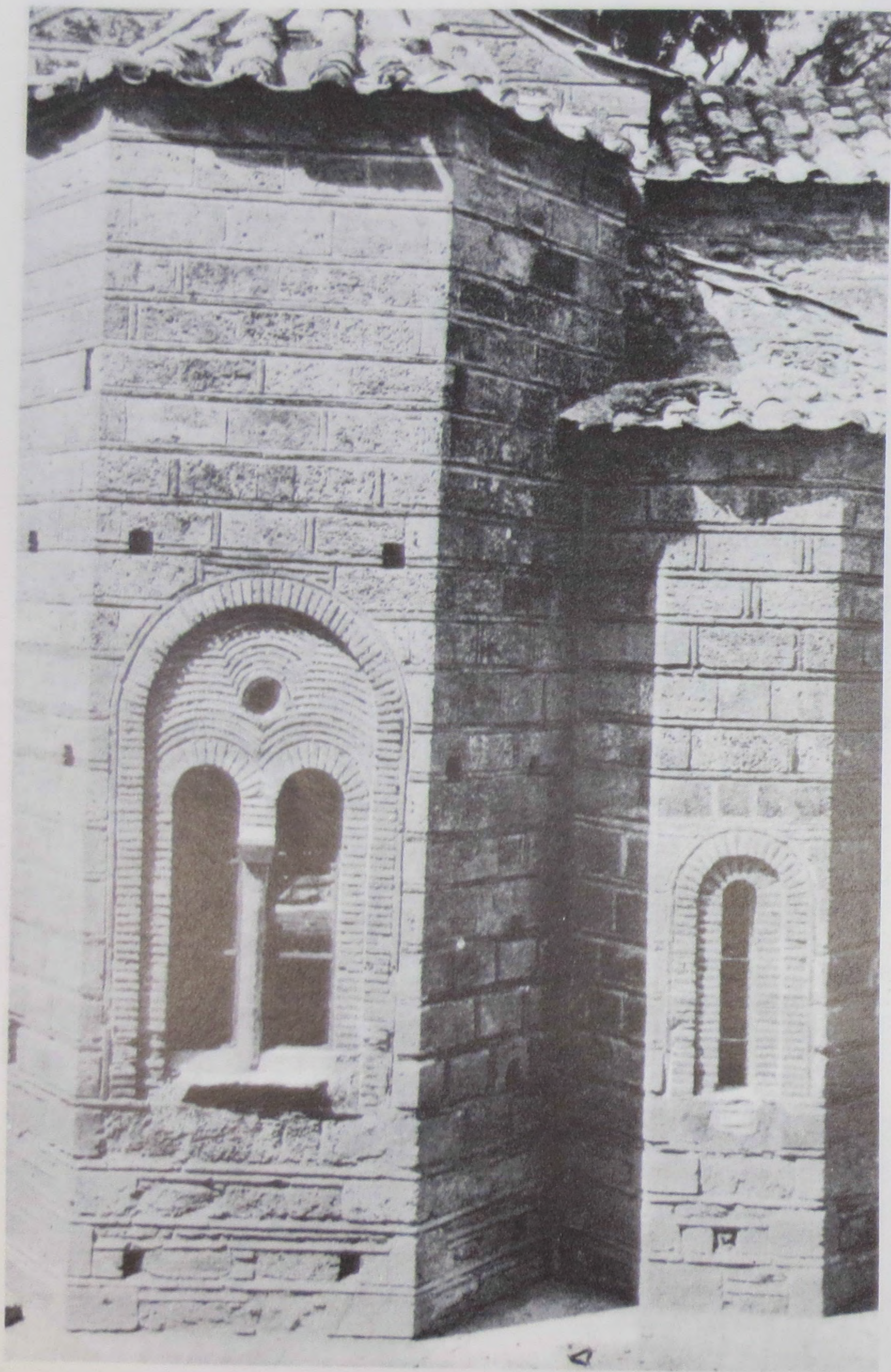
Μάνη, Χαρούδα, Ταξιάρχης. Ἀνατολική ὄψη.

'Αττική, Καθολικό Μονῆς Καισαριανῆς. 'Ανατολική ἄποψη.

'Αττική, Καθολικό Μονῆς Καισαριανῆς. Βόρεια κε-ραία.

Ἀττική, Καθολικό Μονῆς Καισαριανῆς. Ἁψίδες.

Ἀθήνα, Γοργοεπήκοος. Ἄποψη ΝΔ.

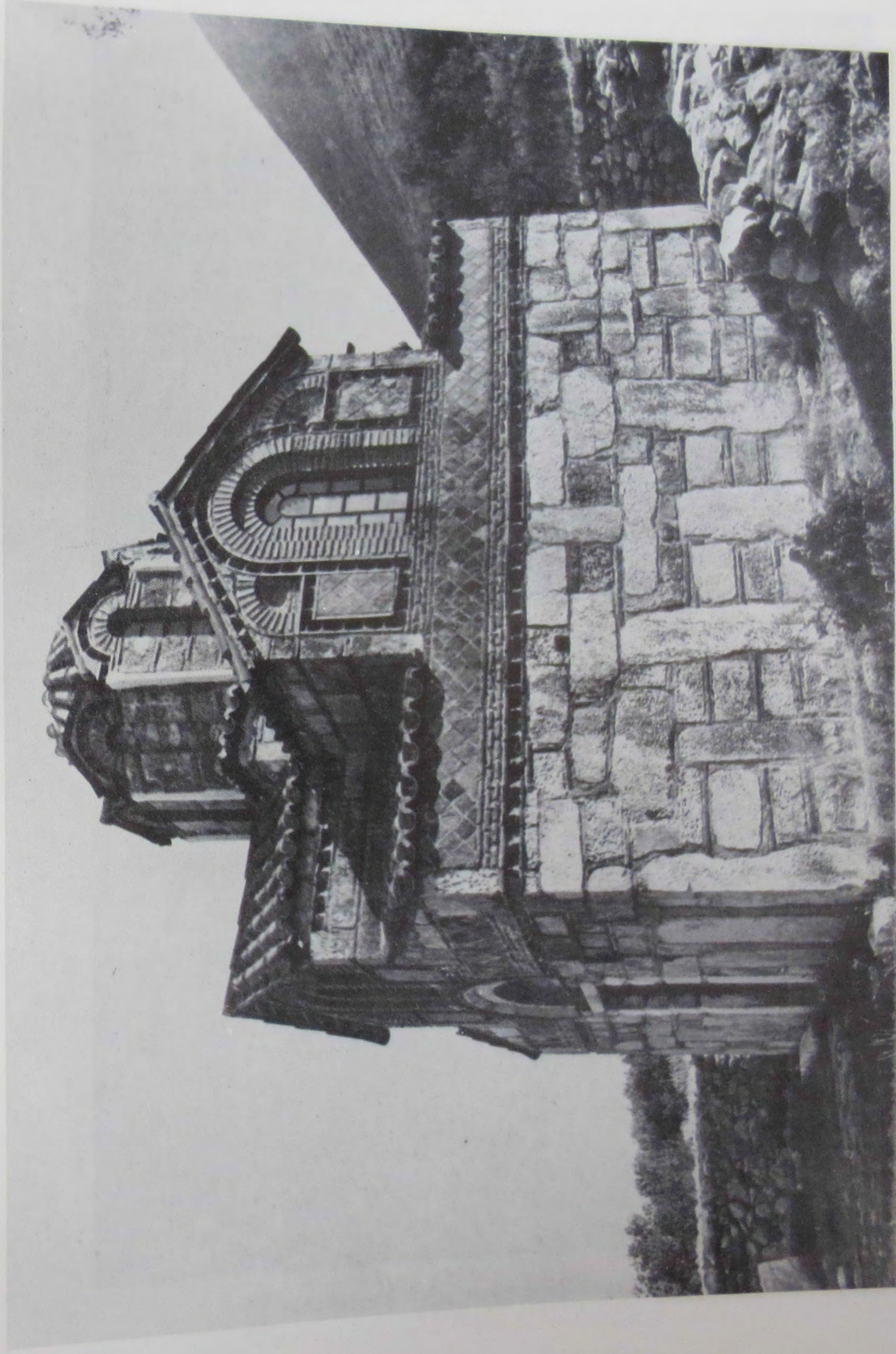

Ἀθήνα. Μεταμόρφωση Πλάκας. Ἄποψη βόρειας κεραίας.

β.

Ἀθήνα. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Ραγκαβᾶ. Βόρεια ἄποψη.

Μάνη, Κίττα, Ἅγιος Σέργιος καί Βάκχος. Ἄποψη ΝΔ.

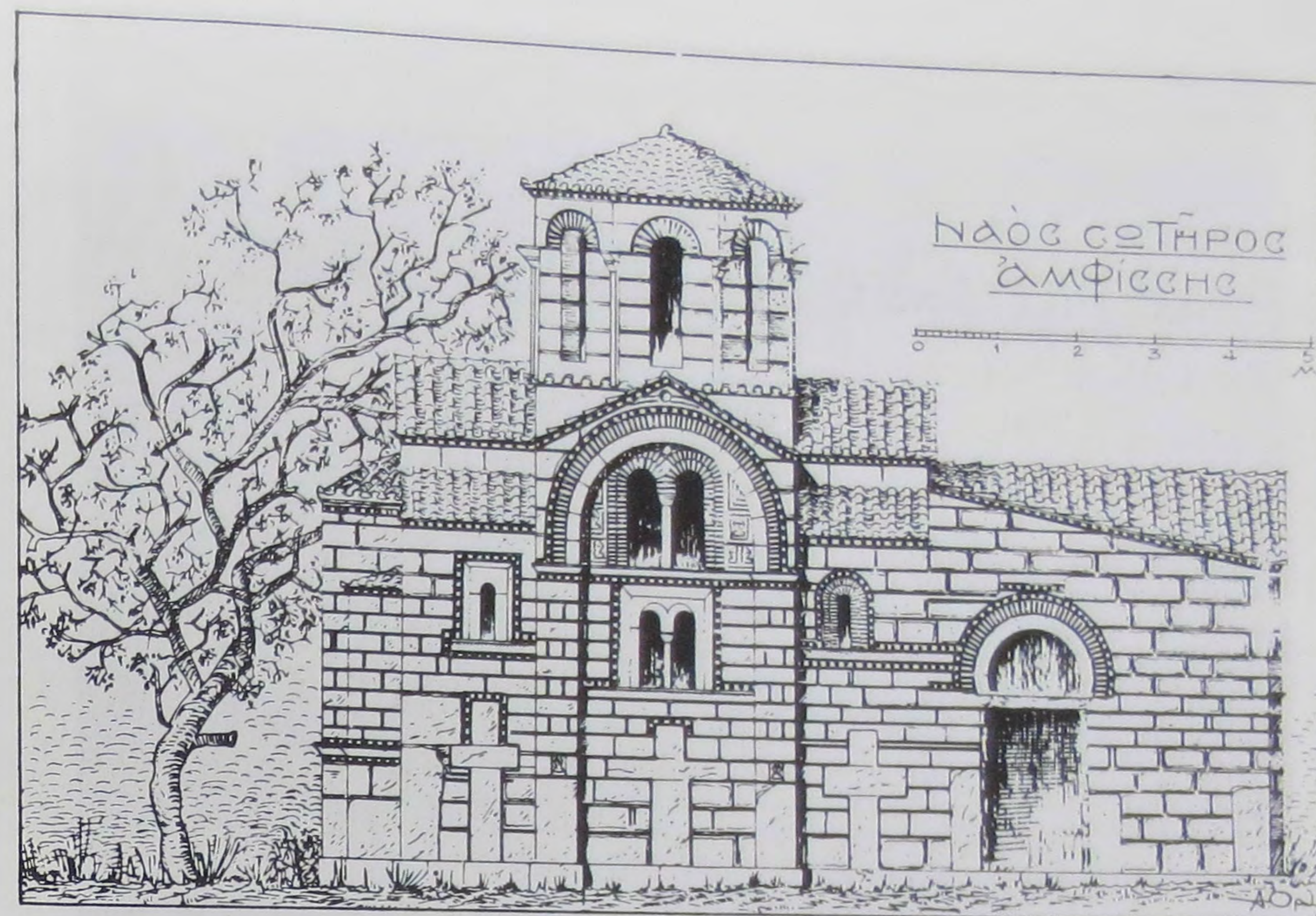

Μάνη, Μπουλαριοί, Ἄι-Στράτηγος. Ἄποψη ΒΔ

β.

Μάνη, Γαρδενίτσα, Σωτήρας. Ἄποψη ΒΔ.

Ἄμφισσα, Σωτήρας. Ἀποκατάσταση βόρειας ὄψης.

β.

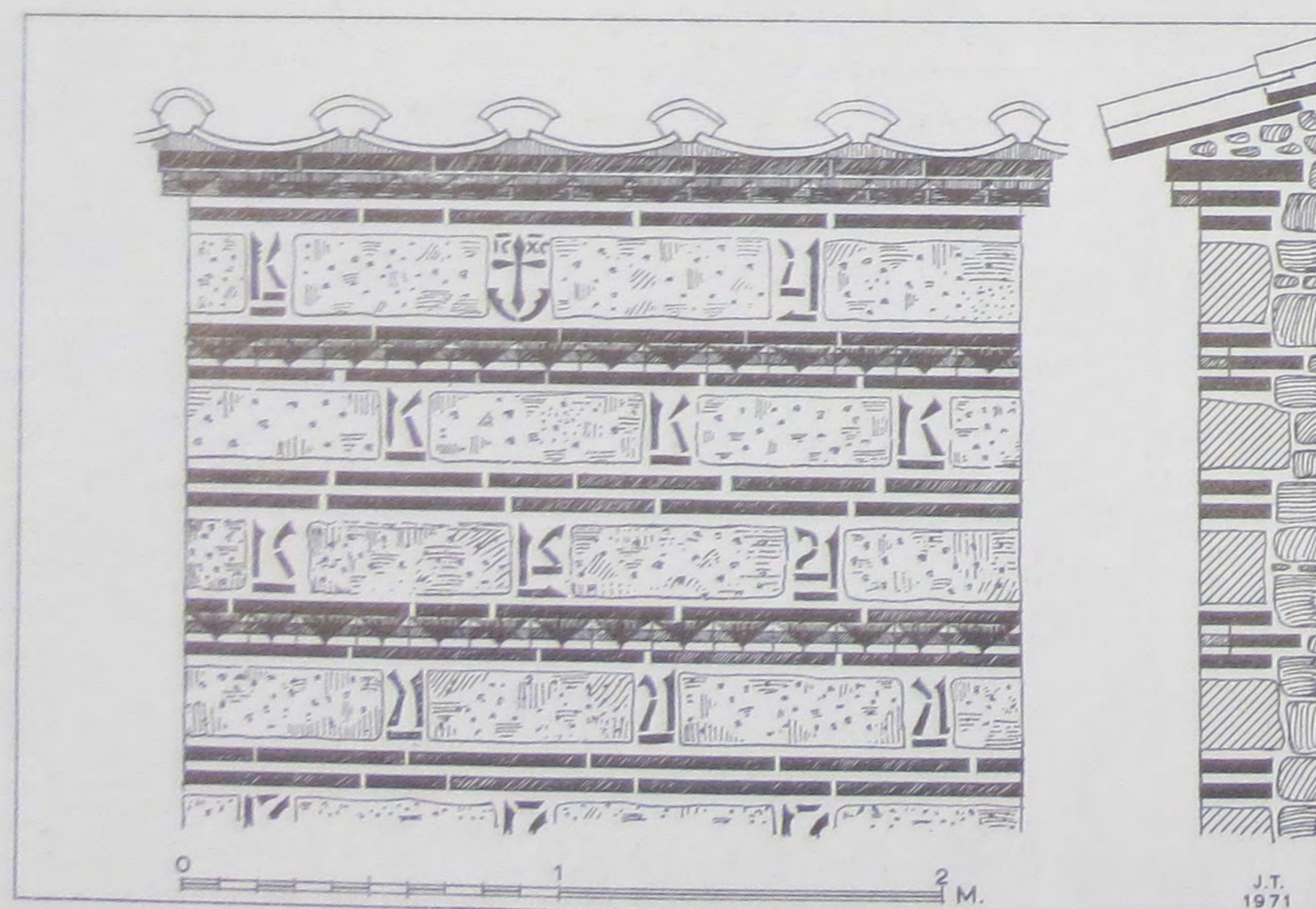

Ἀθήνα, Ἅγιοι Θεόδωροι Κλαυθμῶνος. Ἄποψη ΒΔ.

᾿Αθήνα, Ὄμορφη ᾿Εκκλησιά. Ἄποψη ΝΑ.

β.

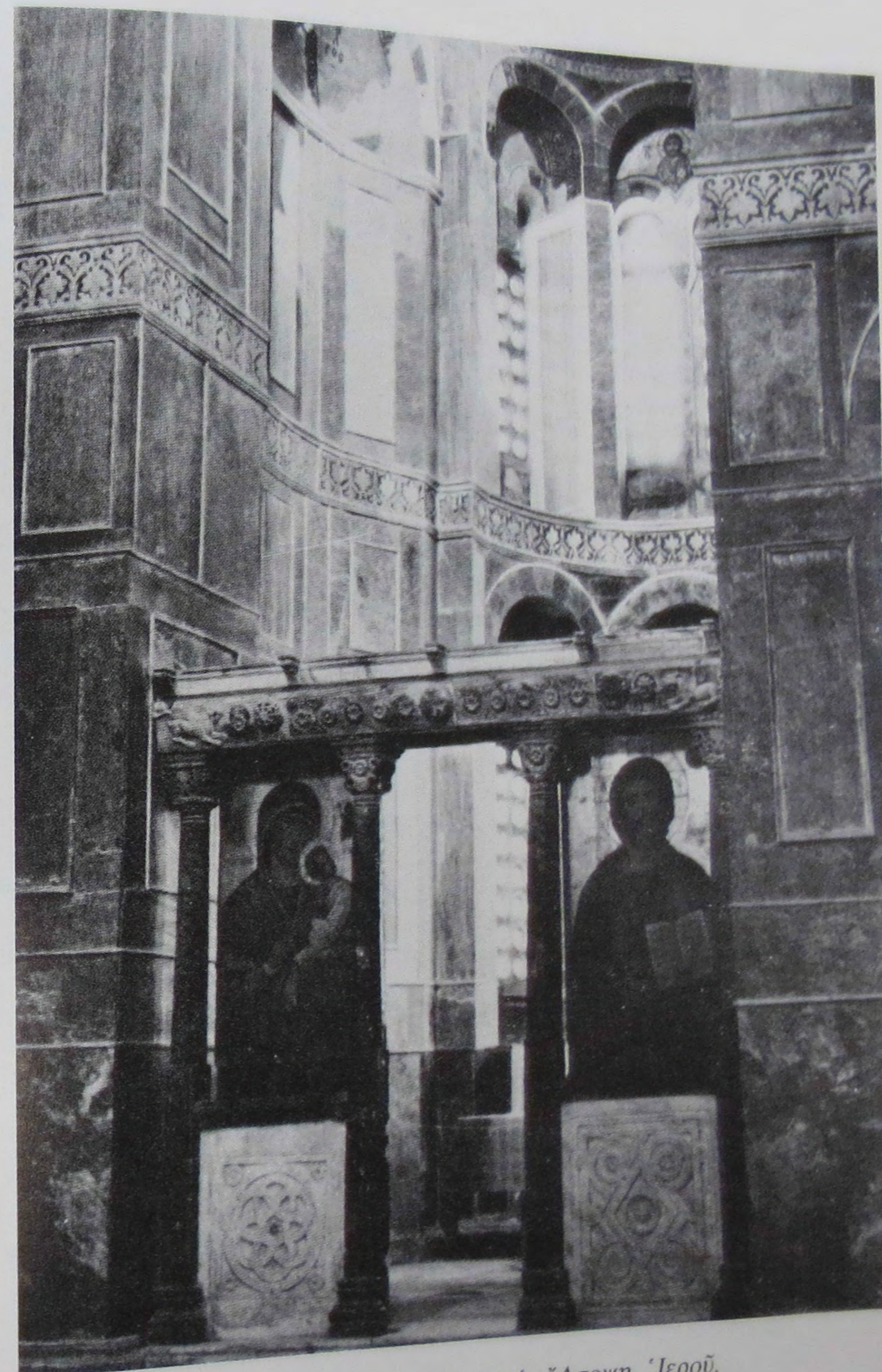
᾿Αθήνα, Ἅγιοι ᾿Απόστολοι Σολάκη. Σχέδιο τοιχοποιίας.

᾿Αθήνα, Ἅγιοι ᾿Απόστολοι Σολάκη. Ἄποψη ΝΑ.

Ὅσιος Λουκᾶς, Καθολικό. Ἄποψη ΝΔ.

Ὅσιος Λουκᾶς, Καθολικό, Ἄποψη Ἱεροῦ.

Ἀθήνα, Σώτειρα Λυκοδήμου, Ἄποψη ΒΑ.

Ἀττική, Μονή Δαφνίου, Καθολικό. Ἀνατ. ὄψη.

᾽Αττική, Μονή Δαφνίου, Καθολικό. ᾽Εσωτερική ἄποψη τρούλλου.

Τριφυλλία, Χριστιάνου, Σωτήρας. Νότια ὄψη.

β.

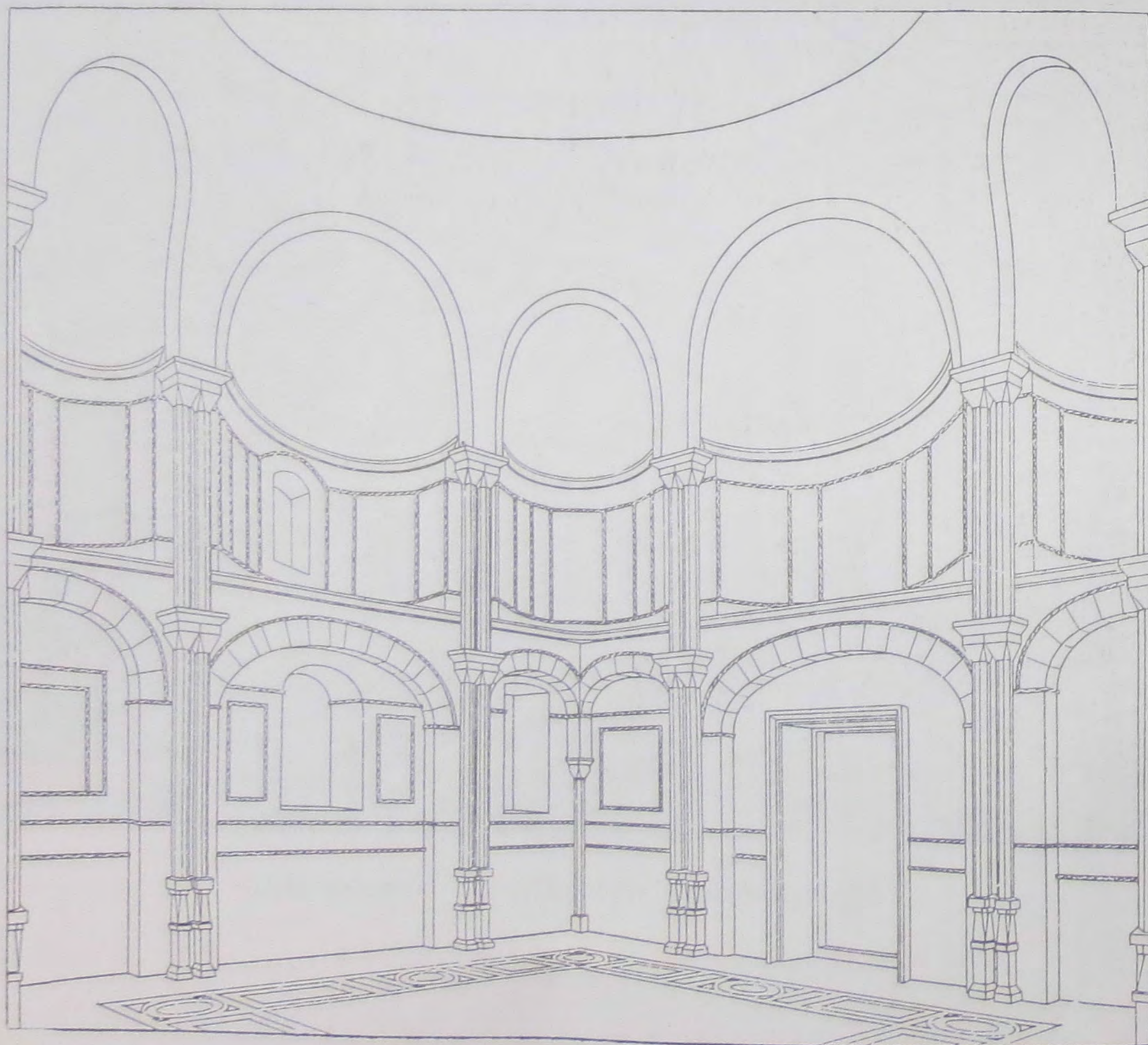

Μονεμβάσια, ᾽Αγία Σοφία. ῎Αποψη ΒΔ.

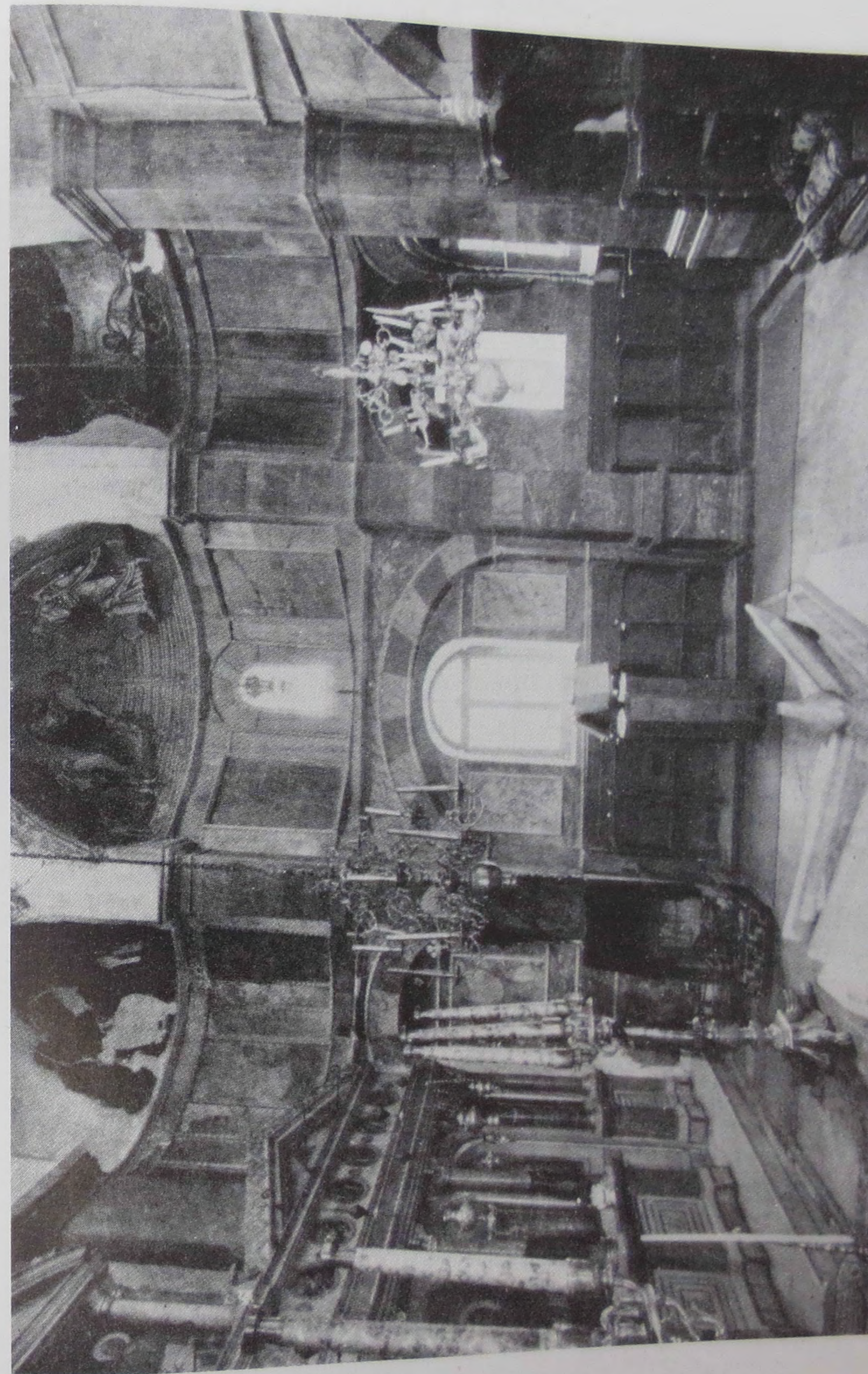

Χάλκη, Παναγία ἡ Καμαριώτισσα. Ἄποψη ΝΑ.

β.

Χίος, Νέα Μονή. Ἀποκατάσταση ἐσωτερικοῦ.

Χίος, Νέα Μονή. Ἐσωτερικό ἀπό Β.

Χίος, Νέα Μονή. Ἄποψη ΒΔ.